

सारदाविनोदे

सिद्धान्तकोमुखाः

शब्दप्रकरण सूत्रीप्रत्ययप्रकरणञ्च

मूल्यं सादरं रूप्यकद्वयम्

—Rs. 2/8—

THE "SARADA-VINOD" SERIES
OF
'SANSKRIT CLASSICS

Edited by
PRINCIPAL, S. RAY.

Now Available
Kalidasa's Sakuntalam, Meghadutam.
Visakhadatta's Mudra-Rakshasam,
Sriharsha's Ratnavali,
Laghu-Siddhanta Kaumudi,
Uttarcharitam &c &c

Beware Imitators.

The suit Manoranjan Ray and others Vs J D Chowdhury (Prof of St Xavier's College) being suit No 2026 of 1927 instituted in the High Court of Calcutta by Kumudranjan Ray against Prof J D Chowdhury, for infringement by him of the Plaintiffs copyright in their father's annotated edition of Kalidasa's *Abhijnana Sakuntalam* has been decreed in favour of the plaintiffs by the Hon ble Mr Justice Pearson on the 27th Nov, 1928 Prof J D Chowdhury being ordered to pay damages and costs of the suit

PREFACE

The publication of this book has been unusually delayed owing to my illness, and I am really sorry for this.

This part along with our part on Sandhi completes the first volume of Siddhanta Kaumudī

The Ganas of this part are given in their respective places under the Mitabhashanī Tika. The Index on the Sutras will be given when the book is completed

The manuscript of the portion on Taddhita is being prepared by me and this volume completing the Uttararddha of Siddhanta Kaumudī will be out in July 1934

Sometimes in easy passages explanation of Dikṣhita is given along with his Vṛtti in brackets and mostly in small types.

Errors and inconsistencies it is impossible to avoid in such a work. So the author will be

obliged if any of his esteemed readers will kindly point these out to him to be rectified in the next edition

Calcutta }
April, 1933 }

Kumudranjan Ray

-

(अथ शब्दप्रकरणम्)

अथ अजन्तपुलिङ्गप्रकरणम्

१०८ । अर्घ्यवद्वातुप्रत्यय प्रातिपदिकम् ॥ ६।२।४५ ॥

दी-। घातु प्रत्यय प्रत्ययान्तानां वस्यित्वा अयत्तु यन्तुत्वस्य
प्रातिपदिकस्य स्यात् ।

A misqaf is a significant form of word which is not a verbal root, or an affix, or what ends with an affix.

नित—। अर्धशब्द अभिधीयमानः । अर्धवत् अभिधीयमानः सन्दर्भार्थं
अभिधीयमानातिपदिकभेदः स्यात् । आतिपदिकभिन्युत्पत्तिः । इह वदन् नित
शब्दा अर्धवत् इत्यनेन । तद्वत्त्वात् नत्वादीनि नामानि अर्धवन्ति । भूयस
तवी आतव' अर्धवन्तः । अर्धवन्तश्च ज्ञादव प्रत्ययाः । प्रत्ययान्ताश्च पातादव
अर्धवन्तः । तथा प्रत्ययान्ताणां समुदायेऽपि—राय' पुत्रय' अर्धवन्तः—इति नामानि
अर्धवान् । तत्र त्रिभुविधीयमानं सर्वं वार्त्तव्यमानं सर्ववर्त्तमानं संज्ञा ? न इत्याह 'अर्धवत्
अप्रत्यय' आतु प्रत्ययश्च वर्त्तमानः । प्रत्यय इति तत् त्रिभुविना प्रत्ययान्तोऽपि प्रत्ययः ।
एतेष्वनामानि प्रत्ययान्तसमुदायेऽपि सम्मिलेन चिन्त्यते । त्रिभुवि विधीयमानस्यैव प्रत्ययः ।

१७६ । कृतव्रित्तसमासाश्च ॥ १२४४६ ॥

वी—। कृच्छ्रितान्तौ समासाश्च प्रातिपदिकस्यः स्युः । पूर्वसूत्रेण सिद्धे समासप्रहणं नियमायम् । यत्र सप्तोत्ते पूर्वो भागः पदम्, तस्य यत्रवति तर्हि समासस्यैव । तेन वाच्यस्य न । गामाश्व ।

Words ending in क्त or तद्धित and समास as well are designated as प्रातिपदिक । A समास being अर्थवत् the preceding rule gives it the designation, hence its specific mention here implies a restriction, viz, if in a group of प्रत्ययान्त words the pen-ultimate is a पद and if the सज्ञा is desired of such a group, then Samasas alone will get the सज्ञा । Thus a वाक्य does not receive the सज्ञा । Witness गामानय where the pen-ultimate is a पद, but the whole is not a समास consequently गामानय is not a प्रातिपदिक, so गाम् does not elide its विभक्ति ।

मितं— । कृत् इति कृदन्तः, तद्धितस्तद्धितान्तः । पूर्वसूत्रे प्रत्ययान्तपर्युदासात् एतयोरप्राप्ता सज्ञा इह विधीयते । तिङ् तु न् कृत् तेन तिङन्तानां न सज्ञा । सुपः प्रायेण स्त्रीप्रत्ययाश्च न तद्धिता तेन भुवन्तानां स्त्रीप्रत्ययान्तानाञ्च न सज्ञा ॥ समासस्तु प्रत्ययान्तानाम् अर्थवान् सधातविशेषः इति पूर्वेष्वेव सिद्धा सज्ञा । तर्हि 'नियमार्थम् इह समासग्रहणम् । कीदृशी नियम इत्याह 'यत् सधाते पूर्वो भागः' उपान्त्य अथ 'पदम् अन्त्यो भागः पदं भवतु वा न वा 'तस्य चेद्भवति तादृशस्य सधातस्य यदि सज्ञा प्राप्यते 'तर्हि समासस्यैव' तस्य समास-सज्ञायां सत्यामेव प्रातिपदिकसज्ञा अपि भवति, नान्यथा । 'गामानय' इत्यत्र समाससज्ञा नास्ति तेनास्य सधातस्य प्रातिपदिकसज्ञा अपि न भवति ॥

१८० । प्रत्ययः ॥ ३।१।६ ॥

दी— । आ पञ्चमपरिसमाप्तेरधिकारोऽयम् ।

From here to the end of the fifth chapter (in Panini's arrangement) the general name "प्रत्यय" attaches to whatever is enjoined This is pervasive (अधिकारः) ।

मितं— । 'प्रत्ययः' इति सामान्येन नाम । 'पञ्चम' इति अष्टाध्याया

पञ्चमोऽध्यायः । तृतीयान्तरस्य पञ्चमपरिसमाप्तिपर्यन्तं यत् यत् विहितं तत् तत्
प्रत्ययसंज्ञं भवति इत्यर्थः । यस्य यस्य विहितं स स प्रकृतिर्भवेत् इत्यपि
इत्यर्थम् ।

१८१ । परस्य ॥ ३११२ ॥

दी— । अपमपि तथा ।

And it is attached behind that of which it is enjoined This
too is permissive

सित— । योऽयं प्रत्ययो विहितस्तस्य व्याप्तमनेन निश्चय्यते । य प्रत्ययो यस्या
प्रकृतेर्विहितः स तस्या परः पञ्चमस्य इत्यर्थः ।

१८२ । ह्याप्प्रातिपदिकात् ॥ ३१११ ॥

दी— । ह्यन्तादाबन्तात् प्रातिपदिकाच्च इति या पञ्चमपरि
समाप्तेरधिकारः । 'प्रातिपदिकपदस्य लिङ्गविशिष्टस्यापि प्रद्वयम्"
इत्येव सिद्धे ह्याप्पदस्य ह्याबन्तात्सिद्धितोत्पत्तिरपि स्यात् ह्याबन्त्या
प्राक् मा भूदित्येवमयम् ।

This pervades all up to the end of the fifth chapter Every
प्रत्यय enjoined within this range is to be attached to a प्राति-
पदिक or to what ends in ऊँ or णप् (I. ५, ends in a श्रीप्रत्यय) ।

Well, there is the maxim 'when operating upon a प्रातिपदिक
we may take it in all genders' hence प्रातिपदिकात् includes
द्यान् and णाबन् प्रातिपदिक also. Why not then shorten the rule
into प्रातिपदिकात् only why specifically mention णाप् in it ?

The answer is—Panini wants to emphasise णाप् in the case of
a तद्धित । A तद्धित has to come after णाप्, never before.

N B—ह्यप् in the rule stands for a श्रीप्रत्यय in general.

मित—। डी इति डीप्-डीप्डीना सामान्यं न ग्रहणम् । आप् इति
टाव्-डाप्-चापाम् । डी च आप् च प्रातिपदिकस्य आप्-प्रातिपदिकम् । समा-
हारश्च ।' तस्मात् । "ड्राव्यग्रहण स्त्रीप्रत्ययमात्रस्योपलक्षणम्" इति नागेर ।
आप आप्-प्रत्ययान्ताः स्त्रीप्रत्ययान्ता इत्यर्थः । तद्व्यमर्थे—अतः परं वेत्तमाणा
प्रत्यया प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रीप्रत्ययान्ताभ्यश्च प्रकृतिभ्यो भवन्ति । एष चतुर्थपञ्चम-
स्थाना प्रत्ययाना प्रकृतिनिर्णयः ॥ ननु "प्रातिपदिकग्रहणे—" इत्यनया परिभाषया
यत् किञ्चित् अवशिष्टेण प्रातिपदिकस्य उक्तं तत् स्विद्या वर्तमानस्यापि तस्य भवति,
तत् व्यर्थमिह 'ड्राव्यग्रहणं' सूत्रे, "प्रातिपदिकात्" इत्येतावदेव सूत्रं भवतु
इत्याशङ्क्याह 'ड्राव्यग्रहणं ड्राव्यन्तात्' इत्यादि । 'ड्राप्' इति विशिष्यवचनात्
"ड्राव्यस्या तद्धिता" इत्यर्थो लभ्यते तस्य च 'ड्राव्यस्या प्राक्' तद्धितो 'मा भूत्
इत्यर्थः सम्पद्यते । यदा खलु कस्याश्चित् प्रकृतेस्तद्धितस्य स्त्रीप्रत्ययस्य युगपत्
प्राप्नुत तदा प्रथमं तद्धितं क्रियता स्त्रीप्रत्ययो वा इति सन्देहे द्वयं व्यवस्था
प्रथमं स्त्रीप्रत्ययो भवति ततस्तद्धितः इति । तथा च प्रकर्षेण कालवर्णयुक्ता स्त्री
इति वक्तव्ये कालशब्दात् प्रातिपदिकात् स्त्रीत्वमाश्रित्य स्त्रीप्रत्ययः प्राक् प्रकर्ष-
माश्रित्य च आतिशायनिकस्तद्धितः । प्रथमं तद्धिते कृते पश्चात् स्त्रीप्रत्यये कालतरा
इति रूपं भवति । प्राक् स्त्रीप्रत्यये तु कालितरा इति । कालितरा इत्येव
प्रार्थयते, तच्च अन्तरेण प्रायुक्ता व्यवस्था न सम्भवति । तत् युक्ता एव 'ड्राप्'
इति विशेषोक्तिः ॥ इत्ययं युक्ता यत् 'ड्राप्' इत्यनुक्ते "प्रातिपदिकात्" इत्य-
तन्मात्रेण स्त्रीप्रत्ययान्तात् सुबुत्पत्तिर्न भवति, प्रत्ययान्तपथ्युदासात् न हि स्त्रीप्रत्ययान्ताः
प्रातिपदिकानि ॥

१८३ । रवौजसमौट्छष्टाभ्याम्भिस्ङेभ्याम् रगस्ङसिभ्याम् रगस्ङ-
सोसाम्ङथोस्सुप् ॥ ४।१।२ ॥

दी—। इत्यन्तादावन्तात् प्रातिपदिकाच्च परे स्वादय प्रत्यया स्युः ।
सुहृत्स्योकारेकारौ जश्चटडपार्च इतः ।

The affixes headed by न् above come after a प्रतिपदिक and also after what ends in दी or वाप (all feminine affixes) The affixes are सु, च, जम्, चम्, चो, इम, ट, भाम्, भिम, के, भाम्, अम्, इमि, भाम्, भम, इम, चोन्, चाम्, वि, चाम्, मुप in order. Of the c the c in न् इ in इमि ज् ज् ट् इ and प are इन् ।

नित्—। इत्यादावन्त्यादिभ्यः स्त्रीप्रत्ययानादिरप्य । इत्यप्य" इत्यधिकारः, तेन आन्त्य प्रत्यया इत्याप्यप्रतिपदिका प्रकृत्यः । इत्य न हि इत्यन्ता प्रकृतिः प्रयुज्यते न वा इत्यन् प्रत्यय" इति हि भुक्तोनामुपपत्तिः । तेन आधिक्योक्तिरप्य इत्याप्यप्रतिपदिकानां त्रयोविंशति परत आह्वयो आगमिष्यति इति नृवाहः ।

१८४ । विमचित्त्वं ॥ १।४।१०४ ॥

श्री—। पक्षिणो विमचित्तो स्तः । तत्र तु "चो" "जम्" इत्यादीनां स्त्रानां प्रिकार्या प्रथमादयः सप्तम्य ता प्राणा स्त्रा । तानि विहाविभ्यः ।

The set of Pratyayas known as सुप् and लिट् are also called विमत्तिः । Here सुप् is a प्रत्यय including all the VII bhakti from सु to प् in rule १४३. Similarly लिट् stands for all from लि to क् in the rule लिपतम्—" (१५४ : ३, ४, ८). If the group सुप् is re-grouped taking three at a time from the beginning in order we get seven triads सु चो जम् &c. The older grammarians have called them प्रथमा द्वितीया तृतीया, चतुर्थी पञ्चमी, षष्ठी सप्तमी in order. These names are adopted in the system of Panini also

नित्—। 'सुप्' इति आदीनामधिक्यवर्ति प्रत्ययानां 'लिट्' इति लिङ्गदी नाम् (११६६, १।४।१०८) चत्वारः प्रथमा । विमत्तिर्बिभाम् । यदा इत्यादयो विमत्तन्ते यदा विमानानां विमत्तिर्भवेत् । विमत्तिमत्रया प्रथमसंज्ञा न दीयते ।

विभक्तिसञ्ज्ञा. प्रत्यया एते इति समावेशः । स्वाद्य एकविंशतिका एक सङ्घः
विभज्य तु सतसु विकेषु सङ्घेषु स्थाप्यन्ते । तत सु औ ञम् इति त्रिका प्रथमो
विभागः प्रथमा विभक्तिः अस् औट् शम् इति द्वितीया इत्यादि । आचामेता. सञ्ज्ञा
पाणिनिनाप्यङ्गीकृता ।

१८५ । सुपः ॥ १।४।१०३ ॥

दी— । सुपस्त्रीणित्रीणि वचनानि एकश्च एकवचनद्विवचनबहुवचन-
सञ्ज्ञानि स्युः ।

“Of ‘sup’ let the three expressions in each successive set
of three be severally termed “the expression for one” (singular),
“the expression for two” (dual), and “the expression for many
(plural)” —Ballantyne

मित— । “तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकश्च” इति पूर्वमूलमनुवर्तते ।
अन्वयस्तु—सुप् तानि एकश्च एकवचनद्विवचनबहुवचनानि—इति । सुप्
इति स्वादीनां प्रत्याहारः । तस्य । श्वे षष्ठी, ‘सुपः तानि’ इति सत्त्वन् । तत
‘तानि’ इति सर्वनाम्ना “तिङ्स्त्रीणित्रीणि प्रथममध्यमोत्तमा” इति सूत्रस्य “त्रीणि
त्रीणि” इति परानुश्रयते । तदाह ‘सुपस्त्रीणित्रीणि’ इत्यादि । ‘वचनानि विभ-
क्तयः । प्रत्ययसञ्ज्ञा विभक्तिसञ्ज्ञा च उक्ता । पर ‘त्रीणि इति क्लीबनिर्देशानुरोधात्
उभे अपि ते हित्वा क्लीबे एव ‘वचनानि’ इति विश्लेष्याह । ‘त्रीणि त्रीणि’
इति वीष्ठाया द्विवक्तिः । प्रथमाद्य सप्तम्यन्ता ये त्रिका ‘प्रदर्शिता’ तेषां
प्रतिविकमित्यर्थः । किं त्रिकस्यैव सञ्ज्ञा ? न इत्याह ‘एकश्च’ इति । त्रिकस्यस्य
अवयवत्वस्य यथाक्रमम् एकवचनद्विवचनबहुवचनसञ्ज्ञा । इह एकमेकमवयवा गण्यन्ते,
तत् एकत्वस्य वीष्ठा अस्ति इति वीष्ठाया श्म् ॥ स्वादीनां सप्तसु विकेषु प्रतिविक-
यास्तिस्रो विभक्तयस्तासां यथाक्रमम् आद्यस्य एकवचन मध्यस्य द्विवचनम् अन्त्यस्य
बहुवचनमिति सञ्ज्ञा इति संलक्ष्यः ॥ एतावता प्रथमायां सु इत्येकवचनम् औ-

इति द्विवचनं जम् इति बहुवचनम् । द्वितीयांशम् अम् इत्येकवचनम् श्रीद् इति
द्विवचनम् जम् इति बहुवचनम् । एवमुक्तव्यम् ॥

१८६ । द्वये कयोर्द्विवचनैकवचने ॥ १।४।२२ ॥

श्री— । द्वित्वैकत्वयोरेतौ स्तः ।

If duality is intended we shall have द्विवचन and एकवचन in
case of singularity

मित्र— । द्वित्वे इह द्वित्वे एकवचन एवमेव प्रयुक्त । तदाह द्वितीयत्वयो-
रिवादि । शेषे चर्चेषु विमतयो विहिताशेषासीत्यनेन विनियते एकवचन द्वित्वे
द्विवचनम् इति वचनव्यवस्था । एवमुच्यते अनेन इत्यादि चरषि क्कुट ।

१८७ । बहुषु यधुवचनम् ॥ १।४।२३ ॥

श्री— । बहुषु एतत् स्यात् । इत्यविशर्गो । रामः ।

In case of plurality there will be न वचन । Rama in the
example means a portrait of Rama the affix क्त् having dis-
appeared. In the प्रथमा If one portrait is meant, we attach
एकवचन i. e. सु । The च elides (इत्) leaving रामस् । Next
we have ह (१० ५ after the elision of च) for सु by “सप्तगवी
ह (१६२—५ ३ ६६) This gives रामह् and by अन्त्यस्यान्तो-
र्विसर्गवीथ (७६—८ ३. १५) ह् changes into विसर्ग yielding राम—
a single Rama

मित्र— । बहुषु वचने इत्यर्थः । श्रीते बहुवचनम् ॥ राम इति चर्चासि मयन
प्रतिज्ञति । राम इव रामः । ‘इवे’ प्रतिज्ञर्तौ लोप’ इति कमी लोप
एवैव प्रतिज्ञति इत्यर्थः प्रथमाया एकवचने सु इति उकारश्च इत्ये रामसु इति
क्रियम् । ततः सकारश्च इत्ये रामह् इति । सकारश्च विसर्गे रामः इति

रूपम् ॥ अथ द्वे प्रतिकृतौ, कथमभिधानं तयो ? उच्यते—“प्रत्यर्थं शब्दनिवेशः” इति भाष्योक्तः एकेन प्रातिपदिकेन रामशब्देन एकस्य अर्थस्य प्रतिकृतिरूपस्य अभिधानं ततो द्वितीयेन रामशब्देन द्वितीयस्य अर्थस्य । एतेन “रामराम” इति प्रातिपदिकद्वयं प्राप्तम्, अर्थद्वयं प्रतिकृतित्वयम् । अर्थवत्तया “रामराम” इति सङ्घातोऽपि प्रातिपदिकमेव । तेन “ङ्रापप्रातिपदिकात्” इति सुवृत्तपत्तिः । अर्थस्य द्वित्वात् द्विवचने औ इति विभक्तिः । ततः रामराम औ इति प्राप्ते—

१८८ । सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ ॥ १।२।६४ ॥

दी— । एकविभक्तौ यानि सरूपाण्येव दृष्टानि तेषामेक एव शिष्यते । “प्रथमयोः पूर्वसवर्णः” (१६३, —६।१।१०२) “नादिचि” (१६५, ६।१।१०४) । “वृद्धिरेचि” (७२, —६।१।८८) । रामौ ।

Of those that have always the same form whenever the same Vibhaktis is attached, only one is retained if several come together. Thus रामराम औ becomes राम औ retaining only one राम । वृद्धि is now expected from “वृद्धिरेचि”, but “प्रथमयोः पूर्वसवर्णः” interferes and directs आ for अ and औ jointly. The rule “प्रथमयो —” however is narrowed down by “नादिचि” which bars it when इच, follows अवर्णः । The bar to वृद्धि being thus removed we get रामौ by वृद्धि ।

मित— । रूपमिति लिखितेषु चतुर्थाक्षरम् उच्चारितेषु श्रोत्रयाक्षरम् । समानरूपमेषा ‘सरूपा’ । तेषाम् । तुल्यमूर्त्तीनामित्यर्थः । इह रूपे यद् न अर्थे मित्रेऽपि अर्थे भवति । तथा च पादा इति किरणोऽपि चरणोऽपि युगपदेव । ‘एकशेष’ इत्यत्र एकशब्द असहायवाची । अनेकत्वपिसम्प्राप्तेषु एक शिष्यते इत्यर्थः, ‘एकविभक्तौ’ इत्यत्र तु तुल्यवाची, एतेन रामराम औ इत्यत्र राम औ इति शेषः । ततो वृद्धौ रामौ इति रूपम् । “प्रथमयो —” इति वाचस्तु “नादिचि” इति अनेन बाध्यते ।

सुखे वासि इति प्रवर्तते । वस्तु सर्वेषु राम राम राम कम इत्यादिषु प्राप्तेषु राम जम् इति शेषः । ततः—

१८६ । सुदू ॥ १।३।७।

वी—। अन्यभाषा सुदू इतो स्तः इति सत्य इत् संज्ञायाम् ।

चर्म and टर्म leading in a प्रत्यय are इत् । Hence ज is an इत् । This gives राम चम् । Now म being final is expected to be इत्, but—

मिति—। उपदेशितगुणामिह इत् इत्यतः 'इत् इति आदिर्निदुष्टम्' इत्यतः 'चाम्' इति 'व प्रत्ययस्य इत्यतः प्रत्ययस्य इति च अनुवर्तते । 'सु इति चर्म', 'टु इति टर्म' । 'सुदू इति इत् । विचयनागुणेणात् अनुवर्तनागामपि विचयनम् । तदाह प्रत्ययाधी—' इत्यादि । "अम् इत्संज्ञायाम् इत्यतः परे 'ओप्' इति सत्य लक्षितं प्रतिपादितम् । अकारि सुखे राम चम् इति जातम् । तत्र अन्त्यभाषात् सचा आधि इमे प्राप्ते—

१८७ । न विमज्जतौ सुस्मा ॥ १।३।८ ॥

वी—। विमज्जिभ्यास्तवर्गसकारमकाराः इतो न सुया इति सकारस्य न इत्त्वम् ।

तवर्गं स and म in a विमज्जि are not इत् । Hence स is not इत् । Now राम चम् seems to call for "अच् सवर्धे दीच्" but—

मिति—। सचा स न इत् तत्र चम् इत्येव विमज्जिः । राम चम् इत्यतः 'अच् सवर्धे—' इति प्राप्ते—

१८८ । अतो गुणे ॥ ६।१।६१ ॥

वी—। अपदान्तादेकारात् गुणो परत परस्मैकदेशाः स्यात् इति प्राप्ते परत्वात् पूर्वसवर्धदीर्घः । 'अतो गुणे' इति हि "पुरस्तादपवादः ।

अनन्तरान् विधीन् वाधन्ते नोत्तरान्' इति न्यायेन "अक सवर्णे दीर्घः'
(षट्, — ६।१।१०१) इत्यस्यैव अपवादः न तु "प्रथमयोः—" (१६४, —
६।१।१०२) इत्यस्यापि । रामाः ।

The form of the latter is the single substitute for short अ, not final in a पद and a गुण letter following it. This seems to give us राम् (अ अ) सु = राम् (अ) सु - राम । But "प्रथमयोः—" comes later and overrules "अतो गुणे" । Thus with पूर्वसवर्णदीर्घ we have राम अम् = रामा । How can this be ? "अतो गुणे" is an अपवादसूत्र of "प्रथमयोः—", being of lesser scope than the latter, It is also an अपवाद of "अक सवर्णे दीर्घः" । But one same sutra can not be a bar of two sutras simultaneously. So by the maxim 'the अपवादसूत्र put prior bars the immediately following one, and not subsequent ones as well', 'अतो गुणे' bars "अक सवर्णे" only and not "प्रथमयोः पूर्वसवर्ण" also. So "प्रथमयोः" operating here in राम अम् we get रामा ।

मिश्र— । "उत्सपदान्तात्" (पा ६।१।२६) इत्यतः 'अपदान्तात्', "एडिपरम्" इत्यतः, 'पररपम्' इति च अनुवर्तते । ततः 'अपदान्तात् अतः' अकारात् इत्यथ 'गुणे' परतः पूर्वपरयोः स्थाने 'पररपम्' एकादेशः स्यात् इति सवर्णे स्यात् । वस्तुतस्तु "प्रथमयोः पूर्वसवर्ण" इति हि सूत्रम् परम्, "अतो गुणे" इत्यतः परत्वात् अत्र परेणैव पूर्वसवर्णदीर्घः स्यात् । अतः वृत्तौ आह "परत्वात् पूर्वसवर्णदीर्घः" ॥ "अतो गुणे" इति सूत्रं यद्यपि "अक सवर्णे दीर्घः" तथा "प्रथमयोः पूर्वसवर्ण" इति इत्यस्यापि बाधकम् प्रतीयते ताभ्यां विपर्ययात्पत्वात्, तथापि "पुरस्तात् अपवादाः अनन्तरान् विधीन् वाधन्ते नोत्तरान्" इति न्यायेन "अतो गुणे" इति सूत्रं "अक सवर्णे दीर्घः" (६।१।१०१) इत्याख्यैव बाधकं स्यात् न तु व्यवहितस्य "प्रथमयोः" (६।१।१०२) इत्यास्यापि, अतः आह— "अतो गुणे इति हि" इत्यादि । एवं राम

अन्त इत्यत्र मध्यमोऽपूर्वमवयव इत्यस्य साधना सात् पुनरवयवदीर्घेण समा-
वृत्तिरिति व्यासः ।

१६० । एषधधनं सम्युद्धि ॥ २।३।४६ ॥

श्री— । सम्बोधने प्रथमाया एषधधनं सम्युद्धिमन्तु स्यात् ।

In the matter of adjectives the singular form of the masculine is designated as संवृद्धिः ।

मित्र— । अत्र इतिपदिकापनिर्दिष्टविशालवचन (२।३।४६) इत्यत्र 'प्रथमा-
अनुवर्तते । सा च विपरितोक्षितं करोतिभक्तिं लभते तत आह—सम्बोधनविधि-
मधनाया एषधधनं संवृद्धिर्नञ्च भवति । अत्र 'धनना' इत्यनुवचनानां
'सं' संवृद्धि इति लक्षणाविशेषात् न सम्बोधनं दातिभक्तिः । ई राम
इत्यादि प्रथमेकवचनविशेषा मया ई राम म इति श्रुति आह—

१६३ । एषधधनात् सम्युद्धे ॥ ३।३।६६ ॥

श्री— । एषधधनात् इत्यादिनात् एषधधनात् इत्युच्यते सम्युद्धे इत्यतः ।
सम्युद्धेया आधिसत्त्व एषधधनं एषधधनाया विख्यातं ईदृ—दे अतः
कुवसि । ई राम । ई रामो । ई रामाः । एषधधनं मित्र ? ई हरे ।
ई विष्णो । अत्र द्विपरितोक्षितं नित्यस्याप्य सम्युद्धिर्नञ्च इति इत्यात्
परत्वं नास्ति ।

A हन् (i. e. a consonant) elides combined after an एधन् (i. e.
ending in ए and ची) अह् (i. e., base) or a हन्नाय base, if that हन्
be a part of संवृद्धि only The अह् which is characterised
by the word संवृद्धि (i. e., should be in संवृद्धि) is further
qualified with the qualifications 'ending in एध् or in हन्
vowels' so अत् न् in ई अतः कुव which does not end
in हन् (अ) but takes अह् in संवृद्धि by the rule

“अदङ् इतरादिभ्यः पञ्चमः” [enjoining टिलोप in कतर (cp “डित्वात् टेलीप”), yielding कतर् + अङ् = कतरत्] has not the elision of अदङ् of सम्बुद्धि, so here the sūtra is explained as above i.e., a base in सम्बुद्धि should end in एङ् or ऋस् । But in हे राम स्, the सम्बुद्धि coming after a ऋस् base (i.e., राम) elides स् yielding हे राम । हे रामौ, हे रामा —are formed as in प्रथमा विभक्ति before Why एङ् is used in the sūtra ? For in हे हरे, हे विश्वो, we starting with हरिस् विश्वस् get गुण by the rule “ऋस्वस्य गुण” yielding हरेस् विश्वोस्, where स् of सम्बुद्धि elides because after ए and ओ i.e. after एङ् । So we take एङ् in the sūtra If it be argued that let us first elide स् of सम्बुद्धि in हरि स् &c. then we make गुण getting हरे as usual, thus nullifying the taking of एङ् in the sūtra ? Then we answer that this सम्बुद्धि गुण is both पर than this sūtra and is नित्य as well (for it will operate whether we make लोप of सम्बुद्धि or not), so it operates prior to the present sūtra Then in हरेस् or विश्वोस् (गुण coming prior) we can not get सम्बुद्धि ए after ऋस्, so एङ् is significantly used in the sūtra

नित— । “लोपो व्योर्वलि” (६।१।६६) इत्यत, “लोप”, “हल् ङावभ्यो दीर्घात् सुतिथ्यृतां हल् (६।१।६८) इत्यत ‘हल्’ इति च अनुवर्तते । “एङ् ऋस्वात्” इति च अङ्गविशेषणम् । एङ् इति प्रत्याहारः एकार-ओकारयो-र्याङ्क । सम्बुद्धे इति अवयवपञ्ची । तत फलितमाह—‘एङन्तात् अङ्गात्’ ‘ऋस्वान्ताश्च अङ्गात्, परत हल् लुप्यते, स चेत् सम्बुद्धेः अवयवमूतो भवति । अतश्च इति “एङन्तात् ऋस्वान्तात् चाङ्गात्” इत्यादि ॥ अस्य सूत्रस्य वय अर्थो सम्भवन्ति । प्रथमम् तावत्—अङ्गात् परा या सम्बुद्धि तदवयवो

नित । अत 'अचि' इत्यनुवर्तते । "अक सवर्णे दीर्घः" इत्यात्मात् अकः इत्यनुवर्तते । तत फलितमाह—अक अम्यचि परे पूर्वरूपम् एकादेशः स्यात् ॥ 'अम्' इत्यस्य योऽच् तस्यादेशः न तु समुदायस्य अम्यरूपस्य इत्याह "अम्यचि । "तस्मादित्युत्तरस्य" (१११६७) "आदि परस्य" (१११६४) इत्यादिना तदेव लभ्यते । एव सति अमो सकारसहितस्य पूर्वरूप मा भूत् इति अजनुवर्तिर्जायते ॥ राम शस् इति स्थिति—

३६५ । लशक्वतद्धिते । १।३।८ ॥

दी— । तद्धितवर्जप्रत्ययाया लशक्वर्गाः इतः स्युः इति शसः यस्य इत् सन्ना ।

ल, श and कवर्ग words elide if these be the first words of affixes other than Taddhita And by this rule "श" of शस् elides [N B—thus we get राम अस्] ।

मित— । ल, श कु इति समाहारवचः । 'अतद्धिते' इति पठ्यते सतमी । 'उभदेशे अजनुनानिकडत्' इत्यतः "इत्" अनुवर्तते । 'आदिर्जिटुडवः' (११३६) इत्यतः "आदि अनुवर्तते । "प प्रत्ययस्य" (११३६) इत्यतः 'प्रत्ययस्य' इत्यनुवर्तते । एव तद्धितमित्रस्य प्रत्ययस्य आदि लशक्ववर्गम् इत्स ज भवति इति पूर्णं पूर्वाहम् । अतः द्वौ—तद्धितवर्जप्रत्ययाया लशक्वर्गा इत्यादि । अनेन शसो शकारस्य इत् स ज्ञायाम् राम अस् इति स्थिते "प्रथमयो पूर्वसवर्णः" इति 'पूर्वसवर्णदीर्घेण रामास् इति जाते—

३६६ । तस्माच्छसो नः पुंसि । ६।१।१०३ ॥

दी— । कृतपूर्वसवर्णादीर्घात् परो यः शसः सकारः तस्य नः स्यात् पुंसि ।

The सकार of शस् becomes न in the masculine, when पूर्वसवर्ण-

दीर्घ by the rule "प्रथमयो पूर सवच" is already done to the base. Thus we get रामान् । Now if cerebral in रामान् is apprehended we look forward.

मित—। 'तद्यान्' इत्यनेन पूर शुभ्रः ('प्रथमयो पूर सवच' इति) पूर सवच दीर्घे पराश्रयति । चत्वार्यपराश्रयदीर्घे पञ्चमी । "मसो" इति अवयव गृही । एतेन सकार एव यच्छति । अतः पाठ—इतपूर सवच दीर्घात् परो या मस-
मुच्चाऽ तस्य इत्यादि । पुंनि निम् ? मती । यद् ॥ एव रामान् इत्यास्य सकारस्य नकारे सति रामान् स्मात् । अतः पुनः चत्वार्यपराश्रय पाठः—

१६७ । अट् कुप्वाड्नुम् व्यवायेपि । टाक्षर ॥

श्री—। अट् कर्गं परगं चाट्नुम् च ऐरी व्यस्तेर्ययासम्भव मिति
सैम्भ व्यवधानेपि एवास्या परस्य तस्य या स्मात् समानपद । 'पद
व्यवायेपि' (टाक्षरे—१०५ सूत्रम्) इति निरुधे पाणिन्युभायुद्वयम् । नुम्
प्रहयामनुस्वारोपलक्षयार्थम् । तत्पञ्चकत्तु शक्यम्—अयोगवाहानाम् अट्
उपरेशस्य वक्तृत्वात् । इति (रामान् इत्यत्र) खल्वं प्राप्त ।

मित—। 'एवास्या नोच समानपद' इति सप्तमं तुल्यमुच्यते । एतद्
तुल्यारिचो च तृति । अट् इति प्रत्याहारः, अरपच इत्यपञ्चानां च पाठश्च छ इति
अक्षरं । पु इति परमं । अट् च छय पुच पाठश्च तुम् च इति इत्याः ; तै अत्रापि
व्यवधाने व्यतिमित्तिश्च सति अपि एवास्या परस्य तस्य अत्वं स्मात् इति भवितव्यं ।
'पदव्यवायेपि' इति पदव्यवधाने चत्वार निवेद्यात् आद्याव्यवाये अत्वं न प्राप्नोति ।
अतो 'अट्' इति उच्चापि चाट् इति वृत्तं वचनम् । एव पर्यायवदम् इति सिध्यति ।
चतुस्वारस्य अत्रापि अवलम्बनात् अट् इति उच्चा 'तुम्' इति प्रत्ययवचनम् । य इत्यम्
त इत्यम् इत्यादी तुम् व्यवधानेपि कृपा स्मात् । नत तस्य तुम् इत्यम् अर्धमित्याह—
चत्वार्यपराश्रयानाम् अनुस्वारविस्तीर्णानाम् अवयवत्तु तुल्यमात्र 'अट्' उपदिश्य पाठस्य
भाव्याकारिणश्च उच्यते ॥ अविद्यमानं योऽयं वचनमात्रे इत्यर्थं शेषांति

अयोगा अनुपदिष्टा, इत्यर्थः । वाच्यन्ति इति वाचा प्रयोगनिर्वाहका । अयोगाश्च
ते वाचाश्च इति अयोगवाचा, अनुस्वारादय इत्यर्थः ॥

१६८ । पदान्तस्य । ८।४।३१ ॥

दी— । पदान्तस्य नस्य णत्व न स्यात् । रामान् ।

न final in a पद does not become cerebral

मित— । सुगमा ॥ तृतीयाया एकवचने राम टा-इति स्थिते—

१६९ । यस्मात् प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् । २।४।३३ ॥

दी— । यः प्रत्ययः यस्मात् क्रियते तदादि शब्दस्वरूपं तरिगान् प्रत्यये
परे अङ्गसङ्गं स्यात् । 'भवामि' 'भविष्यामि' इत्यादौ विकरणविशिष्टस्य
अङ्गसङ्गार्थं तदादि ग्रहणम् । "विधि" इति किम् ? स्त्री इत्यती ।
प्रत्यये , किम् ? प्रत्ययविशिष्टस्य ततोऽप्यधिकस्य वा ना भूत् ।

The word after which अप्रत्यय is affixed, (or-is to be affixed) is
called an अङ्ग (i e , base) if taken along with the प्रत्यय as well,
provided the प्रत्यय follows after it The use of the word 'तदादि'
in the sutra is for making अङ्गसङ्ग of भव (and not of भू only) taken
along with the विकरण शब्द । Why do we note विधि in प्रत्ययविधि
in the sutra ? Witness स्त्री इत्यती । If we do not use विधि in the
sutra then इत्यती which is nothing but the remnant of वतुपु-प्रत्यय -
(original इदम् being elided so to say) will yield इयङ् after the
word स्त्री । Thus विधि being used we have no scope for इयङ् at
all by the sutra "स्त्रिया" which see below Why again do we
say 'प्रत्यय in the sutra ? For then अङ्गत्व is not to be of प्रत्ययविशिष्ट
word having no प्रत्यय after it or of other words more than a

प्रत्ययविहिते चत्। [प्रत्यय also thus signifies a said in Ashtadhyayi that चत् is not to be of a प्रत्यय only or when the प्रत्यय elides]

मिति—। यस्मात् प्रत्यय विहिते तत आगमा प्रत्ययं दावत् यं लङ्गान् तत् चत्म् । प्रकृते यमपाया संज्ञा स्यात् इति 'तदातीति' २६२म् । अतएव प्रत्ययनापि च नाम्नु इति प्रत्ययि इत्य ६—इति आनिष्ठापीत्यहम् । "अथानि इत्यम इपि भू इत्यहम् । निपि तु 'अथ इति ५०० लमपि 'तदाति' इदं च हतम् । इदानी इति इदम् + चत्पु— इत् + चत्पु ("विभिमदायां वा च) = ई + इदम् ("इ —विभोरीमचो) = इत्पु ('यमेति च इति ईका ओप'), + चोपु—इत्पु । चत्पु चत्पु पुनश्च विभिवार सिध्यति । तत को इत्पु इति ददायाम् इत्पु इत्यम प्रत्याप्तमन्वयात् 'मिषा' इति लुबोव प्रत्ययि मति इदम् इति चत्पु स्यात् । तदावदाय भवे मावच्छं विविददच हतम् । मव सीतम् इति ददाय चत्पु हतम् । प्रत्यय इति विमदम् लुबे यहीतम् । अतएव नाम्नु प्रत्ययविहितम् वा नाम्नु । अथ न चत्पु नम् ।

२०० । अङ्गस्य द्विती ॥

दी—। इत्यपिह ५ ।

This is an चविहार सूत्र । That is what will be said before will be of चत् only i.e. of words having प्रत्यय (to be added) after it. [N.B.—Note the diff. of आनिष्ठापि and चत् as already said].

२०१ । दादसिद्धतामिनात् स्यात् ॥ १०११२५॥

दी । अकाराणात् अङ्गात् दादीनां यस्मात् ददादया आदेशा स्युः । अत्यम् । दादेषु ।

दा चत्पि and चत्पु coming after an अकाराण base are respectively replaced by दम् चत्पु and स्युः । Thus दाम+दा=दाम+दम्=दामीच । चत्पु here comes by the rule "चत्पुपुनश्च नुमन्वयापि" ।

मित । सुगमा ॥ अधुना रामन्भ्याम् इत्यत्र “न विभक्तौ तुभ्याः” इति नकारश्च न इत्यम् । ततः अत्र विशेषमाह—

२०२ । सुपिच । ७।३।१०२॥

दी । यञादौ सुपि परे षतोऽङ्गस्य दीर्घः स्यात् । रामन्भ्याम् ।

An अदन्त अङ्ग becomes lengthened when a सुप् (i e विभक्तिप्रत्यय) beginning with यञ् प्रत्याहार follows, Thus we have रामन्भ्याम् with दीर्घ in रामा, for भ्याम् is a यञादि सुप् ।

मित । “अतोदीर्घो यञि” (७।३।१०२) इति पूर्वसूत्रस्यात्र अतुवृत्तिः । “यञि” इति च ‘सुपि इत्यस्य विशेषणम् । अत आह वृत्तौ—‘यञादौ सुपि परे’ इत्यादि । अत किम् । हरिभ्याम् । अकारान्तत्वाभावात् नात्र दीर्घः । यञि किम् ? रामस्य । ‘स्य तु न यञ्, सुप्,’ अतो न दीर्घः ॥ रामन्भिस् इत्यत्र विशेषमाह—

२०३ । अतो मिस ऐस् । ७।३।१०३॥

दी । अकारान्तात् अङ्गात् मिस ऐस् स्यात् । अनेकाल्त्वात् सन्नादेशः । रामै ।

मिस coming after an अकारान्त प्रातिपदिक is replaced by ऐस् । As the substitute ऐस् consists of more than one letter so ऐस् completely replaces मिस् by the rule “अनेकालुशित्सर्वस्य” (पा १।१।५५), so we need not fear operation of the rule “अलोन्त्यस्य” (१।१।५२), here making ऐस् an आदेश for the final letter of मिस । Thus राम + ऐस् = रामै ।

मित— । “अनेकालुशित्सर्वस्य” (१।१।५५) इत्यत्र ऐस् इत्यस्य अनेकाल्त्वात् सर्वस्यैव मिस आदेशः । न तु “अलोन्त्यस्य” इति अन्योदेशः कल्प्यते ।

तदाह इती—अमीशालात् धर्मादिभ्यः । यत्र “वहुवचने भ्रज्येत्” (७१।११) इति परिचय एवेन विप्रतिषेधेयं सितम् । अत्रवचनत्वात् सितं भावम् । एतन्म तु रामिभ्यः रामेभ्य इत्याद्यन्तवचनम् । एतेन सितं नित्यम् । अतः यं यदि एतन्मात्रमात्रं सितं भावम्, मन्त्रमेव । रामन्तए इति त्रितै—

२०४ । हेर्य ॥ ७१।१३॥

दी ।—अतोऽज्ञात् परस्य ‘हे’ इत्यस्य पादेष स्यात् । रामाय । इह स्थानिवद्भावेन पादस्य ध्रुत्वात् “ध्रुविच” (१०२) इति दीर्घः ॥ “सन्निपातसप्तथो विधिरनिमित्तं तद्विधातस्य” इति परिभाषा तु मेढ्र प्रवर्तते । “इहायं मन्त्रश्च” (१६७० सूत्रम्) इत्यादिनिर्देशेन तस्याः अभिस्यत्त्वस्याप्युक्तम् ॥ रामाभ्याम् ।

य is the substitute for ‘हे’ (4th case singular निमित्तं) coming after an अकारान्त शब्द (base) Thus रामन्त=रामाय । Here शरीर is like that for which it is substituted i.e. it is like हे—by the rule आनिबन्ध आदिमोऽनन्विनी (१।१।३६), then by the application of the rule “ध्रुविच” we get दीर्घं in रामाय ।

[N B—Here य is the substitute for हे which is a सुप्, so य also is treated as सुप् and as it begins with य so we get दीर्घ here by the rule “ध्रुविच” ।]

Now there is the dictum that— an operation coming through connection with another does not destroy the connection-cause, i.e. an operation does not destroy the root-cause of the operation (i.e. a son does not kill his father, the root-cause)—which if applied here may do away with दीर्घं here in रामाय । For य in place of हे coming through connection with अकारान्त of राम here, should

not destroy the अदन्तत्व of राम here and yield रामाय with दीर्घ । But on this the answer is—that this dictum (परिभाषा) has no application here, for Panini himself by using 'कञाय' in the Sutra "कञाय क्रमये" indicates so. Now we have रामाख्याम् for the dual as in 8rd case dual which see under 'सुपिच' before

मित । "डे." इत्येकारान्तस्य षष्ठ्यैकवचनम् । एव च षष्ठी व्याख्यानं वर्तते । "अतो मिस ऐस्" (७।१।६) इत्यतः 'अत' इति पञ्चम्यन्तम् अनुवर्तते, ततः षष्ठी अहि—'अतोऽज्ञात् परस्य डे' इत्यस्य इति ॥ "स्थानिवदादेश अनल्विधौ" (२।१।५६) इति 'डे' इति अलम् आयित्वा यादेश अपि डे-वत् । तत अस्य सुपि अन्तर्भावात् 'सुप्लात्' अत्र 'सुपिच' इति सूत्रप्रवृत्तिरस्ति । एव रामाय ॥ ननु रामाय इत्यत्र डेस्थाने य-आदेश रामशब्दस्य अदन्तत्वमाश्रित्य प्रवर्तते । तत् कथं स (पुंवस्थानीय) य-आदेश, 'राम इत्यस्य (पितृस्थानीयस्य) अदन्तत्व व्याहृत्य 'रामाय' इति "सुपिच इत्यनेन दीर्घम् जनयेत् ? तथा चात्र परिभाषा—"सन्निपातलक्षण" स अत्रेतिमित "विधिः अनिमित्तं तद्धिधातस्य" तं सन्निपातं विहन्तीति तद्धिधातः, (कर्मण्यन् इति अण्), तस्य सन्निपातविधातस्य न निमित्तं भवति इति, अर्थात् उपजीवकम् उपजीव्यस्य विधातकं न भवति, अपिच पुनः पितुः धातको न भवति,—मानमेव स्यात् इति चेत् ? समाधानमाह—एषा परिभाषा तु अत्र न प्रवर्तते, यत आचार्यः पाणिनिरेव 'कञाय क्रमये' इति सूत्रे कञाय इति उदाहरणम् । इति आचार्य एव कञाय इति अत्र "सुपिच" इत्यस्य प्रवर्तनेन दीर्घत्वम् विधाय अत्र परिभाषाप्रवृत्तेरनित्यत्वं ज्ञापयत्यत्र ॥ रामभ्यस् इति स्थिते—

२०५ । बहुवचने भल्येत् । ७।३।१०३॥

दी । भलादौ बहुवचने षेपि परे अतोऽङ्गस्य एकार स्यात् । रामेभ्यः । बहुवचने किम् ? राम । रामस्य । भक्ति किम् ? रामायाम् । सुपिकिम् ? पचन्धम् ॥ जस्त्वम् ॥

एकार comes after an अकारान्त चङ् If a सुप् विभक्ति beginning with झञ् (प्रवाहः) follows and it is in the बहुवचन as well. Thus रामन्मास् becomes रामिभ्य with एत् in the बहुवचन । Why do we say बहुवचने in the Sutra ? Otherwise in राम (1st case singular) where विसर्ग (an अन्तीवर्ग) coming after चकार and in place of a झञ् letter i. e. सङ्कार here becoming झञ् by आनिबन्ध एत् will come in. The significance of taking बहुवचन is further illustrated by the example रामञ् here झ by आनिबन्धान् being a सुप् will give एत् for झ begins with a झञ् letter, if we do not use बहुवचन in the sutra. Why झञ् झञि in the sutra ? Otherwise in रामाचाम् which ends in a बहुवचन सुप् we will get एत् । Why use सुप् in the sutra ? Thus we do not get एत् in पचञ्मास् for the बहुवचन affix झञ् here is not a सुप् । Now in fifth case singular रामन्झञि becoming रामन्मात् by the rule no 201 has scope for झञ् at the end in रामाङ्, by the rule गृह्यते गम्यते (पा० ३६) । And now we look forward—

मित । 'अतो दीर्घो वृत्ति' इत्यतः 'अतः' इत्यानुवर्तते 'सुप्ति च इत्यानुवर्तते चञ्चि ततः' इतीति चङ्—बहुवचने झञ्चो सुप्ति परे अकारान्तञ् चङ्छ पञ्चोपदि । स्यात् । ततः रामिभ्य इति चतुर्दोषधर्मीबहुवचने सिद्धम् । सूत्रे बहुवचने पचञ्मास् किमर्थम् ? अन्वयात् राम इत्यत्र अकारोपरि विसर्गञ् झञ्चान्तात् आनिबन्धेन झञ्चान्तात् उपजात् एत् स्यात् । बहुवचनपचञ्चञ्च प्रतीकान्तरमाह—रामिभ्य इत्यत्र 'झ' इत्यान्ध झञ्चान्तात् अङ्गिन् परे एत्ने प्राप्ते बहुवचनपचञ्चञ्चान्तात् न सवेत् । सूत्रे झञ्चि पचञ्मास् किमर्थम् ? इत्याह—रामाचाम् इत्यानुवृत्तचित्तञ्च आम् चञ्चञ्चान्तात् बहुवचनेपि न एत्तम् । झञ्चपचञ्चान्त उद्दिष्टावपरिभाषादि न प्रवर्तते । पुनः सूत्रे सुप्तिपचञ्मास् अथम् स्यात् । पचञ्मास् इत्यत्र बहुवचने अङ्गिन् सत्यपि तत्र

असुप्त्वात् एत्वं यथा न स्यात् ॥ 'रामन्' डसि इत्यत्र "टाडसि" इत्यनेन रामन्
आत् इत्यत्र रामाद् इति जश्त्वम् स्यात् । तत्र विकल्पमाह —

२०६ । वावसाने । टापापदे ॥

दी । अवसाने भलां चो वा स्यु । रामाद् रामात् । द्वित्वे रूप-
चतुष्टयम् ॥ रामाभ्याम् । रामेभ्य । रामस्य । सस्य द्वित्वपक्षे "खरि च"
(१२१ सूत्रम्) इति चत्वे अपि आन्तरत्न्यात् स एव, न तु तकार, अव्य-
प्रायतया प्रयत्नमेदात् । अतएव "स सि—" (सूत्रम् ३३४२) इति तादेशः
आरभ्यते ॥

भक्त, letters at the end of a पद become optionally चर् letters
i e generally in place of 2nd, 3rd and 4th letter of a वर्ग the first
letter optionally comes in Thus we get both रामात् by चर्त्व and
रामाद् by जश्त्व । Then both 'त्' and 'द्' becoming optionally द्वित्व
(reduplicated) by the rule "अनचिच" (दा१।४७) we altogether get
four forms (e g रामात्, रामात्, रामाद्, रामाद्) For रामाभ्याम् and
रामेभ्य in fifth case, see ante rules 204 and 205 In षष्ठे प्रकाशने
we get रामस्य डम् being replaced by स्य by rule no 201 Now in
रामस्य सकार being doubled by the rule 'अनचिच', will not be
replaced by the चर् letter तकार here by the rule 'खरि च (sutra
121), for of सकार आन्तरत्न्यता (similarity) is with सकार only तकार
being अव्यप्राय and सकार being महाप्राय, they differ in उच्चारणस्थानप्रत्यय
the former having वाच्यप्रत्यय and the letter आस्यन्तरप्रत्यय (see स्थानप्रत्यय-
विवेक ante) So one i e सकार can not be replaced by another,
i e, तकार । This is why तकार, has specially to be ordained in
place of सकार in the rule "स सि आर्षधातुके" (sutra 2342 infra)

under the declension of the form *सम्पत्तिः*. If *सम्पत्ति* in natural course is to come in place of *सम्पत्* then *सम्पत्ति* is for *सम्पत्* of the root *सम्प* would have been useless.

[illegible]

૨૦૭। બોસિ ય ૧૭૩૧૦૪૩

दी । धोमि पर धत्तो ऋभ्यप्कार स्यात् । रामया । ।

An अस्य base (अस्य) takes इ when चो follows. Thus
राम+चो = रामि+चो = (रामि) (by sandhi).

मित । सुदमा ॥ नाम-जान इति चम कथयैदीधे माने विरिषमाह—

२०८। ह्यनयापो नुट । १०१। ५५ ॥

३। इत्यास्तावन्ना तात् व्यापन्तात् चाग्रात् परस्य आत्मी मुक्तागमा
स्यात् ।

गुट् is the augment of आम् (षष्ठी विभक्ति बहुवचन, if it comes after bases ending in short vowel, after bases technically known as नदी (see the rule “यूस्त्रास्यौ नदी” १।४।३) and if after आवन्त bases as well Thus we get रामन्नाम् and we look forward

मित । ऋक्षश्च नदीच आप्च इति समाहारद्वयः । अध्याहार्य—परशब्दयोगे पञ्चमी । ‘अङ्गस्य’ इत्यधिकारो सर्वत्र अस्येव । “आमि सर्वनामः सुट्” (७।१।५२) इत्यतः ‘आमि’ इत्यनुवर्तते, तच्च षष्ठ्यन्तं भवति । अतश्च इति ऋक्षान्तात् नद्यन्तात् आवन्तात् चाङ्गात् परस्य आमः गुडागमः स्यात् इति । “नदी” इत्यनेन “यूस्त्रास्यौ नदी” इति (१।४।३) सूत्रोक्ता नदीसञ्ज्ञका शब्दाः गृह्यन्ते । आमव षष्ठीबहुवचनमेव गृह्यते, भाष्ये तथा उक्तत्वात् । गुटो टित्वात् “अद्यन्तौ टकितौ” इति अद्यावयवत्वम् अस्थेव इति रामन्नुन्नाम्—रामन्नाम् इति स्थिते आह—

२०६ । नामि । ६।४।३॥

दी । नामि परे अजन्ताङ्गस्य दीर्घः स्यात् । रामोऽयाम् ।

An अजन्त base takes दीर्घ when नाम् (षष्ठी बहुवचन विभक्ति) + e prefixed with the augment गुट्, follows Kasika also says—“नामि इत्येतत् षष्ठीबहुवचनम् आगतगुटक गृह्यते” Thus रामन्नाम्—रामोऽयाम् । Here the cerebral ण is by the rules “रषास्या नोणः समानपठे” and “अट्कुप्प्राङ्गुम् व्यवायेपि” ।

मित । “द्रुलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽपि” इत्यतः दीर्घानुवृत्तिरस्ति । ‘अङ्गस्य’ इत्यधिकारोपि अस्थेव । नामि इति षष्ठीबहुवचनम् गृह्यते । सर्वमेतत् षष्ठीस्य षष्ठम् ॥ दीर्घे कृते रामोऽयाम् । “रषास्याम्” इति “अट्कुप्प्राङ्” इत्यनेन अवयवत्वम् ।

दी । “सुपिच” (७।३।१००) इति दीर्घ यद्यपि परस्यथापीह न प्रवर्तते, सन्निपातपरिभाषाविरोधात् । ‘नामि’ इत्यनेन त्वारम्भसामर्थ्यात् परिभाषावाध्यते ॥

Now the question arises that the rule "सुपिच (अ३।१२)" being later in order of Panini than the present rule i. e., "नामि" (३।३।३) the former should supercede the latter and be applied here. Then why do you make दीर्घ in रामाचाम् by "नामि" ? The answer to this is :—that वृट् here comes in connection with वृत्त in राम and by the maxim "सन्निपातवद्वचो विविच्यनमितं तद्विधातवम्" (ante) this वृत्त must not be destroyed so "सुपिच" can not apply (doing away with वृत्त here), being in evident contradiction to this present सन्निपात maxim. If it again be argued that दीर्घ by the rule "नामि" will also then militate against this सन्निपात परिभाषा—इच्छते the cause of वृट् being evidently destroyed by दीर्घविधि then we are to say that the very beginning of the sūtra "नामि" suggests that in the case of "नामि" सन्निपातपरिभाषा has no application at all—it being already barred by "नामि" !

मित । ननु "सुपिच (अ३।१२)" इति सूत्र "नामि" (३।३।३) इत्यप्यात् परं सत् अपवादभूतम् एव । तत् "सुपिच" इत्यनेनैव "रामाचाम्" इत्यत्र कर्त्तव्यं न दीर्घः स्यात् । इत्याकाङ्क्षायां बाह— "सुपिच" इति सूत्र अयमपि परं तथादीर्घः न प्रवर्तते । किमर्थम् न प्रवर्तते ? तदा सन्निपातपरिभाषाविरोधः स्यात् । एवम्— रामाचाम् इत्यत्र 'राम' इति वृत्तार्थं सन्निपातम् चानित्यं प्रवर्तते ननु विधि "सुपिच" इति वृत्तविधातवः दीर्घः न भवति । अतः परमपि "सुपिच" इति नाम प्रवर्तते । ननु "नामि" इति दीर्घः सति अपि सन्निपातपरिभाषाविरोधः स्यात् इत्यपि अत्र प्रवृत्तिर्भाषा इति चेत् । न । तदा "नामि" इति सूत्रात् एव व्यर्थं निरवकाशः स्यात् । तत्र "निरवकाशो विविच्यवादः" इति आशयः "नामि" इति सूत्रं हि सन्निपातपरिभाषां बाधितम् । अतः बाह "नामि" इत्याकाङ्क्षायां परिभाषा बाधते" इति । नामि परं रामाचाम् इत्यादी दीर्घप्रवर्तने सन्निपातपरिभाषां बाधितम्

“नामि” इति दीर्घारम्भ — इति फलितार्थः ॥ राम + डि = राम + इ (उकारस्य ईत्वात्)
इतिस्थिते “आदगुण” इति रामे इति ज्ञातम् तत आह—

दी । रामे । रामयो । छपि (१८ सप्तमी बहुवचने) एत्येकृतेः
[‘बहुवचने भलि एत्’ इति छपि एत्वम्]

[रा + सु इति स्थिते पत्व समर्थयितुमाह—]

२१० । अपदान्तस्य मुर्द्धण्यः । टा३।५५।

दी । आपादसमाप्तेः अधिकारोयम् ।

This is an अधिकार सूत्र । It goes up to the end of the 3rd pada in the last अध्याय of Panini

२११ । इण्कोः । टा३।५६॥

दी । इत्यधिकृत्य ।

That is read the following rule in conjunction with the rule
“इण्को”

मित । इण् च क्त्वा इति समाहारद्वन्द्व । एकवचनमार्पणम् ‘इण्’ इति पर-
यकारेण प्रत्याहार । कु इति कवर्गं गृह्यते ॥ “इण्को” इति सूत्रस्य परत
अमुवृत्ते आह—

२१२ । आदेशप्रत्यययोः । टा३।५६॥

दी । “सहे साहः स” (सूत्रम् २३५) इति सूत्रात् ‘सैः’ इति पष्ठान्तं
पदमनुवर्तते । इण्क्ववर्गान्यां परस्य अपदान्तस्य आदेश प्रत्ययावयवश्च
य सकारस्तस्य मूर्धन्यादेश स्यात् । विवृताघोपस्य सस्य तादृश एव प ।
रामेयु— । इण्कोः किम् ? रामस्य । आदेशप्रत्यययोः किम् ? छपि
छपिसौ छपिस । अपदान्तस्य किम् ? हरिस्तत्र ॥ एव कृष्ण-
मुकुन्दद्वयः ॥

Here the वङ्गान् word 'स' comes down from the sūtra 'सङ्घात स' (for which see sūtra 335) Now the सङ्घात in an आदेश or a प्रत्यय but not final in a पद, becomes cerebral (i. e. व) if coming after vowels except अ and आ or after सङ्घात or र । Of the several cerebrals (i. e. ङ, टर्ग, ष) व only comes for सङ्घात for both have similarity of सङ्घात प्रत्यय, i. e. both have निवृत्तम् an आत्मन् प्रत्यय and अधोक्त २ वाच्यम् । Thus we get रामिपु with cerebral । Why do we say इदञ्चो in the sūtra ? Witness रामञ्च where स coming after सङ्घात does not become cerebral । Why do we say आदेशप्रत्यययो in the sūtra ? Witness सुपौ सुपिप्ती (1st singular and dual of the base सुपिप् derived from सु + पिप् गती + हिप्) where स being वाच्यम् not being of आदेश (of augment ?) or of प्रत्यय (of affixes) does not become cerebral । Why again do we say 'अपदानञ्च' in the sūtra ? Witness the example इतिञ्च where स being at the end of the word (पद) इति does not become cerebral though after सङ्घात here. The bases लञ्, सुकृद् etc are also similarly declined as the base राम ।

नित— । एवापि षठी विपश्चेदात् सिप्यते इति प्रत्ययविषये सा अवयवाधिका एव । तथा च षठी—प्रत्ययान्तप्रत्यय स सङ्घात इति । सर्वमितत् मनोभावात् स्पष्टम् ॥ अट् वाच्यं सूत्रं सङ्घातं सङ्घातं निवृत्तम् आत्मन्प्रत्ययवत् अधोक्तं वाच्यं अवयवस्य सङ्घातस्य वाच्यम् एव सङ्घातं सङ्घातम् । आत्मन्प्रत्ययात् ॥ एवं रामिपु इति सिद्धम् ॥ एते इदञ्चोः सङ्घातं रामञ्च इत्यत आवात् परस्य सङ्घात न सङ्घात ॥ सट् पिप्पति पिप्पतिना इति सु + पिप् + हिप्—सुपिप् । अत्र सङ्घात वाच्यत एव न आदेशप्रत्ययस्य । अतः सुपिप्ती इत्यादी सङ्घातस्य आदेशप्रत्ययस्यमाभावात् न सूत्रम् ॥ अतएव एते 'आदेशप्रत्यययो' इति उक्तम् ॥ एवम् 'अपदानञ्च' सङ्घातम् ।

‘हरिस्तव’ इत्यव सकारश्च पदान्तत्वात् न प्रकार एव ॥ कृष्ण-मुकुन्दादिशब्दानां
यु सि रामशब्दवत् कप स्यात् ॥

२१३ । सर्वादीनि सर्वनामानि । १।१।२७ ॥

दी—। सर्वादीनि शब्दस्वरूपाणि सर्वनामसंज्ञानि स्युः । तदन्तश्चापि
इय सज्ञा, “द्वन्द्वेच” (सूत्र २२४) इति (निषेधात्) ज्ञापकात् । तेन ‘परम-
सर्वत्र’ इति तूत् । ‘परमभवकान्’ इत्यत्राकञ्च सिध्यति ।

Some particular words (to be enumerated below) beginning with the word सर्व are technically known as सर्वनाम । This सर्वनाम सज्ञा is also of words ending in words of the सर्वादि class This is clearly suggested in the sutra “द्वन्द्वेच” (sutra २२४) where by denying सर्वनामसज्ञा in द्वन्द्वान्त सर्वनाम words, it is proved that सर्वनाम words at the end of द्वन्द्व compounds also take सर्वनाम सज्ञा thus implying तदन्तविधि here Hence in परमसर्वत्र we get अकच् by तदन्त-विधि । Similarly we get अकच् in परमभवकान् by तदन्तविधि ॥ For परमभवत् ends in सर्वनाम word भवत्—the rule for अकच् being “अव्ययसर्वनाम्नाम् अकच् प्राक्टे” ।

[N. B—Declension of सर्वादि words is like राम, only differences will be enumerated here]

मित—। ‘सर्व’ सर्वशब्द ‘आदिः’ प्रथम येषां तानि सर्वादीनि’ सर्वादिशब्द—
स्वरूपाणि इत्यर्थ—तथा चावहति ‘सर्वादीनि शब्दस्वरूपाणि’ । “स्व रूप शब्दस्य
अशब्दसज्ञा” (१।१।६८) इत्यनेनापि शब्दस्य स्व रूपमेव गृह्यते । तेन सर्वस्यैव
सर्वनामता, न तु तदर्थकस्य सकलादीनाम् अपि इत्यलं विस्तरण ॥ “न बहुव्रीहौ”
(सूत्र २२२) “द्वन्द्वेच” (सूत्र २२४) इत्यादौ, सर्वनामसज्ञानिषेधात् ज्ञायते यत्
द्वन्द्वान्तानाम् सर्वादिशब्दानामपि सर्वनामता अस्तेष्वेव । एतच्चाव तदन्तविधि

प्राप्यते । तत्र मन्त्राणां मुख्याद्यो विधीयमानाः तन् मुख्यानामपि भवेत्
एव 'परमभवत् इति क्त्वादिभ्यः । तदा अन्त्यमुख्यायामकच् प्राकट्ये " इति
विधीयमानं चकच् भवादिभ्यश्चान् अपि भवेत् । अतस्मात् 'परमभवत्वात् इति ।
एवं तमिलादिभ्यपि तत्कविभिना मुख्यानामानां विधिरिति । मुख्यादप्येवम् ।
किन्तु यत्र विमर्शो वर्तते तत्रैव लघोः न्यूनं नूतनम्—

२१४ । जशः शा । ७।१।१७।

श्री— । अदन्त्यात् स्यताम्भः परस्य जम्, श्री इत्यात् । अनकासत्वात्
सर्वादेशः ।

जम् (1st case plural) is reduced by शी after चक्राणां मुख्यानां
words As शी consists of more than one letter & it is ordered
in place of all the letters of जम् । Thus मुख + जम् = मुख + शी =
मुख + श (चक्राणां इत्यात्) ।

मित— । "चलो भिम् भिम्" इत्यत 'चत्, इत्युक्त्या "मुख्याय" इमे
(सूत्र २१४) इत्यत 'मुख्याय' इत्युक्त्यात् इति चोद— "अदन्त्यात् मुख्याय"
परस्य इत्यादि । "श्री" इत्यस्य अनकासत्वात् 'जम्' इत्यस्य मुख्यादप्येवम् इत्यात् ।

श्री— । तत्र अपत्यस्य 'अभाषणम्' (सूत्र २३४) इत्यादिविध
मात्रुवत्कृतमनेकासत्वात् इति वाच्यम् । सर्वादेशत्वात् प्राक् इत्यमज्ञाया
पुन्र अभाषत् । सम् ॥

There is the maxim "मात्रुवत्कृतमनेकासत्वात्" i. e., 'many letteredness'
(? "many letteredness") is not to be counted along with the
eliding letter (चक्राणां) then in श्री there is no चक्राणां the इत् letter
is being excluded from counting Thus there being no चक्राणां
in श्री, how can there be सर्वादेश here by the rule "चक्राणां भिन्नाभ्यम्"
(१।१।१४) ? Just as in the rule "चर्चत्—" (sūtra 334)

अकार being इत् in इ, there is no अनेकाल्त्वम् and so no सर्वादेशः, but अन्त्यादेशः only by the rule “अनीत्यास्य” (१११५२) To this the answer is that—the question of इत् here by the rule “लज्जकतद्धिते” (११३८—sutra १९६) does not arise at all in connection with सर्वादेशः by the rule “अनेकाल्त्वम्—” (१११५४), the former rule here being later in the order of अष्टाध्यायी of Panini than the latter one. Thus we have first सर्वादेशः and then इत् । So the परिभाषा—“नानुबन्धकतमनेकाल्त्वम्” has no application here and we have first सर्वादेशः । Thus सर्वं + ई = सर्वे by “आद्यगुणः” ।

मित—। ननु अतः ‘जी’ इत्यस्य अक्षरस्थाने सर्वादेशविषये “नानुबन्धकतम् अनेकाल्त्वम्” इति परिभाषा परिप्रस्थितो एव । ‘अनुबन्ध’ इति, तत्प्रयुक्तमनेकाल्त्वम् सर्वादेशनिमित्तं न भवति “इति हि तदर्थः” । एव ‘जी’ इत्यत्र “लज्जकतद्धिते” (११३८) इति अकारस्य इत्सञ्ज्ञकत्वात् तत्प्रयुक्तमनेकाल्त्वम् नास्त्येव । तत् सर्वादेशः अपि न स्यात् । अतएव च “अर्वगः ह—” (भूत ३३४) इत्यत्र ‘ह’ इत्यस्य अकारमितमादाय ‘अनेकाल्त्वम्’ न, तेन, ‘एकाल्त्वात्’ “अनीत्यास्य” (१११५२) इति ‘ह’ इत्यस्य अन्त्यादेशः एव । अत्रापि तादृशी एव व्यवस्था कथं न स्यात् इत्यतोक्तमाह—अष्टाध्याया सर्वादेशसूत्रम् (१११५५ द्रष्टव्यम्) पूर्वं “लज्जकतद्धिते” (११३८) इति इत्विधायकं सूत्रं च परमेव । ततः सर्वादेशः प्राक् भवति, ततोऽयं इत् । एव सर्वादेशकाले इत्सञ्ज्ञायामसत्यात् “नानुबन्धकतमनेकाल्त्वम्” इति परिभाषायाः प्रवृत्तिर्न स्यात् ॥ सर्वं + ई = सर्वं + जी (सर्वादेशत्वात्) —सर्वं + ई (अकारस्य इत्वात्) = सर्वे (“आद्यगुणः” इत्यनेन) ॥ सर्वं शब्दस्य चतुर्थेऽक्षरवचने “उर्थः” इति अकारे प्राप्ते आह—

२१५ । सर्वनाम्नः स्मै । ७।१।१४॥

दी—। अतः सर्वनाम्नः ‘है’ इत्यस्य ‘रगौ’ स्यात् । सर्वरगौ ।

रगौ comes in place of ‘है’ after अकारान्त सर्वनाम words

नित—। मृगम्—॥ मृगनाय इति पदमी। चरन्निभं पृथक्पृथक् ।
मृगं नाम पश्येत् पश्येत्—इति। मृगम्— इति 'चत्' इति शब्दे—

२१५। इतिष्ठ्यो स्मात्स्मिन्तौ। ७।१।१५॥

आत् and बिम्बत् respectively come for चत् and चि after चरान्म
मृगनाम bases. Thus मृग + चत् = मृग + आत् = मृग आत् ।

नित—। पदमीमर्थे चरत् २५।३५ 'आत् बिम्ब' च मृगम् । मृग—
आत् इत्यत्र ३ : पापीनः " इति वृद्धिमात्रे चर—

२१७। आसि स्यनामन मुद् ॥७।१।१५॥

दो । अथवास्यात् परन्त्य स्यनाम्न विहितस्य चाम पदामः
स्यात्। अन्यस्य। मृगनाम्। सप्तमिन्। मृगनाम्। मृगं मृगः
वयोऽन्यदन्तः ॥

मुद् is the augment of आत् (see ५११ case plural) that is
joined after a मृग नाम word ending in चरत् । Thus मृग + आत् =
मृगआत् = मृगेआत् । Here in मृगेआत् एव comes in the rule "च
चत् मृगेत्" (ante), and then we have वत् here in the rule
"चार्धमन्वयवत्" (ante), मर्त्य वृत्त्यन्तं of an चार्धत् (augment)
here. In seventh singular we get मृग + चत् = मृग + बिम्ब (see
rule २१५ above) = मृग बिम्ब । Other forms of मृग are like those of
वाम । Similarly other चरन् मृगनाम words like शिव etc, are
declined like मृग ।

नित—। "आत्पृथि मुक्" (७।१।१५) इत्यत्र 'आत्' इति चतुर्थतये।
ततश्च 'चरत्' चरनाय विहितस्य चाम मुक्। मीमर्थे इत्यर्थे; मन्वयते ॥
'मृगेआत्' इत्यत्र "चत्पृथि मृगेआत्" इति वृद्धिमात्रे चरम् । "चार्ध मन्वयवत्" इति

सूत्रेण चात्र वचनम् ॥ सर्वमिडि इति सिनादेशे सति सर्वस्मिन् ॥ अधुना
सर्वनामशब्दानां परिसंख्यानं क्रियते—

दी—। सर्वादयश्च पञ्चत्रिंशत् । सर्वं विश्व उभ उभय इतर इतम
अन्य अन्यतर इतर त्वत् त्व नेम सम सिम । —“पूर्वपरावरदक्षि
गोत्तरापराधराणिष्यवस्थायां अक्षयायाम्” (सूत्र २१८), “स्वम-
ज्जातिधनाख्यायाम्” (सूत्र २१९), “अन्तर वहिर्योगोपख्यानयोः”
(सूत्र २२०) । त्यद् तद् यद् पुतद् इदम् अदम् एक द्वि युष्मद् अस्पर्द्
भवतु किम् इति ॥ तत्र उभयशब्दो द्वित्वावशिष्ठस्य वाचकः ; अतएव
नित्यं द्विवचनान्तः, तस्येह पाठस्तु ‘उभकौ’ इत्येकजन्यः ; न च
कप्रत्ययेन इष्टसिद्धिः, द्विवचनपरत्वाभावेन ‘उभयतः’ ‘उभयत्र इत्यादौ विव
अथच् प्रासङ्गत्वं, तदुक्तम् (वार्तिककृता) “उभयोऽन्यत्र” (वार्तिक
२३२)—“अन्यत्र” इति द्विवचनपरत्वाभावे । उभयशब्दस्य द्विवचनं नास्ति
इति कैयटः, अस्ति इति हरदत्तः । तस्मात् (? उभयशब्दात्) जसि अयजा-
देशस्य स्थानिवद्भावेन तथप्-प्रत्ययान्ततया “प्रथमचरम्—” (सुल २२६),
इति विकल्पेप्राप्ते विभक्ति निरपेक्षत्वेन अन्तरङ्गत्वात् नित्यैव सज्ञा भवति,
उभये इतर उतमौ प्रत्ययौ, ‘प्रत्ययग्रहणे तदन्ताग्रहणा’ (? इति) । यद्यपि
“अज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणा नास्ति”, “सुप्तिङन्तम्” इति
ज्ञापकात्, तथापीहतदन्तग्रहणम् ; केवलयोः अज्ञायाः प्रयोजनाभावात् ।
अन्यतरान्यतमशब्दौ अचुत्पन्तौ स्वभावात् द्विवहुविषये निर्धारणे
वर्तते, तत्र अन्यतमशब्दस्य गणो पाठाभावात् न अज्ञा । ‘त्व त्व’ इति
द्वावप्यदन्तौ अन्यपर्यायौ, ‘एक उदात्त अपरोऽनुदात्त’ इत्येके,
‘एककृतान्त’ इत्यपरे । ‘नेम’ इत्यर्थे । समः सर्वपर्यायः, तुल्य पर्यायन्तु
नेह गृह्यते, “यथास्वल्पमनुदेश समानाम्” (सूत्र १२८), इति ज्ञापकात् ।
“अन्तर वहिर्योग—” इति गणसूत्रे ‘अपुरि’ इति वक्तव्यम्, अन्तरायां
पुरि ।

[illegible]

इति वृत्तौ कथमुक्तम् ? इत्याह—“प्रथमचरम्—” इति सूत्रे ‘तय’ शब्देन ‘तयप्’-
प्रत्ययान्तो गृह्यते । उभयशब्दस्य तु “उभादुदात्तो नित्यम्” इति अथच् विहित ।
तत् कथमस्य “प्रथमचरम्” इति सूत्रेण जसि विकल्पा सर्वनामसज्ञा प्राप्ता ? इत्याह—
“मख्याया अवयवे तयप्” इति उक्ता “उभादुदात्तो नित्यम्” इति अथच् उक्ता ।
स च अथच् स्थानिवत्त्वेन तयप् एव (इति अथचो स्थानिवत्त्वमाविशत्य तयप् तुल्यतया
अथजन्तुभेदशब्द, अपि तयप् प्रत्ययान्ततया ‘तय’ इत्यनेन गृह्यते) । अतः, अस्य
“प्रथमचरम्—” इति सूत्रेण विकल्पः प्राप्तः । एव सर्वनामसज्ञाया, विकल्पे सति
नित्यत्वम् समाहितम् “विमक्ति निरपेक्षत्वात् ‘इत्याद्येन ॥ सर्वमन्यत् सुगमम् ॥
‘अपुरि’ इत्यनेन ‘पुरि’ विषये अन्तरशब्दस्य सर्वनामता निषिद्धा । तेन अन्तराया
पुरि न तु अन्तरस्याम् पुरि इति ॥ अधुना सर्वादिगणानां परिसंख्यानं कृत्वा तेषां
कोषाक्षितं विशेषं समर्थयितुम् उपन्यस्यति सूत्रम्—

२३८ । पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् ।

१।१।३४ ॥

टी— । एतेषां व्यवस्थायाम्, असंज्ञायां सर्वनामसज्ञा गणपाठात्
सर्वत्र या प्राप्ता सा जसि वा स्यात् । पूर्वे—पूर्वाः । स्वाभिधेयापेक्षा-
वधिनियमो व्यवस्था । व्यवस्थायाम् किम् ? दक्षिणा गायिकाः कुशला
इत्यर्थः । असंज्ञायाम् किम् ? उत्तरां कुरवः ।

The seven words beginning with पूर्व etc, become सर्वनाम owing
to their inclusion in the सर्वादिगण in the sense of some ‘limitation’
and not signifying designation, but this सर्वनामसज्ञा of these
seven words is optional in the case of जस्, i. e., first plural
Thus we get पूर्वे when treated as सर्वनाम in जस्, and पूर्वा, when
not treated as सर्वनाम in जस् (see ante under सर्वे and राभा) ।
‘व्यवस्था’ means “certainty of limitation denoted by the meaning

of the word "पूर्व etc." What do we say अवस्थापाम् ? Witness the example दक्षिण वाचकाः (expert weavers of garland) when दक्षिण meaning कुम्भ does not denote limitation, so can not take सर्वनामता in जम् । What again do we say "असंज्ञापाम् ? Witness उत्तरा कुरव, (meaning उत्तरकुम्भ race—) where उत्तर signifying a संज्ञा is not २ सर्वनाम in जम् ।

मित— । "विभाषाजसि (१।१।१२) इति सर्वमनुवर्तते । "मन्वादीनि सर्वनामानि (१।१।१३) इत्यत्रात् 'सर्वनामानि इति च वक्तव्यं ; तथा च हतिः— "एतेषां पूर्वादिप्रथमनामानाम् अवस्थापाम् दिव्यवशात् इति फलितम् असंज्ञापाम् सर्वनामसंज्ञा—जसि वा स्यात् ॥ आभिधेयव्यतिरेकः । 'अस्य पूर्वादिप्रथम अभिधेय वाच्येति 'अपेक्ष' अपेक्षया 'अपेक्षनिर्दिष्टम्, अवस्थापाम्' विवक्षितम् । ततश्च नियमितं अपेक्षयापेक्षे वर्तमानता द्योत्यते । एवं अवस्थापाम् दिशि वर्तमानायां इति च फलितम् ॥ आभिधेयव्यतिरेकव्यतिरेकयोः अवस्था इति पाठेति—स्वस्य पूर्वादिप्रथम अभिधेयमपेक्षते इति आभिधेयव्यतिरेक इति च । पूर्वादिप्रथम अभिधेयेन अपेक्षमात्रस्य अपेक्षनिर्दिष्टम्, इत्यर्थः ॥ दक्षिण वाचकाः इत्यत्र दक्षिणवत् कुम्भवाचकं च अवस्थापाम् न सर्वनामता । एवं उत्तरा कुरव इत्यत्र च उत्तरवत् संज्ञापाम् न सर्वनामता । अत्र "दिमा उपवीमव दक्षिणम् । मूर्ते असंज्ञापाम् इत्यनुज्ञात् । आधुनिकसङ्गतं च स ग्राह्येन दृश्यते । दिशु तु चिरान्न सहेतः । यती न प्रतिषेधः । उत्तरा कुरव इत्याधुनिक सहेतः, तेन स ग्राह्यात् प्रतिषेधः ॥

२१६ । स्वमज्ञातिभेदाभ्यायीम् । १।१।३५ ॥

ही— । ज्ञातिभेदान्धर्माच्चिन्ता स्वयम्भूत्यया प्रीति संज्ञा सौ असि वा स्यात् । " एवम् । आत्मनीव इत्यर्थः । आत्मनीव इति वा । ज्ञातिभेदाच्चिन्ता स्वयम्भूत्यया वा ।

The word स्व denoting something other than जाति (kindred) and धन (wealth) becomes सर्वनाम, being so mentioned in the सर्वादिगण, and it is optionally so (i e, सर्वनाम) in जस् (i e, first case plural) Thus स्वे and स्वा meaning "own" or "self" But while meaning जाति वा धन, its form in जस् is स्वा only-

मित—। "विभाषा जसि" इति "सर्वनामानि इति च अनुवृत्तम् इति पूर्वसूत्र द्रष्टव्यम् । स्वशब्दस्य अर्थात् अमरे यथा—"स्वोजातौ आत्मनि, स्वविपत्नीये, स्वोऽस्त्रियाम् धने" । तत्र जाति इति अर्थे धनार्थे च विद्यमानस्य स्वशब्दस्य सर्वनामता नास्त्येव इति फलितार्थः । अन्यत आस्य सर्वनामता स्यादेव । तच्च जसि विकल्पिता इति ॥ सूत्रे आख्यायहणम् किम् ? "स्वमजातिधने" इत्युक्ते जातिधनयोरपि आत्मीयत्वं पुरस्कृत्य प्रवृत्ता सर्वनामता प्रसज्यते, तत्तु नेष्यते । आख्यायहणेन आत्मीयस्यापि जातित्वेन धनत्वेन वा विचक्षायां सर्वनामता न भवति ।

२२० । अन्तरं वह्निर्योगोपसंव्यानयोः । १।१।३६ ॥

दी—। वह्निं परिधानीये चार्थे अन्तरशब्दस्य या प्राप्ता स ज्ञाता जसि वा स्यात् । अन्तरे—अन्तराः वा गृहा, वाह्या इत्यर्थः । अन्तरे अन्तरा वा शब्दकाः, परिधानीया इत्यर्थः ।

The सर्वनामता of the word अन्तर while denoting 'वाह्य' (outward) or परिधानीय (wearing,) becomes optional in जस् &c Thus अन्तरा or अन्तरे गृहा—वाह्या गृहा ।

मित—। वह्निं अनादितस्थानम् । तेन योग सम्बन्ध यस्य स वह्निर्योगः, वाह्य इत्यर्थः । उपसन्वीयते परिधीयते इति उपसंव्यानम् वस्तुमित्यर्थः । वह्निर्योगश्च उपसंव्यानश्च । इह । तथी । एतदर्थयो विद्यमानयोः अन्तरशब्दस्य सर्वनामता जसि वा स्यात् इति फलितम् ।

२२१ । पूर्वदिन्यो नवम्यो वा । ७।१।१६ ॥

दी— । ५म्यो नवम्यो वसिष्ठो स्माद्यस्मिनौ वा सत्र । पूयन्मातृ—
पूर्वात् । पूयस्मिन्—पूर्वे । एवं परादीनामपि । शेषं सवयत् ॥ पञ्चम्य-
संख्यायां नित्यैक्यवचनान्तः ।

आत् and विन् are optionally ordered in place of इति and डि
respectively of the seven words पूय etc. (see sūtra २१८) of
म्य and of चत्वर (see sūtras २१९—२०) altogether of these nine
words. Thus the words पर चत्वर are similarly declined. The
rest विमर्श are as in the case of मय । The word एव is always
singular while it is a numeral meaning one' ।

मिह— । “कर्मिणोः आत्विनी” (७।१।१६) इति चत्वारोऽपि । तथा
च इति—“पूर्वमा नवम्यो कर्मिणो आत्विनी वा न । चत्वारः सुवचनम् । एव
सन्दर्भे स एवापरत्वे एकवचनत्वं नित्यम् । चत्वारोऽपि सुवचनं भवति एव । तथा—
एकवचनं केचिदिति इत्यर्थः ॥

२२२ । न बहुधीहो । १।१।२६ ॥

दी— । बहुधीहो चिकीर्षिते सवमासज्ञा न स्यात् । स्वकं स्तिता
पत्य स स्वत्वपितृकः । अहकं स्तिता पत्य स मत्वपितृकः । इदं
वमासात् प्रागेव प्रक्रियावाक्यं सवमासज्ञा निविध्यत । अन्यथा
लौकिकविप्रदवाक्ये इव सवमास्यकप्रवर्तते स च समासेपि व्युत्पद्येत ।
अतिक्रान्ते भवन्तस्मिन् अतिमवकान् इति कश्चिद् भाष्यकारस्तु ‘स्वत्वपितृकः
मत्वपितृकः’ इति रूपे इत्यापत्तिं कृत्वा एतत् सूत्रं प्रत्यापन्नम् ।
अथोक्तं सुनीनाम् प्रामादयम् ॥

Words like सव etc. of the सवदि list, do not become सर्वनाम
when we have a mind to make a बहुधीहि of सवदि words. Thus

सर्वनामता of सर्वदि words is prohibited in the अलौकिकविग्रहवाक्य only of a बहुव्रीहि समास as—युष्मद् स् पितृस्, अस्मद् स् पितृस् ।

This अलौकिकविग्रहवाक्य is not generally eligible for use But still सर्वनामसज्ञा of सर्वनाम words in बहुव्रीहि s barred only in this अलौकिकविग्रहवाक्य, and not in लौकिकविग्रहवाक्य as त्वका पिता यस्य सः तत्कपितृकः । In त्वका पिता यस्य we have अकाच् in त्वम् by the rule “अव्यय सर्वनाम्नासकाच् प्राक् टे.”, but in the final बहुव्रीहि we have तत्कपितृक with क् after युष्मद् (त्वत् and मत् being ordered in place of युष्मद् and अस्मद् by the rule “प्रत्ययोत्तरपदयोश्च”), for this sūtra prohibits सर्वनामता in the बहुव्रीहिसमास and so अकाच् can not come in Similarly interpret the instance मत्कपितृक here That the prohibition here in this sūtra is in अलौकिकविग्रहवाक्य, i e, when the process of बहुव्रीहि is being made, i e, when even there is no समास—making, is known thus For otherwise अकाच् would have come in, in the final बहुव्रीहि, as it is ‘heard in the लौकिकविग्रहवाक्य in the words त्वकान् and अहकम् in the above instances In, अहका पिता यस्य etc, अकाच् in heard in लौकिकविग्रहवाक्य, but not in the final बहुव्रीहि समास, where we see “क्” only This suggests that prohibition is in the case of प्रक्रियावाक्य i e, in अलौकिकविग्रहवाक्य । Neither can it be said that prohibition in अलौकिकवाक्य is superfluous for it is प्रयोगानर्ह, for the maxim is that अकाच् in the अलौकिकवाक्य should be heard in समास also, as in the case of “अतिक्रान्ती भवकान्तम्, अभिभवकान्—” where अकाच् heard in प्रक्रियावाक्य is also seen in तत्पुरुष समास । साधारण however supports the usages त्वकपितृकः मत्कपितृक with अकाच् both in प्रक्रियावाक्य

& in final समस । Thus he discards the sūtra “न बहुव्रीही” । If the question arises—whose authority are we to respect here ? Then the solution is that of the three sūtras connected with पश्चिनि व्याकरणे c. g. गुणव्या, वार्तिकव्या, and भाष्यव्या—superiority will go according to posteriority in time c. g., वार्तिकव्या is more respected than गुणव्या, and भाष्यव्या is more respected than both his prior sūtras. So follow भाष्यव्या here and reject the sūtra “न बहुव्रीही” । For reasons of भाष्यव्या here we look forward—

मित—। सर्वनामसंज्ञायां तत्त्वविशिष्टायां भाग्यं बहुव्रीहिरपि सर्वां यनाम संज्ञा व्यात् इति तत्त्वतिरिक्तं चारभने—व ब्रीहीं समामि सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि न भवन्ति । ततः तत्त्वविशेषं भग्नविशेष इत्यत्र बहुव्रीही सर्वनामसंज्ञानिपेक्षा तदावित् चतुष्टयं न व्यात् । “विभावा निरु समामि बहुव्रीही (१।१।१८) इत्यत्र ‘बहुव्रीही इति वक्तव्येति पुनरुच्यद्वयव्यात् भविष्यावादी एव निषेधो यथा व्यात् इति ज्ञायते । इति अत्र मतं धृत्वा व्याख्यायते ॥ “तत्त्वविशेषं, भग्नविशेषं” इत्यादि बहुव्रीहिरिति । ततश्चिदपि तावत् विपक्षवाक्यम्—भौतिकम् अर्थोक्तिव्यय । भौतिकं च प्रयोवाक्यम् यथा—“त्वत्वं पिता यम्” “अहम् पिता यम्” इति । अर्थोक्तिर्द्वयं प्रयोवाक्यम् यथा—पुनरुच्यं स पितृस्य चतुष्टयं स पितृस्य । पुनरुच्यं च यो सर्वनामसंज्ञासंज्ञेन विपक्षवाक्ये नुत अहम् समामिपि भवेत् । ततश्च विपक्षे अहम् (“त्वत्वं पिता यम्” इत्यत्र यथा) समामिपि स्यात् । इति तदेव अहम् समामि वार्यितम् ननु च—“न बहुव्रीही” ; सर्वनामसंज्ञानिपेक्षा अहम् न भवेत् । अत्र त्वत्वे “सर्वादीनि सर्वनामानि” इत्यनुवर्तते । ततश्च अर्थं नञ्भवति बहुव्रीही सर्वादीनि सर्वनामानि न स्युः । अर्थोक्तिविपक्षवाक्ये एव सर्वनामसंज्ञे निषेधमिदम्—“बहुव्रीही विपक्षो विपक्षे” इति । अत्र विपक्षप्रत्ययवाक्येन अर्थमर्थो नञ्भवति । बहुव्रीहिभविष्यावाक्याय अर्थोक्तिविपक्षवाक्ये सर्वनामसंज्ञानिपेक्षा भौतिकविपक्षवाक्ये तत्त्वम् अहम्

इत्यत्र अकच् अस्ति, किन्तु निषेधादेव समासे अकच् न स्यात्, किन्तु “क्” प्रत्यय एव भवति । ततश्च “प्रत्ययोत्तरपदयोय” इति सूत्रेण युष्मद्—अस्मदौ स्थाने लत्व-
मात् इति स्यात् एवञ्च कप्रत्ययेन लत्वकपितृक मत्वकपितृक, इति स्यात् ॥ इह सूत्रे
प्रक्रियाकाले एव सर्वनामतानिषेधः, तदेव वर्णयति “इह समासात् प्रागेव प्रक्रियावाक्ये
सर्वनामसञ्ज्ञा निषिध्यते” लौकिकवाक्येपि सर्वनामता निषेधे सति ‘त्वकम्’ ‘अहकम्’
इत्यादिप्रयोगेन सङ्गच्छते । अलौकिकवाक्ये निषेधफलात् समासे “लत्वकपितृक”
इत्यादौ अकच् न श्रूयते । यदि निषेध न स्यात् तदा अलौकिकस्य प्रयोगानर्हत्वेपि
लौकिकवाक्ये इव समासेपि अकच् श्रूयते । “अतिक्रान्तो भवकन्तम् अभिभवकान्”,
इत्यत्र यथा । अत्र लौकिकवाक्ये श्रुत अकच्, तत्पुरुषे सर्वनामतानिषेधाभावात्,
समासेपि श्रूयते ॥ भाष्यकारस्तु लत्वकपितृक मत्वकपितृक इत्यादि अकच् इडा-
पत्तिं कृत्वा “न बहुव्रीहौ” इति सूत्रं प्रत्याख्यातवान् । स च भाष्यकारः अधिक-
प्रयोगदर्शी, अपि तस्य वचनम् प्रमाणात्तरम् किम् ? इत्यत्र आह—“यथोत्तरम्
सुनीनाम् प्रमाणात्तरम्” । ततश्च भाष्यकारस्य सूत्रकारवार्तिककाराभ्यां उत्तरत्वात्
समधिकम् प्रमाणात्तरम्, इति । तत्र कारणमपि उपन्यस्यति—

दी— । “सञ्ज्ञोपशर्जनीभूतास्तु न सर्वादयः” । महासञ्ज्ञाकरणेन,
तदनुगुणानामेव गण्ये स निवेद्यात् । अतः सञ्ज्ञाकार्थ्यम् अन्तर्गण्यकार्थ्यं च
तेषां न भवति । सर्वोनाम कश्चित् तदगौ सर्वाय देहि । अतिक्रान्त सर्वम्
अतिसर्वं तस्मै अतिसर्वाय देहि । अतिक्रान्तम् कुलम् । अतितत् ॥

सर्वादि words do not become सर्वनाम when they denote some designation, or when they being subordinate refer to something else, as adjectives. This is owing to the significant great name “सर्वनाम” used here, and not a name in one word, as टि (i.e., for final vowel) etc, and also because the list includes such words as are applicable to all. So सर्वादि words signifying names of some one or qualifying some one else, do not admit of सर्वादि

२२३ । तृतीयासमासे । १।१३० ॥

दी—। अत्र सर्वनामता न स्यात् । मासपूर्वाय । तृतीया समासाय-
वाक्येपि न—मासेन पूर्वाय ।

सर्वनामता of सर्वादि words is barred in the case of तृतीया तत्पुरुष Samasa. Thus we get मासपूर्वाय and not मासपूर्वस्मै, as in the case of सर्वनाम words, for मासपूर्वाय is a case of तृतीयासमास । In this rule there is अनुवर्तन of समास from the rule “विभाषा दिक् समासे बहुव्रीहौ” (१।१।२८), still further repetition of the word समास in the rule suggests that this prohibition will go even in case of words forming विग्रहवाक्य of तृतीया समास as in the case of मासेन पूर्वाय—where मासेनपूर्वाय being तृतीयासमासविधायकवाक्य will not take स्मै in the 4th case singular as is usual with सर्वनाम words

नित—। “न बहुव्रीहौ” इति पूर्वस्वात् “न” इत्यनुवर्तते । “सर्वादीनि सर्वनामानि” इत्यतः सर्वनामग्रहणमप्यस्ति । ततः फलितमाह—“अत्र सर्वनामता न भवेत्” । इह सूत्रे “विभाषा दिक् समासे बहुव्रीहौ” (१।१।२८) इत्यतः ‘समासे’ इति वर्तमानेपि पुनः समासग्रहणं तृतीयासमासायवाक्येपि प्रतिषेधो यथा स्यात् इत्येतदर्थम् “अतः मासेनपूर्वाय न तु मासेन पूर्वस्मै” ॥ “पूर्वसदृशसमीपार्थ—” इति तृतीयासमासविधायके सूत्रे समासे वक्तव्ये, तस्यैवात्र ग्रहणं न तु यस्य वाक्यापि तृतीयासमासस्य ॥

२२४ । द्वन्द्वे च । १।१३१ ॥

दी—। द्वन्द्वे उक्ता संज्ञा न । वयोऽश्रमेतराणाम् । समुदायस्याय निषेधः, न तु अवयवानाम् । नचर्त्तदन्तविधिना सदृशसङ्गः । सर्वनाम्नो विहितस्याम’ उदिति व्याख्यातत्वात् ॥

The above prohibition in case of द्वन्द्वसमास will be optional when शी—which शी is ordered in connection with जस्—is being attached. Thus we get both वर्षाश्रमेतरा and वर्षाश्रमेतरे । “This optionality here is in connection with शी which is the कार्य of जस्”—this being the explanation here, we can not have अकच् of the word वर्षाश्रमेतरे (in जस्), for अकच् intervening between जस् कार्य and the base वर्षाश्रमेतर, this optional सर्वनामता can not come in, and then अकच् also can not come, for then it is not after a सर्वनाम word. Thus there is only कप्रत्यय of the द्वन्द्व base वर्षाश्रमेतर and we thus get वर्षाश्रमेतरका ।

मित— । सर्वनामानुवर्तनमस्ति, पूर्वसूत्रात् द्वन्द्वे इत्यपि । ‘जसि’ इति सप्तम्याश्रयणात् जस्कार्यविषये इत्यर्थो लभ्यते । केचित्तु श्रवेद व्याख्यानं वदन्ति—“जसि इत्यविभक्तिको निर्देशः । जस इ = जसि । आर्धं सप्तम्या लुक् । इत्यन्तो देवर्षेपरं सन् ‘शी’ इतीकारमाचष्टे । ततश्च जसादेशे शीभावे कार्यव्य इति फणितम्” इति सर्वमनोरगाया स्पष्टम् ॥ ‘जस् आधारो’ आश्रयो यस्य इति बहुव्रीहिः । जसाधारमिति जस्-स्थानिक कार्यमित्यर्थः ॥ ‘शीभावम् प्रति विभाषा इति श्रवोक्तम्, न तु ‘जसिपरे द्वन्द्वसमासे सर्वनामसञ्ज्ञा वा स्यात्’ इति व्याख्यातम् । ततश्च अकच् न स्यात् । एवं जस, कार्य प्रति विभाषा कथनात्, अकचि सति अकचा व्यवधानात् एष विकल्पो न स्यात् । ततश्च “द्वन्द्वे च” इति सर्वनामनिषेधात् सर्वनामाश्रित अकजेव न प्रवर्तेत । अत आह—‘अतो नाकच् । किन्तु कप्रत्यय एव’ ॥

१२६ । प्रथमचरमतयाल्पाधकतिपयनेमाश्च । १।१।३३ ॥

दी— । एते जसः कार्यं प्रति उपसंज्ञा वा स्युः । प्रथमे—प्रथमाः । शेषं रामवत् । तय प्रत्ययः—ततस्तेन तदन्तो ग्राह्याः । द्वितये—द्वितीयाः । शेषं रामवत् । नेमे-नेमाः । शेषं सर्ववत् ॥

The base प्रथम चरम तथ्यस्यान् bases, अथ यथ कतिपय and नैम optionally become सब नाम in connection with अन्त्यार्थ (orders in place of कस् L. c., in शी) । By तथ words ending in the affix तथप् are included here

नित—। “विभावा कसि इति वक्तव्ये । ततश्च व्याख्यातम्—‘मम’ कार्यं प्रति उत्तरं या वा स्तु” । ‘तथ’ इति तथ्यप्रत्ययान्ता मन्त्रा रक्षणे । मितानि “प्रथम चरम अथ अर्थ कतिपय नैम” इत्येतेषां प्रातिपदिकानि । तत्र ‘मिम’ इति भवादिषु पठ्यते तस्य निम्ने प्राप्ते विभावा, अर्थोक्त्यानां विभावा ज्ञप्यते । तथ्यप्रत्ययान्तास्तु तथ्यप्रत्ययान्ता नक्षि पाठान् निम्ना संज्ञानामसंज्ञा इह अन्त्यार्थं प्रति निश्चल्यते इति सब मितत् इतिवार्त्तं सुष्ठु उक्तम् ।

श्री—। “विभावाप्रत्ययो तीयस्य द्विस्तु तस्य अयाम्” (वार्त्तिक) । द्वितीयस्य—द्वितीयाय । एवं तृतीय । अयमत्र प्रत्ययान्ते मेह—पटुमाती पाथ ॥ निज्ञातः ।

In the matter of optionality of सब नामसंज्ञा, तीयान् words become optionally so when case-affixes having ‘इ’ as इत्, follow L. c. in के कसि कस् and कि । By तीय the significant affix तीय is taken as in the case of द्वितीय+तृतीय, and not any तीव, so we get पटुमातीयाय without optionality of सब नामसंज्ञा । Then there is the base निर्जर (e. g. निर्जरा जरा अस् इति निर्जर) which is declined as निर्जरा in 1st case singular But for its peculiarity of declension we look forward—

नित—। ‘विभावा प्रत्यये विभावा कसि इति विषये तीयान्ता द्वितीय—तृतीयाभ्याम् ‘कित्तु क्वत् प्रत्ययेषु “के कसि—कस—कि” इत्येतेषु सत्सु सब नामवचनम् निश्चलितम् ॥ अथपि—“अर्थवद्वयमे वागर्थोक्तं यद्वचम्” इति परिभाषया अथ अर्थवान् तीव अस्त्वते यथा द्वितीयतृतीय इत्येव ।

‘जातीयरि’ तु ससुद्रायो एव अर्थवान् । न तु एकदेशः तीयः । अतः ‘जातीयरो’ तीय नैवाव गृह्यते । तेन जातीयरप्रत्ययान्तस्य ‘पटुजातीय’ गण्यस्य डित्त्वं सर्वनामता नास्तीति ॥ निर्गता जरा अस्य इति निर्गतरः । निष्क्रान्त जराया इति “निर्गद्य-क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्याः” इति समासे “गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य” इति ऋस्वे सति अपि निर्गतरः स्यात् । तस्य विशेष दर्शयितुमाह

२२७ । जराया जरसन्यतरस्थाम् । ७।१।१०२ ॥

दी—। जराशब्दस्य ‘जरस्’ वा स्यात् अजादौ विभक्तौ । “पदाङ्गाधिकारे तस्य तदन्तस्य च” । “अनेकालत्वात् सर्वादेशे प्राप्ते निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति” । एकदेशविधृतस्य अनन्यत्वात् जरशब्दस्य (? अपि) ‘जरस्’ । निजरसौ । निर्जरसः । इनादीन् वाधित्वा परत्वात् जरश्च । निजरसा । निर्जरसे । निर्जरसः । पक्षे हलादौ च रामवत् । वृत्ति-कृतास्तु—‘पूर्वविप्रतिषेधेन इनातो कृतयोः सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वमाश्रित्य जरसि कृते ‘निर्जरसिन’ ‘निर्जरसात्’ इति रूपे, न तु ‘निर्जरम्’ ‘निर्जरसः’ इति केचित्—“इत्युक्तम् । तथा भित्ति निर्जरसैः इति रूपान्तरमुक्तम् । तदनुसारिभिश्च पठ्येकवचने ‘निर्जरस्य’ इत्येव रूपम् स्वीकृतम् । एतच्च भाष्यविरुद्धम् ।

जरस् is optionally ordered in place of the base जरा when a विभक्तिप्रत्यय beginning with a vowel follows. The maxim is “whatever is enjoined in the matter of पद and अङ्ग, is also to be understood of *that*, as also of whatever ends with *that*” . Thus जरम् is also ordered in place of निर्जरम् । Now if the question arises that जरस् is to come in place of the whole of निर्जरम् being of many letters, then the maxim “the order is to be of what is specifically mentioned, in the matter of सर्वादेशे due to

to "चमिवात्" । Thus जरस् comes in place of जर only of निजर
and जर here is again to be taken as the same as जरा for an origi-
nal one having some of its part deranged is also taken as
the same original. So जर is also same as जरा । Hence no bar
for जरस् also coming in place of जर in निजर । Thus we get
निजरस् निजरस् &c with जरस् coming in place of जर in निजर ।
We are however to remember that जरस्—आदिस् being पर in the
order of षष्ठाध्यायी comes in supersession of इज-य-आत्-स् and
जु आदिस् in निमित्ति affixes so इज &c can not come after जरस्
आदिस् । Thus निजरस् (in 3rd singular) and similarly निजरस्
and निजरस् in 4th and 5th singular. In इजादि विभक्ति the
base निजर is declined like जस् । Vrittikara (in his *Hasika*
Vritti) says that "some sanction the forms निजरस्विन (in 3rd
singular) निजरस्वात् (in 4th singular) and not निजरस्वा and
निजरस्वा by पूर्वनिमित्तिरेव । i. e. the prior one (इजादि &c here) coming
in place of latter one (i. e. जरस् आदिस् here) ; neither मन्त्रिपात
परिभाषा will here stand in the way (i. e. इज &c coming in
place of च of जर can not destroy it by allowing जरस् to come
here) for it is (they say) चमिवा (not obligatory) in this case.
According to this view निजरस् in also correct in 3rd plural
Similarly these accept the forms निजस् in 6th singular. But
all this is to be set aside being against भाष्यकार's view who says
under this very rule that "अतिजरेणिवेव मन्त्रिपातम् मन्त्रिपातपरिभाषया" ।

मित्र— । "अठन चा विभती" (अ० १८८) इत्यतः "विभती इत्यनुबर्तते ।
"अचिर आत्" (अ० १९१) इति पूर्वसुजात् "अचि" इति वक्ष्यते । स च

विभक्तौ अन्वित, सन् “अचिविभक्तौ” इति कल्पयति । अत आह—जरागण्डस्य
 जरस् इति आदेशोवा भवति अजादौ विभक्तौ परत, । ननु जरागण्डस्य, विधीय-
 सानो जरसादेशो कथं निर्जरशब्दस्य स्यात्, इत्यतोत्तरमाह—“पदाधिकारे अङ्गाधिकारे
 च यस्य यद्विहितं तत् तस्य तदन्तस्य च बोध्यम्” इति अनया परिभाषया जरागण्डस्य
 तदन्तस्य च अयमादेशः, जरसादेशस्य अङ्गाधिकारत्वात् । तेन निर्जर इत्यत्रापि
 जर इत्यस्य जरसादेशः ॥ ‘जरस्’ इत्यादेशः अनेकाल् च, तत्कार्यं सर्वस्य ‘निर्जर’
 इत्यस्य आदेशः अयं न स्यात्, इत्यत्र समाधत्ते—“अनेकाल्त्वात् सर्वादेशः प्राप्ते
 निदिश्यमानस्यादेशः भवन्ति” इति जरागण्डस्यैव जरस् आदेशः न तु सर्वस्य निर्जर-
 शब्दस्य ॥ ‘निर्जर’ इत्यत्र ‘जर’ इत्यस्य जरागण्डस्वरप्राभावात् कथं पुन इह
 जरसादेशः स्यात् ? तत आह—“एकादेशविकृतस्य अनन्तत्वात् इत्यादि ।
 “छिन्नेपि पुच्छे आ एव भवति न गर्दभ” इति न्यायेन जर इत्यस्य आकार-
 क्षीणत्वेपि जरास्वरूपत्वात् जरसादेशः स्यादेव । तेन अजादौ विभक्तौ—निर्जरसौ
 निर्जरस इत्यादि वा भवेत् ॥ निर्जर आ निर्जर ङसि इत्यत्र जरसादेशे सति
 “टाडसिडसाम्” इति सूत्रेण इनादयः स्युः, वा, न वा इति सन्देहे सति समाधत्ते—
 “इनादीन् वाधित्वा परत्वात् जरस् एव स्यात्”, इदं सूत्रं परम् अतः “विप्रतिषेधपर-
 कार्यम्” इति अनेनैव जरस् आदेश एव स्यात् । तेन निर्जरसा, निर्जरसः
 इत्यादिक स्यात् । पक्षे जरसादेशाभावे, तथा हजादौ विभक्तौ च राभवत् ॥ वृत्ति-
 कारसु “निर्जरसिन् निर्जरसात्” इत्यादि इष्टापत्तिं कथयति कोषाश्रितमते ।
 निर्जर आ निर्जर ङसि इति स्थिते निर्जरस् आ, निर्जरस’ ङसि इति जरसादेशे
 एव जाते “टाडसिडसाम्—” इत्यस्य अत्र प्रवृत्तिमप्यनुजानीते । ननु अत्र जरस्
 आदेशः पर, अतः अयमेव विप्रतिषेधः स्याच्चेत् इत्यत्र एते वदन्ति “विप्रतिषेधे
 पूर्वं अपि क्वचित् कार्यम्” इति पूर्वविप्रतिषेधेन प्रथमं तावत् इनादयः स्युः । ततः
 एते अत्र सन्निपातपरिभाषाया, अनित्यत्वमाश्रित्य जरसादेशमपि प्रवर्तयन्ति । निर्जर-
 शब्दे ‘जर’ इत्यदन्तत्वमाश्रित्य प्रवर्तयता इनादयः अनिमित्तं ‘जर’ इत्यस्य विधत्तास्य
 इति एषोम न प्रवर्तते । ततः निर्जर इज=निर्ज इज=निर्जरसिन् । एवं

प्रत्याहारः, इति व्याख्यातलोत् ॥ “सुटस्त्रीषु सयोः” इतिवक्तव्ये गुणनिर्देशो ज्ञापयति प्रसज्यप्रतिषेधेषु नञ्समासोक्ति इति कैयट । पयुदासमिति जयादित्यो दीक्षितश्च । नपु सके न विधिर्नापि प्रतिषेधः इति ॥

२३० । स्वादिष्वसर्वनामस्थाने । १।४।१७ ॥

दी— । कप्-प्रत्ययावधिषु स्वादिषु असर्वनामस्थानेषु परतः पूर्वं पद-
सञ्ज्ञं स्यात् ।

When affixes सु etc (those that are entitled as सर्वनामस्थान being excepted) ending with the affix कप् (said towards the end of the fifth chapter of अष्टाध्यायी) follow, then what precedes these is called पद । Thus in दत्+अस् (2nd plural), अस् being outside सर्वनामस्थान, दत् is a पद and जश्च is to follow, now we look forward—

मित । सूत्रे ‘असर्वनामस्थाने इति एकवचनमार्थम् । पञ्चमाध्यायान्ते कप्, आ प्रत्यया गृह्यन्ते । सर्वनामस्थानवर्जितेषु स्वादिषु प्रत्ययेषु परतः पूर्वं पदसञ्ज्ञं भवति इति सूत्रार्थः । सुपीति वक्तव्ये स्वादिष्विति वचनमधिकपरिग्रहार्थम्, अत आह कप्प्रत्ययावधिषु ॥ ततश्च दत्+अस् इत्यत्र असौ सर्वनामस्थानात्वाभावात् ‘दत्’ इत्यस्य अनेन सूत्रेण पदत्वे सति प्रतिप्रसवमुपपन्नस्यति—

२३१ । यचि भम् । १।४।१४ ॥

दी । यकारादिषु अजादिषु च कप्—प्रत्ययावधिषु स्वादिष्वसर्वनाम-
स्थानेषु परतः पूर्वं भस्ञं स्यात् ।

When affixes (within the jurisdiction ending with कप्, at the end of 5th chapter of Astadhyayi) beginning with यकार, or, a vowel- (सर्वनामस्थान affixes being excepted) follow, then—

what precedes these is called a "म" and not पद (as said in the prior sūtra). Thus in दत्+चम, दत् is a "म" & not पद, so अङ्गल can not come in here—that being a प. निबिधि ।

मित— । "आदिनमव नामभ्यामि अय इति । दृक् च अय इति ममाह । इत्यः ॥ पूर्वे पदमन्वयायां प्राप्तायां त पदादमृता भवन्त्या अमेन विधीयते । मव नामभ्यामवर्जिते यकाराणी चजानी च आदी परतः पूर्वं भवन्ति मवति इति ममाह । तेन दत्+चम् इत्यत्र चजानी आनी परतः दत् इत्यस्य भवन्त्या तेन प त्वाभावात् पदानिबिधिः जगभावात् अय न भ्यात् । ननु अय पदमन्वयायामप्यी युमपत् ममावयं भ्यात् वा न वा इत्या (आभावात्—

२३२ । आ कङ्कारादेका सेधा । २।४।१ ॥

टी— । इत ऊर्ध्वं कङ्कारा कमधारय (गगरेव । सूत्र ७६१) इत्यतः प्राग्व्युक्तस्य एकेव संग्रहः श्रुताः । या पाता अतवकाया य । तेन यसादी अपि मयशेषः, न पदत्वम् । अतो अयस्य म । दत् । दत्ता । नयत्वम् वृत्तुभ्याम् इत्यादि ॥ साया । भासा । म्यामि इत्ये पत्य च यतोप —माम्भ्याम् । मामि रित्यादि ॥

Henceforth up to the jurisdiction of the rule "कङ्कारा कमधारय" (२।४।१) one designation is to be attached to a particular thing & not two designations at a time. That which is later is powerful and also that which has no scope is powerful. Thus here मयशः being later and of smaller scope than पदशः comes here in दत् etc., that begin with a vowel. Hence no अभावात् in दत्+चम् । Thus we get दत् । In दृक्भ्याम् however दत् being a पद we have अङ्गल here. Again rule २३४ directs मास् in place of मास in दत् &c. In मास्-नाम्, first we have द् by the rule

“ससजुषो रु.” (ante) Then this रु is replaced by य by the rule-
 “भोभगोअधोअपूर्वस्य योशि” (ante) and this य again elides by the
 rule “हलि सर्वेषाम्” (ante), and we finally get नाम्याम्—नामि, &c.

मित—। आङ् इह मर्त्यादायाम् नामिविधौ [तेन यिना मर्त्यादा तत्सहितोभि-
 विधि, इति व्याख्यानात्) । कडारशब्दस्य इह प्रवेशे विनियोगानावात्, “आ कडारात्
 एकासञ्ज्ञा” इत्यत्र का च सञ्ज्ञा स्यात् ? इत्याह,—या परा निरवकाशा च सैव सञ्ज्ञा
 भवेत्, उभयो, सावकाशत्वे या परा सा प्रवर्तते, धनुषा विध्यति इत्यत्र परा कारणसञ्ज्ञा
 अपादानसञ्ज्ञा बाधते । एकस्याः पुनः अनवकाशत्वे पूर्वापि अनवकाशा परामपि साव-
 काशा बाधते । “भवतष्टक्सी” (४।१।१५) इति भवदीयः । अत्र “सिति च”
 (१।४।२५) इति पूर्वा पदसञ्ज्ञा परा भसञ्ज्ञा बाधते । तेन ‘भवदीय’ इत्यत्र जश्त्व
 भवति ॥ एव शस् इत्यत्र परत्वात् निरवकाशत्वात् च भसञ्ज्ञा सिध्यति तत्र-
 आह—“न पदत्वम् । अतो जश्त्वं न” । तेन दत् + अस् = दत ॥ दत् + भ्याम्
 इत्यत्र भ्याभो पदत्वात् जश्त्वसति ददम्याम् ॥ मास + जश् = मास + अस् = मास +
 अस् = मास (सूत्रे २२८) । अथ मासशब्दस्य मासादेशे भ्रामि परे मास + भ्राम्
 इति स्थिते “ससजुषो रु” इति शब्दं बाधित्वा “भोभगो अधो अपूर्वस्य” इति
 आदेशे “हलि सर्वेषाम्” इति यलोपे सति माभ्याम् । एव मामिरित्यादि ॥

२३३ । भस्य । ६।४।२२६ ॥

दी—। इत्यधिकृत्य—

२३४ । अल्लोपोऽनः । ६।४।२३४ ॥

दी—। अङ्गावयवोऽसर्वनामस्थानयजादिस्वादिपरः योऽन् तस्य
 अकारस्य लोपः स्यात् ।

अन् which is final part of an अङ्ग (base) having an affix
 beginning with य or अच् (सर्वनामस्थान being excepted) following
 it, elides its अकार । In other words, a base having अन् at the

end & becoming 'म' at the same time elides its चकार । Thus the base मृष (meaning मर) becoming मृषन् (by rule 28) in मृषन् stands as मृषन्+चम् = मृषन्+चम् (the च of final चम् eliding by this rule) = मृषन् with cerebral, for which we look forward—

[illegible]

२३५ । एवाभ्यां नो ण समानपदे । टा४।१ ॥

दी-। एकस्य स्थावरात्पञ्चकाराभ्यां परम्य नस्य णः स्यात्। पू-॥
पू-॥। 'पूर्वस्मादपि पिबौ स्थानिवद्भावाः' इति पक्षे तु अत्र स्थानिवद्भावे
इत्येवात्र स्यात्पू-। "पू-नामिदं न स्थानिवद्" (वात्तिक) इति स्थितं
नास्ति तस्य दोषः संयोगाद्विज्ञेय-सत्त्व-व्यत्यय इति निवेधात् ॥

न coming after रिक or बहार in the same पद becomes cerebral. Thus घृष्य & घृष्या। If the sūtra "अथ परानिन् पूर्वविधी" (ante) is explained as 'अत्रादिर्न इत्यानिन्त्वा' if there is later विधि after आनीमत्त अथ which is prior then here in घृष्य &c. we have cerebral by the rule "अट्ठष्टुभ्वाच्च ह्रस्वस्यबाधेति" (notwithstanding the

intervention of अ here) Though this present rule (i.e., एत्व) is within the पूर्ववासिद्धीय (८२१) jurisdiction, still the Varttika “पूर्व-वासिद्धे न स्थानिवत्” has no application here, this varttika being already vitiated by the later varttika “तस्य दोष. संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु”, and here we have एत्वविधि ।

मित— । यूष्ण इत्यत्र एव एत्वमुत्थितम् । ननु “अच परस्मिन् पूर्वविधौ”— इति सूत्रे स्थानीभूतादयः पूर्वस्मात् परस्य विधौ सति अजादेशः स्थानिवत् इति पक्षोपि भाष्ये अस्ति । एतत्पक्षमाश्रित्य अलोपः स्थानि—अकार इव । तत् यूष्ण इत्यत्र अकारव्यवधाने सति कथमनेन सूत्रेण एत्वम् । तदुत्तरमाह— “अट्कुप्वाङ् नुम् व्यवायेपि” इति अट् व्यवाये एत्वमेव स्यात् । एतत् सर्वसमिप्रेत्य आह— “पूर्वस्मादपि विधौ” इत्येवात्र एत्वम् ॥ ननु एषः प्रश्नः कथं उदेति—पूर्ववासिद्धीया-धिकारे (८२१) स्थानिवत्त्वाभावात् इति चेत् ? तत्राह—पूर्ववासिद्धीये एत्वविधौ—“पूर्ववासिद्धे न स्थानिवत्” इति वार्तिकं न प्रवर्तते एव, तस्य “तस्य दोष संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु” इति परवार्तिकेन बाधत ॥ यूष्णन्भ्याम् इति स्थिते आह—

२३६ । नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य । ८२१७ ॥

दी— । नेति प्रातिपदिकेति च लुप्तपञ्ठीके पदे । प्रातिपदिकस्य च यत्पदं तदन्तस्य नकारस्य लोपः स्यात् । नलोपस्य असिद्धत्वात् दीर्घत्वम् पुत्वन् ऐस्त्वम् च न । यूषभ्याम् । यूषभिः । यूषभ्य इत्यादि ।

The words “न” & “प्रातिपदिक” in this Sutra are षष्ठ्यन्त words, षष्ठी विभक्ति being elided here owing to आर्षप्रयोग । Thus the explanation is—The word which is entitled as a प्रातिपदिक has its नकार at the end elided Hence यूषन्भ्याम् = यूषभ्याम् = यूषभ्याम्, [similarly यूषभ्याम् । Here after नलोपः दीर्घत्व by “सुपिच”, एत्व by “बहु-

बचने का मतलब" and एस. जे. क्लार्क "कलम २१०" cannot operate for being in a position to be held (where regarded as a) 11 d

[illegible]

२०। विभागादित्यो । ६। ५। २३३ ॥

श्री-। अजापपराजानामरघामयद्वादिभ्यादिपरो वोञ्च तस्य
अकारस्य सोपा वा स्वात् टिगो पापोः। पञ्चिभ्यश्चि। एतो
सामवत्। परम्भा—” (मूय ३३८) इति सूत्रे प्रकृतिपदार्थं प्रसारणम्।
तथा च—धौः ग्यामवि दोषन्-यान्ता। अथप्य भाष्ये ‘पङ्कदावनी
इत्युदाहरत्। सन परद्विगुणयोऽन्तिपाम्’ स्यात्तं न मानं मन-
इत्यादि च सङ्गच्छत। आभ्यन्तं प्राणसूच—इति च। आभ्यन्तं मरः
अभिसन्ध। ‘दोषं चञ्चल्यगुणसङ्घट्टनं च माप्यात्। तत्र दक्षिणं
दोर्निगाद्यर’ इति मङ्गलक्षत। ‘मूलाद्ग्राह्यो दो’ इति भाट्टः। पाणि
पुस्त्यमपि। ‘दोषं तस्य तत्पाविष्यन्व भवतः इति॥ द्वयोश्चार्थय
द्वयम्।

चच् which is the final part of an चट् (base) having an affix beginning with च or चच् (सर्वनामस्थान being excepted) following it elides its चच् optionally when चि (seventh case singular) or

शी (1st and 2nd dual in neuter) follows (See also under अलोपोन, Sutra 234) Thus we get both यूष्णि and यूष्णि in the seventh singular. The base when यूष् is declined like राम । The word प्रवृत्ति in the Sutra “पद्मो—” (२२४) means प्रकार i.e., सदृश । So also in शी which comes in place of श्री in the neuter, दीपन् is ordered in place of दीप् । Thus भाष्यकार uses ककुद्दीपणी (with दीपन्—आदेश for दीप् in शी) । Hence also we see “पटद्विचरणीस्त्रियाम्” with पट् for पाट in 1st singular, and “स्नानं हन्मानस” &c with हत् for हृद्य in 1st singular &c Similarly in “आसन् प्रोचसुः” we see आसन् coming in place of आस्य in the sense of आस्ये भवः । So also remember that आसन् comes in place of आस्य and not आसन as said in Kasiṁ. From the use of the epithet ककुद्दीपणी in the भाष्य we see that the base दीप् is neuter. Thus it is rightly said in Raghu— as “दाविण्य दी” &c And from the lexicon “भुजवाहप्रवीक्षी दी”, दीप् is also masculine as well. Hence also Sṛharsa uses दीपम् in the masculine in—दीप तस्य तथाविधस्य भजत &c In हयोरङ्गोर्भवः we get ह्यङ् with तद्धितार्थसमास, अङ् being ordered for अहन् by the rule “अनोङ् एतेभ्यः” (and टच् समासान्त coming by the rule—“राजोह सखि-भट्टच्”) । It is declined like राम ; only its speciality in डि is being shown by the following rule—

नित—। “अलोपोन” इति भ्रत वर्तते, तच्च प्राश्न व्याख्यातम् । वृत्तिरपि पूर्ववदेव इति पूर्ववत् द्रष्टव्यम् । डिश्च शी च इति विग्रहः, तयोः । ‘डि’ इति सप्तम्येक-वचनग्रहणम् । ‘शी’ इति “नपुंसकाच्च” इति सूत्रेण विहित ‘शी’ (नपुंसकास्य प्रथमाद्वितीयादिवचन) गृह्यते, न तु जस्यशोः शिः, तस्य सर्वनामानस्यानत्वात् भस्यशालाभावात् । इति छौ यूष्ण् आदेशे यूष्णि यूष्णि । पक्षे, यूष्ण् आदेश

आर्षे वासवत् रूपम् । “पदस्रो—” इति सूत्रे यस्मिन्प्रतिपु इत्यस्य प्रथमपदस्यम्
 प्रकाशकम् सप्त ॥५५॥ इत्यर्थः । तत्र श्रीका इहाम् (नपु सप्तस्य प्रथमाद्वितीयादिवचने
 इत्यर्थः) दोष्ट् बन्धस्य दोषम् आद । स्यात् । ततश्च भाष्ये “ककुद्दोपस्यो घाचति
 सहादिभ्” इत्यत्र ‘ककुद्दोपस्यो’ इति उदाहरणम् । एवं “पदस्रि—” इत्यत्र
 पादव्याप्ते प्रथमायां पदादयः । “आर्षे उन्मात्रम्” इत्यत्र च तदवस्थामि प्रथमैकवचने
 एवं उदादिभ्य अपि सङ्गच्छते । [यस्तु तस्य “तत्र प हि — आर्षे उन्मात्रम्” इत्यादि
 च सङ्गच्छते इत्येतत्तदीक्षितपठितप्रचितमिव भाति । ‘पद’ इति ‘इद’ इति च इत्यस्य
 बन्धवर्धम् न तु पादस्य तदवस्थ च आदिभ्योऽप्यम् । अथवा ‘पदस्य मन्त्राजसुमिं
 भविष्यन्’ इति भट्टिप्रयोगो न सङ्गच्छते । तत्र ‘पद’ इति पृथक् पदं न तु पादस्य
 आदिभ्यस्तत्त्वम्—तदा च वाचन्यस्यम् पङ्क्तौ गन्तारि पदाती पदमन्त्रेण समासी तु
 अदन्तपदादिनि ‘पदस्य इत्यर्थः’ । एवम् ‘उद्गन्मित्रान्ते पूर्वपदस्य च’ इति सूत्रे
 ‘इत्’ इति उद्गन्मित्रान्ते पूर्वपदस्य पदं सङ्गच्छते सतः सूत्रे ‘सप्तमप्रतिपदोक्त्यो
 प्रतिपदोक्तस्य पदच्युतितम्’ । तथा अत्रवदनर्धवतो अर्धवत्पदच्युतमपि युक्तम् ।
 अर्धवान् च ‘इत्’ अर्धादिभ्यस्त । अतः सप्त ‘इत्’ इति उद्गन्मित्रान्ते पूर्वपदस्य
 । न्योति । तथा च सुर्घटङ्गी—सुहृद्—अथ उन्मात्रेण सीकाह सीकृद् इति पदवच्यम्
 उदाहरणम् । द्वितीयं तावत् ‘इत्’ बन्धस्य उद्गन्मित्रान्ते पूर्वपदस्य लाघवित्वात् “कुड्म—”
 सूत्रस्य अभिप्रेतत्वात् । वासवस्य ‘परायि कुड्मभावात्’ इत्याद्यात् अपि आसति ‘इत्’
 इति भवत्यत्र न्योति । इत्याद्याम् विशिष्य] । एवम् “आसस्य प्राचस्युत् ।
 इत्यादि आसि भव इत्यर्थे आस—आसि आसन् आसि अपि सङ्गच्छते । एवं आसि
 भव—आसस्य इति चतोक्तत्वात् आसस्यस्य आसन्—आसि इति निरस्य एव ।
 उत्तमाधोवाङ्मयाय दोष्ट् बन्धस्य नपु सप्तस्य च आसति । एतौ अपि “दक्षिण
 हो” इति नपु सप्तद्वयोर्नोदाहृतम् । सुजवाङ्— इत्यादि वीवाङ् वीवृङ्—
 प्रत्ययमपि साधु । श्रीहर्षे ‘दोष्ट् तस्य—’ इत्यादी तथा उदाहृतात् । वीवृङ्गो
 मत्र इति वक्षिताय समासी कालात् ठञ् इति ठञि “विबोर्बुभनपञ्च” इति
 ठञौ वृद्धिः ‘पञ्चाङ्गं सखिभ्यश्च’ इति टपि अर्धनौट् पठेभ्यः इति

अह्नादेशे सति ब्रह्मन् इति रूपसिद्धिः । तस्य रामवत् रूपाणि । डौ तु विशेष दर्शयति—

२३८ । संख्याविषायापूर्वस्य अहस्य अहन् अन्यतरस्याम् डौ ।

दाश ११० ॥

दी— । संख्यादिपूर्वस्य अहस्य अहन्—आदेशः वा स्यात् डौ ।
द्व्यह्नि—द्व्यहनि—द्व्यह्ने । विगतमहः व्यह् । व्यह्नि—व्यहनि व्यह्ने ।
अहः सायः सायाह् । सायाह्नि—सायाहनि सायाह्ने । इत्यदेन्ताः ॥

मित— । संख्याच विषय सायश्च संख्याविषाया । ते पूर्वे यस्मात् । तादृशस्य
अहस्य अहन् वा स्यात् डौ ॥ अहनादेशे अलोपे व्रज्जि, तदभावे—व्रज्जनि ।
अन्यथा रामवत्, व्रज्जे इति ॥ विगतम् अह इति व्यक्तं । “प्रादयोगतादर्थ्ये
प्रथमया इति प्रादिसमासः । पूर्ववत् अहनादेशः । रूपाण्यपि व्रज्जवत् ॥ अह
साय इति सायाह् एकदेशितवत् । “सर्वोप्येकदेशो अक्रा समस्यते” इत्यस्य अव
साययहणमेव प्रापकम् । ब्रह्मवत् अहनादेशे अलोपे तदभावे च रूपाणि ॥

विश्वं पातीति क्विपि विश्वपाशब्द सिध्यति । अतोनासौ आवन्त ततश्च न सुलोपः ।
उपसंख्य रूपाण्यह—

दी— । विश्वपा. (इति प्रथमायाः एकवचनम्) ।

विश्वपान्ध्रौ इति स्थिते आह—

२३९ । दीर्घाज्जलि च । दाश ११०५ ॥

दी— । दीर्घाज्जलि इचि च परे पूर्वसवर्णदीर्घः न स्यात् । वृद्धिः ।
विश्वपौ । सत्रर्षादीर्घः—विश्वपा ।

पूर्वसवर्णदीर्घ by the rule “प्रथमयोः पूर्वसवर्णः” (ante) does not
come in when जस् or affixes beginning with an इच् vowel (ie,
all vowels except अ & आ) follow a दीर्घ base. Thus in विश्वपान्
we do not get पूर्वसवर्णदीर्घ, but वृद्धि only by ordinary सन्धि rules

and the form is विद्यपी । And by सवचदीप by सञ्चि we got विद्यपी in जम् ।

मित— । विद्यपा + ची इत्यत्र "प्रथमवोः पूर्वसवच" इति दीर्घो न स्यात् ततः एचि परि इति—विद्यपी इति । एवम् सर्वत्र सुबन्तम् ॥ ननु नादिति (६।१।१ ॥) इत्यनेनैव अत्रात् इचि पूर्वसवचदीपि चमति इती च सञ्चि विद्यपी इति भिन्नति नञि च पूर्व सवचदीपि चापि इत्यापत्तिं स्यात् तत् नञमत्र "दीर्घाञ्चमि" इति प्रथम् सूत्रेण ? ततोत्तरमाह—

दी— । यद्यपीह आह "नादिति इत्येव सिद्धम् । नञि तु सत्त्वपि पूर्वसवचदीपे छतिर्नास्ति तथापि गौर्वो गौर्व" इत्याद्यर्थः ('दीपात् असिच इति) सूत्रम् । इहापि न्याय्यत्वात् (परत्वात् प्राप्ते इत्याद्या) सूत्रम् उपपन्नम् ।

It is true that in चीन् (1st & 2nd dual) the form विद्यपी is got by the application of the rule "नादिति" (which bars पूर्वसवचदीप after चञ्च bases followed by विमति प्रत्यय beginning with इच vowel) and in जम् the very form विद्यपा is got by पूर्वसवचदीपे also by the application of the rule प्रथमवोः पूर्वसवच" still the necessity of the rule 'दीर्घाञ्चमि च' is for the completion of the forms गौर्वो गौर्व &c And this rule is enumerated here for it applies here being पर to the rules "नादिति" and "प्रथमवोः पूर्वसवच" ।

मित— । सुगमा ॥ विद्यपा + गच्छ इति चित्ते आह—

५४० । आतो चासो । ६।४।१४० ॥

दी— । आकारान्तो यो घातुः तदन्तस्य सस्य अङ्गस्य सोपः स्यात् । "असोऽन्त्यस्य" (इति अन्त्यस्येव सोपः) । विन्वप । विरवपा । विरवपान्नामित्यादि । (विरवपे । विरवपाः । वि वपि । इत्यादि)

एवं शङ्ख ध्मादय ॥ धातोः किम् । हाहान् (हाहा इति नाम्नी धातुगुण्य' कित्त्वा गन्धर्वविशेषवाचकमधुरात्पत्र प्रातिपदिकम् । तत अस्य सुवस्य अप्राप्ती "तस्मात्त शसो न, पु सि." इति हाहान् इति सिध्यति) । टा—सर्वार्थादीर्घः=हाहा (तृतीयैकवचनम्) । डे—वृद्धिः=हाहै । ढसिद्धसोदीर्घः=हाहाः । ओसि वृद्धिः=हाहौ । डौ "आद्गुण्य" =हाहे । नेप विश्वपावत् ॥

A base ending with an आकारान्त धातुयुक्त word elides its आ if it be a "भ" । The elision is of the last letter आ by the rule "अलोऽन्तरस्य" । Thus विश्वपा गम् being a "भ" becomes विश्वप् + अम् = विश्वप । Similarly विश्वपा-विश्वपे, विश्वप, विश्वपो &c So also decline गङ्गमा (गङ्गं घमति इति क्तिप्) &c Why do we say "धातो" in the Sutra ? Witness हाहान् in the 2nd plural (a "भ" of the base हाहा which is not a धात्वन्त word but a primitive word being a name of a गन्धर्व) । Similarly we get हाहे &c (without अलोप but वृद्धि) for it is not धात्वन्त, though a भसञ्जक word when डे follows

मित— । मुगमा ॥ स्वे धातोश्चेत्, कथं "हल आ. गानञ्जी" (३।१।८३) "समासे अन्जपूर्वे कत्वो ल्यप्" इत्यादौ अ इति क्त इति च अधातो 'आ' इत्यस्य 'क्ता' इत्यस्य च स्थाने प्रयोगः ? इत्यवाह—

दी— । आतः इति योगविभागात् अधातोरेपि आकारलोपः क्वचित्—
कत्व । आ ।

मित— । 'क्ता आः'—सौता एते प्रयोगाः इति अपि केचित् वदन्ति ॥
इत्यादन्ता ॥

हरि+सु—हरिः (गत्वविसर्गी) ॥ हरि+ञौ इति स्थिते—

दी— । "प्रथमयोः पूर्वसवर्धः" (सूत्र १६४) इति हरी ॥

हरि+जस् इति स्थिते—

२४१ । असि च । ७।३।१०६ ॥

दी— । इत्थान्तस्य अङ्गस्य गुणाः स्यात् अस्ति परे । इत्य ।

A base ending in ङ्ग vowel (as इति here) takes गुण in place of its last vowel (in 'अतोऽङ्गम्') when अङ्ग follows. Thus इति + अङ्ग—इति + अङ्ग (or गुण) = इरङ्ग (or सखि) ।

मिति— । सुवसा ॥ इतिन्म इति मिति चेत्—

२४२ । इत्थस्य गुण । ७।३।१०८ ॥

दी—इत्थस्य गुणाः स्यात् सम्प्रदायौ । 'पृष्ठस्यात्' (सूत्र १६३) इति सम्प्रदायात् । हे हरे । हरिम् (अभि परं पूजये मतिरयम्) । हरी । हरीन् ।

A base ending in ङ्ग vowel takes गुण in its final vowel (by the rule 'अतोऽङ्गम्') when सङ्गि follows. Then the form इ इति + अङ्ग = इ इति + अङ्ग । And then the सङ्गि elides by the rule 'पृष्ठस्यात्' (ante) and we get इ इति । Similarly हरिम् (by पूर्वङ्ग) हरी and हरीम् (by पञ्चमचदीय, and ह for यस् by the rule 'तच्चात् असी न पृथि') ।

मिति— । सुवसा ॥ इतिन्म इति मिति चेत् निमित्तं नष्टम् अयममल विचार्य-
सुपेक्षति—

२४३ । शेषी व्यसक्ति । १।४।७ ॥

दी— । अनदीसर्गकौ इत्थौपौ इत्थौवर्षौ तदन्तं सखिवस भित्तं
स्यात् । शेषा किम् ? मत्पे । एतत्तन्मात्रिकात् सिद्धे शेषप्रत्ययं स्पष्टायम् ।
इत्थौ किम् । वातप्रत्यये । इत्थौ (यू) किम् ? माघे ।

Bases ending in short इ and short उ that are not technically called here as नदीसर्ग words (by the rule 'इत्थौपौ नदी' etc) are called

चिसञ्जक words, with the exception of the base सखि । Why do we say 'शेष' in this rule? शेष here means those इ and उ वर्णीय bases that are not known as नदी (Cf "अनदीसञ्जकौ" in the vṛtti) Here by the rule "आ कङारात् एका सञ्जा" we get one सञ्जा at a time, here "यू र्वाख्यौ नदी" having given नदीसञ्जा to इ and उ वर्णीय feminine bases and "शेष व्यसखि" having given that bases ending in ऋस्व इन्तर्ध्व are चिसञ्जक and "डिति ऋस्वश्च" (११८६) providing नदीसञ्जा to ऋस्व fem bases, the word शेष in the Sūtra seems superfluous, for one सञ्जा will come at a time and no doubt arises here This rule coming after the rule "डिति ऋस्वश्च" clearly implies that its jurisdiction is in cases of ऋस्व इ and उ वर्णीय bases that are not स्याख्या । Thus सख्यै &c with optional नदीत्व of मति is got Still शेष is used in the Sūtra to clear all doubts about non—चिसञ्जकत्व of मति &c in सख्यै । The word ऋस्वी in the vṛtti is taken to bar चिसञ्जा of दीर्घ इकारान्त masculine bases as वातप्रभौ &c If ऋस्व is not used in the vṛtti then वातप्रभौ being चिसञ्जक will in the 4th singular become वातप्रभवे by the rule "धेडिति" and not वातप्रभ्ये the usual form Why do you say 'यू' i.e. इवर्णोवर्णौ (इदुतौ) in the vṛtti? This is to exclude चिसञ्जा of ऋकारान्त bases If ऋकारान्त bases are चिसञ्जक then नादन्तए will give मतरे with गुण by the rule "धेडिति" । [Thus हरि is a चिसञ्जक word] And we look forward—

मित— । "डिति ऋस्वश्च" (११८६) इत्यतः ऋस्व इत्यनुवर्तते । "यू र्वाख्यौ नदी" (११८३) इत्यतः 'यू' इत्यनुवर्तनमस्ति । 'इ' इवर्णः 'उ' उवर्णः । इत्थं च 'यू' । तदाह ऋस्वी यौ इवर्णोवर्णौ तदन्त चिसञ्जम् स्यात् । शेषशब्दात् अत्र 'अनदीसञ्जकत्वमाह' । 'असखि' इति पर्युदासात् सखिशब्दस्य चिसञ्जां वारयति,

[illegible]

૨૪૪ । બાહ્ય નાડલિયામુ । ૭૩૧૨૦ ॥

दी-। य परस्य आलो ना स्यात् अस्तिप्राम् । आलिति संज्ञा
प्राम् । इति । अत्रिप्राम् किम् ?-मत्स्या ।

ना comes in place of चारु that comes after पितृव्य word. And चारु is the old designation of दा for ancient professors. Thus हरि+चा=हरि+ना=हरिषा (b) cerebral by the rule "अद्भुत वाङ्मयम् अवापि")। As the rule says अन्विषाम्, so we cannot get ना in 3rd singular in cases of feminine bases. Thus we get मति+चा=मत्षा and not मतिना । For मति is a fem base.

नित-। अथैः (अ३।११८) इत्यतः 'शः' इत्युपसर्गः ॥ सर्वमन्त्र
मुनमम् ॥ इति+के इति क्लृप्तं पाठ-

२४५ । धेडिति । ७।३।१११ ॥

दी— । घिसञ्जकस्य डिति सुपि गुणः स्यात् । हरये । 'घेः' किम् ? सख्ये । 'डिति' किम् ?—हरिम्याम् । 'सुपि' किम् । पट्वी ॥ 'धेडिति' इति (डसि) गुणोप्राप्ते—

There is गुण of the final vowel of a घिसञ्जक word when a सुप्-विभक्ति beginning with 'ड' इत् follows 'डे' fourth singular is डेत्, so by गुण we get हरये । Why do you say घे, in the Sutra ? Witness सख्ये, where सखि not being घि we do not get गुण । Why do you say 'डिति' here ? Witness हरिम्याम्, where म्याम् not being ड इत् does not give गुण in हरि । Why again do you say सुपि in the vṛtti ? Witness पट्वी, where डीप् though डेत् is not सुप्-विभक्ति and so do not yield गुण in पटु+ङ्=पट्वी । In हरि+डसि, गुण coming by this very rule, we look forward—

मित— । "सुपिच" (७।३।२०२) इत्यतः सुपि इत्यनुवर्तते । "ऋस्वस्यगुणः" (७।३।१०८) इत्यतः 'गुणः' इत्यनुवर्तनमपि अस्ति । ततः—आह—घिसञ्जकस्य अङ्गस्य डिति सुपि गुणः स्यात् ॥ सूत्रे 'घेः' ग्रहणात्, सखिशब्दस्य अधिवात् 'सखेः' इत्यव गुणो न स्यात् । एवम् 'डिति' इति उक्तत्वात् भगानी अङित्वात् हरिभगाम् इत्यव गुणो ना पुनश्च 'सुपि' इति व्याख्यानात् असुपि डीपि (यथा पटु+डीप्=पट्वी) 'पट्वी' इत्यवापि गुणः न भवेत् ॥ डसि हरिशब्दस्य अनेनैव सूत्रेण गुणो प्राप्ति आह—

२४६ । डसिङसोश्च । ६।१।११० ॥

दी— । षडो डसिङसोः अतिपरे पूर्वपमेकादेशः स्यात् । हरे । हय्योः । हरीयाम् ॥

Of एङ्ग bases when च of इति and इत् (to one), let there be single substitute of पूर्वस्य । Thus इत्+चम्=इत् । But इत्+चोम्=इत्थोः (by यथादिम्) and इत्थोऽम् नाभि ७ and नोच by the rule "नाभि" ।

मिति—। एङा यङात् इति" (६।१।११) इत्यतः "एङ्" इति इति" इति च अनुवर्तते । इति पूर्व (६।१।११ ७) इत्यतः 'पूर् एङादिम्' इति च नुवर्तते ; अथ "एङ् पूर्ववर्तो" इति विचारयाम् । अतः एङ् एङ् इति इत्थोऽम् पूर्ववर्तम् एङादिम् इत्यम् ॥ इत्+चम्=इत्+चम्=इत् ॥ इत्+चोम्=इत्थोः (यथादिम्) । इत्+चोम्=इत्+चोम् (गुट्)=इत्थोऽम् नाभि वीच इत्यम् च) ॥ इत्+चि इत्यतः "पूर्वति" इति इत्यत्रोच्चारणम्—

२५७ । अच्यये । ७।३।११६ ॥

वी—। इदुष्ट्याम् उतसम् एतेऽद्यौत्स्यात् या अन्तादेशाच्च अकारः ।
पृथिः—इत्थोः । इत्थोः । इत्थि । एवं चोपति—अग्नि-वपि-कृष्याद्यम् ॥

चीत् is ordered in place of चि when this चि comes after इङ्ग and उङ्ग bases and then चकार is the final substitute of the चिप्रत्यय word Thus इत्+चि=इत्+चोत्=इत्थि by इत्थि । Similarly चोपति चपि &c are declined

मिति—। "इत्थम् नञाद्योभ्य" (७।३।११६) इत्यतः 'इ' अनुवर्तते । "इत्थम्" "चीत्" (७।३।११७—१८) इति सूत्रस्यानुवर्तनमभ्यसि । तथा च इति—१ इत्थम् च न चो चीत् इत्यम् इत्यादि । ततः इत्थि इत्यत्र चीत् पादिसि, चिप्रत्ययस्य इतिप्रत्ययस्य अकारात्पादिसि च इत्थि-ची इति आगतम् । ततः इत्थि चोत् इति इत्यम् चोत् इति चपिसि ॥ 'इत्थि' इत्यत्र "चादेमप्रत्ययवी" इति पत्यम् बोध्यम् ॥ चोत्ता चोत्तिप्रत्ययस्य चपि इत्यम् चोत्—

२४८ । अनङसौ । ७।१।६३ ॥

दी । सख्युरङ्गस्य अनङादेशः स्यात् असम्बुद्धौ सौपरे । “डिच्य”
(सूत्र ४३) इत्यन्त्यादेशः ।

मित— । अनङ् इति नकारस्य अकार उच्चारणार्थः ॥ ततः सखिन्सु
(प्रथमैकवचनम्) इत्यत्र “डिच्य” इत्यन्त्यादेशे सति सखन् सङ्गति जाते-

२४९ । अलोऽन्त्यात् पूर्व उपधा । १।१।६५ ॥

दी । अन्त्यात् अल पूर्वः वर्ण उपधासङ्गः स्यात् ।

उपधा is designated of the letter which is just preceding to the final letter. Thus here in सखन्, अ which is पूर्व to the last letter 'न' is called उपधा (pen ultimate letter)

२५० । सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ । ६।४।८ ॥

दी— । नान्तस्य उपधायाः दीर्घः स्यात् असम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने परे ।

The उपधा (pen ultimate letter) of a नान्त base becomes long when a case affix technically known as सर्वनामस्थान follows excepting the सङ्गति । Thus सखन्+स् इत्यत्र दीर्घः सति सखान् स् इति जाते—

२५१ । अपृक्त एकाल्प्रत्ययः । १।२।४१ ॥

दी— । एकाल् प्रत्ययो य स अपृक्तसङ्गः स्यात् ।

An affix having one letter only is styled as अपृक्त । Thus here स् (1st singular) is called अपृक्त ।

मित— । एक अल् इति एकाल् । तादृशः प्रत्यय इति 'कर्मधारय' ॥ अन्यत्

सङ्गमम् । इति सखान्+स् इत्यत्र 'स्' इत्यस्य अपृक्तसङ्गात् । तत आह—

२५० । दृष्टं व्याप्त्यो दोषात् सुतिस्यपूजा दृष्ट । दी॥६८ ॥

दी—। दृष्टत्वात्तर दीर्घो यौ व्यापौ च तावत्त वा एतन्मि
दस्येतरपक्ष इति लुप्यत । 'दृष्टव्याप्त्य' किम्?—यामयोः । दीर्घा
किम्?—निष्प्रयामि अतिसदृश । 'प्रतिमि किम्?—अमेत्येत
तिपा सट्ठरित्यसि सितो प्रदद्यात् मित्रो प्रदद्यात् नास्ति । 'प्रदद्यात्' इति
किम्?—विभक्ति । दृष्ट किम्?—विभक्ति । 'प्रथमदृष्ट किम्?—
रात्रा मत्तावादिन स्यात् न्यायान्तमोपम्य असिद्धस्यात् ॥ सप्त । द
स्य ।

Words ending in (दृष्ट) consonant or word having long अ
and वा at the end elide सु (of दृष्टमा एवमवयव) अं ० ति and मि (or
other terminations) immediately following them and when these
(सु etc) are termed एवम् &c when these are reduced to a single
consonant. Why do you say दृष्ट व्याप्त्य in the Sutra?—witness
यामयोः where सु does not elide, for it does not come after a word
ending in दृष्ट or दी or वाप (—यामयोः behind अयम् here दी is got
with द्विप् from the verb दी दीप्य दास्य वदतीति द्विप् जस्य यामयो) ।
Why do you say निष्प्रयामि in the Sutra?—witness निष्प्रयामि and
अतिसदृश where सु does not elide for this comes after दृष्टमृत दी and
दृष्टमृत वाप (निष्प्रयामि काम्याः and अतिसदृश एवमवयव becoming दृष्ट
in समास by the rule "योश्चिर्वाच्यमवयवम्) । Why do you say 'सुतिमि'
in the rule?—witness अमेत्येतौ where 'सु' being of मित्र (of दृष्ट)
is other than सि which in connection with सि is the verbal termina-
tion here and not सिच् &c., and does not thus elide. Why do you
say एवम् in the Sutra?—witness विभक्ति where ति not being एवम्
does not elide. Why do you use दृष्ट in the Sutra?—witness विभक्ति

where 'अ' of लिट्, though अपृक्त, not being हल् does not elide Why we use हल् at the very beginning of the Sutra ?—witness राजान् सू= राजा with elision of सु (firstly by this rule) and न-लोप् by the rule—नलोप, प्रातिपदिकान्तस्य (८२२७) । राजान्+सू may be established by स्योगान्तलोप+नलोप as well , so प्रथमहल् in the Sutra seems superfluous But not so , for by the rule “स्योगान्तस्य लोपः” (८२२३), सु (सू) being elided नलोप by the rule “नलोप प्रातिपदिकान्तस्य” (८२२७) does not take place For this सुलोप is असिद्ध with reference to नलोप which is later Hence for the formation of the word राजा etc first हल् is to be taken in the Sutra Thus सखान् सू=सखान् by elision of सू by this very rule=सखा by नलोप् by the rule “नलोप प्रातिपदिकान्तस्य” । हे सखे as in हे हरे (which see ante)

मित— । हल् च ङी च आप् च इति वृद्ध । ताभ्यः । अव्याहारपरशब्दयोगे प्रथमा । ‘दीर्घात् इति समासैकदेशस्य व्यापारेव विशेषणम् । तत आह—“हलन्तात् पर दीर्घो यौ व्यापौ तदान्ताच्च परम् इत्यादि” ॥ सुतिसि इति समाहारवृद्धः । अपृक्तम् इत्यनेन सामानाधिकार्येण अन्वित । “लोपोव्योर्वलि” इत्यत लोपः इत्यनुवर्तते , तदाह—‘सुतिसि इत्येत् अपृक्त हल् लुप्यते ॥ ग्रामे नयतीति किपि ग्रामणी । “अग्रग्रामाभ्यां नयतेषो वाच्यः” इति यत्वम् । अत्र ग्रामणीः इत्यत्र “णी” इति हल् ङ्रावन्तो न , अत सुलोपोपि नात्र स्यात् । अत सूत्रे “हल् ङ्रावभ्यो” इत्याह ॥ सूत्रे ‘दीर्घात्’ इति ग्रहणात् निष्कौशास्त्रिः अतिखट्व इत्यादी निषक्रान्त, कौशास्त्रा, खट्वोभविक्रान्त इति समासे “गोस्त्रियोरुपसजनस्य” इति ‘ऋस्त्रे सति, अत्र ङ्रापो अदीर्घान्त्वात् न सुलोपः ॥ ‘सुतिसि’ इत्यत्र तिपासाहायात् सिप एव ग्रहणम् न तु लुङः सिच , अत अमैत्सीत् इत्यत्र अपृक्तस्य सिचो ‘सू’ इत्यस्य लोपो न स्यात् ॥ सूत्रे अपृक्त ग्रहणात् विभर्त्ति इत्यत्र ‘ति’ इति समुदायस्य अपृक्तत्वाभावात् न तस्य लोपः—पूर्ववापि द्रष्टव्यम् । एव ‘हल्’ ग्रहणात् विभेद इत्यत्र अपृक्त

‘ये’ न ल्यप्तिः ॥ तृतेः प्रथमद्वयं किमर्थम् अद्वैतम् ? अत्रोक्ते तद्विन् राजन् स इत्यतः
अस्य ल्यप्तिः अप्रवृत्ततात् “संपादनात्मकं भाष” (वा१।१३) इति शब्दादि मन्त्रे “अलोप-
प्रतिपत्तिरिति” (वा१।२०) इति शब्दादि न स्यात् । “नभाष —” इत्येतत् प्रति-
मुनीपस्य अभिप्रेत्यात् । तदा भाषम् — “संपादनात्मकं भाषे हि शब्दोपाधिकं सिध्यति ।
राजन्तेनैव शोभं स्यात् इत्येवम् विधेयते । अतः सार्वभौमं त्वे प्रथमद्वय-
रूपम् ॥ सर्वमेतत् दादिनेन प्रादुर्भावः भाषाम् स्यात् ॥ अतः तस्य भाषात्मानं
न कुरु प्रतिमाति, दन्तकृत्तव्यं स्यात् । ‘वोच्चात्’ इति एतत् शब्देऽनुभावेन स्यात् ॥
एवम् न राजन्तु इत्यतः अत्र न न स — भाषं स शब्द इति ज्ञाते शब्दादि स्यात् इति ।
एव राजा ॥ द्विर्ध्वं इति द्विर्ध्वं इति ॥ सविन्ध्वं इति द्विर्ध्वं अत्र —

२५३ । मध्युरसमुच्चो । वा१।६२ ॥

टी— । मध्युरात् परममूर्ध्वं न भवति स्यात् ।

A सर्वनामव्यय affix exception, that of मध्युरात् after the
base मध्यु is affix. २५३ । मध्युरात् परममूर्ध्वं न भवति स्यात् ।

मिति— । “मिन्” न तत्काव्यानिर्भाषणं च इत्यादि एव इति अभिप्रेत्यात् ।

२५४ । अचोऽप्यसि । वा१।२५ ॥

टी— । मिति स्थितिः य एव च तद्वत्त्वं कृत्ति स्यात् । सद्योपौ
मलोप । सद्योपम् — सद्योपौ — [मलोपः । अत्र अस्य नामव्ययतात् मिति
भाषात् न इति] । मलियन्धस्य पिसंज्ञाभावात् न तद्वत्त्वं स्यात् । तन् —
सद्योपौ । सद्योपौ ।

The final vowel of an अचक base takes इति if a य इत् or न इत्
affix follows. Thus चो here being a सर्वनामव्यय affix is चित् ।
So मलियन्धोऽप्यसि (or इति — मलोपौ or मलियन्धः) । Similarly
मलोपः, मलोपम् &c. In मलियन्धो मलियन्धो being a विसंज्ञक word the

rule “आडो नास्त्रियाम्” does not apply and we get सख्य by (सन्त्रि), so also सख्ये ।

मित—। मगमा ॥ सखिन् (डसि) अस् इत्यत्र सखिगण्डस्य चित्वाभावात् “वेडिति” इति गुणामावे सति यणि कृते सख्यस् इति जाते आह—

२५५ । ख्यत्थात् परस्य । ६।१।११२ ॥

दी—। खित्तिगण्डभ्यां खीतीगण्डभ्यां कृतयणादेशाभ्याम् परस्य डसिडसोरत उत्स्यात् । सख्यु ।

उत् comes after अ of डसि and डस् when this डसि and डस् comes after the words खि, ति or खी ती after which यणादेश has already been made Thus सख्य स्=सख्यु with उ for अ of डसि ।

मित—। ‘खि-खी’ इत्यनयो ‘ति-ती’ इत्यनयोश्च कृतयणादेशयो ‘अत्य’ इति निर्देशः । “यकारात् अकार उच्चारणार्थः” । “एड पदान्तात् अति” इत्यत ‘अति’ अनुवर्तते । “डसिडसोश्च” इत्यभ्येव । “ऋत उत्” इत्यत ‘उत्’ अनुवर्तते । अत्र “परस्य” इति उक्तात्वात् “एक पूर्वपरयो” इति तु निवृत्तम् । ततः फलितमाह— ‘खिति-खीती’ गण्डभ्या कृतयणादेशाभ्या परस्य डसिडसो अत उत स्यात् ॥ ‘खिति’ इति विभक्तिनिर्देशः किमर्थम् । अतिसखिः सेनापते’ एवमत्र डसिडसोरत उ न । अविभक्ते अतिसख्यु सेनापतयु’ इत्यनिष्ठापति स्यात् । केवलस्य सखिशब्दस्य विभक्ता प्रतिषिध्यते न तु तदनस्य, इति इदमप्यत्र कर्तव्यम् ॥ सखिन्डि इत्यत्र सखिशब्दस्य चित्वाभावात् “असवे” इत्यस्य अप्रवृत्ती सर्वथादीर्घे प्राप्ते आह—

२५६ । औत् । ७।३।११८ ॥

दी—। इदुदभ्याम् परस्य डेः औत् स्यात् । उकारानुवृत्तिः उत्तरार्था (“अञ्चये” इति उत्तरसूत्रार्थम् इत्यर्थः) । सख्यौ । शेष हरिवत् ॥ शोभन सखा इति सुसखा । सुसखायौ । सुसखायः । अनङ्—शिद्धभावा-
द्योराङ्गत्वात्तदन्तेऽपि प्रवृत्तिः । समुदायस्य सखिरूपत्वाभावात् ‘असखि’

इति निषेधाप्रवृत्तेः धित्वा (सुसङ्गिभ्यम्) । (सित) धमसिना । सुसख्ये ।
 ससिद्धो गुणो हृत हृतव्यादेयत्वाभावात् त्वत्त्वात् इत्युत्थं न—
 सुसखे । (दौ) धसजौ इत्यादि । एवमतिरिचिषा सखा अतिमत्ता
 परम सखा यस्य इति विग्रह परमसखा—रामसेखायौ इत्यादि । गौयात्यपि
 अत्र ह्यित्थं प्रवर्तते स सखीमतिक्रान्त अतिमपि सिद्धविधिपरिमा
 वाया अमित्यत्वात् न ट्ठ । इह अत्र ह्यित्थं न भवति । । कथं न भवति
 इत्याह— । गोस्त्रिभ्योः (सूत्र ६३३) इति ह्यन्त्येन सखिभ्यश्च इत्यत्र
 साधयित्वात् । 'सख्यप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्त्येव प्रहयात्' ।

चीत् comes in place of हि coming after उकारान् and
 उकारान् bases. Thus सखि+हि—सखि+ची—भवति by सखि । This Sutra
 applies in case of सखि only for "चङ्घे" provides for विभक्त्यर्थे word
 and the rule "चङ्घाम्" provides for नदीस चङ्घे word. Still here सत्
 is said in चङ्घाम् i.e. सत् is repeated once for its अनुवर्तन to the next
 Sutra "चङ्घे" (ante). In rest विभक्ति सखि is like हरि । भीम सखा
 gives सुसखा by समधारय—this is declined as सुसखा—सुसखावी—
 सुसखाय &c. Here also चङ्घे and विहाव come in for these be-
 ing after चङ्घे i.e. bases come in after सख्यान् bases also by तदन-
 विधि । But the whole सुसखि being other than सखि is a धिस चङ्घे
 word for the rule 'विधीभ्यश्चि' bears धिस चा of सखि only and not
 of सख्यान् bases as well (see ante under "विधीभ्यश्चि") । Thus we
 get सुसखिना—सुसख्ये &c. as in case of हरि । Again in वसि and
 वस सुसखि being धिस चङ्घे takes वुच by the rule "विहित्ति" thus
 there being no अवादिष here when वसि+वस follow (वुच already
 coming in) the rule "छात्वात्"—cannot provide वस here. Thus
 सुसखेः as in हरि । Similarly सुसखेः । अतिरिचिषा सखा gives अतिमत्ता

(न पूजनात्' इत्यत्र टच् न स्यात्) and परसं सुखायस्य gives परमसखा । Here also declension is परमसखायौ—परमसखाय &c अनङ्+शिदङ्गाव coming in when सखि is subordinate as well Lastly in सुखीमतिक्रान्त we get अतिसखि । The sūtra “राजाह सखिसाहच्” provides टच् after सखि & not after सखी (feminine) also , so no टच् here Further the maxim ‘प्रातिपदिक्यहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्’ is not obligatory (its अनित्यत्व being implied from taking घटी even after saying घट in the Varitika “शक्तिलाङ्गनाङ्गुलम्—” &c), so also no समासान्त—टच् here This base does not take अनङ्+णित् । For here सखि is लाक्षणिक, being got from सखी, with—ऋस्त्व by “गोभिव्योरपसर्जनस्य’ । And the maxim “लक्षणेप्रतिपदीकृत्यौ” says that of two kinds of words one लाक्षणिक (got by application of some लक्षण) & another independent, the independent one is to be taken , so the rule “अनङ्सौ” &c, takes independent सखि & not लाक्षणिक सखि, as here got from सखी । So no अनङ् or शिदङ्भाव in अतिसखि—it is to be declined like हरि ।

मित — । “इदुङ्ग्राम्” इति सूत्रानुवर्तनात् वृत्तिरपि तादृशी ॥ डौ “असधे.” इति सूत्रम् विभक्त्यविषयमेव । “इदुङ्ग्राम्” इति च डौ नदीभक्त्यविषयम् । अत्र पारिशेष्यात् ‘औत्’ इति सूत्रम् सखिशब्दभावविषयम् । तथापि वृत्तौ ‘इदुङ्ग्राम् परस्य’ इति व्याख्यातम्, न तु ‘सखिशब्दात् परस्य’ इति । न चैवम् ‘इदुत्’ इत्यत्र उकारानुवृत्तिरपि व्यर्थः ? अत्र ‘उत्’ इति ‘उकारानुवृत्ति उत्तरार्था’ “असधे” इति उत्तरसूत्रार्था इत्यर्थः ॥ शीघ्रं सखा सुसखा इति कर्मधारयादौ अपि अनङ्-शिदङ्भावौ वर्तते । यत एतौ अङ्गस्यैव विहितत्वात् तदन्तविधिना सख्यन्तेपि वर्तते । तत आह—सुसखायौ—सुसखाय इत्यादि । किन्तु सुसखिशब्दस्य समुदायस्य सखि-भिन्नत्वात् “शेषो व्यसखि” इति सूत्रे सखिशब्दस्य एव धित्वाभावात्, सुसखिशब्दस्य तु

चित्तमत्वात् सुमृशिता मम इति स्यात् । अत्र लभिमो "येति" इति गुणे
 सति यथाऽप्युक्तमात्रात् "अप्यस्यात्" इति न प्रवर्तते एव. तत्र तस्य लतयनादिप्रविषय
 व्याख्यानात् । ततः सुमृशे" इति स्यात् । श्री सुमृशो इत्यादि । अतिमयित् मया
 अतिमया ("न पूजनात्" इति समासार्थं तच्च न स्यात्), परम मया यस्य इति
 विदुषे परमस वा इत्यादी भविष्यद्वा गीदन्तेषु अत्र दक्षिते वृत्ते । तयो अत्रार्थ
 स्यात् । तेन अतिम प्राप्ती—य मयाप्री इति । द्विज् यथोक्तिकारणं अतिमयि
 "अस्यादम. जाना. एवे" इतीयथा" इति समासे 'माभिव्योपपन्नम् । इति क्रमे सति
 अतिमयि । अत्र "राजाह माभिव्य तत्र" इति समासात् न स्यात् मृते मयि' न तु
 'मयी' पक्षेणात् । ननु "प्रतिपत्तिरुपपत्तिं विद्वद्विज्ञितव्यापि पक्षयम् इति परि
 भाषया भविष्यदनेन मयीपक्षयमपि भवतु समासालोपि प्रवर्तताम् इत्याह—अनिर्णये
 निर्विनिर्णयभाषा मरुता. इ. ना. दु. ग— इत्यादि वार्तिके पक्षपटी इति पक्षक
 पक्षश्च पक्षेणात् आपत्तात् । अतो न टच् समासात् । तेन अतिमयि इति । इह
 तु अत्र दक्षितेमायी न भवाम् । अथम् ? इत्याह—अत्र "सयि इति सुरी
 (नात्) लघवेन 'गीभिव्योपपन्नम्' इत्यनेन निवृत्तम् । इत्यत्र अन्विधायेन तेन अत्र
 'मयि' लाघविकं शब्दः । अत्र मयी इत्यादि मृते तु 'मयि' अतल (प्रतिपदोक्त)
 शब्दः मृत्तये न तु लाघविकः भवितुम् । लघवप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तव्य
 पक्षयम् इति परिभाषयापि मयत् मृते भवताः शब्दः यदाते न तु लाघविकः । तेन
 लाघविकस्य भविष्यद्वा "अनष्टु च चिह्न भावय" न भवताम् । एवमाह—“इह
 अत्र दक्षिते न भवतः । 'मीभिव्यो' इति क्रमत्वेन भविष्यद्वा लाघविकत्वात्
 इत्यादि । अत्रुता पतिमन्त्रे विक्षेपं दर्शयति—

२५६ । पति समास एव । १।७।८ ॥

श्री—। पतिपदोः समासे एव पितृत्वं स्यात् । पत्या । पत्ये ।
 पत्यु । पत्यु । पत्नीनाम् । पत्यौ । शेषं हरिवत् । समासे तु भूवृत्तिना
 मृत्तये च अतिमयो नित्यं बहुवचनान्तरम्—

मित—। “शिषो व्यसिद्धि” इत्यत ‘षि’ इत्यनुवर्तने सति आह—पतिशब्द-
समाप्ति एव धिसञ्च, नान्यत्र । इति केवलस्य पतिशब्दस्य धित्वाभावात् आत्वगुणा-
भावे सति यणि पत्वा-पत्ये इत्यादि ॥ पत्युरित्यत्र “व्यत्यात् परस्य” इत्युत्पत्तिः । पत्यौ
इत्यत्र “ओत” इति डेरीत्वे यणि च रूपसिद्धिः ॥ समाप्ते सति भूपतिशब्द हरिवत् ॥
का सङ्ग्रा नेषाम् इति किम्—इति = कति (“किम् सङ्ग्रापरिमाणे इति च” इति
इतिः) । अस्य नित्य बहुवचनान्तत्वात् कतिञ्जम् इति स्थिते आह—

२५८ । बहुगणवतुडति संख्या । १।१।२८ ॥

दी—। एते संख्यासंज्ञाः ।

These are technically known as सङ्ख्या (numerals)

मित—। बहुञ्च गणञ्च वतुञ्च इति सप्ताहारश्चः । बहुगणशब्दौ इह
धित्वादिपराधीन सङ्ख्याविशेषवाचिनौ गृह्यन्ते, सङ्ग्रायते अनेन इति ‘सङ्ख्या’ इति
अन्वर्थसङ्गाविधानात् । तथा च काशिका “बहुगणशब्दयो वैपुल्ये सङ्खे च वर्तमान-
योरिह ग्रहणं नास्ति । वतुडती प्रत्ययौ । “यतदेतेत्यः परिमाणेवतुप्” (१।१।३६)
इति “किम् सङ्ग्रापरिमाणे इति च” इति च प्रत्ययौ गृह्यन्ते । सङ्गाविधावपि अव-
तदन्तग्रहणेन वलन्ता डत्यन्ता’ च शब्दा गृह्यन्ते ।

२५९ । इति च । १।१।२९ ॥

दी—। डत्यन्ता संख्या षट्संज्ञा स्यात् ।

मित—। ‘इति’ इत्यविभक्तिक निर्देशः । “णान्ताषट्” इत्यत षट् अनुवर्तते ।
‘सङ्ख्या’ इत्यस्यैव । फलितमाह—डत्यन्ता सङ्ख्या षट्संज्ञा स्यात् । एव कतिशब्दस्य
डत्यन्तत्वात् षट्संज्ञायाम् आह—

२६० । प्रत्यस्य लुक्शुलुपः । १।१।३१ ॥

दी—। लुक्—शुलु—लुप्शब्दै कृत प्रत्ययादर्शनम् क्रमात् तत्तत्संज्ञा-
स्यात् ।

समङ्गकार्यं न स्यात् । कति । कति । कतिभिः । कतिभ्यः । कतिभ्यः ।
 कतीनाम् । कतिभू । (प्रसङ्गादात्—) अस्मद् युष्मद् षट्संज्ञकाः त्रिषु
 (लिङ्गेषु) स्वरूपाः ॥ त्रिशब्दो नित्य बहुवचनान्तः । त्रयः । त्रीन् ।
 त्रिभिः । त्रिभ्यः । त्रिभ्यः ।

The terms लृक् लुप्तलृप् are called लुमान् । When an affix
 comes with the utterance of either of these लुमत् terms, then pro-
 cedure in connection with that affix is not to come in
 So लृक् in कति does not come in and we get कति etc
 कतिभिः &c, are as in हरिश्च । षट्संज्ञका words &c bases
 युच्चाद् + अस्मद् are equal in all the genders The base त्रि also is
 always plural Thus त्रय, त्रीन् &c as in हरिश्च । Then in त्रि +
 आम् we look forward—

मित— । लु इति लृक् लुप्तलृप् ग्रहणम् इति मले एष स्पष्टम् । 'लु' इति
 अलि अस् इति लुमान् । तेन लुमता । ८, लुमता शब्देन इत्यादि । अन्यत् मुगमम् ॥
 त्रि + आम् इत्यत्र गुटिदीर्घे च प्राप्ते आह—

रदृष्ट । त्रैस्त्रयः । ७।१।५३ ॥

दी— । त्रिशब्दस्य 'त्रय' आदेशः स्यात् आमि । त्रयाणाम् ।
 परमत्रयाणाम् । गौणत्वे तु ('त्रय' आदेशः) न इति केचित् । प्रियत्री-
 णाम् । वस्तुतस्तु प्रियत्रयाणाम् (इति) । त्रिषु ॥ द्विशब्दो नित्य
 द्विवचनान्तः ॥

मित— । मुगमा ॥ द्विशब्दस्य द्विवचनान्तत्वात् द्वि + औ इति स्थिते
 आह—

२६१ । त्यादादीनाम् । ७।२।१०२ ॥

वी—एवामकारो अस्त्यादेशः स्यात् विभक्तौ । द्विपञ्चांशानामेव हि ।
 (माप्यकारस्य 'इष्टि' इच्छा इत्यर्थः) । द्वौ । द्वौ । द्वाभ्याम् । द्वाभ्याम् ।
 द्वाभ्याम् । द्वयोः । द्वयोः । 'द्विपञ्चांशानाम् । इति किम् ?—
 भवान्, भवन्तौ, भवन्तः (इति यत्र विभक्तौ परे 'च' न स्यात्
 भवत्पुण्यं विभक्तात् परम् परिसंख्यानात्) ॥ संज्ञायाम् अपसमनस्य च
 न अस्त्वम् । अस्त्यसर्वाद्यन्तर्मात्रकाम्यत्वात्)—(तथा च परिभाषा
 "संज्ञोपसर्गनीभूतानाम् सर्वादिवचनार्थम् चतुर्वचनं च न भवति । (भ्रमाले
 उदाहरणमाह—) द्विनाम कश्चित् । द्वि—द्वौ—द्वय । (उपसर्गने उदा
 हरणं यथा—) द्वावतिष्ठन्त अस्तिद्विः । हरिवत् ॥ प्राधान्ये (अनुपसर्ग-
 नीभूतत्वात्) तु परमद्वौ इत्यादि न (श्रीबुद्धोभिवचनं विशेषमाह—) औदु
 लोमि—औदुलोमी—उदुलोमाः "लोम्ना अपत्येषु बहुवचनकारा पठन्त्यः
 (वार्तिक) (इति बहुवचने यत्र अकारः) । (अयम्) वाङ्मादौभोऽपवाद
 औदुलोमिन्—औदुलोमी—उदुलोमान् न

Words beginning with अत् etc in the सर्वादि list take अकार at the end when a विभक्ति follows. The counting here is upto the word हि in the सर्वादि list and not of words after it. Thus द्वि+वी=द्वि+वी—वी as in राम । Why do we say 'द्विपञ्चांशानाम्' in the वार्तिक ? Witness भवान् भवन्तौ &c when भवत् being outside हि of the सर्वादि list does not take अकार when विभक्ति follows. This अकार does not come in after सर्वादि words when these denote संज्ञा (designation) or are subordinated in some compound. This is rightly so owing to the Paribhasā "संज्ञोपसर्गनीभूतानाम् सर्वादिवचनार्थम् चतुर्वचनं च न भवति" (and त्यादादीनाम् * is an अतुर्वचनार्थः) । Thus हि being

name of some one is declined as द्विः— द्वौ द्वयः as in हरिशब्द । Similarly अतिक्रान्त, द्वौ इति अतिद्वि is also declined like हरि । But if द्वि is emphasised in a compound then this सर्वनामान्तगीयकार्ये (i. e, अकार as by this rule) comes in as in परमद्वौ (a कर्मधारय compound) Now specialities in the declension of the word औडुलोमि is being enumerated It is declined like हरि in all विभक्ति except its plural Thus औडुलोमि—औडुलोमी &c In the plural we have औडुलोमा—औडुलोमान् &c as in the case of राम । For the Varttika “लोमो अपत्येषु बहुव्यकारो वक्तव्य,” directs अकार in बहुवचन in supercession of इञ् here by the rule “बाह्वादिभ्यश्च” । When अकार replaces इञ् in the बहुवचन only then औडुलोमन्+अ इति स्थिते “नस्तद्धिते” इति टिलोप = औडुलोम इत्यकारान् as राम ।

मित— । सुगमा ॥ औडुनि नचवाणि लोमानि यस्य इति विग्रहे औडुलोमानाम् कश्चित्कृषि । तस्य अपत्य पुमान् इति “बाह्वादिभ्यश्च” इति इञि आदिष्वङ्गी, “नस्तद्धिते” इति टिलोपे औडिलोमि इति रूपसिद्धि । अथ शब्द हरिवत् । बहुवचने तु विशेष अस्ति । तत् बाह्वादि—इञ् वाचित्वा “लोमोपत्येषु बहुव्यकारो वक्तव्य” इति वातिकेन अकार एव विधीयते । ततः, टिलोप अकारप्रत्यये वृद्धमावात् औडुलोम इत्यकारान्तो जायते । तदा च रामवत् रूपाणि । औडुलोमा औडुलोमान् इत्यादि ॥ इतीदन्ताः ॥

द्वौ— । “वातप्रमोः” (उष्णादि सूत्र) इत्युष्णादिसूत्रेण माङ् ईप्रत्ययः, स च क्ति, वात प्रमिमीते इति वातप्रमोः । “दीर्घाजसि च” (इति पूर्वसवण-दीर्घो न) । (ततः) वातप्रम्यौ वातप्रम्यः । हे. वातप्रमोः । (अमि तु) “अमि पूर्व” (सूत्र १६४) इति (पूर्वरूपे सति) वातप्रमोम् । वातप्रम्यौ-वातप्रमोन् । वातप्रम्या—वातप्रमोभ्याम् वातप्रमोभिः । वातप्रम्ये—वातप्रमोभ्याम् वातप्रमोभ्यः । वातप्रमोभ्यः वातप्रमोभ्याम् । वात-प्रम्यं वातप्रम्योः वातप्रम्याम् (दीर्घत्वात् न गुद्) । द्वौ तु परत्वात्

मयादीष (मनु 'एतन्वाच'— इति वक्ष्यामि यदादयः चत ईशावाः सन्तु
 तामावात्)—यातप्रमोः । यातप्रम्या—यातप्रमोः । एवं यथोपपत्त्याद्यः ।
 यान्त्यनम इति यथोर्मोतः । वादिभ्योऽमिति यथा मुच्यते । यापाः किं
 हे च" इति (आदर्शिकम् एवावाता वावाता) ईशम्याः (एव शिवः प्रकृत
 इत्यर्थः) । (भाद्र पितृनामांति श्रीवाङ्मनसु किंचिदावातामोऽन्तर्भव
 किंचिद्वत्तन्वाच—) प्रियं स यातप्रमोऽन्तर्भवस्तु यमि गतिर्ह्येव विना ।
 (तत्त्वज्ञतां तदा—) यातप्रम्यम् यातप्रम्यं यातप्रम्य—इति अयं
 (ईशावाता तान्) 'एतन्वाचो' (मनु २७२) इति वक्ष्यामि यदा
 दयः । प्रथोऽन्तर्भवस्तु यद्वाच यस्याः यस्याम इति यातप्रमोऽन्तर्भवस्तु
 इत्यर्थः अथ न "ईदृशा वक्ष्योहि निति वाचम् इति चतुर्थांशतया न,
 मिथं पुनरु— इति वक्ष्योऽन्तर्भवस्तु यस्याम इति पुनरिदं किंचिद
 यान्त्युच्यते । तदा प्रथमं कथनं विपरिणामात्—) । दीपदन्त
 स्वादि दन्तयावभ्या — २५० सूत्र इति उपायः (वदुष्यं यतो इति ।

[वचन्येयमो षो इत्यत दापास्त्वमि च इति पूर्व लभत परिनिर्दिष्टं यदि मति
वदयेत् ।। एव वचन्येयम् । वचन्येयमोऽयम् इत्यत अस्मिन्नेव इति पूर्व लभे
वचन्येयमोम् । एव लभि पु मि तत्प्राप्त्यमा न पु मि इति लभत पूर्व लभतदीपि
च व २५मीम् । इ वचन्येयमा न इति मिति लभतप्राप्ते वदेत् लभोमप्राप्ताह—]

२६६ । यू सख्याज्यो मदी । १।४।३ ॥

स्त्री—। ईदृशं तौ भिन्न्योऽभिज्ञौ मदीसंगीभूताः । “प्रथमसिद्धम
बाह्यम्” (पारिणिक) इति पूर्य न्यघात्यभ्योपमजनस्यपि दृढार्थो मदीत्यं
पक्षव्यभू इत्ययम् ।

Words ending in ईकार+ऊकार & that are always feminine are technically known as नारीसंज्ञक words. The rule directs नदीय of feminine ईकारान्त words whereas वस्त्रसंज्ञको though ईकारान्त is masculine.

line , how then can there be नदीत्व of the whole word बहुश्रेयसी ?- Now the Varttika “प्रथमलिङ्गग्रहणञ्च” decides the issue , it asserts that स्त्रीलिङ्गता of words even before its entrance into समास is to be counted So नदीत्व of श्रेयसी though subordinated in समास, is to be counted even after समास । So नदीत्व of बहुश्रेयसी is to be counted now , and we look forward— ।

मित— । ई च कच “यू” । अविभक्तिको निर्देशः । स्त्रियमाचवाते ‘स्त्रियाख्यौ’ (मन्त्रविमुजादित्वात् क) , ‘यू’ इत्यस्येदं विशेषणम् । तत फलितमाह—‘ईदू-
दन्ती नित्यस्त्रीलिङ्गौ’ इत्यादि । “स्त्रियाम्” इति सिद्धे आख्याग्रहणं नित्यस्त्रीलिङ्गता-
भार्यम् । तेन ग्रामणीग्रन्थस्य न सञ्जा । नित्यस्त्रीत्वञ्च एकस्मिन् प्रवृत्तिनिमित्ते
लिङ्गान्तरविशिष्टस्यार्थस्य अनभिधायकत्वम् ॥ ननु प्रकृते तु बहुश्रेयसी शब्दस्य
पुंस्त्वात् कथं नदीसञ्जा इत्याह—“प्रथमलिङ्गग्रहणञ्च”—‘समासादिवृत्तिप्रवृत्ते यूव-
स्त्रीलिङ्गस्य सत इतिदृश्यायाम् उपसर्जनतया स्त्रीलिङ्गत्वाभावेऽपि नदीत्व’ वक्तव्यमिति
अस्यार्थः । ततश्च बहुश्रेयसीशब्दस्य नदीत्वं सुस्थितमेव । तत आह—

२५७ । अस्वार्थनद्योर्हस्यः । ७।३।१०३ ॥

दी— । अस्वार्थानां नद्यन्तानां च ह्रस्व स्यात् सम्बुद्धौ । (इति) हे
बहुश्रेयसि । शसि बहुश्रेयसीन् ।

अन्वा पठ्याय words, words technically known as नदी, become
ऋक्स when सम्बुद्धि follows Thus we get, हे बहुश्रेयसि with ऋक्स । In
शस् the form is बहुश्रेयसीन् (see ante)

मित— । बहुश्रेयसि इत्येव ऋक्वे सति “एङ् ऋक्त्वात्—” इति सम्बुद्धिलोपः ।
पूर्वे ऋक्सविधिसामर्थ्यात् “ऋक्सस्य गुणः” इति सम्बुद्धौ गुणो न । इद्वेगुणे “अस्वार्थ-
नद्योगुणः” इत्येव लाघवः सूत्रेण इति भाष्ये स्पष्टम् ॥ बहुश्रेयस्या—बहुश्रेयसी-
स्याम्—बहुश्रेयसीभिः । बहुश्रेयसी ए इति स्थिते, यणि सति बहुश्रेयस्ये इति
‘मास्ते च आह—

२२८ । आप्नता । ७।३।११२ ॥

दी—। नयन्ताव पर द्विषाम् आटागमः स्यात् । इति खन य चान्ते
मति पाद—)

आट् is the augment of अ इत् affix that comes after नदीसंज्ञक
words. And ए in ३th ८२. singular अ इत् affix. Thus we
get—बहुभेदमी आट् ए and we look forward—

मिति—। सुप्ता ।

२६६ । आट्च । ६।१।६० ॥

दी—। आट् चाचि पर वृद्धिरथा यः स्यात् । (इषि वृद्धीयथा, यः)
वदुभेयस्ये । वदम् (वृद्धी यथा, यः) वदुभेयस्या । वदुभयस्या ।
(वदुभययोश्च) नयन्तत्वात् परत्वात् । 'उगमवाचा २७' इति मुट्—
वदुभेयसीनाम् ।

इहि is the single substitute for आट् when a vowel (चच्) follows.
Thus by इहि (here ६) & यवादिभ्य ञ्च् ञ्च् बहुभेदमी ६८.

मिति—। "उवाचचि" इत्यतः 'चचि' 'इहि' इति इत्यतः 'इहि' इत्यतः
वतने । तत् पाद—आट् चचिपर इहि एकादश्या ग्रात्, "एक पूरपरयो"
इत्यस्य चचिहस्तत्वात् । अतः तु "इहि' इति अत्रा मवचदोष " इति मिहोपि
चित्त—विभिनत् इत्याद्यर्थे वचनम् ; इहापि न्यायत्वात् उपपन्नम् । बहुभेदमी चि
इत्यतः वातप्रसीकत् सवर्द्धार्थे प्राप्ते पाद—

२७० । इषाम् नयान्ताभ्य । ७।३।११६ ॥

दी—। नय तात् आप्नतात् सीयन्ताभ्य देतात् स्यात् । इह पात्पात्
आटा जुट् पाप्मत् । वदुभयस्याम् । येपस् ईप्रत्ययान्त वातप्रसीकत् इत्यतः ॥
(अतिप्रसीकत् सवर्मी इत्यभ्य) अजन्तत्वात् न पसोपा । (तेन)

अतिलक्ष्मी । शेष बहुश्रेयसीवत् ॥ कुमारीमिच्छन् कुमारीवाचरन् वा
ब्राह्मणं कुमारी । (कुमारीनामधातो क्षिपि रूपसिद्धि तदाह—) व्यजन्तात्
क्विप्ताद्वा कर्त्तरि क्विप् । “हल्लङ्घ्याप्—” इति ह्रस्वलोपः ।

आम् is substituted for डि after नदीसन्नका words, after आवन्त
words & after the word नी । Here गुट् by the rule “ऋस्वनद्यापो
गुट्” will not come in after आम् is substituted for डि, for आट्
which is the augment of डि (and of its substitute आम् also)
being later in the order of Astadhyayi bars गुमागम here Thus we
get बहुश्रेयस्याम् &c

नित— । इह डी “आट् नद्याः” इति सूत्रेण य आट् विहितः, स च परत्वात्—
डे स्थानी आनि कृते सति “ऋस्वनद्यापो गुट्” इति आनि विहितस्य गुटो वाचक एव,
अतोऽत तदाह—“इह परत्वात् आटा गुट् वाध्यते” ॥ “लघेर्मुट च” इति ईप्रत्यये
मुटि कृते लक्ष्मी । बहुव्रीहौ अतिलक्ष्मीक इति, आदिसमासे अतिलक्ष्मी इति प्रातिप-
दिकम् । तस्य अङी—अन्तत्वात् न सुलोपः । तत अतिलक्ष्मी, इत्यादि, अति-
लक्ष्मी इत्यत लक्ष्मीशब्दस्य अस्त्रीप्रत्ययान्तत्वात् नोपसर्जनद्वयः । इदमपि अत्र स्मार्तव्यम्
केवलस्य तु लक्ष्मीशब्दस्य “सुदिकारादतिगः” इति डीप् विकल्पनात् पक्षे सुलोप
लक्ष्मी इति । तथाच “वातप्रभौ श्रीलक्ष्मीति पचेद्यन्ताः सुसाधवः” इति रक्षितः ।
“आशीराश्वहिदध्रायास् लक्ष्मीर्लक्ष्मी हरिप्रिया” इति द्विरूपकोषश्च ॥ अन्यत् सुगमम् ॥

दी— । कुमारीम् इच्छन् कुमारीवाचरन् वा ब्राह्मणं, कुमारी । व्यज-
न्तादाचारं क्विप्ताद्वा कर्त्तरि क्विप् “हल्लङ्घ्यावभ्यो—” इति ह्रस्वलोपः ।

नित— । सुगमा ॥ कुमारी औ इति स्थिते आह—

२७६ । अवि श्नुधातुभ्रुवां ण्वोरियङुचडौ । ६।४।७७ ॥

दी— । श्नुप्रत्ययान्तस्य इवर्णोवर्णान्तस्य धातोः ‘अु’ इत्यस्य चाङ्गस्य
इयङुचडौ स्त अजादौ प्रत्यये परे । “डिच्व” (सूत्र ४३) इत्यन्त्यादेशः ।
आन्तरतम्यात्परिषेड, ओच्वड । इति इयङि प्राप्ते—

इदम् and उदम् respectively come when अजादि affixes follow in places of इ and उ—thus इ and उ should be of the kind ending in इ and उ and उदम् also comes in place of उ प्रत्ययान्तस्य and of the लङ् when an अजादि प्रत्यय follows. Thus इदम् and उदम् come in place of the last vowel and not of the whole last by the rule 'दिङ्' (see ante); taking to cognates of pronunciation इदम् comes in place of इ and उदम् in place of उ । Thus in कुमारिणी इदम् is to come by this rule and we look forward—

नित्—। इदम् उदम् 'यु' ; तयो । इदोर्विदाङिन् । 'य' इति 'आतो विक्षिप्यम्—तन्निर्विधिः ।। युपधातुस्य य इति 'आतुभुव—इत्' । य इत्यनेन प्रत्ययान्तस्य अविभाषया प्रत्ययान्त, इदमे ['आदिभ्यां य इति प्रत्ययभावः प्रु इदमे] । प्रु यो उदमे उदम् इति धितम् । तयो इदोर्विदाङिन् । तत धितमाह—“प्रत्ययान्तस्य इदोर्विदाङिन् य आतो 'भ' इत्यस्य अङ्गस्य इदम् उदम् इत्यादि । इदम् इति निहे यत नते यो इति मुदनि य इदम् ययि लङ्कारिण इति प्रापनात् । 'इदम् इत्यनेन नवेन इदम् उदम् चन्दस्य इदोर्विदाङिन् एव भवतः । इति कुमारिणी इत्यत्र इदमेन नामधातुभ्याम् इदम् आतो आह—

२७२ । परनेकाचोऽभ्ययोगपूर्वस्य । ६।३।८२ ॥

श्री—। आत्ययवर्ज्यागपूर्वो न भवति य इत्ययोः उदतोयो धातुस्त पन्तस्य अनेकाचो अङ्गस्य यत् स्यादभादौ प्रत्यय पर । इति यम् । कुमार्यो—कुमार्य । हे कुमारि ।

When अजादिप्रत्यय follows an इकारान्त verbal base of more than one vowel—the root here ending in इ but not preceded by a संयुक्तवर्ध (conjunct consonant) then यत् is the substitute for

इवर्ण and इवत् । Thus कुमारी+ओ gives :कुमार्यो with यङ् । Similarly we give कुमार्य (in 1st plural) । In हे कुमारि, we have इवत्, for the original base कुमारी is a नदीसञ्ज्ञक word

नित्— । 'ठ' इति पठोत्तम्, 'इ' इति च इवत् । तस्मात्,—इवा+इति वावत् । पूर्वगतान् "वृषान् भवान्" इत्यान् 'धातो' इति अनुयोजने ॥ "इतो नप्" इत्यत 'यण्' इत्यनुवृत्तिरस्ति । अजादी प्रत्यये परे यङ् स्यात् इति पूर्वगतवत् फणितम् ॥ अनेक अन्—तस्मात्, इति 'अनेकाच्च' । एतत् अद्विविधम् । 'धातो' इत्येतत् 'अभयोगपूर्वम्' इत्यतः सयोगांशे अन्वेति । तत् फणितमाह—'धात्वावयव-सयोगपूर्वो न भवति य इवण्' इत्यादि । 'धात्वावयवो यो सयोगः सङ्गतवत्' 'स पूर्वी पञ्चात् स' तादृग्न न भवति इवर्ण' इत्यर्थः ॥ एव यणि सति कुमारी+अं, इत्यतः कुमार्यो इति सिध्यति । एव कुमार्यो+अम्=कुमार्यम् । एव हे कुमारि इत्यतः कुमारी गन्त्य पूर्व गतोत्वात् अस्मात्प्रत्ययसिद्धिः ॥

दी— । अस्मि शसि च (पूर्वकपाठपवादभूते यणि प्राप्ते) कुमार्यम् । कुमार्यम् । कुमार्योः । कुमार्याम् । कुमार्याम् कुमार्योः (इति बहुव्रीह्यसौवत् ॥ (प्रध्यागतीति क्तिपि) 'प्रधीगृष्टः' । अजादी त्वेत् ('एरन-काच—' इति यणेव । अस्मात् अन्वीत्वात् नदीकाच्य न इति 'गृह—') प्रधी,—प्रध्यौ—प्रध्य । प्रध्यम्—प्रध्यः इत्यादि, (प्रकृष्टा धीर्व्यस्य इति विग्रहेषु नदीसंज्ञा इत्यङ् च वक्ष्यते) ॥ (उन्नयतीति उत्पूर्वकस्य गन्त्ये, क्तिपि उन्नो-शब्द) (अद्वयन्तत्वात् न सुलोप) उन्नी । ('उन्नी' इत्यतः अजादी प्रत्यये परं यणेव । यत्, 'त्र' इति धातुसयोगो न तदाह—) धातुना सयोगस्य विशेषणत्वं इह स्यादेव यण् । उन्नयौ—उन्नयः । हे उन्नी, (अस्मीत्वात् अनदीत्वाच्च सन्निहितस्यो न) । उन्नयम् । (नदीत्वाभावेपि 'हेराज नद्याम् नौभ्य' इति नौगण्यस्य श्रुत्यक् गृह्यात् 'हे' आस तदाह—) हेरान्—उन्नयाम् । एव ग्राम्याम् ॥ (सूत्रे) अनेकाच्च किम् ? नी—नियौ—निय (अनेकाच्च-त्वाभावात् न यण् किन्तु इत्यङ्) । अस्मि शसि चापिपरत्वात् इत्यङ् । नियम्

इत्यस्यापवादः ॥ सुखिता घीर्यन् इति विग्रहे तु ङिति सुपि पाजिकी सदीसज्ञा इति विशेषः ॥

दी—। सखायमिच्छति इति सखीयति [सखिशब्दात् क्यचिक्कते “अकृत् सर्वधातु कथो” इति दीर्घः] तत्. क्विप् । [सखीय वृ इति स्थिते “अतोऽलोप” (६।१।४८) इति अलोपः। “लोपं व्योर्बलि” (६।१।६६) इति यलोपः, तदाह—] अल्लोपयलोपौ । अल्लोपस्य (“अचः परस्मिन् पूर्वविधौ” इति) स्थानिवत्त्वात् यणि प्राप्ते (यकारात् ईकारस्य “इको यणचि” इति यणि प्राप्ते) “क्वौ लुप्त न स्थानिवत्” (इति स्थानिवत्त्वनिषेधः ॥ वरप्रकृतलोपात् ‘सखी इति प्रातिपदिकम् । तत् सुवृत्पत्तौ सत्यामाह—) एकदेशविकृतस्य अनन्यत्वात् अण्ड्यात्त्वे । (ततः) सखा—सखायौ सखायः । हे सखीः (अज्ञन्त्वात् न सुलोपः । स्त्रीत्वाभावात् नदीत्वाभावात् नदीकार्थं च न) । अस्मि तु पूर्वरूपात् परत्वात् यणि प्राप्ते—। ततोपि परत्वात् “सख्युरसम्बुद्धौ” इति प्रवर्त्तते । सखायम्—सखायौ । शसि तु यण्—सख्यः ॥ सहस्रेण वर्त्तते इति सख । तमिच्छतीति सखी (किपि अतोपयलोपयो’ इति भावः) । सुखमिच्छतीति सखी । सुतमिच्छतीति सुतीः (पूर्ववत् किपि प्रातिपदिकम्) । सख्यौ । सख्यौ । सुत्यौ (अजादौ “एरनेकाच—” इति यण्) । “ख्यत्पात्—” इत्यत्र दीर्घस्यापि ग्रहणात् उकारः । सख्युः । सुख्युः । सुत्युः ॥ (लृष् छेदने क्त इति लृणम् । लृणमिच्छतीति क्यचि ईत्वे, लृणीयनामघातो किपि ‘लृणी इति प्रातिपदिकमाह—) लूमी । एव ज्ञाममिच्छतीति (किपि) ज्ञामीः । (प्रसृत्यै । क्त=प्रस्तीम) प्रस्तीममिच्छतीति प्रस्तीमीः । पूर्वा ङसिङ्-सोर्यण् (“एरनेकाचः—” इत्यनेन इति) । (क्ते विहितयो’) नत्वमत्वयोर-सिद्धत्वात् “ख्यत्पात्” इत्युत्त्वम् । लूत्युः । ज्ञास्युः । प्रस्तीम्युः । (शुभनक्त—शुक् । तत्, क्यचि शुक्लीयति) शुष्कयते, यित्रपि शुष्की । (? एव) पक्वी । (अत्र उभयव सयोगपूर्वत्वात् न यण् किन्तु इयङ् इत्याह—) इयङ् । शुष्कियौ—शुष्कियः । असिक्तोः शुष्कियः इत्यादि (न चात्र क्ते विहितस्य

अस्य च भिन्नम् "यात्"—इत्युक्तम् । इत्युक्तं सति इत्युक्तं
नामास्य "यात्"—इत्युक्तं इति । इति ।

For—ann ces are

दी—। अमुदपि । एवं विद्युदायु—भा । अद्यपि । (ये—
आह च इति मर्त्यं । अद्यपि च ।) । अद्यपि च । अद्यपि च ।

२७४ । अद्यपि मोक्ष । ७।१।६५ ॥

दी—। अद्यपि नृप तन नृपस्य च तत । अद्यपि नृपस्य च तत ।
अद्यपि नृपस्य च तत । अद्यपि नृपस्य च तत ।

The last जोह is to stand like its वचन form (जोह) when an
affix technically called as अद्यपि follows (except for that of
मर्त्य) i.e. in the first five विभक्ति प्रत्य जोह is to be applied in place
of the जोह जोह । And what then ?

नित—। अद्यपि । अद्यपि । अद्यपि ।

२७५ । अद्यपि नृपस्य च तत । ७।१।६६ ॥

दी—। अद्यपि नृपस्य च तत । अद्यपि नृपस्य च तत ।
(गुणो) प्राप्त—

अद्यपि नृपस्य च तत । अद्यपि नृपस्य च तत ।
(i.e. विभक्तिप्रत्य) follows Then गुण being available in जोह न
we look forward—

नित—। अद्यपि । अद्यपि । अद्यपि ।

२७६ । अद्यपि नृपस्य च तत । ७।१।६७ ॥

दी—। अद्यपि नृपस्य च तत । अद्यपि नृपस्य च तत ।
परे ।

अनङ् comes in place of the final of ऋदन्त bases and उगसन् पुषदंश्च and अनेहस्, when सु (not of सन्धि) follows. Thus the stage being क्रोष्टृ+अनङ्+सु=क्रोष्टृन्+सु=क्रोष्टा (as in सखा—see ante) and we look forward.

मित—। अव ऋतं अनङा गुणस्य वाच स्यात्, अनवकाशत्वप्रसङ्गात् वचनस्य । तत क्रोष्टृ अनङ् स—क्रोष्ट् अनृ स इति जाते “सर्वनामस्थाने चास-
बुद्धौ” इति दीर्घसुलोपी । क्रोष्टा । उगना । पुषदशा । अनेहा ॥ असबुद्धौ
विम् ? हे क्रोष्ट , अर्वागुणसुलोपी ॥

२७७ । अप्ठन् तृच् स्वस्रनप्ठ नेप्ठृत्वप्ठृक्षृत् होत् पोत्

प्रशास्तृणाम् । ६।४।११ ॥

दी—। अवादीनाम् उपधाया दीर्घ स्यात् अलम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने
परे । नप्त्रादिग्रहण व्युत्पत्तिपक्षे नियमार्थम् । (नियमशरीरमाह—)
उग्रादिनिष्पन्नानां तृज्वजन्तानां चेत् भवति नहि नप्त्रादीनामेव । तेन
पितृभ्रातृ प्रभृतीनां न । उद्गातातृशब्दस्य तु भवत्येव । 'समर्थः—पदविधि'
इति सूत्रे उद्गातारः इति साध्यप्रयोगात् ॥ क्रोष्टा [एतच्च “सर्वनामस्थाने”
इत्येव सिद्धम् इति पूव कथितम् । क्रोष्टारौ इत्याद्यर्थम् तुवचनम्]
क्रोष्टारौ । (गुणे २५२त्वे तत अनेन सूत्रेण दीर्घे सति)—क्रोष्टार । क्रोष्टारम्-
क्रोष्टारौ । क्रोष्टून् (सर्वनामस्थाने एव तृज्वज्जावात् शसि न तृज्वत्) ॥

The bases अप्ठ, दन्त, दजन्त bases also the bases स्वस्र नप्ठ, नेष्टृ, त्वष्टृ, चसृ, होत् प्रशास्त्र have their penultimate vowel lengthened when a सर्वनामस्थान affix (other than सम्बुद्धि, follows. The necessity of taking नप्ठ, etc apart from the दन्त and दजन्त bases is to make this restriction when नप्ठ, etc, are derivatives. And the derivative side (व्युत्पत्तिपक्ष) of the bases नप्ठ &c is predominant, भाष्य,

takes these as derivatives under the rule 'वृ' (१११२११) । Now the author states the restriction here thus—If this दीव is to come to वृत्त + वृत्त bases got from उवादि वृत्त + वृत्त then the दीव is to attach only after वृत्त &c (that are वृत्त of उवादि vaitre) and not to others. Thus दीव does not come after the bases पिब माव &c (being derived with उवादि वृत्त) but the base उ माव takes दीव for मावादाव नष्ट उवादाव under the rule 'ममर्ष पद विधि' । शोडा however is established with वृत्त and then दीव and सुलोप by the rule 'सुव नाम्नादि चावर्गबुद्धौ । But दीवत्व here is stated for the formation of शोडादि &c Thus शोडा । शोडादि &c (with वृत्त by the rule १७५ and दीव by this present one)

मिति— । 'वृ' इति क्तवादी वृत्तवचनात् 'वृ' । वृत्त तु जनाभ्याम् वृत्त न वादीनां वृत्तवृत्तवृत्त विधिमार्गम् । तत्र विधिमार्गमाह—उवादिगुणवृत्तवृत्तविधिमार्गानि चेत् दीव तर्हि न वादीनामिव । गुणवृत्तवृत्त इति उवादिभिन्नत्व इति विधि तत्र वृत्त—वृत्त इत्यस्य यवचम् । उवादावर्गवृत्त तु माध्वोक्तत्वात् दीवत्वमस्ति एव । अत्र व्यापतिपक्ष एव व्यापान्, निष्ठादीनां "वृ" (१११२११) इति सूत्रेण माध्वे व्यापतिवर्गनात् सुष्ठु असतीति वृत्त सत्ता । न पतन्ति पितरोमेव इति वृत्त अत्र विधिमार्गनात्—टिप्पणम् नमः । नयतीति वृत्त वृत्त न निष्ठा । लिपिश्च न अक्षयवाया नमः । अक्षयश्च नमः । वृत्तवृत्त—वृत्त । पुनर्निमित्तवृत्त पोता । प्रमाणात् न प्रमाणाः । अक्षयश्च वृत्त वा इति क्तिने वाह—

२७८ । 'विमा' इति दीवादिष्वचि । ७११६७ ॥

दी । अक्षयिषु वृत्तीयादिषु क्लृप्ता इत्यत्र । क्लृप्ता । क्लृप्ते ।

The base वृत्त, is to be designated as वृत्तवृत्त L. ७ like वृत्त when वृत्तीयादि विभक्ति प्रत्यय beginning with वृत्त follows. Thus वृत्तवृत्तवृत्त

we have क्रीड्—क्रीडे । तुज्वङ्मावाभावे we get क्रीडुना—क्रीष्टवे इति शम्भुवत् ॥
 मित— । सुगमा । क्रीष्ट् अस् इति स्थिते आह—

२७६ । ऋत उत् । ६।१।१११ ॥

दी । ऋदन्तात् ङसिङ्सोरति परे उकारः पुकादेशः स्यात् । रपरत्वम् ।

When अ of ङसिङ्+ङस् follows a ऋदन् base, then उ in the single substitute for both Here उ that comes in place of ऋ and अ is ऋस्थानिक, so we have र after it Thus we get by गुथ क्रीष्ट र्स् and look forward

मित— । ऋकारस्य अकारस्य च स्थाने प्राप्नोति उकारस्य स्थानिवत्त्वम् अस्त्येव । ततः, गुथे कृते रपरं सति क्रीष्ट र्स् इति स्थिते आह—

२८० । रारस्य । ८।२।२४ ॥

दी । रेफात् संयोगान्तस्य सस्यैव लोपः 'नान्यस्य' । इति (? ततः)
 ("खरवसानयोः—" इति) रेफस्य विसर्गः—क्रीष्टु ॥

After रेफ, the संयोगान्त letter स् only elides & not others Thus we get क्रीष्टुर् (with elision of संयोगान्त स् here) Then by the rule "खरवसानयोः", we get विसर्ग, in place of र and the result is क्रीष्ट् in fifth & sixth case singular

मित— । सुगमा । क्रीष्ट् आम् इति स्थिते तुज्वङ्मावे च प्राप्ति आह—

दी— । आभि परत्वात् तुज्वङ्मावे प्राप्ते—"तुम् अचिरं तुज्वङ्मावेभ्यो नुट् पूवविप्रतिषेधेन" (वार्त्तिक) क्रीष्टूनाम् ॥ क्रीष्टरि क्रीष्ट्रोः । पक्षे हलादौ च शम्भुवत् ।

When आम् follows क्रीष्ट्, then both तुज्वङ्माव and नुट् being due here, तुज्वङ्माव is to come in, for it is पर । And तुज्वङ्माव in connection with अजादि विभक्ति being in here नुट् can not further

operate (the अक्षर for गृहवदभाव will then be destroyed and the सप्रियातपरिभाषा will thus stand in the way. So the Vartika "गृह—अक्षर—" &c decides and says that गृह here is to operate and not गृहवदभाव । So we get कालनाम् । So then we have कालनाम्—कालनाम् in the 7th case. In other अन्तर्नि विमर्श कालनाम् is declined like कालनाम् ।

मित— । अस्मि परं गृह वाधित्वा परमात् गृहवदभाव एव कालनाम् । इति तु गृहवदभाव गुमा म अमन्त्र यत् अत्रविमर्शमात्रिण्य विहितं गृहव नात् गुमात्म विभाष अक्षरं व्याख्यातुमिति । एव तत्र सप्रियातपरिभाषा गृह दम्भत्वात् एव स्थितं आह—“गृहि—अक्षर—गृहगुमाधित्वा गृह पूर्व विप्रतिषेधन ततएव अत्र गृह व्यात् न तु गृहवदभाव । कालनाम् इति ॥ “इकोचि विमर्श” (अ१।०६) इति गुम् विधिः । अत्र कालिङ्गन वागीश्वर इत्यान गुमवाधित्वा पूर्व विप्रतिषेधन गृहव व्यात् । अक्षर—अक्षरविधिः । “अक्षि र वात (अ२। १) इत्यक्षि रविधिः । तत्र ति ट्वात् इत्यत्र अक्षि परं परमपि रविधि वाधित्वा गृह प्रवर्तते । “विभाषा गुताद्यान्विचि” इति च गृहव भावविधिः । ततएव कालनाम् इत्यत्र अक्षिपरं गृहवदभावविधि परमपि वाधित्वा अत्रैव कालिङ्गन गृहा गमा विहितः । इत्यत्र व्याख्यातम्—एते विप्रतिषेधे कम्भनवायो गृह इति पूर्वोपि गृहविधिवत्प्रवर्तते । ऊहितमेतत् आचार्य प्रवृत्त्या भाष्ये इत्याशां विना च ॥ उपदन्ता ॥

अथ ऊद तां ॥ (तत्र इति दम्भविधिवत्वाच्चि अथ तत्र प्रतीतिदिष्टम्)—
हृह । हृहो । हृहा । हृहम् हृहो । हृहन् इत्यादि ॥ अतिधनु-
यद्गु महीकात्त्य विशेषः । हे अतिधनु । अतिवन्धे । अतिवन्धाः ।
अतिधनुनाम् । अतिवन्धाम् ॥

मित— । चमति श्व०न् इतीयादिके ऊप्रत्यये, “अप्राणिजातेश्चार्ज्वजादीनाम्” (वार्त्तिक) इतृप्रकारान्तात् अपि स्त्रियाम् ऊङ् । ततो नदीसञ्ज्ञा । एतेनापि “विमानना सुखु कुत पितुर्गृहे” इति कालिदासीय व्याख्यातम् । चमूतमितान्त, अति-चमू अत्र एकादेशे “उभयत आश्रयणे नान्तादिवत्” इत्यन्तादिबह्वनिषेधात् नोपसर्जनरुक् ॥ पुन ऊङिति च उकारद्वय दीर्घेण निर्दिष्टं । तत्र द्वितीय उकार कपोवाघक । उपसर्जनरुक्स्वामावे तु “गोटाङ् ग्रहथ कान्निष्ठव्यर्थम्” (वा-१।२।४८) इति कतो रुक्स्वनिषेधोपि प्रयोजक ॥ अतिचमूश्च नदीकार्थं दर्शयति— हे अतिचमु इत्यादि ॥ अन्यत् सुगमम् ॥ (खल पुनार्तोति क्पिपि) खलपु । तत खलपु औ खलपू अम् इति स्थिते आह—

२८१ । ओः सुपि । द्वाष्टाट३ ॥

दी— । धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भवति य उवर्णः तदन्तो यो धातुस्त दन्तस्य अनेकाचोऽङ्गस्य यण् स्यादजादौ सुपि । “गतिकारकेतरपूर्वपदस्य यण् नेष्यते” (वार्त्तिक) । खलप्यौ खलप्यः इत्यादि ॥ एवं सुल्वादयः (सुष्ठु लभतीति क्पिपि सुलूः) ॥ अत्र वृत्तौ परनेकाचः किम् ? लूः—लुवौ लुव (एकाच्त्वात् न यण्) । ‘धात्ववयव— इति किम् ? उल्लूः उल्लवौ—उल्लवः (अत्र ‘ल्ल’ इति धात्ववयवसंयोगपूर्वो न, अतः यण् एव) । ‘असंयोगपूर्वस्य’ किम् ? कटप्रूः कटप्रवौ कटपुवः (सयुक्तधात्ववयवत्वात् न यण्) । ‘गति—’ इत्यादि किम् ? परमलुवौ (अत्र गतिकारकेतरपूर्वकत्वात् न यण्) । सुपि किम् ? लुलुवतुः (अत्र अतुसो धातुप्रत्ययत्वात् न यण्) ॥ स्वभात् स्वेन आत्मना वा भवतीति—) स्वमू । “न मूसधियोः” इति (उपडिसति) स्वमुवौ, स्वमुवः । एवं स्वयगू ॥

Eng When अजादि सुप्—प्रत्यय । e विभक्ति, follows a उ वर्णोन् verbal base of more than one vowel—the root having ending in उ but not preceded by a सयुक्तवर्ण (conjunct consonant), then यण् is the substitute for उवर्ण । This यण् is not intended of verbal

bases having दृक् पद other than अ इति or अ वाचक । Thus in सख्यु—
the दृक् पद being अ वाचक (e. g. अख्युनातीति &c) यङ् comes by this
rule in चौ अस् &c. Hence सख्यु—ख्यु &c.

(Rest easy—see also under the rule एरमीकाच " ante)

मित—। अत अतुङिति व्याख्यानादि च सखम् "एरमीकाच—" इति सूत्रम् ।
अतं न पुनश्चिह्नयति ॥

वर्णासु भवतीति छिपि वर्णभूतम् । "वर्णभूतद्वये पुमान् इति यादव" । तस्य
आजादी सुपि 'न भूभविभ्योः इति यप्प्रतिषेधे प्राप्ते चाह—

२८२ । धर्मान्यस्य । द्वाष्टाट्ठ ॥

दी—। अस्य अवयवस्य यङ् स्यात् अविद्युपि । वर्णान्वौ—वर्णान्वयः ॥
हन्मतीति हन्मूः 'अन्पूर्वहन्मूः अन्पूर्वहन्मूः अन्पूर्वहन्मूः इति विधिवत् । इत्युभयविस्मये
(नृप्रत्ययो गुम् चेत) निपातित । (अत ककारो न जानवयव । अत उवङ्)
'चौ सुपि' इति 'यप् न विङ्' "इतोवचि इति यङ् तदाह) हन्म्वौ—
हन्म्वः । हन्मू—हन्म्वौ—हन्मूः । येषं ह्रस्वत् ॥ 'हन्' इति नास्ते
हिताये अन्वये (उपपदि) भुक् विधिवि (हन्मू इति प्रातिपदिकम्) (चौ)
हन्मू । ए-कप्रपुन पूर्वस्य भुवो यङ् यत्तस्या" इति (अत आजादी सुपि
यविङ्)—हन्म्वः । हन्म्व इत्यादि—अजपुनत् ॥ करम्—करम्—
करम्—। दीर्घपाठे तु 'करा' एव 'कारा'—स्वार्थिकम् प्रत्यायकम् । (कता)
करम्—करम् ॥ ('पुनर्मूर्तिविपु-कदा' इति श्रुत्यात् पुनर्मूर्त्यस्य स्त्रीत्वे
छति चाह—) पुनम् योगिकम् पु सि । (पुनर्भवतीति छिपि पुनर्म् अत पु स-
नन्वेव इति ज्ञातम्) । पुनम् इत्यादि ॥ (इतो भवतीति हन्मू, आजादी
भवतीति आजासु)—'हन्मू—काराम् यङ् इत्ययम्भूवत् । इत्युभयत् ॥

दी—। अयम्भूवत् प्रकरयम् ॥ (या वा अपोवच्यो-नन्त् गुञ्जा)
यात् । सौ (श्रोतृभूवत् अजन् दीर्घ—सुबोप-नन्तोपा इति) यात् । हे

धातु (“ऋतोडि —” इति गुण । रपरत्त्वम् । हल्ङादिलोप, विसर्गश्च) ।
 धातारौ—धातारः । “ऋवर्णात् नस्य णत्व वाच्यम्” (इति) धातृणाम् ।
 इत्यादि (क्रोष्ठृ शब्दवत्) । एवं नप्त्रादयः ॥ उद्गाता—उद्गातारौ—
 उद्गातारः (माथ्यप्रयोगात् दोषः) ॥ पिता । व्युत्पत्तिपक्षे नप्त्रादि प्रहणस्य
 नियमाकत्वात् न दीर्घः (व्युत्पत्तिपक्षे विध्यर्थत्वादपि अनुकत्वात् पितादीनां न
 दीर्घः, इति “अप्लुम्—” इति सूत्रे व्याख्यानानुसारे उक्तम्) । पितरौ—पितरः ।
 पितरम्—पितरौ—पितृन् । शेष धातृवत् ॥ एव जामातृ आत्रादयः ॥
 (नृशब्दः मनुष्यवाची । अस्यसौ “ऋदुशनस—” इत्यनङ् । “सर्वनामस्थाने चा-
 सनुङौ” इति नान्तलहेतुकादीर्घः । हल्ङादिलोपः— इति न लोपः । ततः—)
 ना । नरौ नरः । हेनः । (शशि पूर्वसवर्णदीर्घः । णत्वम् इति नृन् ।
 शेष धातृवत् । नामि विशेष वक्ष्यति—)

Eng — Easy

२८३ । नृ च । दा०६ ॥

दी । ‘नृ’ इत्येतस्य नामि वा दीर्घः स्यात् । नृणाम् नृणाम् ॥

(ऋवर्णात् नस्य णत्वम्—इति अव णत्वम्) ॥ (डौ गुणे रपरत्वे नरि । नो—
 नृषु) ॥

दी— । ‘कृ’ ‘तृ’—अनयोस्नुकरणे “प्रकृतिवत् अनुकरणम्—” इति
 कल्पिकातिदेशात् “ऋतो इत् धातोः” इति इत्त्वे रपरत्वे कीः । किरौ—
 किरः । तीः—तिरौ—तिरः । इत्यादि गीर्धत् ।

मित ॥ ‘क्व’ इत्यस्य अनुकरणसूतस्य अनुकार्यशब्दस्वरूपवाचकत्वात् क्रिया-
 वाचकत्वाभावात् धातुत्व न स्यात् ततः “ऋते इत् धातोः” इति इत्वमपि न स्यात् ।
 तत आह—“प्रकृतिवत् अनुकरणम्” । अनया परिभाषया ‘अतिदेशः’ विधा-
 नमिति यावत् वैकल्पिकः । ततश्च अतिदेशभाषमादाय धातुत्वात् “ऋत इत् धातोः”
 इति इत्वम् । अतिदेशभावे तु धातुत्वाभावात् प्रातिपदिकत्वाद् सुव्युत्पत्तिश्च । तत

की—किरी—किर इत्यादि ॥ अततिवत् अनुकरणम् इत्यत्र चतिवत्वात् अनु
करणस्य धातुत्वाभावात् अतःकृतो इति इत्याभावे सति चाह—

दी—। इत्याभाषणोऽस्य “अनु”सन्—” इति “कतो टि— इति
च तपरकरणात् (कतो अत्र इत्यात्) अमङ्—गुणौ म्। (ततः) कृ—
को—का। कृन्—क्री—कृन्। क्रा। क्रे इत्यादि।

दी—। लुङ्गप्रत्ययस्य तु “गम्य” शब्दः । अन्तर्पोरनुकरणा (अन्त
र्पोरभावत्वात् “अनु”मन्— इति (अमङ्। गमा। गका। की) स
नामन्त्वाने च अतीङि— इति) ॥ अविषयस्य तु सपरत्यम् । गमलौ—गमल ।
गमलम्—गमलौ—गमलन् (अ इत्यम् दीर्घाभावात् शब्दस्य एव) । गमलः ।
गमले । कतिवसोऽस्य ‘अत उत इत्युत्प सपरत्य ‘संयोगान्तत्यसोप’
(सूत्र ५४) । गमुल । गमुल इत्यादि ॥

Eng—East

(अथ पञ्चास निबन्धने)—

(अ विद्वाः । तस्यापत्यम् इति इः (अतः इत्)) । तेन इना सह वचते
इति (सि इति प्रातिपदिकम् । तस्य ली—) सेः सपौ—सप (अनादी चवा
दीम्) । (सि सि । अत “एङ्” इत्यात्) इति अनुविनोप) ॥ (एवम् इ
दम् इति अतः । तस्य अपाञ्चाङ्—) स्मृत्तौ—स्मृत्तौ—स्मृत्यम् इत्यादि ॥

मित—। सुममा ॥ अथ भोदना कथने । मा म् इति क्लृप्ते चाह—

२८४ । गोतो णिस् । ७।१।६० ॥

दी । गोयन्दात् परं सर्वनामस्यार्थं सिद्धत्वात् । गौः । गाया ।
गायः ।

When सप्त नामञ्जान affixes comes after the base की then these
affixes are treated as अङ्गम् । Thus we got इति and the result is
मी. मावी &c.

मित—। णिवत्त्वे “अचोऽजिणत्ति” इति वृद्धिः । सा चाव ओकारः । इत्त्ववि-
सर्गी । ततः गौ. इति रूपम् । एव वृद्धौ आवादेशे गौ+ओ=गावौ । गौ+अम्=
गाव । अमि गौ+अम् इति स्थिते अनेन सूत्रेण णिवत्त्वात् वृद्धौ प्राप्तायाम्
आह -

२८५ । - औतोऽम्शालौः । ६।१।६३ ॥

दी । ‘आ औतः इति छेदः । ओकारादम् शसो रचि परे अकार एका-
देशः स्यात् । यसा साहचर्यात् सवेव अम् गृह्यते, नेह—अचिनवम्,
असुनवम् (‘चि, छ’ इति घात्वो लङि उत्तमपुरुषे मिपो.अम्) ॥ गाम्—
गावौ गाः । गवा । गवे । गोः इत्यादि ।

औत in the sutra is to be disjoined as आ औतः । And thus
आ is the single substitute (for ओ and अ) when अ of अम् & शस्
come after ओकार । Here अम् of सुप् affixes is taken & not अम्
of घातु । Hence in अचिनवम्, असुनवम् &c आ is not the एकादेश
though घातु ‘अम्’ follows This is interred from अम् being taken
in conjunction with शस् । Thus गौ+अम्=गाम्, गौ+शस्=गौशस्—
गाम् & so on

मित—। सुगमा ॥ दोशब्द. ओकारान्त स्त्रीलिङ्गः । सुशोभना द्यौ.
यस्य इति बहुव्रीहौ सुयो इति प्रातिपदिकम् । अस्य रूपाध्याह—

दी । “औतो णिव इति वाच्यम्” (वार्त्तिक) । विहितविशेषण
च । तेन । छद्मौ—छद्मावौ छद्मावः । छद्माम् इत्यादि (गोवत्) ।
‘ओकारान्तात् विहितं सर्वनामस्थानम्’ इति (‘औतोणिव’ इति वार्त्तिक)
व्याख्यानात् नेह । हे भानो । हे भानवः ।

उः सम्भुः रगृतो येन स (‘स्मृतौ’ इति प्रातिपदिकम् । अस्य सौ आह—)
स्मृतौ रगृतावौ स्मृताव । स्मृताम् स्मृतावौ स्मृताः इत्यादि,
गोवत् ॥

Some (e g Kaivata) read चीतो चित् for the Sutra "गीतो चित्" । In fact 'चीतो चित्' वाच्यम् । the varatika which is explained as—'ओकारात् विहितम् सन्धानाध्यानं चिदित् स्यात्' । e सन्धानाध्यान affixes after ओकारात् base are treated as च इत् । As चीतो is explained as ओकारात् विहितम् । So Bhattoji here says 'विहितविधिवत् च' । Thus सुधा+धु—सुधी as in यी । It is in fact declined like गी । As this varatika is explained as "ओकारात् विहितम् सन्धानाध्यानम्" and not as ओका ।त् परम्" &c so in ई भातु+धु=ई भातो (by इमस गुण)+म् there is no चिदभाव for here धु is after च and not made (विहित) after चो and hence ई भातो । Similarly in ई भातृ ("असि च" इति मुने सति चीतं चित् न स्यात् । यत् नम र्नामाम् भातु इति उकारात् एव यत्तत्र च्च ।त् विहितं न तु ओका ज्) । So also the base छूतो is also declined like गी ।

नित— । सुवसा ॥ "गीतो चित् इत्यत्र चीतो चित्" इति पाठानुसारेण पार्तिवभाक् चीतो चित् वाच्यः । व्याख्यानं च—ओकारात् विहितम् इत्यादि । विहितविधिवत्त्वं तु ई भातो इत्यादी विधिविधिवत्त्वं । ननु तत्र नचनप्रतिपक्षोक्तपरिभाषया एव ई भातो इत्यादी चिदभावी न स्यात् । यत् ओकारस्य साधु विधत्वात् ॥ "चीतो चित् वाच्यः" इति व्याख्यानात् ओकारात् यत्तत्र गोचरं यथा छूतो यत् ॥ इत्योदना ॥

यद्यपिदन्ता निवृत्त्यने । रेखन्तः यववाची । यस्य विधिवत् दृश्यति—

२८६ । रायो हलि । ०।२।८।१॥

श्री— । रेखन्तस्य धाकारो अ धादेयः स्यात् हलि विभक्तौ ; (स्तः सौ) राः । अत्र विभक्तौ आयागः । रायौ—रायः । रायम्—रायौ—रायः । रायाः—राभ्याम् इत्यादि ।

Eng —Easy

मित— । सुगेमा ।

अथ औदन्ता, निरूप्यन्ते । औशब्द चन्द्रवाचो । अस्य सौ—

दी । ग्लौ—ग्लौवौ ग्लौवे । ग्लौवम्—ग्लौवौ—ग्लौव इत्यादि ।
“औतो अम् शसोः” इति सूत्रमिह न प्रवर्त्तते । “ऐ औवै” इति (? माहेश्वर)
सूत्रेण औदौतोः सावर्ण्याभावशापनात् । इत्यौदन्ता ।

इत्यजन्तपुंलिङ्गप्रकरणम्

“अथ अजन्ताः रत्रिलिङ्गाः”

[रमते इति पचाद्यचि स्त्रियाम् “अजाद्यतष्टाप्” इति, टापि च रमा । रमा+
सु इत्यत्र “हलव्याप्भ्यो दीर्घात् सुतिस्त्वृक्ता हल्” इति सुलोप,] रमा ।

(अस्य औडि रमा औ इति स्थिते आह—)

२८७ । औडआपः । ७।१।१८ ॥

दी— । आवन्तात् अङ्गात् परस्य औड शी स्यात् । ‘औड्’ इती-
कार विभक्तेः सज्ञा (प्राचां शास्त्रे इत्यर्थः) । रमे । रमा+ ।

औड् coming after आवन्त bases is replaced by शी । औड् is the
designation of औकार विभक्ति-affixes of the old school. Thus
रमा+औ=रमा+शी=रमा ई (यकारस्य “लशक्तवृद्धिते” इति इत्वात्)=रमे
(by the rule “आद्यगुण.”) ॥ (सर्वर्षदीर्घ सत्वा आह—) रमा+ ।

मित्—। आप इति पञ्चमी आपत्वं विवचिषम् । चीक इति षष्ठी ।
 “जज्ञ षष्ठी गी” इत्यतः ‘गी इत्यनुपसर्गः । अत आह—आपत्तात् षष्ठात् इत्यादि ।
 ‘गी’ इत्यस्य कश्चिद्विनिर्णय इति शङ्काः इत्यम् । रमा+ई—रमि (“आप्” इति
 मूलेष) । “इत् आत्मा—” इति मूले आत्मापञ्चमी दीर्घपञ्चमी नलभ्यम् । तत्र
 अत्रन्मासी रामबोपासी । अत्र आत्मा इत्यस्य दीर्घमात्मात् चीक गी न स्मात् ।
 ई रमा स् इति सिद्धे आह—

२८८ । सम्बुद्धौ च । ७।२।१०६ ॥

वी—। आप एकारः स्यात् सम्बुद्धौ । ‘एङ् हल्वाट्—’ इति सम्बु
 द्धिबोधात् । हे रमे । हे रमे—हे रमा ॥ रमा+ (“असि पूरः” इति पूर-
 षप्) । रमे—रमा । (असि) स्त्री नष्टि नत्वाभावः (तत्वात् षष्ठी नः
 पु सि” इति नलभ्य न भवति) ।

एकार is ordered in place of आ when संबुद्धि follows. Thus ई
 रमा स becomes ई रमि स् । Then by the rule ‘एङ् हल्वाट्—’ the
 संबुद्धि elides and we get ई रमि &c ई रमि ई रमा are as in 1st
 case dual & plural. In रमान् we get पूरद्वय ; and in रमा षप् we
 get रमा by पूर चर्चदीर्घ here नल does not come in by the rule
 ‘तत्वात् षष्ठी नः पु सि’ for the base is in the feminine

मित्—। ‘वृद्धवर्षे मध्ये’ (६।१।१३) ‘चोषिष’ (७।१।३) इत्यतः
 ए आदिनाप इत्यतः ‘आप इत्यनुपसर्गः’ इत्याह ‘आप एकारः स्मात्’ इति ॥
 दीर्घस्य आपत्तात् एव एकारः । ई चन्द्रपूक । अत्र ‘चुङ्’ इत्यस्य दीर्घमात्मात्
 न एकारः । रमा आ इति सिद्धे आ

२८९ । आदिनाप । ७।३।१०५ ॥

वी—। आदि चोषिष च परे आपत्तस्य अजन्तस्य एकारः स्यात् ।
 रमया । रमान्वा+—रमामि ।

एकार is ordered at the end of a चोषिष base when आह (the

designation for 3rd case singular affix) and ओस् follow Thus
रमा आ=रमे आ=रमया &c

मित । 'आङ्' इति पूर्वाचार्यनिर्देशेन वृत्तीयैकवचनं गृह्यते । सूत्रे
“चकारात्” ओसि च गृह्यते । ‘ओसि’ इति पूर्वसूत्रात् अनुवृत्तिरस्ति । - एकार-
गुहृतिः चात्र पूर्वसूत्रवत् बोद्धव्या । एव रमा आ=रमे आ=रमया । अत्रापि दीर्घ-
आप् ग्रहणात् नेह—अतिखट्वेन ॥ रमा ए इति स्थिते आह—

२६० । याडापः । ७३।१२३ ॥

दी । आपः परस्य डित् वचनस्य याडागम स्यात् । “वृद्धिरेचि”
इति (एकारादेशे) रमायै । सर्वर्थादीधः रमाया । रमाया रमयो—
रमायाम् । रमायाम् । रमयो । रमाह । एव दुर्गादयः ॥

याङ् (या) is the augment after आवन्त bases, when a ड इत्
Vibhakti affix follows Thus रमान् ए=रमा या ए (by याडागम) ।
Then by the rule “वृद्धिरेचि” we get रमायै—रमायै । By सर्वर्थादीर्घ, we
get रमा या अस्=रमाया । रमा ओस्—रमे ओस् (एकार coming when ओस्
follows by the previous rule “आडिचापः ”)=रमयो । In रमायाम् we
have गुट् by the rule “ऋस्वनयापो गुट्”, then दीर्घ by the rule
“नामि” and lastly णत्व by “अट् कु ण्वुङ्” and “रषास्यां नोण समानपदे” ।
In रमायाम् we have first अम् in seventh singular by the rule
“ङोः आम् नयाम्नीत्य” then याडागम and lastly सर्वर्थादीर्घ ॥

मित— । ‘डित्’ वतीति डित्वचनम् । तस्य, डित्, सुप् इत्यर्थः ॥
“वेडि”ति इत्यतः ङोः इति षष्ठ्या विपरिणतम् अनुवर्तते । तत आह ‘डित्वच-
नस्य’ । आवन्तात् उत्तरस्य डित् सुपो याडागम इत्यर्थः । रमान् या ए—रमायै ।
अत्र वृद्धिश्च एकारः “वृद्धिरेचि” इत्यनेन ॥ रमा ओस् इत्यत्र “आडिचाप”
इत्यनेन एकारे सति रमे ओस्=रमयो ॥ , ‘रमायाम्’ इत्यत्र “ऋस्वनयापो
गुट्” इति गुटि सति “नामि” इति दीर्घे च सति, “रषास्याम्—अट्

५. १५ — इति च लक्षम् । एता हि इत्यत एताम् नयाम् भोजः' इत्यन्त
आमि नति यावा म सवर्गनीष्टे च समाधायम् । सवर्गनात् टापि इति स्त्रियाम्
सर्वात्मन् । आपि प्रापिच समाधत् । एतापि नित्यम् यावाया इति यावा
गमे प्राप्ते चाह—

२६१ । सर्वनाम्न स्याद् ह्रस्वश्च । ०।३।११४ ॥

दी— । आप्यन्तीव सवर्गनाम्न एताम् इति स्याद् स्यात् । आप्यन्ती इत्यः ।
याटोऽपवादः (य एता) । सप्तम्यै । सप्तम्याः । सप्तम्या । ण्का एतस्य
पूर्वा तस्यत्र प्रख्यात् 'आमि सर्वनाम्न — इति एत—सर्वात्माम् । सर्व-
म्याम् । सप्तया—सर्वात् । ण्यं पिभ्यादुपाध्यावन्ता ।

याट is the augment of ए इत् तिभक्तौ affixes after चावन् सर्वनाम्
(pronominal) is च. And also there is इत् of आप् here by the
very rule. This याट is a lar to याह as declared by the previous
rule. Thus सर्वनाम् सर्वना ९० In the case of सर्वात्म्याम् चावन्ति in
सर्वा is taken as पूषान् and not as एतादि and now as regards सर्वा in
निश्चितपरिभाषा it is also a सर्व नाम । Then by the rule "आमि सर्व
नाम्—" we have मुट् when चाम् follows. Thus we get सर्वात्माम् ।
In सर्वस्याम् मुट् is barred by the rule "ऊराम् being पर । Then याट
and इत् come by this rule and we get सर्वस्याम् । Similarly विना
&c. are to be declined

मिति ।—पूष पूषा । १५ इत्यनुवर्तते । तच्च सर्वनाम्न इत्यस्य विधीयम् । इति
इत्युपगमम् पूष मुक्त्वत् वीतश्चम् । तत्तु सर्वनाम् इति पठ्यता अनुगीभान् यटा
विधिविध्यते । तदाह— आप्यन्तात् परस्मै सर्वनाम्नो विहितस्य इति इत्यर्थः । तत्र
मासपूषावे इत्यादि सिद्धम् । सर्वात्म्याम् इत्यत सर्वा' इत्यस्य चावन्तिम् पूषान्
वत् न तु परादिभ्यो तत्र चावन्त्यस्य सर्वा-रुद्धस्य सर्वादि विधाताभावात् अपि निश्च-
विहितपरिभाषा सर्वनाममे सति 'आमि सर्वनाम् मुट्' इति मुटि सर्वात्माम् इति

५५म् ॥ सर्वा डि इत्यत्र सुट-परत्वात् बाधित्वा “डेराम्” इति आम् । तत स्याट्
कृत्वश्च इति सर्वस्याम् ॥ एव विनादय आवन्ता वोघव्या ।

२६२ । विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ । १।१।२८ ॥

दी । अत्र सर्वनामता वा स्यात् । उत्तरपूर्वस्यै-उत्तरपूर्वायै । दिङ्-
नामान्यन्तराले इति प्रतिपदोक्तस्य दिक्समासस्य ग्रहणात् नेह । योत्तरा
सा पूर्वा यस्या उन्मुग्धायाः तस्यै उत्तरपूर्वायै । बहुव्रीहिरहण स्पष्टार्थम् ।
अन्तरस्यै शालायै, बाह्यायै इत्यर्थः । ‘अपुरि’ इत्युक्तेर्नेह—अन्तरायै
नगरे ॥

This rule provides optional सर्वनामता of दिग्वाचक words entering in a बहुव्रीहि compound by the specific rule “दिङ्-नामान्यन्तराले” । Thus we get both उत्तरपूर्वस्यै and उत्तरपूर्वायै, as बहुव्रीहि here is by the rule “दिङ्नामानि—” &c As the दिङ् समास only is to be committed here by the special rule “दिङ्नामानि—”, so in the case of ordinary बहुव्रीहि as योत्तरा सा पूर्वा यस्या सा उत्तरपूर्वा etc, सर्वनामता cannot attach to the base उत्तरपूर्वा । And the mention of the word बहुव्रीहि in the sūtra is thus to avoid ambiguity, though without it the same meaning comes if प्रतिपदोक्त दिक् समास is counted । In अन्तरस्यै शालायै, अन्तरा meaning बाह्या is a सर्वनाम, but in अन्तरायै नगरायै, अन्तरा is not a सर्वनाम, सर्वनामता here being prohibited by the word ‘अपुरि’ in the गण-सव “अन्तर बहिर्योग—”, here reference being to a ‘city’

नित । “न बहुव्रीहौ” इति नित्ये प्रतिषेधे प्राप्ते विभाषेयमारभ्यते । दिङ्मा
समासो दिक्समासो दिगुपदिष्ट समासे बहुव्रीहौ विभाषा सर्वादीनि सर्वनामसञ्ज्ञानि
भवन्ति । दिग्यङ्गण किम् ? “न बहुव्रीहौ” इति प्रतिषेध उक्तः, तत्र न जायते—
कविभाषा क प्रतिषेध इति । दिग्यङ्गणे क्रियमाणे जायते—दिगुपदिष्टसमासे विभाषा
अन्यत्र प्रतिषेध इति । दिङ्मा समास ‘दिक् समास’—इत्यनेन “दिङ्नामान्यन्तराले

केचित् । 'तन्निर्मूलम् । यद्यपि जरसादेशस्य स्थानिवद्भावेन आवन्ततोमा-
श्रित्य 'ओडआपः' 'याडाप.' 'हस्वनद्यापः' 'डेराभू नद्यामनीभ्य.' इति च
पञ्चापि विधयः प्राप्ताः एव नस्-निट्-पृत्तु, तथापि 'अनल्विधौ
इत्युक्ते. न भवान्त । आ आप् इति प्रश्लिष्य आकाररूपास्यैवाप. सर्वत्र
ग्रहणात् । एवं 'हल् ङ्याप्—' (सूत्र २५२) इति सूत्रेऽपि 'आ आप् 'ङी ई
इति प्रश्लेषात् 'अतिखट्व. निष्कौशाश्वि' इत्यादिसङ्ख्येदीर्घग्रहणा प्रत्याख्ये-
यम् । न च एवमपि 'अतिखट्वाय इत्यत्र स्वाश्रयमाकारत्वं स्थानिवद्भावेन
आप्तत्वाश्रित्य याट् स्यात् इति वाच्यम् । आवन्त यदङ्ग ततः परस्य याट्
विधानात् । "उपसर्जनश्चिप्रत्यये तदादिनियमात् ॥

मित—। जरसी इत्यत्र जरस्-भावे पर । अत्र तस्मिन् प्रवृत्ते शीभाव न स्यात् ।
अकृते तु जरस्भावे जरा इत्यावन्तात् शीभाव स्यादेव । तदाह 'शीभावात् परत्वात्
जरस्' ॥ एव 'आभि गुट परत्वात् जरस्' । ततश्च जरसादेशे न गुट् जरसा-
मिति । पुनश्च शीभाव आवन्तसन्निपातमाश्रित्य प्रवर्तितः सन् आवन्तता न विनाशयेत् ।
अतश्च आवन्तनाशके जरसादेशे सति शीभावी न स्यात् ॥ केचित्तु अत्र "विप्रविधेः
पूर्वं कार्यम्" इति परिभाषामाश्रित्य पूर्वविप्रतिषेधेन शीभाव कृत्वा तत्र जरसादेश
विदधति, ततश्च 'जरसी' इति रूपयति । एते च सन्निपातपरिभाषाया अनित्यभावपुरस्कृत्य
इष्टसिद्धार्थं नात्र ता परिभाषां प्रवर्तयन्ति । तच्च न युक्तम् । सर्वत्र सन्निपातपरि-
भाषाया अनित्यत्वाश्रयणे प्रमाणाभावात्, अस्य पूर्वविप्रतिषेधाश्रयणस्य च भाष्ये अदृष्ट-
त्वात् ॥ जरसादेशस्थाने जरसादेशस्य स्थानिवद्भावमाश्रित्य अस्य आवन्तत्वे सति "ओड
आप." "ओडि चाप" इत्यादि पञ्च विधयः प्राप्नुवन्ति । एव "पङ्क्तौ—" इति सूत्रेण
नासिका-निशा-पृतनाशब्दस्थाने नस्—निश् पृत्—आदेशेषु सत्सु स्थानिवत्त्वात् एषा-
मावन्तत्वे सति एते पञ्चापि विधयः स्यु इति शङ्कते । ता च शङ्का परिहरति—"स्थानि-
वदादेशे अनल्विधौ" इति सूत्रे 'अनल्विधौ' इति उक्तत्वात् । अत्र च आवन्तमा-
श्रित्य एते पञ्चविधयः अनल्विधि एव । अत्र एषु कर्तव्येषु एतेषाम् अलाभ्यविधित्वात्
जरसाद्यादेशानां स्थानिवत्वं न सम्भवति । तत्र जरसादेशस्य आवन्तत्वाभावात् उक्त-
पञ्चसूत्रा एवादिविधयो न भवन्ति । अथवा "ओडि चाप." इत्यादी 'आ आप

[illegible]

१६५। यदो फः मि। दारिद्र्यं न

दो। वयम् वयम् न न स्यात् सकारः पः । इति तु न भवति । ज्ञात्वं
 प्रति (वयं वसिष्ठान्) । वसिष्ठसु मयास्मिन्ने— द्वादर्शानां (८३३) ।
 इति मूलात् घातादिप्रत्ययस्य भवति । तं मत् । निष्ठायां इत्यत्र अं रत्न
 उकारो—निष्ठायां—निष्ठायां । पाः तु (८३३) । इति वृत्तं तु न
 भवति । (वयं इति) अ इत्यस्यामिदं सात्तम् (निष्ठायां इत्यत्र) ज्ञात्वं
 भूत्पत्तं (मत्तुल्येन उकारः) । धरयम् (ज्ञात्वं ज्ञेयं च) इति मिदम्
 (मत्तुल्येन उकारेण तु । निष्ठायां सात्तम्—मत्तुल्येन सात्तम्—मत्तुल्येन
 (आदिनाः) पाठ्याः न सात्तं वा (पदना—इति मते वसिष्ठमतेन) । (वयं
 वयं मत्तुल्येन मत्तुल्येन च) वृत्तः । वृत्ता—वृत्तपातः । पत्ते एतत्
 वयं वयम् । गोवा विभवायत्तु (विभवायत्तु भिद्यमानं तु वयं वयम् । न तु
 द्वावयम्, 'वयं वयम् । इति तत्पराकथ्यात्) ॥ इत्यादि तां ॥

In निष्पु there being वृत् by the rule “वृत्— &c we get निष्पु।
Then the apprehension is that why should not the rule “वृत्
कृत्” (i.e. कृ comes in place of वृ and द when कृत् follows)
operate before the operation of the rule for वृत् i.e. “वृत्”

जशोन्ते" (वारा३८) ? The answer is that this present rule is असिद्ध with regard to जश्त्व, for this rule being पर is to operate after operation of जश्त्व । And जश्त्व coming in, then this has no application at all । Some however bring "धातो" in the rule "ब्रश्च—" from the rule "दादेधातोर्ध" । In that case in निज्भाम्, निज् being not a verb, then धत्व does not come & by जश्त्व we get निज्भाम् &c । In निज्भाम्, कुत्व by the rule "चौ, कुः" (वारा३०) does not operate, for जश्त्व is असिद्ध with regard to कुत्व and जश्त्व being more powerful operates first & thus nullifies further operation of कुत्व । According to this latter view in निज्सु we have निज्सु by जश्त्व then निज्सु by यत्त्व and lastly निच्सु by चत्वं of जकार । Again श् becoming optionally छ by the rule "श्चश्छोऽटि" we get निच्सु । (Rest easy)

मित— । सुगमा ॥ इत्यावन्ता ।

दी— । मतिशब्दः प्रथिष्य हरिवत् । स्त्रीत्वात् ("तस्माच्छसो न पुं सि" इति) नत्वाभाव—मतीः । (तृतीयैकवचने "आडोनास्त्रियाम्" इति 'अस्त्रियाम्' इति पठ्युदासात्) नात्वं न—मत्या ।

मित— । सुगमा ॥ मतिशब्दस्य इदन्तत्वात् "यू स्त्रास्थौ नदी" इति "नदी-संज्ञायाम् अप्राप्तायाम् डिर्गसु तदिकल्प दर्शयितुमाह—

२६६ । डिति ह्रस्वश्च । १।३।६ ॥

दी— । इयद्वृद्धस्यानौ स्त्रीशब्दभिन्नौ नित्यस्त्रीलिङ्गावीकृतौ ह्रस्वौ च इवर्णोवर्णौ स्त्रियौ वा नदीसंज्ञौ स्त इति परे । "आयनद्या" (सूत्र २६८) । मृत्यै—मृतये । मृत्याः—मृते । मृत्याः—मृते । नदी-त्वपक्षे "अौत्" इति ङेरौत्वे प्राप्ते—

When मति is not नदीसञ्ज्ञक then मति + डि—मत औ=मती by the rule “असधे” । Similarly ऋति &c are declined

मित—। “डेराम् नद्याम् नीमाम्” (भा० ११६) इत्यत “डेराम्” इति ‘नदी’ इति च अनुवर्तते । ‘नदी’ इति च इदुङ्ग्राम् इत्यस्य विभक्तिं विपरिणामेन विशेषणम् । तदाह—‘नदीसञ्ज्ञाकामेग्राम् इदुङ्ग्राम् इत्यादि ॥ “इदुङ्ग्राम् औत् असधे” इत्यपि सूत्राङ्गं केचिदत्र पठन्ति । तेषां मते अत्र योगविभागः कर्तव्य—“इदुङ्ग्राम्” “औत्” असधेः” इति । नदीसञ्ज्ञायाम् आद्येन परत्वात् आम्भावस्य बाधकं औद्भावो निवर्तयते ॥ एवम् मति आम्—मत्याम् । नदीत्वभावपक्षे तु मति डि इति स्थिते ‘असधे’ इति सूत्रेण डेरौत्वे, घेरत्वे च मत ऐ—मती ॥ अधुना मित्याम् विशदय्य विशेषमाह—

२६८ । त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृ चतसृ । ७।२।६६ ॥

दी—। स्त्रीलिङ्गयोरेतयोः एतावादेशौ स्तः विभक्तौ परतः ।

तिसृ and चतसृ are respectively ordered in place of feminine base ति and चतुर् when a case affix follows

मित—। सुगमा ॥ विशदय्य नित्यवहुवचनान्तत्वात् तिसृ+अम् इति स्थिते आह— ।

२६९ । अचिर ऋतः । ७।२।१०० ॥

दी—। तिसृ चतसृ एतयोः ऋकारस्य रेफादेशः स्यादचि । गुणदीर्घोत्त्वानामपवादः । तिस्रः । तिस्रः । तिसृभिः । तिसृभ्य—तिसृभ्यः । आसि ‘नुम्—अचिर—’ इति चुट् ।

रेफा is ordered in place of ऋ of तिसृ and चतसृ when affixes beginning with अच् follow This bars गुण here by the rule “ऋतो डिर्चवर्णनामस्थानयो” (ante) and we get तिस्रः । In तिस्रः (2nd case plural) this rule bars application of सर्वर्ष दीर्घ by the rule “अथमन्यो

पूव सवच" (ante). This very rule also bears application of लृट् by the rule "अत उतृ" in the case of 6th case singular of the base प्रियमि (६०८ अ प्रिया- तिम यस्य इति विवक्ष) which become प्रियमिष्य when विभक्तिप्रत्यय follows. Thus we get प्रियमिष्य मम् (and not प्रियमिष्य मम् by उतृ). So we have here 'गुणदीर्घात्प्रनामपदान्' । In तिष्ठन्नाम् गुट् comes after इत् by पुनर्विप्रतिषेध by the Varttika "गुम् चविर—वज्रव सावेमा गुट् पूव विप्रतिषेधेन (which see ante) and then दीर्घ being due by the rule नामि we look forward—

मिति—। पूव भूमात् 'तिष्ठन्नाम् इत्यनुवर्तते तच्च चडात्तत्तत् अन्ति वतते तदाह—'तिष्ठन्नाम् एतयोः अकारान्न ईकादिम् इत्यादि । एष ईकादिम् "नता कि सवच" नाम्नान्नयोः" इत्यनेन विहितम् अनुभाषवाद । तदा तिष्ठन्नाम् तिष्ठन् । एवं तिष्ठन्नाम् इत्यतः "प्रथमया पूवसवच" इति सूत्रस्योक्तं प्राप्ते एष ईकादिम् तस्य बाधको वतते ; ततः तिष्ठ इति रूपम् इ प्रिया तिम यस्य इति विवक्ष प्रियमि इति प्रातिपदिकम् । अथ नृपि विभक्त्यन्त्यस्य स्त्रियोऽन्यतयात् विभक्तिप्रत्ययात् तिष्ठमान इति परत्वे ष्टब्धः । एवं दिवसिष्य मम् इत्यतः पठेत्तत्तत्तत् तिष्ठन्नाम् आदिमि सति 'अत उतृ इति उत्तरं न भ्यात् ; एष ईकादिम् एव तस्य बाधकः भ्यात् । अत आह—'गुणदीर्घात्प्रनामपदान्' । तिष्ठन्नाम् इत्यतः गुट् बाधित्वा अचिरं नताम् इति उक्ते प्राप्ते "गुम् अचिरं वज्रवदमावेमो— इति चार्तिषेधेन पूव विप्रतिषेधेन गुट्वा प्राप्ते । तदाह—'नामि' गुमाचिरं— इति गुट् । नृपि सति "नामि इति दीर्घे प्राप्ते आह—

३०० । न तिष्ठन्नाम् । ६।४।४।

वी—। तिष्ठन्नाम् एतयोः नामि दीर्घो न भ्यात् । तिष्ठन्नाम् तिष्ठन् । स्त्रियाम् इति विप्रत्ययोर्येतिष्यत्वात् मेह ('विप्रत्ययोर्येतिष्यत्वात्— तिष्ठन् स्त्रियोऽन्यतयात् विप्रत्ययो इत्यन्तरं, अतः संतः इत्यादि ओङिङ्योरेतवारिति । एष आख्यानात् इह 'तिष्ठ' आदिष्वी न—) ।

प्रिया त्रयः त्रीणि वो यस्य हा प्रियत्रि (अत्र विशब्दस्य स्थित्या वृत्तिर्नास्ति ततः समासोत्तरं सुपि तिसृभावन)—मति शब्दवत् । आभि तु (पठौवहुवचने 'वे स्तय' इति वयादेशस्य आङ्गत्वेन तदन्तेपि प्रवृत्ते) प्रियत्रयानाम् इति विशेषः । 'प्रियास्तिस्रो यस्य स' इति विशेषे तु प्रियतिसा (प्रियास्तिस्रो यस्य इति तु "अन्तरङ्गानपि विधीन् वक्षिरङ्गो लुप्ताघते" इति समासे अन्तर्वर्तिविभक्ते लुप्तत्वात् अन्तरङ्गोपि तिसृभावो न । तेन स्थिति इत्येव प्रातिपदिकम् । अस्य सुपि विशब्दस्य स्थित्या स्थितत्वात् विभक्तिपरत्वात् तिसृभावः । "ऋदुशनम्—" इत्यण्डत्तत् प्रिय-तिसा इति) । प्रियतिसौ—प्रितिस्र—(गुणादीन् वाधित्वा रत्वम्) प्रियतिस्र-मित्यादि । प्रियास्त्रिस्तो यस्य तत् कुल प्रियत्रि । ("स्वमोर्नपु समात्" इति सूत्रेण) स्वमोर्लुका लुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणाभावात् न तिस्रादेशः ("न लुम-ताङ्गस्य इति सूत्रेण प्रत्ययलक्षणाभावात् विभक्तिपरत्वाभावात् तिसृभावो न) । न लुमताङ्गस्य इति निषेधस्य अर्जनत्यत्वात् पक्षे प्रियतिस्र । रत्वात् पूर्ववि प्रतिषेधेन नुम् (पूर्वविप्रतिषेधेन रत्वं वाधित्वा नपु सके नुम् तत आह—) प्रियति सृणी । प्रियतिसृणि । तृतीयदीषु वक्ष्यमाणेषु वद्भाव—विकल्पात् (सूत्र ३२१) पर्यायेन नुम्—रभावौ । (पु वत्त्वाभावपक्षे नुमिरुपम्—) प्रियतिसृणी । (पु वत्त्वेनुमभावात् "अचिरऋत" इति रत्वम्—) प्रियतिस्रा इत्यादि ॥

(विशब्दस्य "त्यदादीनाम्" (पा२।१०२) इत्यन्ते स्थित्या "अजाद्यत" टाप् इति टाप् ततः आह—) द्वेरत्वे सति आप् । द्वे द्वे । द्वाभ्याम् द्वाभ्याम् द्वाभ्याम् । द्वयोः—द्वयोः । (टापि सति वाशब्दस्य रभावत् रूपाणि इति फलितम्) ॥

Eng—Easy

(अथ स्त्रियामीदन्ता, निरूप्यन्ते । गौरी सु इत्यत्र हलव्यादिसूत्रेण सुलोपः । तत आह—) ।

दी— । गौरी । गौर्व्यौ—गौर्व्यः (दीर्वात् 'जसि च' इति पूर्वसवर्ण-दोर्धनिषेधे यण् इति भावः) । (गौरीशब्दस्य "यू स्याख्यौ नदी" इति नदीत्वात् आह—) । नदीकार्यम्, हे गौरि ('अन्वर्थनद्योर्ङ्गस्य' इति । ('आद् नद्या'

चाटय इति) गौव्य इत्यादि । (चेराम्—) इति श्री दीप्त्याम् इत्यादि
 नदीबाल्यं बहुनेस्वीकृतं बोध्यम्) । एवं वाद्योपपादय ॥ (सर्जित्वा
 म्रियाम्) श्रीवि मयी इति प्रातिपदम् । अन्तः “अनन्तम्” “अनन्तम्” इति
 अनन्त—विशेषात् चाटय चाट—) प्रातिपदिकपदस्य सिद्धविधिः—स्यापि
 पदस्य। अन्तःपिद्धभावे प्राप्ते विभक्तौ सिद्धविधिः—पदस्यम् । (अन्तः)
 इति न अनन्त—पिद्धभावे । ततः गता—गन्तव्य—सन्त्य इत्यादि
 गोरीपत् ॥

(“अन्तःपिद्ध” इति अन्तःपिद्धात् गोरीपत् मृदङ्गम् । तन्तु अन्तःपिद्धात्
 विद्वन्मात्र—) अन्तःपिद्धात् मृदङ्गात् । सन्तः । गोरी । गोरी । एवं
 तन्तुपिद्धभावे । “अन्तःपिद्ध” इति अन्तःपिद्धात् गोरीपत् । गोरी
 इत्यादि । एषा “अन्तःपिद्ध” इति श्रीवि म्रियाम् गोरीपत् ।

(अन्तःपिद्धात् अन्तःपिद्धात् गोरीपत् । अन्तःपिद्धात् गोरीपत् । अन्तःपिद्धात्
 गोरीपत् । ततः चाट—) स्त्री । (अन्तःपिद्धात् गोरीपत्—) इति स्त्री । अन्तःपिद्धात्
 गोरीपत्) ॥ (अन्तःपिद्धात् गोरीपत् अन्तःपिद्धात् गोरीपत् अन्तःपिद्धात्
 गोरीपत्) इति अन्तःपिद्धात् गोरीपत् चाट—)

३०१ । स्त्रिया । दीप्ता ॥

श्री— । स्त्रीपिद्धस्य इत्यतः स्यात् अन्तःपिद्धात् गोरीपत् । स्त्रिया—
 स्त्रिया ।

३०१—३०२

मिन्— । सुमन्ता ॥ अन्तःपिद्धात् गोरीपत् अन्तःपिद्धात् गोरीपत्
 इति अन्तःपिद्धात् गोरीपत् प्राप्ते चाट—

३०२ । राऽम् शास्त्रे । दीप्ता ॥

श्री— । अन्तःपिद्धात् गोरीपत् इत्यतः स्यात् । स्त्रिया—स्त्रीम् ।
 स्त्रिया । स्त्रिया—स्त्री ॥ स्त्रिया । स्त्रिये (चाट् पुच्छि इत्यतः प) ।

स्त्रियाः । स्त्रिया—स्त्रियोः । (आसि “स्त्रिया” इति इयङ् अपेक्षया ‘ऋस्त्र-
नद्यापो गुट्’ (७।१।१४) इति गुट्, परत्वात् गुटि प्राप्ते आह) परत्वात् गुट्—
स्त्रीयाम् । स्त्रियाम् स्त्रीयोः स्त्रीषु ॥

The base स्त्री takes optionally इयङ् when अम् and शम् follows
Thus स्त्रियम् स्त्रीम् &c In स्त्रीयाम् we have गुट्, in superces-
sion of इयङ् by the rule “स्त्रिया”, for the rule for गुट्, is later
than this rule

मित— । सुगमा ॥ अशुना प्रसङ्गात् पु सि नपु सके च स्त्रीशब्दस्य विशिष्य
दर्शयति—

दी— । स्त्रियमतिक्रान्तोऽतिस्त्रिः । अतिस्त्रियौ । “गुण—नाभाव
औत्व—गुट्मि” परत्वात् पु सि बाध्यते । वलीवे गुमा च स्त्रीशब्दस्य
इयङ् इत्यवेधार्यताम् ॥

(स्त्रीशब्दस्य इयङ् गु, पु सि “जसि च” “घेडिति” इत्यादिगुणः, “आडो नास्त्रियौ”
इति नाभाव, “अश्वघे” इति औत्वम्, “ऋस्त्रनद्यापो गुट्” इति गुट् प्रभृतिभिः बाधते,
तत आह—गुण—नाभाव—औत्वगुट्मि परत्वात् बाध्यते”, स्त्रीवे तु परत्वात्
“इकोचि विभक्तौ” इति गुमा इयङ् बाध्यते इत्यन्वयः । ततः आह—)

दी— । “जसि च” (? इति गुणः) । अतिस्त्रियः । हे अतिस्त्रि (“ऋस्त्रस्य गुणः”
इति गुणे “एङ् ऋत्वात्” इति सवुडिलोपः) । हे अतिस्त्रियौ—हे अतिस्त्रियः ॥
“वाम् शसोः” इति इयङ् विकल्पात्—अतिस्त्रियम् अतिस्त्रिम् । अतिस्त्रियौ ।
अतिस्त्रियः अतिस्त्रीन् । अतिस्त्रिया । “घेडिति (? इति गुणः)” अति-
स्त्रिये । अतिस्त्रेः । अतिस्त्रियो । अतिस्त्रीयाम् । “अञ्चभेः” (इति
औत्वे) अतिस्त्रौ । अतिस्त्रियोः । (अशुना फलितमाह—)

“ओसौकारे च नित्यं स्यादमशसोस्तु विभाजया ।

इयादेशोऽचि नान्यत्र स्त्रियाः पुंस्युपसर्जने ॥

(अन्वयः यथा “उपसर्जनत्वदशायां पुंसि विद्यमानस्य स्त्रीशब्दस्य ‘अनि च’
इत्यादेशः ‘स्त्रियो’ इति मूलप्रहितः इत्यर्थः, ‘स’ ‘ओसि’ पक्षीसप्तमोद्विचने ‘ओसारे’

प्रथमा—द्वितीया—द्विचरने च निम्न स्यात् । ‘यम् गद्योऽपि विभावया’ विभावनेन
 स्यात् । उक्त चतुर्थो—यच्च न तु यच्च सप्त इत्यादिमी न स्यात् इति योजना —
 इति वाचमनीयम् ।) ।

श्री— । (भिषगुनिष्ठाः कृत्वा प्रतिभिः । यत् “ममोग्रु स्यात् इति सुसुम् ।
 यत् प्रतिभि इति—) अतिस्त्रि । यत्तीरे तु मुम् (गद्य सप्तम मन्त्र इति
 मुम्) अतिस्त्रिप्रा । [यत् “लोके तु मुम् । प्रतिभि इति पाठः सप्तम
 इत्येते । तत्तु मुम् यत् प्रतिभि इत्यत्र मुमावयव्य प्राप्तिरेव नास्ति किन्तु प्रति-
 भिषो इत्यत्र मुमो प्राप्तिरस्ति । यत् “प्रतिभिः । लोके तु मुम्—प्रतिभिषो
 इत्येव पाठः भाष्येनान् माति] । अतिस्त्रिप्रा । (“इतोऽपि विभावया” इति
 मुम् तदाह—) अतिस्त्रिप्रा । अतिस्त्रिप्रा । हेममुतो अजादौ वक्ष्यमाण
 पुत्रजातात् पक्षे प्राप्तिप्राप्तिम् (३२ सूत्र प्रथमम्) । अतिस्त्रिप्रा—अति-
 स्त्रिप्रा । अतिस्त्रिप्रा—अतिस्त्रिप्रा । अतिस्त्रिप्रा—अतिस्त्रिप्रा । अति
 स्त्रिप्रा—अतिस्त्रिप्रा । इत्यादि ॥ (भिषगुनिष्ठाः इति विदुः “यत्ता
 दय कान्धर्पे इति समाप्ति नोभिषोऽप्यत्रगल” इति इत्ये इति प्रतिभिप्रा ।
 तत्तु प्राप्ति च तत्तु विदुः यत्ता दय—) स्त्रिप्रा तु प्राप्ति च पुत्रत् ।
 (विदुः दय प्राप्ति—) यत्ता अतिस्त्रिप्रा (इत्यत्र पक्षे पुत्रत् । तत्तु प्राप्ति च—
 यत्ता इत्यात् नत्तु न यत्ता यत्ता प्रतिप्रा इति) । (लोकिङ्गलात् नात्तामादि
 इत्यत्र तदाह—) अतिस्त्रिप्रा । “किंतिस्त्रिप्रा” इति इत्यान्तत्वप्रयुक्तो
 विवक्षितः (इति प्रतिभिप्राप्य सतिगलत्तु किंति नदीलविषय एव) [गद्य
 मन्त्रगुणव्यापनीयम् (सूत्र १०९) इत्यत्र “यत्ता” इत्यत्र अतु इति यत्तामिदं
 नदीलविषयः इत्यादिवाचाभाह—] ‘अस्त्री इति तु ‘इयकुवद्व्यापनी इत्य
 स्येव पद्युवासा तत्तु संवत्स्येवापुत्रत्तेः दीर्घस्यापि निषेधः न तु इत्येव
 (“किंति इत्यत्र” इति सूत्रे इयकुवद्व्यापनी श्रीमन्निरी निलभीषिणी ईदृती
 नदीप्रीवात् किंति इति प्रथमा अत्य । इत्ये इत्येव यत्ता किंति नदी-
 संघीवात् इति द्वितीया अत्य । प्रतिभिप्राप्य द्वितीयाप्येव किंति नदील
 विवक्षितः । ‘यत्ता’ इति पूर्वप्राप्य प्रथम कालातिगल “इयकु च्छानी” इत्यत्र

एव विशेषणम् । अतः अस्यैव पथ्युदास । एतत्समवयवस्य च 'ईदूतौ' इत्येतं प्रति-
अन्वयात् 'अस्त्री' इति दीर्घस्य स्त्रीशब्दस्य निषेधः न तु ऋक्सस्य, अतः 'अतिस्त्रि' इत्येव 'स्त्रि'
इत्यस्य दीर्घत्वाभावात् 'डित्सु' अस्य नदीत्वविकल्पः सुस्थित एव । ततः आह—
अतिस्त्रियै अतिस्त्रिये । अतिस्त्रियाः—अतिस्त्रोः (२) अतिस्त्रीयाम् ॥
अतिस्त्रियाम्—अतिस्त्रौ ॥ (अनुना स्त्रीशब्दमाह । श्रिन्+किप्=श्री । दीर्घ-
असम्प्रसारणश्च । अस्य अन्वयत्वात् न सुलोपः तदाह) श्रीः श्रियौ—श्रिय-
(धात्ववयव इवणत्वात् "अचि श्रुधातु—" इति इयङ्) ॥

Eng —Easy

(अस्य "यू स्त्राख्या नदी" इति नदीत्वात् सवुद्धौ ऋस्ते प्राप्ते आह—)

३३३ । नेयङुवङस्थानावस्त्री । १।४।३ ॥

दी । इयङुवङोः स्थितिर्ययो तावीदूतौ नदीसज्ञौ न स्तः, न तु
श्री । हे श्री । श्रियम्—श्रियौ—श्रियः (इयङ्) । ("डिति ऋक्सञ्च"
इति डिति नदीत्वपक्षे आट् वृद्धिश्च, तदाह—) श्रियै—श्रिये (इति नदीत्वाभावे
इयङ्) । श्रियाः—श्रियः ।

Excepting the base ,श्री, words that take the affixes इयङ्
and उवङ् after them and end in ई^१ and ऊ are not termed as
नदी । Thus श्री is not नदीसञ्ज्ञक, and we get हे श्रीः (without ऋक्स
as in नदीसञ्ज्ञक words) In श्रियम् &c, there is इयङ् । When
श्री is optionally नदी by the rule "डिति ऋक्सञ्च", then श्री+ङे=श्री+
आट्, ए—श्री ऐ=श्रियै (with इयङ्), when it is not नदी then इयङ्
only comes and the form is श्रिये । Similarly श्रिया +श्रियः in नदी-
त्वपक्षे+अनदीत्वपक्षे respectively

नित । "यू स्त्राख्या नदी" इति पूर्वसूत्रेण विहिता नदीसञ्ज्ञा प्रतिषि-
ध्यते ॥ अनेन सूत्रेण श्रीशब्दस्य तु नित्या संज्ञा इत्यर्थः । अन्यत् सुगमम् ॥ श्री+
आम इति स्थिते । आनी अडित्वात् तव नदीत्वाभावे सति आह—

३०४ । वामि । १।४।५ ॥

दी—। इयङ्बद्धस्यानौ स्त्रयाभ्यां वृ चामि वा नदीसङ्गौ स्ता, न तु स्त्री । श्रीयाम्—श्रियाम् । श्रियाम्—श्रियि ॥

Excepting the base श्री feminine words that take the affixes इङ् & उङ् after them and end in इ and ऋ are optionally treated as नदीसङ्ग when चाम् (6th case plural affix) follows. Thus नदीलपसे—श्रीयाम्—श्रियाम् (with वृट् by the rule “इङ्बन्धापी वृट्”) । नदीलपसे—श्रियाम् (with इयङ्) । Similarly श्री नदीलपसे श्रियाम् other wise the form is श्रियि ।

मित—। “वा चामि इति वेट् । “यू भ्यान्मौ नदी (१।४।५) इति वर्तते निप्रकुवङ् भ्यागवन्मौ इत्यपि नव्यव्रतमनुवर्तते । तदाह—इयङ्बद्ध भ्यानी भ्यान्मौ इत्यादि । चामि नदीलपसे—श्रीयाम् (“इङ्बन्धापी वृट् इति वृट् चत्तम्) अनदीलपसे इङ्बद्धि श्रियाम् । एव ही चित्वात् नदीले श्रियाम् (‘श्रीयाम् नदीयाम् नीयम् इति ङ् चाम्) । अनदीले तु श्रियि इति वृङ् ।

दी—। ‘प्रथी यङ्बद्धस्तु वृत्तिकारादीनां मते लक्ष्मीवत् रूपम् । (ननु प्रख्यावते किपि निप्रपञ्च प्रथीयङ्बद्ध नित्यश्रीलामावात् कथमस्य नदीसङ्गः येन लक्ष्मीवत् रूपं स्यात् ? इत्यत आह— ‘यङ्बन्धो विनापि स्त्रियां वत् मानत्वं नित्यस्त्रीत्वम् इति (वृत्तिकारादिभिः) लक्ष्मीकारात् । ‘सिङ्गा-स्तशानभिवायकत्वं नित्यस्त्रीत्वं इति केयवमते तु पुंवत् रूपम् । प्रकुञ्ठाभीः’ इति विशेषः (प्रथीयङ्बद्धस्य नित्यस्त्रीत्वात्) लक्ष्मीवत् रूपम् [अङ्गनामात् नदीवत्] । अमि शसि च प्रथ्यम् ‘प्रथ्य’ इति विशेषः (“एरनेवाच चसदीयपूवस्य” इति वज्र) । छण्डुभीयस्य छण्डु—आपति वा इति विशेषः तु वृत्तिकारमते छपीः भीवत् । अवा दरे तु (चिङ्गनापनमि चापकलं श्रीलमिति केयवमते) पुंवत् । ‘छण्डुपी’ इति विशेषः तु नित्यस्त्री ।

त्वात् स्त्रीवदेव । ग्रामणीः (स्त्रियामपि) पुं वत् । (प्रघीशब्दवत् पदान्तरं
विनापि स्त्रिया वर्तमानत्वात् नित्य स्त्रीलिङ्गत्वात् कथं ग्रामणी पुं वत् इत्याह—)
ग्रामनयनस्य उत्सर्गतं पुधर्मतया, पदान्तरं विनापि स्त्रियामप्रवृत्तेः
(अस्य नित्यस्त्रीत्वाभावात् न नदीकार्थम्) । एवं खलपवनादेरपि पुधर्मत्वम्
औत्सर्गिकम् बोध्यम् (अतः खलपू' काटप्र० इत्यादिशब्दानामपि स्त्रियाम् वृत्ति-
कारादिमतेषु नित्य स्त्रीत्व न) ॥ इतीदम् ॥

Eng —unnecessary.

(अथ उदन्ता निरूप्यन्ते—)

दी— । धेनु—'मतिवत् ।

मित— । अथ क्रोष्टुशब्दस्य स्त्रियाम् विशेषमाह—

३०५ । स्त्रियां च । ७।१।६६ ॥

दी— । स्त्रीवाची क्रोष्टुशब्दः वृजन्तवत् रूपं लभते ।

The base क्रोष्टु when denoting स्त्रीलिङ्ग then it is declined like
वृजन्त bases

मित— । रूपातिदेशोपमम् । तदाह—'स्त्रीवाची क्रोष्टुशब्द' । एवं स्त्रियाम्
क्रोष्टुशब्द क्रोष्टु इति ऋदन्त भवति । ततश्च इह—'वृजन्तवाच' सार्वत्रिका' पूर्ववत्
तु असंबुद्धौ सर्वनामस्थाने विधिः, वैकल्पिकस्याजादौ ॥ एवं क्रोष्टु इति प्रातिप-
दिके स्थिते आह—

३०६ । ऋन्तेभ्यो ङीप् । ७।१।५ व

दी— । ऋदन्तेभ्यः नान्तेभ्यश्च (प्रातिपदिकेभ्यः) स्त्रियां ङीप्
स्यात् । क्रोष्ट्री—क्रौष्ट्र्यौ क्रोष्ट्र्यः (गौरीवत्) ।

ङीप् comes after ऋदन्तानां bases when they denote feminine
objects Thus क्रोष्टु+ङीप्—क्रौष्ट्री । Then it is declined like गौरी ॥
The instance for ङीप् नान्त bases is दुखिनी, दन्तिनी &c.

मित—। अतश्च नव इति नवः। तस्मात् “अभिवाम्” इत्यपि चोपेति।
“अत्रापु मातिपदिवात् इत्यपि मातिपदिवात् इत्यनुवर्तते। तथा च इति—अदन्तेभ्य
नानेभ्य मातिपदिभ्यश्चिमां ङीप् स्यात्। मातिपदिवा इत्यनुवर्तते लोहितपाठे
मातिपदिभ्यश्चिमां ङीप् स्यात् इति स्मृतं तुल्यम् नवः। इतिवाच्यं आह—अत्रानेभ्य
नानेभ्य मातिपदिभ्यश्चिमां ङीप् प्रत्ययो भवति। ननु वृत्त्या।

(अधुना खण्डना नाने—)

दी—। ‘अधुना धौरीकम्। ‘अधुना’ अथवा (अथि शुभात् अर्था—
इति ठक्)। (सुबोमना धर्मेण इति सुधुः। अथ “मिदं नवः अथानवः”
इति नदीनिवेद्यात्—)। हे धुम्। (इति सुधुः नदीनाम् न जानात्)
कर्मणि इति नानाभिर्देवैर्धुम् इति अर्थः। प्रमादं पुनश्च इति
नवः। (नवः अथ नानाभिर्देवैर्धुम् इति अर्थः। प्रमादं पुनश्च इति
अभिवाम् ङीप् स्यात्। ततो नदीनाम्। ततो धुम् इति। एतत् “विमा
नना सुधुं सुधुं पिच्छं” इति व्याख्यातम् इति पुनश्च इति अर्थः। अत्रापु
पुनश्च इति मात् प्रविष्टादितम्। पुनश्चः। (अथ “मिदं नवः अथानवः”
इति निवेद्यात् आह—) इत्यर्थः— (वार्तिक) इति यथा नदीनाम् न जानात्
नानाभिर्देवैर्धुम् इति निवेद्यो न (तत आह नदीनाम् सति आह—)
हे पुनश्च। पुनश्च पुनश्च—पुनश्चः।

मित—। नदीनाम् न जानात् नदीनाम् इति स्मृति रीत्या नवान्
मिदं नवः अथानवः इति अर्थः। अत्रापु पुनश्च इति अर्थः।

३००। पञ्चाक्षरपदे ण। ८। १२२॥

दी—। पञ्चाक्षरपदे अथ तस्मिन् समाले पुनश्च इति निमित्तात्
पञ्चाक्षरपदे अथ तस्मिन् समाले पुनश्च इति निमित्तात्। अत्रापु
सामान्यात् नित्यत्वे सिद्धे पुनश्च इति स्पष्टार्थम्। (‘इत्यर्थः— इति
वार्तिकविहितं) यथा वाचिन्वापरात् पुनश्च। पुनश्चात् ०।

न (dental) being in the उत्तरपद which is of one vowel & at the same time it being of विभक्ति, of गुम् and at the end of a प्रातिपदिक, always changes to ण (cerebral) & the cause for the change (as in the rule 'रधाभात्, नीण' &c) being in a पूर्वपद । Thus पुनर्भूयाम् with cerebral Here गुट् comes in supercession of यण् due by the Varttika "हृन्कर—", being पर in the order of Astadhya.

मित—। उत्तरपदश्चक्षुः समासस्य चरमावयवे रुढः । एक अच् यस्मिन् तत् एकाच्, तत् उत्तरपद यस्य सः एकाजुत्तरपद । तस्मिन् । एकाच् यः समासचरमावयव तस्मिन् स्थितस्य नस्य इत्यर्थः । "प्रातिपदिकान्तगुम् विभक्तिषु च" (पा० ४।१) इति श्रवः वर्तते । "पूर्वपदात् सञ्ज्ञायाम् अगः" (पा० ४।३) इत्यतः, 'पूर्वपदात् इति अनुवर्तते । तदाह—एकाजुत्तरपदे समासे पूर्वपदस्यात् निमित्तात् परस्य प्रातिपदिकान्त विभक्तिस्थस्य नस्य नित्य ण, स्यात् ॥ "रधाभात् नीणः समानपदे" (पा० ४।१) इत्यतः 'ण' इत्यनुवर्तमाने पुनर्थ—यहण व्यर्थम् । न च "प्रातिपदिकान्त गुम्—" इति विकल्पनिवृत्त्यर्थे पुनर्थ—यहण वाच्यम्—तत् कथं पुनर्थ—यहणमित्यवाह—"आरम्भसामर्थ्यात् नित्यत्वे सिद्धे पुनर्थहणः स्पष्टार्थम्" ॥ अत्रात् सुगमम् ॥ अधुना वर्षाभूशब्दे विशेषमाह—

दी—। वर्षाभूः । मेकजातौ नित्यस्त्रीत्वाभावात् हे वर्षाभूः कैयटमते । मतान्तरे तु (पदान्तरं विनापि स्त्रियां वर्तमानत्वात्) इति वृत्तिकारमते 'तु' हे वर्षाभू । 'मेक्यां पुननवायां स्त्री वर्षाभूदुर्दुरे पुमान् इति यादवः (तत् वर्षाभूशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वम् न) । "वर्षात्वरच" इति यणः । वर्षाभूवौ वर्षाभूवः । रूपयभूः पुं वत् (अस्य चतुरागने रुढत्वात् न स्त्रीलिङ्गता) ॥ इति पूर्वपदात् ॥

Eng unnecessary

मित—। सुगमा—। अथ कृदन्ताः कथ्यन्ते—अस्य कृत्=खट्-इति पूर्व-सुक्तम् । अस्य स्त्रियाम् "कृत्तेमगो ङीप्" इति ङीर्णि प्राते आह—

३०८ । न षट् स्वस्त्रादिभ्यः ।

दी— । षट्स्त्रादिभ्यः स्वस्त्रादिभ्यः ङीप् टापो मस्त् ।

ङीप् (by the rule 'षट्स्त्रादिभ्यः ङीप्') and टापो (by the rule 'टापो') are not to come after the six bases with ङस्त्र &c at the beginning in the feminine. Now the seven bases ङस्त्र &c are being enumerated.

मित— । सुवमा ।

दी— । स्वसा विभक्तयश्च भगवन् बुद्धिः तथा ।

याता मातेति सप्तैते इत्यत्राद्याः उदाहृताः ॥

“अप् तुल— इति दीपः । स्वसा—स्वसारौ—स्वसारौ ॥ माता पितृ
वत् । अस्ति (अपु क्तात् न—मात्री न) मातुः ।

Eng—Easy

मित— । “न तित्त्वं षट्स्त्र” इति निषेधादिन नवो ङीवभावो ज्ञायते अतः
तु पाठो म्भवेति इति ‘ङ्गस्त्रादिभ्यः’ सूत्रे ङीवत् ॥ भगवन् तु अस्ति पितृ
वत् ॥ अस्ति षट्स्त्रादिभ्यः षट्स्त्रादिभ्यः—” सूत्रे षट्स्त्रात् सप्त नामान्तराणि दीपः । अस्ति
नामपठ्यात् न दीपः ॥

दी— । यौ गोवत् । (योवदक्ष इदं वप न तु दिवदक्ष) । हा पु वत्
(दिवदक्ष जिह्वाम् ‘रा’ इत्यादिषु वत्) । यौ गोवत् ॥

Eng—Easy

मित— । सुवमा ॥

“अथ अजन्तनपुंसकलिङ्गाः”

३०६ । अतोऽम् । ७।१।२४ ॥

दी—। अतोऽङ्गात् क्लीवात् स्वमोरम् स्यात् । “अमि पूर्व” (सूत्र १६४) । ज्ञानम् । “एङ् ह्रस्वात्—” (सूत्र १६३) इति हलन्तालोपः । हे ज्ञान ।

सु (1st case singular) and अम् (2nd case singular) after अकारान्त neuter bases, are replaced by अम् । Then the sutra “अमि पूर्वः” operates and we get ज्ञानम् by पूर्वेषु एकादेश । Then in हे ज्ञान स् it becomes हे ज्ञान अम् (सोः अम् by this very rule) = हे ज्ञानम्, and then स् only which is now left of संवृद्धि elides by the rule “एङ् ऋत्वात्” (rule 193 ante)

३१० । नपुंसकाच्च । ७।१।२६ ॥

दी । क्लीवात् परस्य औडः शी स्यात् । भक्षशायाम् ।

औड् is the designation for औ and औट् । And औट् ending after neuter bases is replaced by शी । Now in ‘शी’, श् is इत् and ई is only left । In ज्ञान+ई (the substitute of औ), ज्ञान is a भ by the rule “यचि भम्”, for here अच् विभक्तिप्रत्यय follows, and now we look forward

मित—। “जस शी” (७।१।२७) इत्यतः ‘शी’, “औड् चापः” (७।१।२९) इत्यत औड् इति अनुवर्तते । तथा च ह्रस्वि “क्लीवात् परस्य औडः शी स्यात्” । ‘शी’ इत्यत्र “लशक्वतद्धिते” इति सूत्रेण शकारस्य ङ्त्वात् ईकारभावे सति ज्ञान+ई इत्यत्र ‘ज्ञाने’ इत्यस्य “यचिभम्” इति भक्षशायाम् सत्याम् आह—

३१४ । नपुंसकस्य झलचः । ७।१।७२ ॥

दी— । झलन्तस्य अजन्तस्य च क्लीबस्य नुमागमः स्यात् सर्वनाम-
स्थाने परे । उपधादीर्घः । ज्ञानानि । पुनस्तद्वत् । शेष रामवत् । एवं
घनवनफलादयः ॥

Of a neuter base ending in झल् letter (i^e e, consonants exce-
pting the nasals & ह य व र ल) or अच् letter (vowel), नुम् is the
augment when a सर्वनामस्थान affix follows, Thus here शि being
सर्वनामस्थान, we have नुम् here So ज्ञान+शि (इ)=ज्ञानन् इ, this
becomes ज्ञानानि with उपधादीर्घ by the rule “सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ”
(ante) Similar declension is in 2nd case, & the rest are like
राम ।

मित— । “इदितो नुम् घातो” इत्यतः ‘नुम्’ इति, ‘उगिदच्चा सर्वनाम-
स्थाने’ इत्यतः ‘सर्वनामस्थाने’ इति चानुवर्तते । तदाह—‘झलन्तस्य अजन्तस्य च
क्लीबस्य नुमागमः’ इत्यादि । “मिदचोऽन्तात् पर” इति नुम् इत्यस्य भित्त्वात् अन्त्यात्
अचः पर सात् । एवं ज्ञानन् शि (इ) इति जाने “सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ”
इति अव नान्तस्य ‘ज्ञानन्’ इत्यस्य उपधादीर्घे सति ज्ञानन्+इ=ज्ञानानि, इति
द्वितीयामपि ईदृश रूपम् । अतः आह—“पुनस्तद्वत्” ॥ शिष्यते इति ‘शिष्यम्’
(कर्मणि घञ) । “घञजवन्ता पु सि” इत्यस्य तु प्राधिकत्वात् ‘शिष्यम्’ इति क्लीबे
रूपम् इति सर्वमवदातम् ॥ अनग्रत् सुगमम् ॥ अशुना सर्वादिगणान्तर्मुक्तानाम्
कोषाश्रित् क्लीबे विशेषं वक्तुमुपनयस्यति—

३१५ । अदह उतरादिभ्यः पञ्चभ्यः । ७।२।२५ ॥

दी— । एभ्यः क्लीबेभ्यः स्वमोरदह आदेशः स्यात् ।

Eng—Easy

मित— । उतरादिः सर्वाद्यन्तर्गणः । उतर उतम अनग्र अनग्रतर इतर इति
उतरादयः । अत्र उतरउतमी प्रत्ययौ । ततश्च तदन्तविधिना उतरउतमप्रत्ययान्ताः

not come by the very Vartika “एकतराप्र प्रतिषेधो वक्तव्य” । Thus we get एकतरम् in neuter 1st case & 2nd case singular.

मित— । “अलोपोऽन” (६।४।१३४) इत्यतः ‘लोप’ इति “तिवि शनेर्ङिति” (६।४।१४२) इत्यतः ‘ङिति’ इति अनुवर्तते । ‘भस्य’ इत्यधिकृतमस्येव । तदाह— ‘ङिति भस्य टे लोप स्यात्’ ॥ ङिति अभस्यापि अनुवन्त्यकारणसामर्थ्यात् टिलोपो भवति यथा ‘क्षुमुङान् इत्यादौ । एवं सत्यपि कथं ‘भस्य’ इति वक्तुं उक्तम् ? तदाह— ‘पञ्चमः’ इत्यत्र डटो मडागमे ‘पञ्चन्’ शब्दस्य अभस्यात् टिलोपो न । अतः सुष्ठु ‘भस्य’ इति उक्तम् ॥ कातरन्+अट् इत्यत्र टेः लोपात् कातरन्+अत् इति जाते ऋभान्तत्वाभावात् ‘एङ्रस्यात्’ इति सवुङिलोपो न । ‘कातरत्’ इति । अतः टिलोपप्रवृत्तये ‘अदङ्’ इति ङित्कारणम् ॥ अविद्यमाना जरा यस्य कालस्य इति विग्रहे “नञोऽप्राधान्याम् बहुव्रीहिकारणपदलोपश्च वक्तव्य” इति बहुव्रीही अजरशब्द सिध्नाति, अस्य रूपमाह—

दी— । सौरभादेशे कृते सन्निपातपरिभाषया न जरम्—(“अदन्त सन्निपाताश्रयस्य अम अदन्तत्वविधातका—जरसादेश प्रतिनिमित्तत्वायोगात्” इत्यर्थः) । अजरम् । (जरसादेशपक्षे) अजरसी, (जरसादेशाभावे) अजरे । (जसि तु) परत्वात् जरसिकृते ऋभान्तत्वात् (“नपु सकस्य ऋलप” इति) जुम् ।

Eng—Easy

मित— । अजरस असु इति स्थिते जस शिभावात् परत्वात् जरसि । कृते ऋभान्तत्वात् जुम् । ततः अजरं सू इति स्थिते आह—

३१७ । सान्त महतः संयोगस्य । ६।४।१० ॥

दी— । सान्त संयोगस्य महतश्चयो नकारः तद्व्योपधाया दीर्घः स्यात् असम्बद्धौ सर्वनामस्थाने परे । अजरांसि । (जरसादेशाभावपक्षे) अजराणि । अमि लृकोपवादस्य अभ्यासं वाधित्वा परत्वात् जरस् । ततः सन्निपातपरिभाषया न लृक् । अजरसम् अजरम् । अजरसी—अजरे । अजरांसि—अजराणि । शेषं पुनर्ह ।

There is दीव of the उपधा of गकार i. e., of letter immediately preceding गकार provided, a case-affix entitled मय नामप्रान (सम्बोधन being excepted) follows—and this गकार should of the word मयत and of a conjunct consonant ending in मः. Thus in अत्रन् मन्त्र न is of a conjunct consonant ending in म् so we get दीव of the उपधा of गकार and the form is अत्रन्सि । In अत्रन्+यम् अत्रम् comes in being पर in supercession of अत्रान here by the rule अतोम्—^१—this अत्रान being an अपवाद of जुक् due by the rule “अतोर्नपु सक्तान् । As अत्रान comes in connection with य of अत्रन् so further जुक् can not come after अत्रान here then the मयि पाठ maxim will be violated. Thus finally we get अत्रन्सम् and अत्रन्सि.

नित—। “मय नामप्रानि चाध्वनी (६।३।८) इति वक्तुं । नापधाया (६।३।१०) इति च वक्तुं । अतः न इति मुञ्चनीयं पदम् । अतोपि पूर्वस्य दीर्घाच्च ” (६।३।११) इत्यतः दीर्घाधिक्यात् अपाधि । सूत्रे—‘नाय इति वक्तुं पदम् । अयं सयोमि अमिदिन अयम् । अनाय इति संयोग तस्य इत्यर्थः । मय सीतव ‘म’ इति वक्तुं नयेत्यर्थः । तत्राह—आनामधीनस्य मयतप को नका तस्य उपधाया दीव स्यात् इत्यादि । एवं अत्रन् मन्त्र इत्यत आनासंयोगस्य गकारस्य उपधायादीर्घं सति अत्रन्सि इति । अत्रन्+यम् इत्यतः “अतोर्नपु सक्तान्” इति जुक् बाधिता अतोम् इति अत्रान प्राप्तं तं बाधित्वा परत्वात् अत्रम् । तदा अत्रान्ति अत्रसि इति पुनः जुक् न स्यात् अत्रिपाठपरि भावाविरोधात्, तत्राह—‘असि जुकोपवादम् अत्रान बाधित्वा न जुक्’ इत्यादि । तदा अत्रन्सम् । अत्रान्तिमात्रपदे तु अत्रन्सम् । अत्रान्ति सुपयम् । तद्वत्—तद्वत्—आध्यात्म्या सुटि मानवत् । अत्रान्ति विविधमाह—

ही—। ‘पद १’— इति इदयोपकात्प्राप्ता इत्यु तद्वत् आसम् ॥ (तदा वसति) इत्यदि । तत्राह—अत्रान्ति इत्यादि प्र वेदाभि । तद्वत्—

उदभ्याम् इत्यादि ॥ आसानि । आसनां—असभ्याम् इत्यादि ॥
 (मासशब्द ज्ञानवात् । शसादौ मास् आदेशः । तत आह—) मांसि
 मांसा माभ्याम् इत्यादि । वस्तुतस्तु प्रभृतिप्रहण्य प्रकारार्थम् इत्युक्तम् ।
 अत एव भाष्ये “मांसपचन्याः उखायाः” इत्युदाहृतम् (पच्यते अस्मानिति
 अधिकरणे लुप्रटि पचनी । मासस्य पचनी इति समासे मास् आदेशे ‘माम्—पचनी’
 इति) ।

(ननु ‘मासपचन्या’ इत्यत्र अन्तस्थितं लुप्त उभम् आश्रित्य मांस् इत्यस्य पद-
 त्वमस्ति इति चेत् । तदा अत्र सयोगान्तस्य अकारस्य लोपोद्वार एव । इत्यतोत्तर-
 आह) अयस्मयादित्वेन (“अयस्मयादीनि’ छन्दसि’ इति मासशब्दस्य अत्र
 गणे पाठात्, तत अस्य भत्वात्) भत्वात् संयोगलोपो न । (“सयोगान्तस्य लोपः”
 इति विहितलोप पदस्यैव बोधव्य इति) ॥

दी— । “पद्मो—’ इत्यत्र हि ‘छन्दसि इत्यनुवर्तिते वृत्तौ (तत्र वैदिक-
 प्रक्रियायामेव अस्य सूत्रस्य उपन्यासो युज्यते इति काशिकामतम् । तत् न शोभनम्
 इत्याह) । तथापि “अपोभि’ (सूत्र ४४२) इत्यत्र “माम्छन्दसि”
 इति वार्तिके “छन्दोप्रहण्यसामर्थ्यात् लोकेपि क्वचित्” इति कौटोक्तरीत्या
 प्रयोगमनुसृत्य पदादयः (आदेशा लोके भाषायामपि) प्रयोक्तव्या इति बोध्यम् ॥

मित— । “पद्मो—’ इति सूत्रे छन्दोग्रहणानुवृत्तौ अपि लोकेपि पदादयः
 आदेशा क्वचित् भवन्ति । कस्मात् एतत् ज्ञायते इत्याह—“अपो भि’ इति सूत्रे
 “मासच्छन्दसि” इति वार्तिके—(मास् इत्यस्य तकार स्यात् भादिप्रत्यये परे छन्दसि
 इत्यर्थः) छन्दोग्रहणात् ज्ञायते—एतत् सूत्रम् “पद्मो’ इति सूत्रम् इत्यर्थं न केवलं छन्दो-
 मास विषयम् अपि तु लोकविषयमपि । केवलछन्दोविषये सति अत्र वार्तिके पुन-
 र्छन्दोग्रहणं व्यर्थं स्यात् । अत “लोकेपि क्वचित्” इति कौटोक्तरीत्या “पद्मे—’
 इति सूत्रस्य लोकेपि प्रवृत्तिरिति बोधव्या इति ॥ इत्यदन्तप्रकरणम् ॥

Eng Easy,

मित— । श्रिय पातीति श्रीपाः । श्रीपाशब्दः विज्ञपावत् । अस्य नपु-
 सके ह्रस्वविधानमाह

३१८ । हल्चो नपु सके प्रातिपदिकस्य । १।२।२७ ॥

दी—। नञीव प्रातिपदिकस्य अजन्तस्य इत्येव स्यात् । शीप ज्ञान वत् । शीपाय । अयं सन्निपातपरिभाषया 'आतोभातो' इत्याकार सोपा न ।

In neuter gender a crude form of the word ending in a vowel becomes short. Thus शीपा in the neuter becomes शीप & is declined like ज्ञान । In शीपाय the प of शीप though of the verb 'पा' should not direct आतोप by the rule आतो वातोऽ for वादेव coming in connection with आवापन 'शीप here gives दीप by the rule "सुपि च" । Thus there is no cause for आकारान्त of वातु here so the rule "आतोवातो" can not apply. It however we say that 'प' of शीप though shortened is पा indeed by the maxim "एकद्विविधतमन्यत्र" then we are to say that आकारलोप in शीपाय by the rule "आतोवातो" will be stopped by सन्निपातपरिभाषा । How can वादि come in connection with अदन्त of शीप be the cause of आलोप here at the same time ?

मित्र—। 'अयं सन्निपातपरिभाषया इत्यादि । शीपाय इत्यत्र "इच्छोन पुसके—" इति इच्छे सति ऐर्वादिमे च सुपिच" इति दीर्घे सति शीपाय' इति उपसिद्धिः । ननु अत्र इच्छे सन्तपि 'प' इत्यस्य एकद्विविधत्वनामेन वातुत्वा मन्नात् दीर्घे सति आवापननाय 'वातो वातो' इति आलोप कथं न स्यात् ? इत्यत्रोत्तरमाह—सन्निपातपरिभाषया आलोप न स्यात् । प्रकृतं च अदन्तनपु लीङ्य प्रथम्य आदिभ्य आलोप प्रति कश्च निमित्तत्वं स्यात् इति मातः । इदमपि अत्र अत्रान्यम्—शीप इत्यत्र पावातो इच्छले तु पुनः दीर्घे सति (शीपाय वत्) उपपत्तीवमानं पाकस्य साच्चिकमिव अत्र "वातो वातो" इत्यत्र अस्य साच्चिकस्य पञ्चमसुचितमिव इत्याद्यां तावत् ।

अमुना वारिभ्यश्चमिषां दृश्यति—

३१६ । स्वमोर्नपुंसकात् ७।१।२३ ॥

दी । क्लीवात् अङ्गात् परयो स्वमोर्लृक् स्यात् । वारि ।

सु and अम् elide after neuter bases Thus वारिन्+सु gives वारि with सु लोप ।

मित— । “षड्भ्यो लृक्” इत्यतः लृक् अनुवर्तते । तदाह—“क्लीवात् अङ्गात् परयो स्वमोर्लृक् स्यात्” । ततः वारिन्+सु इत्यत्र सुलोपे सति—‘वारि’ ॥ वारि औ इति स्थिते औकारस्य “नपुंसकाच्च” इति ‘शी’ आदेशे सति वारिन्+ई इति स्थिते आह—

३२० । इकोचि विभक्तौ । ७।१।७३ ॥

दी— । इगन्तस्य क्लीवस्य नुमागमः स्यादचि विभक्तौ । वारिणी । वारीणि । “न लुप्तता ” इति-निषेधस्य अनित्यत्वात् पदो सम्बुद्धि-निमित्तो गुणः । हे वारे हे वारि । “आढोना—” (सूत्र २४४) (इति) वारिणा । “घेर्ङिति” इति गुणो प्राप्ते “वृद्धौत्व तृजवङ्गाव गुणोभ्यो नुम् पूर्वविप्रतिषेधेन” (वार्त्तिक) । वारिणे । वारिणाः । वारिणोः । “नुम-चिर— (२५० सूत्रे द्रष्टव्यम्) इति नुट् । “नामि” इति दीर्घः वारी-णाम् । वारिणि वारिणोः । हलादौ हरिवत् ।

Neuter bases ending in इक् vowel (i e, ending in इ, उ, ऋ) take नुम् when an अजन्त case affix follows The वारिन्+ई=वारिणी । Similarly वारिन्+ङ्=वारीणि (here इ being a सर्वनामस्थान by the rule “शि सर्वनामस्थानम्”, चपचा हङ्गि comes in by the rule “सर्वनामस्थाने चासबुद्धौ”) । If we take the rule “न लुप्तताङ्गस्य” as obligatory the सु being elided in सबुद्धि, we do not get गुण by the rule “ङ्सस्य गुण”, if however the rule “न लुप्तताङ्गस्य” is taken as not obligatory then even सु being elided there is प्रत्यय लक्षणे by the rule “प्रत्ययलोप प्रत्ययलक्षणम्” and the final form is हे वारे by गुण ।

[\ R.—That the rule “न नुमता” is not obligatory or is proved from taking चर here in this rule. If चरि is not taken then even नुम् in वनादिविमलि प्रत्यय will elide by the rule ‘न नोप’ प्रातिपदिकानाम् and in संवृद्धि the affix सु being elided, तन्निमित्तकाम् occurs by the rule “न नुमताइत्य” । So even if we do not say ‘चरि’ in this rule नुम् will come in वनादि विमलि प्रत्यय only Hence in order that ‘चरि’ be significant we are to take “न नुमता” as non—obligatory and thus there being occasion for नुम् in संवृद्धि even though सु elides it is prohibited by saying that नुम् comes only when वनादि प्रत्यय follows Further भाष्यकारः one of “इह विहितं प्रयो (७१८३) also proves the validity of the rule “न नुमताइत्य”] In वारिन्ते नुम् being due by the rule ‘चेदिति’ it is succeeded by नुम् by the Vartika “इह—नोप—उज्ज्वलवृत्तानां नुम् पूर्व विधितिष्वित्” & we get वारिन्ते । In वारिन्ते नुम् being चरि is due over नुट् but the Vartika “नुमन्निमित्तकाम् नुट् पूर्व विधितिष्वित्” (ante) replace नुट् here Then we get वारिन्ते by the rule नानि । Thus वारिन्ते । वारिन्ते in 7th case singular & so on. It is like वरि in वनादि case affixes.

मित—। “इतिता नुम्भाता” इत्यतः “नुम्” “ननुमन्तम् भवन्” इत्यतः ननुमन्तम् इति चावुवर्तते । ‘वनादिप्रकार’ चरयेत् । ततः पाठः—‘इत्यतः । नोप’ नुमामम् इत्यादि । ततः वारिन्ते=वारिन्ते+इ=वारिन्ते । वारिन्ते=वारिन्ते+इ=वारिन्ते (‘मि’ इत्यस्य सव नामव्याप्त्यात् उपाधादि) । अथ मते नुमा वनादिविमलि मते “न नोप” प्रातिपदिकानाम् इति लापः स्यात् । संवृद्धौ च सीमुच्चा नुमतात् ‘न नुमताइत्य’ इति तन्निमित्तकाम् नास्त्येव इति नुमपि न स्यात् । अतः चरिन्ते इत्ये ‘चरि’ इति यद्वचः स्यात् ; यद्वचः अपि तद्वचः । ततः चरिन्ते पाठः—चरिन्ते यदि धादन्तं स्यात्

तदा 'न लुमता' इत्यस्य अनित्यताम् अवधारय । "न लुमता—" इति निषे-
धस्य अनित्यत्वे तु सवुद्धौ प्रत्ययलक्षणणेन प्राप्तं गुम वारयितुम् अज्यग्रहणम् अर्थवत् इति
भवति अज्यग्रहण "न लुमता—" इत्यस्य अनित्यत्वे लिङ्गम्" इति वालमनोरमाया
स्पष्टम् । "इह किञ्चित् लपो" इति भाष्यप्रयोगोप्यत्र लिङ्गम् । ततश्च हे वारि—हे
वारि इति वयमपि सवुद्धौ साधु , "न लुमता—" इत्यस्य नित्यत्वे अनित्यत्वपक्षे च
यथाक्रमं बोध्यम् ॥ वारिन्टा इत्यत्र "आडो नास्त्रियाम्" इति वारिणा । वारि
डे इत्यत्र "घेडिति" इति गुणेप्राप्ते "हञ्जीत्व—" इति वार्त्तिकं तदेव वारयति । ततः
नसि सति वारिणे ["गुणवृद्धि—औल लजवङ्गावेभ्यो गुम—" इति तु भाष्ये पाठः] ॥
हङ्गे गुम यथा—अतिक्रान्तं सखा यैः तानि अतिसखीनि प्राज्ञगणकुलानि (अत्र वृद्धिं
वाधित्वा गुमेव) ॥ औलात् गुम् यथा—कशक्रोष्टुने अरण्याय (नात्र क्रोष्टुशब्दस्य
लजवङ्गाव) ॥ वारि आम् इत्यत्र परत्वात् गुट वाधित्वा गुमि प्राप्ते आह—“गुम
अचिर लजवङ्गावेभ्यो गुट पूर्वविप्रतिषेधेन” । ततः गुटि सति 'नामि' इति द्वौघे—
'वारीणाम्' इति । वारि डि इत्यत्र औल वाधित्वा गुमि सति वारिणि । अर्धुना
'अनादि' इति अस्य विशेष्यनिष्ठस्य शब्दस्य भाषितपुष्कत्वात् विशेष दर्शयति—

३२१ । तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुं'वद्गालवस्य । ७।१।७४ ॥

दी— । प्रवृत्तिनिर्मितैक्ये भाषितपुंस्कम् इगन्त वलीव पुवद्वा
स्यात् टादौ अचि । अनादये—अनादिने इत्यादि । शेष वारिवत् ।
पीलुवृक्षस्तत् फल पीलु, तस्मै पीलुने । अत्र न पुवत् प्रवृत्तिनिमित्त-
भेदात् ॥

इगन्त neuter bases which can be used in all the genders with
same connotation are optionally declined like masculine bases
in अनादि case—affixes beginning with टा । Thus we get both
अनादये+अनादिने । But when the connotation of a word differs
in different gender, it not being a भाषितपुस्क word, it will be declined
as like neuter bases only Witness पीलुने referring to fruits of

दीनु tree Here दीनु more refers to a tree whereas दीनु
neuter refers to its fruit. So it is not a भाविनुञ्ज and cannot
have optional वृद्धि in 3rd case singular onwards

मित—। भविन् दमाम् विन प्रसन्ननिमित्तं तन् भाविनपञ्चम् प्रसन्ननिमि
त्तम् न भवेति यम चादयः । इदमस्तु वि २म् । पुनो नृपुंसकस्य च एव
प्रसन्ननिमित्तमितिमात्र । पूर्वस्यान् इतोवि" इति च १ । नृपुंसकस्य
इदप्यसि तदाह—प्रसन्ननिमित्ततो भाविनञ्चम् इदञ्चम् लोचम् इत्यादि ।
चकन् मु सन् इ चलि दधि मज्जि चचि दतवा इदम् इतोऽपि भाविन
दयापि । टादी चचि विभ्रा वि २म् इ—

३३० । अस्मिदपिसयः यदपीमननुदात्त । ०।१।३३ ॥

दी—। इयाम् अनट् स्यात् टादी अवि, म चादास्ताः । (दितान्
अस्यान् । इयम् वा इति जित—) 'अमलोपाज्' इति दाता । दमे ।
इम । म्—दामोः—दमाम् । (दित्वा दिग्गो इति ऋषिचक्ष)
दमि—दपनि । दाता । गुणं पारिवर्तु । दपम् अस्मिन्—मदिय—
अभीष्टि । तद् अस्यापि अनट् । अति,मा ।

चकन् is ordered at the end of चलि दधि मज्जि and चचि when
टान् vibhakti affixes beginning with चच follows. And this चकन्
is उदात्त । चकन् is ordered at the end (दितान्) । Thus in इयम्+
वा चकार of च्चु elides by the rule चचादीन् and the form is
स्या । Similarly दधि &c Then in इ चकार elision being opti-
onal by the rule "विभावा दिग्गो" we get दधि दपनि । This चकन्
is ordered even after bases ending in दधि &c Thus we get चति
दधा &c

मित—। पूर्वस्यान् ऋतोयादिवु इति 'चचि इति चादुवर्तेते । तदाच इति' चकन्
स्यात् टादी अवि इत्यादि । नृपे मदिनायां चतुष्कभावाः सीय । चकन् सुसम् ।

सुधीशब्दस्य नपुसके “ऋसो नपुसके प्रातिपदिकस्य” इति ऋसत्वे सति वारिवत्
५५म् तदाह—

दी—। सुधि । सुधिनी—सुधीनि । हे सुधे—हे सुधि । सुधिया—
सुधिना (‘तृतीयादिषु भाषितपुक्ता पुवत्—’ सुधिया इत्यपि) । (एवं) सुधियाम्
सुधीनाम् ॥ (कौवे प्रथिशब्दस्य पुवत्त्वे सति यष् तदाह—) प्रध्या—प्रधिना ॥

मधु मधूनि—मधुनी । हे मधो—हे मध् । एवमन्वादयः । (“पद्धो—
इति स्तुणे’) सानुशब्दस्य ‘स्तुर्वा’ । सूनूनि—सानूनि ॥ प्रियक्रोष्टु—
प्रियक्रोष्टुनी । (‘शि इत्यस्य सर्वनामस्थानत्वात् ढेजवद्भावे प्राप्ते आह—) तृज-
वद्भावात् पूर्वविप्रतिषेधेन नुम्, प्रियक्रोष्टूनि । टादौ पुंवत् पदो—प्रिय-
क्रोष्ट्रा प्रियक्रोष्टुना । प्रियक्रोष्ट्रे—प्रियक्रोष्ट्रे । अन्यत्र (पुवत्त्वाभाव-
पचे इत्यर्थः) तृजवद्भावात् पूर्वविप्रतिषेधेन नुमेव । प्रियक्रोष्टुना । प्रियक्रो-
ष्टुने । “नुमचिर—” इति नुट् । (“नामि” इति दीर्घः तदाह—) प्रियक्रो-
ष्टूनाम् ॥ इत्युदन्ताः ॥ (शोभन लुनातीति क्तिप् । कौवे ऋसत्वे सति)
सलु—सलुनी—सलूनि । पुनस्तद्धत् । सलवा (इति पुवद्भावपचे) । (तदभावे)
सलुना ॥ इत्युदन्ताः ॥

धातृ—धातृणी—धातृणि । हे धातः—हे धातृ । धात्रा—धातृणा
(पुवत्त्वे तदभावे च रूपे) । एव ज्ञातृ कर्त्रादयः ॥ इत्युदन्ताः ॥

Eng—Easy

मित—। सुगमा ॥ अथ ओदन्तान् निरूपयन् प्रकटा द्यौः यस्य इति बहुव्रीहौ ।
अस्य नपुसके ऋसत्वे प्राप्ते एषां ऋसत्वाभावात् आह—)

३२३ । एच इध्रस्वादेशे । १।१।४८ ॥

दी—। आदिश्यमानेषु ह्रस्वेषु एचः इगेव स्यात् । प्रद्यु—प्रद्युनी
प्रद्यूनि । प्रद्युना इत्यादि । इह न पुंवत् । यदिगन्त ‘प्रद्य’ इति-तस्य
भाषितपु स्कर्त्वाभावात् । एवमग्रेपि ॥ इत्योदन्ताः ॥

When in neuter &c क्त्वत् is to be the order for ए चो ऐ & औ then च for चो+चो and इ for ए and ऐ must be ordered Thus प्रकृष्टा चो यस्य becomes प्रकृष्टा in neuter with च substituted for चो । In १st case singular we get प्रकृष्टा & no optional पुञ्च by the rule वसोपादिषु भाविषु पुञ्च पुञ्चत् — । For the इत्तल word प्रकृष्टा here is different from original प्रकृष्टा in the masculine—So we are to under stand in cases of (सुनु) चोदक, & (परि) कृष्ण cases

मित— । सुदमा ॥ प्रकृष्टा चो यस्य इति विग्रहः श्रीश्री कृष्णादिभ्यो परि इति प्रातिपदिकम् । यस्य अपाञ्च—

दी— । परि—परिचो—प्ररोचि । परिचो । एकदेशविशेषस्य यत्न-
न्यत्वात् 'रायो हसि' इत्यात्यम् । प्रराम्याम्—प्ररामि । पुमचि—
हसि मुटि आत्य (च) प्रराम्याम् इति भाष्य । वस्तुतस्तु सनिगतपरि-
भाषया पुण्यात् न ("कृष्णानामुपपत्तौ प्रराम्य कृष्ण तद्विपातकभावं प्रति-
निमित्तत्वमुच्यते इति भाष्य । ननु तर्हि कृष्णानामुपपत्तौ प्रराम्य । नृत् तदि-
वातकं 'नामि' इति दोष प्रतिषेधं निमित्तम् इत्यत आह —) 'नामि' इति
बोधस्त्वात्समासोपपत्त्या सनिगतपरिभाषया वाच्य इत्युच्यम् (१ प्राक्) ।
प्ररीणाम् । इत्येवम् ॥ (शमना भीषेयं तत् इति श्रीश्री कृष्णादिभ्यो सुनु इति
प्रातिपदिकम् । तन्म दप यथा—) एलु—एलुभो—एलुमि । एलुना ।
एलुमे । इत्यादि । प्रतीक्षीः ॥

इत्यमरानुसृतं संस्कृतसंस्कृतम् ॥

अथ हलन्तपुंलिङ्गप्रकरणम् ।

॥ ॐ नमो भगवते ॥

(आदी हकारान्त निरूपयितुमाह—)

३२४ । हो ढः । दारा३१ ॥

दी— । हस्य ढः स्याज् भलि पदान्ते च । “हल्ङ्याप्—” इति सुलोपः । पदान्तत्वात् हस्य ढः । जस्त्वचत्वे । लिट्—लिङ्, लिहौ—लिह । लिहम्—लिहौ—लिहः । लिहा—लिङ्भ्याम् इत्यादि । लिट्—सु—लिट् सु ।

ह at the end becomes ढ when भल् letter follows or , when at the end of a पद । Thus in लिह् सु, the ‘सु (स्)’ elides by the rule “हल्ङ्याप्—” । Then in लिह्, ह् being at the end of a पद becomes ढ । Then we get जश्त्व in place of ढ by the rule “भक्ष जश्चोऽन्ते”, and चत्वे also optionally by the rule “वावसाने” । Thus we get लिट् and लिङ् । लिङ् + औ—लिहः &c so on In लिट्सु we have first ढत्व by this rule, then जश्त्व & then चत्वे । Here सु does not become षु owing to the prohibition “न पदान्तात् टोरनाम्” (ante) In लिङ्सु, the augment षट् is optional by the rule “ढः सिषुट्” । Thus लिट् ष्सु=लिट्सु by चत्वे । Here also टुत्व does not come owing to prohibition ‘in the rule “न पदान्तात्—” already referred to

मित— । ‘हः इति षष्ठ्यन्तम् । “भलोभलि” (दारा२६) इत्यत ‘भलि अनुवर्तते । “स्त्री. सयोगाद्योरन्ते च” (दारा२६) इत्यत, ‘अन्ते’ इत्यनुवर्तते । तदाह—‘हस्य ढ स्यात् भलि पदान्तेच’ । लेढि इति किपि ‘लिह’ इति प्रातिपदि-

४५। एव भी 'द्वयं वाचस्प'— इति शब्दः । ततः 'नित्' इत्यस्य 'न'—वाचस्प
 इ—नित् इति । ततः 'अन्त्यं अन्त्योन्त्य' इति नियम इति । वाचस्प
 (वाचस्प) इति चत्वारि विभक्त्योः नित् इति ३ । नित् सु इति पञ्चमादय इत्येताः
 अन्त्योन्त्योः च दृश्यन्ति । नित् सु इत्यस्य 'न'—वाचस्प इति पञ्चमस्य 'नित्' सु
 ततः चत्वारि भवन्ति नित् सु । 'न' २ । नित् 'नित्' इति टात्पञ्चमस्य 'नित्' सु
 भवति ३ । भवति एव इत्यस्य इत्यस्य दत्ता नित् इत्यस्य ३ ।

नृणां हि हिंस्र इति प्रातिपदिकम् । अस्मिन् हिंस्र इति प्रातिपदिकम् ।

३२५ । दादध्यामोघ । ८।२।३२ ॥

दो-। ४५ ग दारपातादन्वयः स्यात् नमि पश्यात् च। ४५ ग
 किम्? अपाङ्ग इत्यत्र यथा स्यात्। दोमनिहमात्वन इत्यति दाम
 सिद्धति। तत्र क्वचित्तामनिहृः यत्र पश्य) मा भवतु।

A root beginning with *h* in its connection with *g* changes into *gh* when any letter follows or when at the end of a word. What do we say अवर्धनः अवर्धन is said to be the *Avartana* that the change of *h* into *gh* may be in अवर्धन (here *gh* being इतिवृत्त in its enunciation), & that *h* must not change into *gh* in the case of the *lae* हलन्ति where *h* is of the root न्ति & not of any इतिवृत्त in Panini भाग पाठः ।

Thus in $xx + y$ (y slides as in the case of xy) and then x is to change to y by this rule and we look forward—

मिति—। अन्तर्गतं पूरकम् ॥ दाम्नि नात्मनो दम्बति इति दात
निवृत्तिः । ततः किमि दाम्निः । अतः उपदर्शे नास्ति वात्सल्यभावात् यत्तु ना
मन् इत्याह 'उपदर्शे इति ॥ अतः तत्तु अपोक्त इत्यतः 'दुष्ट' इत्यस्य दाम्नि
वात्सल्यम् इत्यर्थः । इति गाय— इति तिस्रोप "एवाधी दाम्नि" इति अपोक्त
तत्तु न ॥ अपोक्त—अपोक्तः । अतः नास्ति वात्सल्यम् इत्यर्थः व्याक्षिप्तः ॥

हकारस्य धत्वम् यथा दुग्धम् ॥ दुह् + सु इति स्थिते “हल्, ङाप्” इति सुलोपे
दुह् इत्यत्र अनेन सूत्रेण धत्वे दुष् इति स्थिते आह

३२६ । एकाचो वशो भष् भषन्तस्य सध्वोः । टा२।३१ ॥

दी । धातोरवयवो य एकाच् भषन्तस्तदवयवस्य वशः स्थाने भष्
स्यात् सकारे ध्वशब्दे पदान्ते च । “एकाचो धातोः” इति सामानाधि-
करणेनान्वये त्विह न स्यात् । गर्दभमाचष्टे गर्दभयति । ततः क्विप् ;
शिलोपः—गर्ध्वप् । ‘भलि’ इति निवृत्तम् । स्रध्वोर्ग्रहणसामर्थ्यात् । तेनेह
न—दुग्धम् दोग्धा । व्यपदेशिवद्भावेन धात्वयवत्त्वात् भष्भावात् । जश्त्व
चत्त्वे । धुक्—धुग् । दुहौ—दुह । जश्त्वचत्त्वे—धुक्षु ।

Letter determined by भष् प्रत्यहार (1 e, भ, घ, ढ and घृ) is the
substitute of letter signified by वश् प्रत्यहार (1 e, letters व, ग, ङ
and द) when it is a part of a verbal root—that part having one
vowel and when that part end in either भ or म or घ or ढ or घ,
provided स् or the verbal affix च् follows or when it is at the
end of a पद । The words “एकाच धातोः” having same विभक्ति are not
related by way of adjective & noun in the sutra, if the mean-
ing be “of a verb of one vowel”, भष् will not come in place
of वश् in the following case, (for in the following case the verb
is of more than one word)—गर्दभमाचष्टे इति क्विप् गर्ध्वप् इति प्रातिपदिकम् ।
Then गर्दभ् + सु = गर्ध्वप् (द becoming घ by this rule), for दम् the
verbal portion of one vowel ends in भ् (भषन्त) and is एकाच् ।
For the formation of गर्ध्वप् &c the explanation here in the writt
is धातोरवयवो य एकाच् &c Here the अनुवृत्ति of भलि is gone This
is inferred from the fact that स् + च्, are separately mentioned
ere Had there been अनुवृत्ति of भलि then their separate mention

becomes unnecessary. So in case of दुग्धम् & दोग्ध though भृन् follows there is no change of द् into ध (for here neither स or ज follows).

Now in दृढ+क्षिप्-दृढ there being ध by the rule "दादधातीथ" the form is दृध । Though this is a धातु still it not being a चालवधव how can द् here become ध by मयभाव by this rule ? And the व्याख्या in वृत्ति here is चालवधवो य एकाच &c. So the author here says—recognition of चालवधवत् with regard to a धातु is indirectly taken no doubt. Hence in case of दृध we have मयभाव and the form is धृध । Then by कश्चञ्च and चञ्च (see under "होत्र ") the forms are धृक्—धृग । In ध धृ we have first धर्त्त by the rule "दादिमप्रत्ययधी " and then चञ्च by the rule चञ्चिच ।

नित—। सूचञ्च च मधी । तयो । यय प्रत्याहार । व्यानवधी । पूव सृतात् 'धातो, इत्यनुवर्तते । एकाच इत्यवधववर्तो न तु धातो इत्येतत् सामानाधिकरन्त्येन चञ्च । मय मय इत्यपि प्रत्याहारी । मयनाम शब्दस्य इत्यर्थः । यदाभ्ये इत्यपिज्ञात मलोचि पूव वत् । तदाह—'धातोरेवधवो य एकाच भयनात् वयवध वजा व्याप्ति इत्यादि । ननु एकाच' इत्यर्थे 'धातो, इत्येतत् सामानाधिकरन्त्येन चञ्चये सति च दोष' स्यात् ? इत्येतत् भावः—एकाच धातो' इति सामानाधिकरन्त्येन चञ्चये गर्तमभाषते इति क्षिपि मयम् इति भातिपदिकस्य सौ 'दम' इत्य शब्द दध्यामी धा न स्यात् । यत् गर्तम इति चनेकात् एव । यत् 'चालवधवो य एकाच इति व्याख्यानाम् । यय सृत् 'मलि' इति निवृत्तम् सूचीः पक्षान् व्यापकात् । यदि 'मलि' इत्यनुवर्तन मलोचि तदा 'सू' इति 'भृ' इति चमयोः मल्ल स्यात् दृक् दृक् व्यर्थ स्यात् । यत् चाह—'मलि' इति निवृत्तम् । सूचीः पक्षसामान्यात् । 'भृ' इति अनुवर्तनम् नास्ति तत् 'दृग्धम् (इति) इत्यादौ भृ' इति परे सम्यपि मयभावः । ननु तुल्यव्याख्यामी चालवधवो य एकाच इत्युक्तम् किन्तु प्रकृते 'दृ' इत्यस्य "दादिधा-तीथः" इति ज्ञेयं सति 'दृध' इत्यस्य धातुमे सति चालवधवत्सामान्यात् चञ्च एकारस्य

भष्भावेन घकारः स्यात् ? अत्र समाधानमाह—घातो घात्ववयवत्वव्यवहारः ‘व्यप-
देशिवत्’ सुखवत्, गौणः एव [व्यपदेशः सुखव्यवहारः । स अस्यास्तीति व्यपदेशी ।
तेन तुल्यम् इति व्यपदेशिवत् । सुखवत् इत्यर्थः] । ततश्च घातोरेव घात्ववयवत्व-
व्यवहारम् पुरस्कृत्य अत्र भष्भावः स्यादेव ततः घृष् इति स्थिते जश्त्वेन, चत्वेन
च—घृक् घृग् इति सिद्धौ । घृष् सु इत्यत्र जश्त्वेन गकारे सति “खरिच”
इति चर्त्तस्यासिद्धत्वात् प्रथमं “आदेशप्रत्यययो” इति धत्वे सति ततः चर्त्तम् ।
एवम् घृक्षु इति रूपसिद्धिः ॥

‘द्रुह्’ इत्यस्य “दादेर्घातो ” इत्यनेन नित्य धत्वे प्राप्ते, ‘क्षुह्’ इत्यादीनाम् च
धत्वे अप्राप्ते आह

३२७ । वा द्रुहमुहष्णुहृष्णिहाम् । ८।२।३३ ॥

दी— । एषां हस्य वा घः स्यात् भलि पदान्ते च । पक्षे (“होढः ” ।
‘ध्रुक्—ध्रुग्—ध्रुट्—ध्रुङ् । द्रुहौ—द्रुहः । ध्रुग्न्याम्—ध्रुङ्न्याम् ।
ध्रुक्षु—ध्रुट्सु—ध्रुट्सु । एवमुहष्णुहृष्णिहाम् ।

Of these four words द्रुह्, मुह्, ऋह्+णिह्, ह is optionally
changed into घ when भल् follows or when at the end of a पद ,
optionally ट also comes by the rule “होढ ” । Thus धत्वपक्षे—ध्रुक्—
ध्रुग्, and ढत्वपक्षे—ध्रुट्—ध्रुङ् &c, as in the case of लिह् । Simi-
larly मुह्, ऋह्+णिह् are declined

नित— । सुगमा ॥ ‘क्षुह्’ इति धात्वन्तः पाठः । ‘व्यवहारकाले तु “घात्वादे-
ष स ” (६।१।६४) इति ‘षस्य’ सः स्यात् । क्षुह्यतीति क्षुह् । इत्यादि । एषा-
मपि द्रुहवत् रूपाणि ॥ ‘मुह्’ ‘मुह्’ इत्यादीनाम् भष्भावः न स्यात्, असम्भवात् ॥
विश्वं वहतीति “वहश्च” इति खि । ततः “अतः उपधाया ” इति ह्रस्वौ ‘विश्ववाह्’
इति प्रातिपदिकम् । ततः स्वादिसर्वनामस्थाने लिहवत् रूपाणि । यसादौ अचि तु
सम्प्रसारणं वक्ष्यन् उपन्यस्यति—

३२८ । इत्यण सम्प्रसारणम् । १।१।४५ ॥

वी— । यथाः स्यामे प्रवृत्त्यमात्रे व इक्षु स सम्प्रसारणसंज्ञः स्यात् ।

The substitution of इक् letter in place of वक् letter is technically known as सम्प्रसारण ।

मिति— । सुबन्ता । आनरतभात् यस् इकारः यस् उकारः रिक्तञ्चकारः सस्त्र स्त्रानि उकारः सम्प्रसारणसंज्ञः येषः ॥

३२९ । बाह् ऊट् । ६।४।३३ ॥

वी— । मस्य बाह् सम्प्रसारणम् ऊट् स्यात् ।

The सम्प्रसारण of बाह् which is a "म" is ऊट् the result here however is—ऊट् a सम्प्रसारण is to come in place of वक् in बाह् this is inferred from the अनुवृत्ति of सम्प्रसारण here.

मिति— । सुबन्ता ॥ 'सम्प्रसारणम् इत्यनुवृत्ती 'बाहौ' यस् सम्प्रसारणम् ऊट् इति यावती । न तु अतोऽन्त्येन इत्यनेन वकारस्य ऊट् स्यात् । एव विवनाह + गस् (यस्) इत्यत विवनाह इत्यस्य ममात् 'बाह् इत्यस्य वकारस्य सम्प्रसारणम् ऊट् स्यात् । तस्य विव ज्ञ बाह् + यस् इति द्वितीयाह—

३३० । सम्प्रसारणाच्छ । ६।१।१०८ ॥

वी— । सम्प्रसारणात् अचि पू कश्चैकदेशः स्यात् । "एत्येधत्युच्छ" (सूत्र ७३)—(इति हृदि) । विवौहः । विवौहः इत्यादि न अन्त्येय दिवः इति परो विवन्त्यात् विष् ।

When यच् follows after a सम्प्रसारण then पूवक्ष्य is the substitute for both. Thus विव ज्ञ बाह् + यस् becomes by पूवक्ष्य एवौहिय विव ऊह + यस् । Then by the rule "एत्येधत्युच्छ" इति comes in and the form is विवौह् + यस् = विवौह । Some say that the rule 'वहश्च' enjoins वि after वह in veda (वहस्) only In that case how

can विश्ववाह् be applied in classical language ? On this Bhattoji says, in that case derive विश्ववाह् as विश्वं वाहयतीति विश्व+वाह+णिच्+विच्=विश्ववाह् । And this विश्ववाह being applicable in भाषा, we give here the declension of विश्ववाह as above

मित— । सुगमा ॥ गगु “वहश्च” इति सूत्रे कोचित् “छन्दसि सह” इति सूत्रात् ‘छन्दसि’ अनुवर्त्तन् ‘छन्दस्येव वहे णिः’ इत्याहुः । एतत् पक्षे तु भाषायां विश्ववाह्-शब्दस्य प्रयोगश्चिन्त्य,—इति पूर्वपक्षमाशङ्क्य आह—“छन्दस्येव णिः” इति पक्षे णिजन्तात् विच् ॥ विश्व वाहयतीति विश्व+वाह+णिच्+विच्, “अन्येभ्योपि दृश्यते” इति विच्+विश्व+वाह+विच्, (“नेङ्वंशिक्षति” इति ईडभावे णिलोप)=विश्ववाह् (‘विच्’ इत्यस्य लोपः) । एवमस्य लोकाप्रयोगार्हत्वात् रूपप्रदर्शनम् युक्तम् ॥ अन श्काट वहतीति अनसिपहरेः क्तिप् (“अनसोडश्च” इति क्तिप् सस्यडश्च—ततः सम्प्रसारणे पूर्वङ्क्षे सति) ‘अनुङुह्’ इति प्रातिपदिकम् । अस्य विशेषमाह—

३३१ । चतुरण्डुहोरासुदातः । ७।१।६८ ॥

दी— । अनयोः आम् स्यात् सर्वनामस्थाने परे । स च उदातः ।

आम् is the substitute for the bases चतुर् & अनुङुह्, when a सर्वनामस्थान affix follows आम् being मित् comes after the final vowel by the rule “मिदचोन्त्यात् परः” । Thus we get अनुङु आह्+स्=अनङ्वाह+स् and we look forward,

मित । सुगमा । ‘आमो’ अव मित्वात् अन्त्यात् अच. पर स्यात् । एवम् अनुङु आह+स्=अनङ्वाह+स् इति जाते—

३३२ । सावनडुहः । ७।१।८२ ॥

दी— । अस्य नुम् स्यात् सौपरे । ‘आत् इत्यधिकारात् अवस्थात् परोय नुम् । अतो विरोधविहितेनापि नुमा आम् न वाध्यते । आमा च नुम् न वाध्यते । सोल्लोपः । नुम् विधिसामर्थ्यात् “वसुधैव कुटुम्बकम्” (सूत्र ३३४) इति दत्तं न । सयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात् नलोपो न । अनङ्वाह+स् ।

हुम् is ordered at the end of अनङ्ङ when सु (स) follows.
 This हुम् is to come after the last अक्षरे (i.e. after आम् comes in)
 for there is अनुवृत्ति and jurisdiction of आत् (from the rule “आत्
 शीगद्योर्हुम् ” (अ१८) in this rule. Thus though आम् is general
 and हुम् is special (विशेष विहित) ; still हुम् does not bar आम्
 neither आम् bars हुम् (but both come in order i.e. first आम्
 giving अनङ्ङ वाङ् + हुम्—अनङ्ङ वाङ्ङ + हुम्) । Then सु (स) elides by the
 rule ‘इङ्ङात्सु—’ । Here we get अनङ्ङवाङ्ङ । Now इ at the
 end elides by संदीनानलोप । This being treated as अक्षिः further
 लोपः by the rule “ललोप आतिप्रदिवानल” does not take place and
 we get—अनङ्ङवाङ्ङ ।

Again a further question arises that after सुलोप and इलोप by
 संदीनानलोप why should there not be द in place of final न here
 by the rule ‘नस्य सुप् सु—अनङ्ङुद्दि’ (rule 334 infra)—the answer
 is that final न (in अनङ्ङवाङ्ङ) is not replaced by इ owing to the
 very fact that हुम् is ordered in सु for if इत् is to come at all at
 the end by replacing न then हुम् (न) should better be not enjoined
 In अनङ्ङवाङ्ङ if इ comes & the form is to be अनङ्ङवाङ्ङ then
 rather do not enjoin हुम् here and still then in अनङ्ङवाङ्ङ we by
 इत् will get अनङ्ङवाङ्ङ । The very fact that हुम् is enjoined here
 suggests that further इत् is not to come here So the final result
 is as above । c, अनङ्ङवाङ्ङ ।

नित— । अनङ्ङङ्ग नन्त्स हुम् आत् शीपरे । अत्र आत्शीगद्योर्हुम्
 (अ१८) इत्यतः ‘आत्’ इत्यभिधानात् अनुवृत्त्यात् इत्यर्थे अनङ्ङात् परतो हुम्
 विधीयते । तदस्य आति प्रदिवानलोपे हुम् विधीयते इत्यर्थे ज्ञेयम् । अतः आम्-
 लोपः स्यादपि आम्बान्बिधीयते विधीयते आम्बो न हुम् (विधि अनुवृत्तिगुणा इत्यर्थः)

वाच । तेन आभि कृते अनङ्वाह इत्येतस्य गुमि सति ततः “हलङ्वाविभ्यो—” इति मुलोपे संयोगान्त—हकारलोपे च सति अनङ्वान् इति रूपसिद्धिः । अत्र पुन “नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य” (पा० ७) इति नलोपः प्रति असिद्धः संयोगान्तलोपः, तस्य पा० २७ सूत्रघटितत्वात् । अतश्च संयोगान्तहकारलोपे सति पुनः नलोपो न स्यात् ॥ ननु अनङ्वान्ङ्+सु इत्यत्र मुलोपे संयोगान्तहकारलोपे च सति अनङ्वान् इत्यत्र न-कारस्य पदान्तत्वात् कथं “वसुससुध्व सु—अनङ् ह्रा दः” (सूत्र ३३४) इति दकार न स्यात् ? अत्र आह ‘गुम् विधिसामर्थ्यात् “वसुससु ” इति दत्तं न स्यात् । यदि चात्र गुमो नस्य दत्तं स्यात्, तदा अनङ्वाह् इत्यत्र नमभावेऽपि हस्य दत्तेनैव अनङ्वाह् इति रूपसिद्धौ गुमविधिः, अनर्थकः स्यात् । ततः यदि गुमविधिः, सार्थकः स्यात्—तदा गुमो नकारस्य दत्तं न स्यात् इति नमविधिसामर्थ्यादेव विज्ञायते ॥ सञ्जुह्वी हि अनङ्हुह् स् इति स्थिते “चतुरनङ् ह्रीराम्”—इति आभागेने प्राप्ते आह

३३३ । अम् सञ्जुह्वौ । ७।१।६६ ॥

दी— । चतुरनङ् ह्रीराम् स्यात् सञ्जुह्वौ । आभोपवादः । हे अञ्जुह्वम् अनङ्वाहौ अनङ्वाहः । (शसि) अनङ्हुहः । अनङ्हुहः ॥

अम् is the augment at the end of the bases चतुर्- and अनङ्हुह्- when सञ्जुह्वि follows This अम् bars आम् । Thus we get हे अनङ्हुहम् । In अम् which is not a सर्वनामस्थान affix we do not get आम् and the form is अनङ्हुहः । Similarly अनङ्हुहः &c In अनङ्हुह्+भ्याम्, अनङ्हुह् is a पद by the rule “सादिषु असर्वनामस्थाने” and we look forward—

मित— । ‘चतुरनङ् हुह्री’ इति “चतुरनङ् हुह्रीराम् उदत्त” इत्यत्र अनुवर्तते । फलितञ्च यथा—चतुरनङ् हुह्रीः अम् स्यात् सञ्जुह्वौ । अयमाभो अपवादमूतः, किन्तु अत्र आभि कृते पूर्वसूत्रेण गुम् स्यात् । ततः हे अनङ्हुह् इति । अनङ्हुह् इति प्रातिपदिकान्त नलोपः प्रति असिद्धः संयोगान्तलोपः ॥ शसि अनङ्हुहः, अत्र अस्-सर्वनामस्थानत्वाभावात् आम् न स्यात् ॥ अनङ्हुह्+भ्याम् इति स्थिते आह—

अथना तुरासाह्शब्दे सौ. “हल्-आदि—” इति सलोपे हल् ढले च कृते विशेष
वक्ष्यति—

३३५ । सहेः पाडः सः । ८।३।५६ ॥

दी—। साह्रूपस्य सहेः सत्यः मूर्धन्यादेशः स्यात् । तुरापाट्—
तुरापाह् । तुरासाहौ—तुरासाहः । तुरापाट्-स्याम् इत्यादि ॥ तुर
सहते इत्यर्थे “छन्दसि सहः” इति शिव । लोके तु साहयतेः
क्विप् । “अन्येषामपि दृश्यते” (६।३।१३७) इति पूर्वपदस्य दीर्घः । इति
हान्ताः ॥

The स of सह, when it is in the form of साह becomes cerebral
Thus in तुरासाह्+स=तुरासाड्=तुरापाट् (by cerebral) By चर्त्त we
get तुरापाट् । Similarly तुरापाड्+स्याम् &c The derivation of तुरा-
साह् is तुर सहते इति तुर+सह+ण्वि=तुरासाह् (with उपधाह्रि) । In
classical language however the derivation is तुर साहयति इति तुर+
साहि+क्विप्=तुरासाह् with पूर्वपददीर्घ by the rule “अन्येषामपि दृश्यते” ।

N B Remember that the rule “नघिहतिह्रिष्विष्विचिसहितनिषु कौ
(६।३।११६) does not apply here to give दीर्घ in ‘तुर’, for the rule
enjoins दीर्घ of the पूर्वपद of सह and not of साहि ।

मित—। अथ तुरासाह्शब्दस्य उदात्तपठि दर्शयन् आह—“तुर सहते इत्यर्थे
“छन्दसि सहः” इति शिव । ननु एव उदात्तपठस्य तुरासाह्शब्दस्य कन्दोभावविषयत्वात्
काथमस्य भाषाया प्रयोगः ? तदाह—“लोके तु साहयते क्विप्” इत्यादि ॥ भाषा-
याम्—तुर साहयति इति सहे णिचि क्विप् । “अन्येषामपि दृश्यते” इति पूर्व-
पदस्य ‘तुरशब्दस्य’ इत्यर्थः, दीर्घ इति अत्र सद्योजर्मतम् । तत्र ‘नघिहतिह्रिष्वि-
ष्विचि सहितनिषु कौ’ (६।३।११६) इति सहरेव पूर्वपदस्य दीर्घ विहितो न तु
साहरेपि । अतएव “अन्येषामपि—” इत्याह नागेश । एवञ्च “सहे साडः स”
इति सहरेव पठ्य न च साहरेपि, इति पठ्य नाव प्राप्नोति । वस्तुतस्तु “छान्दस

उकार is ordered at the end of the base दिव् when at the end of a पद (i e, दिव्) being at the end of a पद changes its व् into उ and we get सुदि उ+आम्=सुदु+आम् (by यथादेश for “इ and उ” = सुदु+आम् । Similarly we get सुदुमि &c

मित— । सुगमा ॥ अथना नित्य बहुवचनानस्य चतुर्शब्दस्य रूपाण्यह—

दी— । चत्वारः (“चतुर्नङ ह्री. ” इति आम् । जस सर्वनामस्थानत्वात् आम् । चतुरः (शसः असर्वनामस्थानत्वात् न आम्) । चतुर्भिः । चतुर्भ्यः । चतुर्भ्ये ।

मित— । सुगमा ॥ चतुर्+आम् इति स्थिते “ऋखनद्यापो गुट्” इति ऋखानामावात् गुटि अप्राप्ते आह—

३३८ । षट्चतुर्भ्यश्च । ७।१।५५ ॥

दी— । षट्सञ्ज्ञकेभ्यः चतुरश्च परस्य आभो गुडागमः स्यात् । (“रषाभ्याम् ” इति) णत्वम् । (“अचो रषाभ्याम् द्वेच” इति णकारस्य) द्वित्वम् । चतुर्णाम् ।

आम् after words technically known as षट्सञ्ज्ञक (by the rules “आन्ता षट्” and “उतिच” &c) and after the base चतुर्, takes the augment गुट् । Thus चतुर्+आम्=चतुर्+नाम्—चतुर्णाम् । णत्व here coming by the rule “रषाभ्याम्—” । Then द्वित्व here of ण is optional by the rule “अचो रषाभ्याम्” । Thus both चतुर्णाम् and चतुर्भिः ।

मित— । ‘षट्’ इत्यनेन “आन्ता षट्” इति “उतिच” इति षट्सञ्ज्ञका शब्दा गृह्यन्ते, न तु केवल षट्शब्दः, तथाचवृत्ति—‘षट्सञ्ज्ञकेभ्य’ इति । अत्र “आमि सर्वनाम्. सुट्” इत्यतः ‘आम्’ इति षष्ठ्यन्तम् अनुवर्तते ॥ ‘चतुर्भ्याम्’ इत्यत्र “रषाभ्याम् नोऽथः समानपदे” इति णत्वम् । पाक्षिकाञ्च णकारस्य द्वित्वम् “अचो रषाभ्याम्” इत्यनेन । चतुर्+सु इति स्थिते “खरवसानयोर्विसर्जनीयः” इति रेफस्य विसर्गे आभे आह—

३३६ । ये सुपि । टाशा१६ ॥

श्री— । यस्मिन् वदुपपत्ते रोरिष विमयनीयः भाष्य १५८५ । यत्पम् ।
वस्य द्वित्य प्राप्त—

For — Easy

मिति— । 'यु' इति सप्तमी बहुवचनम् । तदाह 'यामो बहुवचन' इति ।
एष यमपञ्च इत्यत्र 'यमपञ्च' इति दत्ते गति चरेण विमयनीये इने यम म
इति सिद्धिः । यत्र च 'यमपञ्च' इत्यत्र 'यम' इत्यत्र 'यम' इत्यत्र 'यम' इति
यमितम् । सिद्धे गति चरेणो नियम ६, इत्याह—'य' एव न तु चरेण 'य' इति
चतुर + यु' इत्यत्र 'यम' इत्यत्र 'यम' इति चरेण 'यम' इति चरेण 'यम' इति
इति पाठिहे रिने प्राप्त चार—

३४० । शशाऽधि । टाशा३६ ॥

श्री— । आपि परे यो न द्वेष्ट । ययुष ॥ प्रियत्वात् । हे प्रिय
वस्य । प्रियवत्सारी—प्रियवत्सवारः । तौत्वात् तु मुट् प्रियवत्—प्रियवत्
ताम् । प्रीया य तुत्वात्—परमचतुर्वीम् । इति रेफागता ।

A son left r does not become duplicate ! when चम् (i e a
vowel) follows Thus we get ययुष without रिफ of वहार । The
base प्रियचतुर formed by the बहुवचन समास—प्रियाः चत्वार यय इति is
thus declined—प्रियचत्वा (with चत्वार here & in सब सामान्य affixes)
प्रियचत्वारो—प्रियचत्वारः—प्रियचत्वारम्—प्रियचत्वारो—प्रियचतुर । In संबुद्धि the
form is प्रियचत्वा with चम् by the rule 'चम् संबुद्धौ' । There will be
no मुट् in चत्वा of this base for it is subordinated here Thus we
get प्रियचतुर्वीम् without मुट् । But when चतुर is the प्रधान though
in a compound then मुट् may come as in the case of परमचतुर्वीम्
(which is a बहुवचन compound of परम and चतुर)

मित— । एव चतुर्षु इति एकधकारमेव रूपम् ॥ प्रिया चत्वार यस्य इति बहुव्रीहौ प्रियचतुर्शब्द विशेष्यनिष्ठ सर्ववचनयुक्तश्च तदाह—प्रियचत्वा इत्यादि । अस्य सर्वनामस्थाने “चतुरंगडुहोराम्” इति आम् स्यात् । शसौ सर्वनामस्थान-
त्वाभावात् न आम्—प्रियचतुरः इति स्यात् । प्रियचतुर् इत्यत्र चतुर् शब्दस्य गौण-
त्वात् ‘षट्चतुर्भ्यश्च’ इति सूत्रे प्रधानस्य चतुर्शब्दस्य ग्रहणात् गुट् न, अतः
आह ‘गौणत्वे न गुट्’ । ततः प्रियचतुराम् इति । चतुर्शब्दस्य प्राधान्ये सति
तु गुट् स्यादेव यथा परमचतुर्णाम् इत्यत्र । ‘परमचतुर्णाम्’ इति कर्मधारयसमासे
चतुर्शब्दस्य न गौणत्वम्—“उत्तरपदार्थे प्रधानस्तत्पुरुष” इति ॥ अथ लकारान्तं
निष्पद्यन् आह—

दी— । कमलं कमलां वा आचक्ष्यात् (इति “तत्कारोति तदाचष्टे”
इति णिचि कमलथतेः क्तिप् कमल् इति प्रातिपदिकम् । अस्य सौ “हलङादि—”
इति सुलोपात् आह—) कमल् कमलां कमलः । (कमल् सु इत्यत्र ल-
कारस्य इष्णत्वात् “आदेशप्रत्यययो” इति) पत्वम् । कमलषु । इति लान्ता ॥

Eng Easy

मित— । सुगमा ॥ अधुना मकारान्त निरूपयति । प्रशाम्यतीति क्तिप् “अनु-
नासिकस्य क्तिप् लोपः” (६।४।१५) इति दीर्घः । ततः प्रशाम् इति शब्दे
जाते सति आह—

३३१ । मो नो धातोः । टा२।६४ ॥

दी— । भान्तस्य धातोः नः स्यात् पदान्ते । नत्वस्य असिद्धत्वात्
लोपो न । प्रशाम्यति इति प्रशान् । प्रशामौ—प्रशामः । प्रशान्म्याम्
इत्यादि ।

A root ending in म takes न (in place of म) when at the
end of a पद । Thus प्रशामन्+क्तिप्=प्रशान् when at the end of a पद ।
Now न being at the end of a पद and प्रातिपदिक here, there should
be elision of it by the rule, “मलोपः प्रातिपदिकान्तस्य” (८।३।७) । But,

the rule "मोनी भावी" being later in the order of Astadhvari is to be regarded as असिद्धि [by the rule "पूर्ववासिद्धम् (ante)] with regard to the operation of the rule "नलोपः—". Thus प्रमात्+म्=प्रमात् (with (सु) लोप by "इव ज्ञाप्यो—").

मित—। 'अलोऽन्त्ये' इति सूत्रेण अन्त्यमकारस्य एव नकार स्यात् पदान्ते । ततः प्रमात्+सु इत्यस्य 'इव ज्ञाप्यो—' इति सूत्रेण प्रमात् इति अपसिद्धिः । ननु प्रमात् इत्यस्य नकारस्य पदान्तात् ततः प्रातिपदिकान्तस्य "न-लोपः प्रातिपदिकान्तस्य" इति नलोपः कथं न स्यात् ?—अस्योपमाह मोनीभावी इति विहितं नकारः पदान्तात् "नलोपः—" इति कृतं प्रति असिद्ध एव 'पूर्ववासिद्धम्' इति सूत्रेण । ततः नाम नलोपः । आमादी इति 'आदि-वर्तमानाभ्यामे' इति पदान्तात् 'नसम्' अन्त्येण तदाह—प्रमात्+म् इत्यादि । अतुना किम्—सम्बन्धं विधेयं निरूपयति—

३४२ । किम् फ । ७।२।१०३ ॥

ही—। किम् का स्याद्विभक्तौ । अक्षु-सहितस्याप्ययमादेशः । का—
कौ—के । कम्—कौ—काम् इत्यादि सप्तपञ्च

Eng—Egar

मित—। "अतः या विभक्ती" इत्यतः विभक्तौ इति अनुवर्तते तदाह—
किम् का विभक्ती इत्यादि । आमादीनाम् "अ" (७।२।१०३) इति पूर्वसूत्रात्
अकारः यथा नातुष्यति तदाह सूत्रम् "किम् का" इति । एव विभक्ती किम्
कादिभिः सति सावर्ण्येण अप्ययमादीन् करोति, तदाह—अक्षु भेदितस्य अपि
अयमादीन् । इदमप्ययमादीन्—'आमादीनाम्' इत्यनुवर्तनमन्त्येण । अक्षु
विपरिभाषण—त । किम् का इति व्याख्येयम् ॥ अक्षु इदमन्त्येण निरूपयति—

३४३ । इदमो म । ७।२।१०८ ॥

ही—। इदमो मः स्यात्सौ परे । त्यदाद्यत्वापवादः ।

m is ordered in place of the final m of इदम् when सु (1 st case

singular विभक्ति) follows This order of स in place of स is to bar अकार at the end due by the rule “त्यदादीनामः” (७२।१०२) ।

मित । “तदोः सः सौ अनन्त्यथो” इत्यतः ‘सौ’ अनुवर्तते ॥ अलोऽन्त्य-
परिभाषया अन्त्यस्य मस्य सः स्यात् । न च मस्यमविधिं निरर्थकः एव । तथा च
काशिका—“इदमो मकारस्य मकारवचनं त्यदाद्यत्ववाचनार्थम्” । ततः इदम्+स्
इति स्थिते आह

३४४ । इदोऽय्पुंसि । ७२।१११ ॥

दी— । इदमो इदोऽय् स्यात् सौ पुंसि । लोर्लोपः—अयम् ॥ त्यदा-
द्यत्व पररूपत्वं च ।

When सु of the masculine follows इदम्, then अय् is ordered
in place of the इद् of इदम् । Thus in इदम्+सु—अयम् (सु also eliding
by the rule “हलङ्गावस्थो—”) । Now in इदम्+औ, अकार is ordered at
the end by the rule “त्यदादीनामः”, so the author says “त्यदाद्यत्वम्” ।
Then we get इदम्+औ=इदम्+औ (the two अ combining into पररूप
आदेश by the rule “अतो गुणे”), and we look forward

मित— । सुगमा ॥ इदमो इद्-रूपस्य अय्—आदेशे सति, हलङ्गादिनोपे
च ‘अयम्’ इति ॥ इदम्+औ इति स्थिते “त्यदादीनामः”, इति अत्वे इद् अ औ इति
जायते—अत आह “त्यदाद्यत्वं पररूपत्वम् च” । ततः निरूपयति—

३४५ । दश्च । ७२।१०६ ॥

दी— । इदमो दस्य स स्यात् विभक्तौ । इमौ इमे (इत्यपि सत्त्वत्) ।
“त्यदादेः सम्बोधन नास्ति” इत्युत्सर्गः ।

Eng —Easy

मित— । सुगमा ॥ अपवादलक्षणव्यभिचारवान् उत्सर्गः । त्यदादीनाम्
प्रायेण सम्बोधनं नास्ति क्वचिच्चास्ति इति तदर्थः । हे स इति वदन्नायमेवावमानम् ॥
इदम् शब्दस्य टादौ अचि विशेषमाह—

३४६ । अनाप्यक । ०।२।११२ ॥

दी—। अथकारस्य इदमद्वयः अन्वयादिति विमर्शः । अथ इति
तु इत्यस्य एव प्रकारस्य व्याख्या । अनेन ।

इदमत्र लक्षणं तु अथार लोके अन्वयः इति लक्षणं । इति वाच्यं ।
अथार विमर्श इत्यत्र लक्षणं अथार लोके अन्वयः इति लक्षणं ।
The word अथ in the first instance is a particle denoting a
ending in the first part of the sentence and the second part of the
इदमत्र लक्षणं तु अथार लोके अन्वयः इति लक्षणं ।
(as is seen in the next).

नित—। अथ अथ इति अथार लोके अन्वयः इति लक्षणं ।
तत् 'अथ' अथ इति अथार लोके अन्वयः इति लक्षणं ।
इत्यत्र । अथार लोके अन्वयः इति लक्षणं ।
(as is seen in the next).

३४७ । इति लोपः । ०।२।११३ ॥

दी—। अथकारस्य इदमद्वयः अन्वयादिति विमर्शः ।

The ११ portion of इदमत्र लक्षणं तु अथार लोके अन्वयः
an अथ विमर्श इत्यत्र लक्षणं अथार लोके अन्वयः इति लक्षणं ।
अथार लोके अन्वयः इति लक्षणं ।

But the question here arises that the elision (लोपः) should
be due of the final letter of इति by the rule 'अथार लोके अन्वयः'
there can be no इति लोपः in अथार लोके अन्वयः—

नित—। अथार लोके अन्वयः इति लोपः अथार लोके अन्वयः
अथार लोके अन्वयः इति लोपः अथार लोके अन्वयः

दी—। “नानर्थके अलोन्त्यविधिरनभ्यासविकारे” (‘वार्त्तिक’) ।

“अलोन्त्यविधि” is not to extend to a portion, which in itself is अनर्थक (having no meaning at all), excepting अभ्यासविकार, when अलोन्त्यविधि is to extend no doubt. So here ‘इद’ in itself being अनर्थक there is no application of अलोन्त्यपरिभाषा here, But the whole of इद here elides

मित—। अनर्थकस्य आदेशो लोपो वा विकारो वा अन्त्यस्य अलो न भवति अपि तु सर्वस्य । अत एव अनर्थकस्य इद सर्वस्यैव लोपः वा विकारो वा । कृते लोपे अकारमात्रं शेषः ॥ ‘अभ्यासविकारे’ इति उक्तात् अभ्यासस्य तु विकारे कर्तव्ये अन्त्यस्य एव अलो भवति । केवलस्य घातोरर्थवत्त्वेऽपि द्वित्वेऽकृते समुदायस्यार्थवत्त्वात् अभ्यासमात्रस्य नार्थवत्त्वं इति अत्र सर्वलोपे अनिष्टापत्तिः । ततः “अभ्यासविकारे” इत्यनेन अभ्यासविकारे सर्वादेशः निषिद्धः ॥

३४८ । आद्यन्तवदेकस्मिन् । १।१।२१ ॥

दी—। एकस्मिन् क्रियमात्रं कार्यम् आदाविव अन्त इव स्यात् ।

[तेन अ भ्याम् इति स्थिते अस्य सूत्रस्य प्रकृतौ सत्यात्—“सुपि च” इति दीर्घः । ततः, आह—] आभ्याम् ।

When an operation is to come in a single letter then that one is to be regarded as both आदि वा अन्त as the case may be. Thus in अ+भ्याम् we can apply the rule “सुपिच” and by दीर्घ we get आभ्याम् । Here ‘अ’ इत्यस्य अन्तवत्त्वात् दीर्घत्वम् ।

मित—। सुगमा । ‘आद्यन्तवत्’ इत्यत्र ‘वति’ इद्वान्ते श्रूयमाणत्वात् प्रत्येकमभिसम्बध्यते । तदाह प्रकृतौ ‘एकस्मिन् क्रियमात्रं आदाविव अन्त इव स्यात्’ इत्यादि ॥ भाष्ये तु “व्यपदेशिवद् एकस्मिन्” इति सूत्रशिक्षा विहिता ॥

[मन्थे “व्यपदेशिवदेकस्मिन्” इत्यपठित्वा सूत्रकारेण “आद्यन्तवदेकस्मिन्” इति उच्चार्य ‘एकस्मिन्’ प्रज्ञायि ‘आद्यन्तवत्’ सर्वद्रव्यं वर्तते इति इक्षितम् विहितम् इत्याशाः ।

तावत्] इत्थं भिन्ने इति णिन्ने न । अथैव च भवति "इतिभ्योप" इति
इदं भोये च भिन्ने इति नान् "यतो भिन्ने एव इति भिन्ने एतान् भिन्ने प्राप्ते मति
चाह—

३४६ । भेदमदसोरको । ७।१।११ ॥

दी— । अथैवयोः इ भेदयोर्मिन्न एव न स्यात् । (गदु १।११ भिन्ने
परे) परम्भम्—एभि ॥ (इत्यदोनामा इति) अथपम् । नित्यं गदु टे
म्मे पानादसि लोपः । अस्मि—आम्भाम्—एभ्यः । आम्भाम्—आम्भाम्—
एभ्यः । अस्य—अनयोः—पुणाम् । अस्मिन्—अमणे—एव । अत्र
योग तु—अपम्भम्—इमहौ—इमहः । इमहम्—इमहौ—इमहः । इमहम्
इमहम्भाम् इत्योदि ।

उत्तु is not to come in place of भिन्ने after the 1st इत्थं
and अथम्भम् ending in अथम् । Then इत्थम् + भिन्ने = इत्थं + भिन्ने
(by लोपः) = अथम्भम् ("इतिभ्योप") = एभि । Here एभि comes
in by the rule 'य वचनं मन्त्रि' । In इत्थम् + ए (ष) = इत्थं + ए
(in १।११) we do not get अथम्भम् as in सामान् but अ
comes by the rule 'मन्त्रि' for इत्थम् being मन्त्रि. अ is नित्य
and comes in supercession of अदि । Then we get इत्थं + अ
which become अथम्भम् by इतिभ्योप । Hence the author here
says "अथम्भम् । नित्यं गदु टे अ पदात् "इतिभ्योप &c. Similarly अ।म्
एभि अथम्भम् अथम्भम् &c In अथम्भम् also there is लोपः अ पदात्
गदु (as in मन्त्रिम्) then "इतिभ्योप" and lastly एव and एव and the
form is अथम्भम् । Similarly एव is formed Declension of इत्थम् when
अथम्भम् (अथम्भम्) comes differs for then the rules 'अनयोः' 'इति
भ्योप" and "इ म भोरो" &c do not apply, these being disallowed
from operation owing to the prohibition अथम्भम् । &c Thus
we get अथम्भम्—इमहौ—इमहम्भम् &c

मित । “अतो मिस ऐस्” इत्यतः ‘मिस ऐस्’ अनुवर्तते । ‘अको,’ इति षष्ठ्यन्तम्, अविद्यमान, कः ककार, यथो तथो, इत्यर्थः । तदाह— ‘अककारयो इदमदसो’ इत्यादि । इदम्+मिस्=अ मिस्=एमि । “वहुवचने आत्थेत्” इत्यत्र एत्वम् । इदम्+उ इत्यत्र प्रथम तावत् त्यदायत्वम् ततः अस्य सर्वनामत्वात् स्मै नित्य । अतः नित्यत्वात् यादेशं वाधित्वा स्मै स्यादेव, पश्चात् “हलिलोपः” इति, इदलोपः ततः अस्मै इति ॥ अन्यत् सुगमम् ॥ ककारयोगे विशेषम् दर्शयति, यतः ककारयोगे “अनाप्यकाः”, “हलिलोपः”, “नेदमदसोरको,” इति सूत्राणां प्रवृत्तिर्न स्यात् ककार-योगे तन्निषेधात् ।

३५० । इदमोऽन्वादेशोऽनुदात्तरवृत्तीयादौ । २।१।३२ ॥

दी—अन्वादेशविषयस्य इदमोऽनुदात्तः अशादेशः स्यात् वृत्तीयादौ ।
अश् पचन साकच्कार्थम् ।

When अन्वादेश (1 e, a subsequent assertion of one already mentioned) is to be made for the word इदम्, then अश् is to be substituted for it in द्वितीया &c, and this is pronounced as अनुदात्त । The forms अस्मै with अशादेश are same as अस्मै without अशादेश, so the sutra should rather assert अनुदात्तत्व only & not अशादेश also, अशादेश having no significance here So to remove this ambiguity now the author says that अश् is to come in place of इदम् along with अकच्, so अशादेश is significant here, compare the example (though not given here) ‘इमकाभ्या क्वावाभ्या रातिरघीता, अथो आस्याम् अहरप्य-घीतम्’ ।

मित— । अन्वादेशे अश्वचनविधानामावेपि अस्मै आस्याम् इत्यादि लभ्यते “द्वितीयाटोस्त्रेण” इति द्वितीयादौ विशिष्यविधानात् । तद् अनुदात्तत्वमेव विधीय-ताम्, अश्वचनं च निरर्थकमिति चेत् ? अत्र समाधत्ते—अश्वचनं साकच्कास्य इदमो विहितम् ततो न निरर्थकम् । उदाहरणं यथा—“इमकाभ्या क्वावाभ्या राति-

कम्) । (तत्) छगाश्च छगाणौ—छगाणः । (पूर्ववत्) छगाण्डछ—
छगाण्डछ छगाण्ड । इति शान्ताः ॥

Eng—Easy

(अथ नकारान्ता कथ्यन्ते) राजन्सु इति स्थिते आह—

दी— । परप्चात् उपधादीर्घः ; हल्ङ्यादिलोपः । ततो नलोपः ।
राजा ।

मित— । राजन्सु इति “हल्ङ्याप्—” सूत्रेण सुलोपे सति प्रथमं तावत् पर-
त्वात् “सर्वनामस्थाने चासबुद्धौ” इति प्राती—उपधा वृद्धिः । ततश्च प्रातिपदिकान्त-
नलोपः, तथा च सूत्रम् ‘नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य’ । एव ‘राजा’ इति सिद्धम् ॥
हे राजन्सु इत्यत्र हल्ङ्यादिना सुलोपे सति नकारस्य पदान्तत्वात् प्रातिपदिकान्तत्वाच्च
लोपे प्राप्ते आह—

३५२ । न ङिसम्बुद्धयोः । ङाराट् ॥

दी— । नस्य लोपो न स्यात् ङौ सम्बुद्धौ च । हे राजन् ॥ ङौतु
छन्दस्युदाहरणम् । “छपां छलुक—” इति ङेलुक् । निषेधसामर्थ्यात्
प्रत्ययलक्षणम् । ‘परमे व्योमन्’ । “छाबुत्तरपदे प्रतिषेधो वक्तव्यः”
(वार्तिक) । ङौ विषये उत्तरपदे परे “न ङिसम्बुद्धयोः” इत्यस्य निषेधो
वाच्य इत्यर्थः । चर्मणि तिला अस्य चर्मतिल, मल्लनिष्ठ ॥ राजानौ—
राजान । राजानम्—रजानौ राजानः । ‘अङलोपोन’ (इत्यकार-
लोपः) , श्चुत्त्वम्, न च अङलोपः स्थानिवत् । ‘पूर्वत्रासिद्धे’ तन्निषे-
धात् । नापिवहिरङ्ग तथा असिद्धः । यथोद्देशपदोषाङ्गो परिभाषां प्रति
श्चुत्त्वस्य असिद्धतया अन्तरङ्गाभावे परिभाषाया अप्रवृत्तेः । जगार्ज—
राज । राजा ॥

The न at the end does not elide when ङि or सबुद्धि follows Thus
हे राजन्सु gives हे राजन् (with सुलोप) । In राजन् ङि, राजन् is a “भ”,
and not a “पद” । So how can the question of नलोप which is to

come at the end of a पद arise here as कि ? Hence the author says that the example of कि (L c न not elided in कि) is in Vedic language. In vedic language the कि elides by the rule सुप्— (vedic rule), and then in राजन् कि (कि being elided) we get राजन् here न् at the end being about to elide this Sutra bars elision and we finally get राजन् &c (in कि in Vedic uses) witness the example here परमि श्रीमन् । In राजन् कि though कि elides by सुप् and question of प्रत्ययस्य seems to cease by न सुमता दत्तः still here is प्रत्ययस्य (being a vadic case for other wise the निषेध in this sūtra will be useless. Hence the very fact of prohibition suggests प्रत्ययस्य here. If there is प्रत्ययस्य in vedic usages as परमि श्रीमन् though कि elides by the word सुप् (see above) why then should not प्रत्ययस्य exist in examples of compounds like चर्मद्वि (compounded from चर्मणि द्विष्ठा चक्ष) and ब्रह्मनिष्ठ (compounded from ब्रह्मणि निष्ठा चक्ष) and why thus किचुप् in सुमास be not by प्रत्ययस्य come under the operation of the rule yielding non-elision of न ? Against this the Partika “अङ्गी चत पद—” bars the operation of this rule कि सङ्गुहोः in case of कि if चतस्रपद—follow (as in चर्मद्विष्ठ &c) Then चर्मद्विष्ठ । ब्रह्मनिष्ठ &c are got with नलोप । Similarly राजानी—राजान् & with उपवाह्वि in सर्वनामप्रधान affix. In राजन् + वस् (वस् not being a सर्वनामप्रधान affix, we do not get उपवाह्वि) । The rule “अङ्गीषोऽन” (Sutra २३४) provides नलोप in वस् portion here. Thus we get राजन् + वस् which by चक्ष (the rule being “यौ वना वु” becomes राजन् + वस = राजन् । We here need not apprehend आनिवृत्त of नलोप here by the rule “अथः परदिन् पूर्वनिवृत्ति” for its आनिवृत्त will be prohibited when वस्

is to come in by the rule “पूर्ववासिद्धम्” । Again अल्लोप which with respect to भसत्रा and स्वादिप्रत्ययः is वहिरङ्ग in comparison with अत्त which is अन्तर ग being dependent on अ वीग only, should rather be regarded as असिद्ध by the maxim “असिद्धं वहिरङ्गमन्तरङ्गे” with respect to अत्त and thus अत्त is not to operate here Against this the author says that though वहिरङ्ग still अल्लोप is not असिद्ध with respect to अत्त । The reason is this maxim being mentioned by माथकार in the 6th chapter of Astadhyayi under the rule “वाहः ञद्” is called a वाहो परिभाषा and it is regarded as to operate only in its own sphere by the maxim “यथोद्देशं सत्रापरिभाषाम्” । But अत्त rule is in the 8th chapter and is असिद्ध by the rule “पूर्ववासिद्धम्” no matter whether अल्लोप is अन्तरङ्ग । And thus in fact this वाहोपरिभाषा can not thus operate in matter of अत्त it being असिद्ध respect to this परिभाषा । So in the from राज्ञ, अत्त must come in after अल्लोप । Similarly राज्ञा is formed । In राजन्+भ्याम्, न being elided आत् &c by the rule “सुप्ति च” is apprehended and we look forward—

मित— । “न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य इत्यत, ‘नलोपः’ (नस्य लोपः इत्यर्थः) अनुवर्तते । तदाह— ‘नस्य लोपो न—’ इत्यादि । ततः हे राजन् इति सिद्धम् ॥ राजन् ङि इत्यत्र ‘राजन्’ इत्यस्य मत्वात् पदत्वाभावात् नलोपस्य प्रातिरेव नास्ति, तत् कायमत्र ङौ नलोपो निषिद्धः ? इत्यतोत्तरमाह—‘ङौ तु छन्दस्येव’ इत्यत्र उदाहरणम् । उदाहरणं यथा—‘परमे व्योमन्’ । ‘व्योमन्’ इत्यत्र “सुपा सुलुक्—” इति छान्दस सूत्रेण ङि लुकि सति प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य नलोपे प्राप्ते तन्निषिध्यते । अत्र ङे लुका लुप्तत्वात् “न लुप्तताङ्गस्य” इति सूत्रेण प्रत्ययलक्षणाभावः युक्तः, किन्तु “निषेधसामर्थ्यात्” ज्ञायते यदत्र प्रत्ययलक्षणमस्येव अन्यथा निषेधः व्यर्थः स्यात् । अत आह “निषेधसामर्थ्यात् प्रत्ययलक्षणम्” एतदपि छन्दसि सम्भवत्येव ॥ ननु यदि परमे व्योमन् इत्यादौ ङे लुका लुप्तत्वेऽपि प्रत्ययलक्षणं स्यात् तदा—चर्मणि तिळा अस्य

In सुप्विधि (i. e, as regards rules on case-affixes) in स्वरविधि (i. e, when स्वर is to be enjoined), in सञ्ज्ञाविधि (i. e, when सञ्ज्ञा is being enjoined), in तुप्विधि of कृत् affixes, नलोप is to be regarded as if it has not taken place at all. But in other place, नलोप is to be deemed as taken place, thus in समासविधि &c, नलोप is taken as accomplished, so we have राजाश्च । Hence in राजन् + श्याम् and राजन् + भिस्, नलोप being असिद्ध we do not get दीर्घ (आत्व) by “सुप्-च” and ऐस्व by the rule “अतो भिस् ऐस्” respectively. So in राजन् + श्यस् we do not get एत्व by the rule “बहुवचने भाव्येत्” । The base प्रतिदिवन् is also like राजन्, but in प्रतिदिवन् + शस् there being अलोप we look forward—

मित—। विधान विधिः । सुप्च स्वरश्च सञ्ज्ञा च तुक्च, इन्द्रः । तेषां विधयः । तेषु । ‘कृति’ इति तुका सम्बध्यते, अन्यत्र असम्भवात् । कलितं यथा— सुपोविधौ, स्वरविधये’ सञ्ज्ञाया विधेयायाम्, कृतिपरे यः तुक्, तस्य च विधौ नलोपः असिद्धः । अत्र “पूर्ववासिद्धम्” इत्येव नलोपे असिद्धे सति आरम्भो नियमार्थः । “एतेष्वेव नलोपोऽसिद्धो भवति नाभ्यव” । तथा च ह्यसौ नान्यत्र ‘राजाश्च’ इति । अत्र नलोपः सिद्धः एव । अत्र विस्तरव्याख्या च काशिकायां द्रष्टव्या ॥ प्रतिदीव्यतीति प्रति + दिव् (प्रीडायाम्) + कानिन् = प्रतिदिवन् इति प्रातिपदिकम् । अस्य राजवत् रूपम् । किन्तु शसि भत्वात् राजवत् अलोपे कृते विशेषमाह

३५४ । हलिच । ८।१७७ ॥

दी—। रेफवान्तस्य घातोरूपधाया इको दीर्घः स्यात् हलि । न चाऽलोपस्य स्थानिवत्त्वम् । (न पदान्त इति सूत्रे) दीर्घविधौ तन्निषेधात् । वहिरङ्गपरिभाषा तूक्त्यायेन न प्रवर्तते । प्रतिदीव्यः । प्रतिदीव्या इत्यादि ॥ यज्वा—यज्वानौ यज्वान् ।

The उपधा इक् vowel of a verb ending in र or व becomes दीर्घ when a हल् letter follows. Thus प्रतिदिवन् + अस् becomes प्रतिदीव् with

the penultimate vowel being lengthened. Here अङ्गोप is not to be treated as आनिवन् for its आनिवन् is prohibited in connection with दीर्घविधि in the rule 'न पदान्—' (ante) And वङ्गिपरिभाषा also to make अङ्गोप असिद्ध does not operate here for reasons discussed under the rule 352 in connection with the formation of the word राघवः ॥ (Rest Easy).

मित्र—। वीर्यवशात् दीर्घ इत्यन् इति अनुवर्तते । 'सिद्धिवाप्तिः इत्यन् वातिः ।' च । वातिः इति 'वीर्य' इत्यस्य निमित्तम् । तदाह—'रिपुनात्मन् वातिः इत्यादि ॥ ननु "अथ पर्यायम्—" इति सूत्रेण अङ्गोपस्य आनिवन्मात्रमित्यत्र चकारेण अवधाने सति इत्युपपत्त्यामावात् अवशिष्ट दीर्घ स्यात् इत्याकाङ्क्षायां—'अथ अङ्गोपस्य आनिवन् नास्ति । दीर्घविधी "न पदान्—" इति सूत्रे तन्निर्दिष्टम् ॥ वङ्गिपरिभाषाया अपाठितान् 'राघवः इति उपपत्त्यामावादे आप्त्वात् ॥ यत्नम् अहं सुखि राजन् । गतिं तु अङ्गोपे प्राप्ते वाह—

३५५ । न संयोगादमन्सात् । ३।४।१३७ ।

टी—। वङ्कार-सकार । संयोगो राघ पराच प्रलोउकारस्य लोपो न स्यात् । यज्जन । यज्जना—यज्जन्त्याम् इत्यादि । (यज्जन्त्याम् अस्मि अनेन सूत्रेण अङ्गापे असति—) यज्जन् । (यज्जन्त्याम्—यज्जन्त्याम् इत्यादि ।

The अङ्कार of अन् portion of words having वङ्कार or सकार as conjuncts preceding does not elide; when it is a "न । Thus यज्जन् + सन्—यज्जन without अङ्गोप for here अन् portion comes after वान्-सेवीय । Similarly यज्जन् + सन् gives यज्जन् without अङ्गोप for अन् here is preceded by मानसंवीन ।

मित्र—। वयं मय वसो इह वी अस्मी यज्ज । तच्चात् संवीनात् । वान् संवीनात् मानसंवीनाय इत्यर्थः । 'अङ्गीपान्' इति वर्तते । अन्वात् सुवचम् ॥

‘हव’ तन्नामकम् असु हववान् इति हव + हन् + क्ति (“प्रक्षम्भूण हवेषु क्तिप्” इति) = हवहन् । अस्य सौ विशेषं दर्शयति

३५६ । इन्-हन्-पूषार्थानां शौ । द्वा० १२ ॥

दी—। एषा शावेव उपधाया दीर्घः नान्यत्र । इति (हवहन् सु इत्यव दीर्घस्य) निषेधे प्राप्ते—

Eng Easy

मित—। ‘इन्’ इति इन्नन्ताः गृह्यन्ते । इन्, हन्, पूषन्, अर्थमन् इत्यन्तानां शौ दीर्घः स्यात् । “जसृशो शिः” “शिः सर्वनाम स्थानम्” इति तदेव ‘शि’ अव गृह्यते । “नोपधाया” (द्वा० १७) “सर्वनामस्थाने चासबुद्धौ” इति सिद्धे नियमार्थोपमाश्रयः । अतः आह—“शावेव ..नान्यत्र” । ततः हवहन् + सु इत्यव उपधायाः दीर्घस्य निषेधे प्राप्ते आह

३५७ । सौ च । द्वा० १३ ॥

दी । इन्नादीनाम् उपधायाः दीर्घः स्यात् असम्बुद्धौ सौ परे । वृत्रहा । हे वृत्रहन् ।

The उपधा of इन्नन्त words, of words ending in हन्, of पूषन् + अर्थमन्, becomes lengthened when सु not of सबुद्धि follows Thus हवहन् + सु = हवहन् (with सुलोप by “हल्ङ्राप्भ्यो—”) = हवहान् (with उपधादीर्घः) = हवहा (by “नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य”) । But in सम्बोधन, न does not elide as in the case of राजन् by the rule “न डिंसंबुद्धिः” and there is no उपधादीर्घः also, and the result is हे हवहन् ।

मित—। पूर्वसूत्रमत्रावकर्तते । तदाह—“इन्नादीनाम्” इत्यादि । ‘असबुद्धौ’ इति उक्त्वात् ‘हे हवहन्’ इत्यव दीर्घः न स्यात् ॥

दी—। “एकोजुत्तरपदे णः” (सूत्र) ३०७) इति (? अत्र णत्वम् । वृत्रहणौ वृत्रह्याः । वृत्रह्याम्—वृत्रह्यौ ।

Eng Easy

उपसर्गस्थात् इति लभ्यते । अत पूर्वसूत्रे आह—उपसर्गस्थात् निमित्तात् परस्य इत्यादि । किन्तु योगविभागसामर्थ्यात्—“अतुपूर्वस्य” इत्यंशे उपसर्गात् इत्यनुवृत्तिर्नास्ति । किन्तु ‘हन्ते’ इत्यनुवर्तते । “रपास्यां नोण्” इति च । ततः फलितमाह—हन्तेरतुपूर्वस्य नस्य ण स्यात् । सिद्धे सति नियमाभ्रम् । तथा च वृत्तिः—‘नान्यस्य इति । एव प्र+हन्+लट् अन्ति=प्रहन्ति इत्यत्र “हन्ते” इति प्रातः णत्वं, ‘अतुपूर्वस्य’ इति नियमात् न भवति ॥ “प्रातिपदिकान्तं गुम् विभक्तिषु च (८४११) “एकाजुत्तरपदे ण्” (८४१२) “कुमति च” (८४१३) “हन्तेरतुपूर्वस्य” (८४१२) इति हि अष्टाध्याय्या सूत्रपाठक्रमः । ततः हवक्षः इत्यत्र “प्रातिपदिकान्तं” इति निवर्तते, परत्वात् प्रकृतोपयोगित्वाच्च “एकाजुत्तरपदे ण्” इति च प्राप्नोति । तदपि “हन्तेरतुपूर्वस्य” इति सूत्रेण प्रतिषिध्यते । इदं च सूत्रम् “अनन्तरस्य विधिर्वा भवति—” इत्यादि परिभाषया विधिरपि भवतु प्रतिषेधोपि भवतु । तथा च ‘अतुपूर्वस्य’ इति विधिमाश्रित्य प्रहन्ति इत्यत्र एव हन्तेः अव्यवहित—णत्वं वारयतु, “हन्ते” इति च अनन्तर सूत्रं निषेधयतु, न तु “एकाजुत्तरपदे ण्” इत्यादि—पूर्वगतानि सूत्राणि । इति आशङ्क्य दीक्षित उवाच—

दी । योगविभागसामर्थ्यात् “अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा” (परिभाषा) इति न्यायं वाधित्वा “एकाजुत्तरपदे—” इति णात्वमपि निवर्तते । नकारे परे कुत्वविधिसामर्थ्यात् अल्लोपो न स्थानिवत् । वृत्रक्षः । वृत्रक्षा इत्यादि । यत्तु ‘वृत्रक्षः’ इत्यादौ वैकल्पिक णात्वम् साधवेनोक्तं तत् भाष्यवार्तिकविरुद्धम् । एव शाङ्गिन्, यशस्विन्, अर्च्यमन्, पूषन् । यशस्विन्निति विन्प्रत्यये इनोन्थकत्वेपि ‘इन्हन्—’ इत्यत्र ग्रहणं भवत्येव । ‘अन्-इन्-असृ मन् ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति” (प-) इति वचनात् । अर्थमिन् अर्थमणि । पूष्या—पूषणि ।

Owing to the force of योगविभाग (i. e., splitting up of the Sutra into two) the maxim “अनन्तरस्य विधिर्वा भवति” &c is superceded here, and the rules “एकाजुत्तरपदे ण्”, “कुमति च”, “प्रातिपदिकान्त—” are all barred by the rule “हन्तेरतुपूर्वस्य” । So no णत्वं in हवक्षः

In इतश्च, अङ्गीय is not to be regarded as क्कानिबत् and thus should not stand in the way of कुल here, for the very fact that कुल is enjoined when नष्टा follows suggests that here अङ्गीय is not to be regarded as क्कानिबत् thus इतश्च + अम् = इतश्च + अम् = इतश्च (without cerebral). Madhava however makes अम् optional in इतश्च by the rule "मातिपदिक्कानि—" and he says that "इतिरत्पूर्वम्" bars "एकाग्रतपदिक्" &c. and not prior rules. But this being against मातृ and Katyayana the author of Varttikas is rejected. Thus the मातृ writes "कुलवाधि इतिरेव प्रति पक्षो न कश्च" । किं प्रयोगम् ? इतश्च कुलम् । Similarly प्राङ्गिन्, यमसिन्, पूयन् &c. are declined. In यमसिन् &c. इन् portion of विन् is not significant (अर्थवान्), so how can it come under the operation of the rule "इन् इन्—" &c. and the परिभाषा "अर्थवान् यदने मानसकम् न कश्चम्" standing in the way ? On this the परिभाषा is that "यम इन् अम् मम् etc. signify तदन्तविधि both significantly and not significantly as well" and it thus says that इन् of विन् &c. is to be regarded as significant. In किं the form is both अर्थवान् and अर्थमन् owing to optionality of अङ्गीय. In किं by the rule "विभाषा किञ्चो" । Similarly both पूयति and पूयति are correct in किं ।

नितम्— । अथ वाचनमीरमा इत्यस्या यथा—"यदि अणू ल् इत्येव 'इतोः इति गत्येव आचोऽत तर्हि 'इतिरत्पूर्वम् इत्यनेन सूते ज्ञात् । उपसर्गस्यात् निमित्तात् परस्य इतिरत्पूर्वस्य चर्त्त इत्येवार्थेन प्रसक्तोक्तं गत्येव इति च अत्र । अथो बोधविभावसामान्यात् अत्रमात्रम् । निवृत्त इति विभावते" । "एकाग्रतपदिक्—" इति अत्र निवृत्ति इत्येव "कुलमति च" "मातिपदिक्कानि—" इति सूत्रवत्त्वादि आचोऽतपयचम् अत्र सिद्धम्, अत्र अपोपत्तयचनात् । न चात्र "अच" अचसिन् पूयति च इति अङ्गीयस्य पूर्वकादपि अत्रविधी सति, अङ्गीयस्य क्कानिबत्तमात्रम्

तत्र, इत्यव. कुल न इति वाच्यम् । “हो हने— इति सुतेण नकारि परे कुल-
विधिसामर्थ्यात् इदं ज्ञायते यदत्र अलोप. न स्थानिवत्, तदो सुवारम्भ एव व्यर्थं स्यात्,
तदाह—“नकारि परे कुलविधिसामर्थ्यात्” इत्यादि । अत एवम् इति नत्वाभाव
कुलेन सिद्धम् ॥ माधवस्तु ‘हवन्न’ इत्यादि “प्रातिपदिकान्त” इति सुतेण अत्र
शत्वमपि साधयति । तस्यते “हन्तेरत्पूर्वस्य” सूत्र, “एकागुत्तरपदेषु “कुमति च”
इति सूत्रद्वयस्य व्यावर्तकम्, ननु पूर्वगतस्य “प्रातिपदिकान्त—” इति सूत्रस्य । अत
तत्र, इत्यत्र शत्वमपि साधत्वेन द्रव्यति । किन्तु भाष्यवार्तिकधिरौघात् एतदुपेक्ष्यम् ।
तथा च भाष्य ‘कुव्यवाये ङादेशेषु प्रतिषेधो वक्तव्य’ । किं प्रयोजनम् ? तत्र
सुत्र इत्यादि” । “हन्तेरत्पूर्वस्य” इति सूत्रे “कुव्यवाये—” इतिवार्तिकात् अत्पूर्व-
ग्रहणा न कर्तव्यम् इति हि भाष्यमतम् एवमत्र शत्वप्रकरणे ङादेशकुव्यवाये सति प्रति-
षेधवचनात् “प्रातिपदिकान्त—” इति शत्वमपि ङादेशकुव्यवाये न भवति इति ज्ञायते ।
अतएव साधवमतमवाह्यम् । “अर्थस्त्रिअर्थमणि” इति “विभाषाडिह्यो” इति विकल्पात् ॥
अन्यत्सुगमम् ॥ अधुना नधवन्शब्दे विशेषवक्तुमाह—

३६० । मधवो बहुलम् । ६।४।१२८ ॥

दी— । ‘मधवन् शब्दस्य वा ‘तृ इत्यन्तादेशः स्यात् । [‘तृ इत्यस्य ।
च इत् ।

Eng — Easy

मित । “अवर्णः तृ असौ” (६।४।१२७) इत्यत्र ‘तृ’ अनुवर्तते । ‘मधवा
इति षष्ठ्यर्थे प्रथमा । तत्र आह—‘मधवन्शब्दस्य’ इत्यादि । एवम् मधवत् इति
जाते सौ च परे आह—

३६१ । उगिदचां सर्वनामस्थानेऽघातोः । ७।१।७०॥

दी— । अघातोऽगिदोः नलोपिनोऽन्वतेश्च सुमागमः स्यात् सर्वनाम-
स्थानेऽपरे । उपधादीर्घः । मधवान् । इह दीर्घे कर्तव्ये सुयोगान्तलोपस्य
अविद्धत्वं न भवति । बहुलग्रहणात् । तथा च “श्वन्पुत्रान्—” (उनादि-

सूत्रे । इति निपातनात् (घनस्योदात्त) मधयल्यात् मनुष्यं च भाषायामपि यन्त्रद्वयसिद्धिम् आभिरुप्य पृष्ठस्युयं मत्पात्पातमाकरे । (मधयान् इति दीर्घः । उदाह) हविर्गच्छति नि गृह्यो मत्सेपु मधयान्तौ इति मदि । मधयन्तौ मधयन्त । हे मधयन् । मधयन्तौ—मधयन्तौ—मधयन्तः । मधयन्तः—मधयन्तः इत्यादि । तृत्वभाष—मधयन्तः । ए वसि ईवनिपौ इति वनिवन्तं मधयोदात्तम् हन्वन्त्येव अन्तोदात्तं तु लोकेपि इति विशेषः । मधयान्—मधयान् (इत्यादि) सुटि।मवत् ।

तुन् is the augment of bases having लृक् वत् (elision) at the end of bases having the root चय् with न elided from it at the end, when सर्वनामव्याज affixes follow. Thus in मधयान्तु, तु elides by the rule लृक्पाप्मो— then there is सर्वनाम लोप and the form is मधयन् which by उपवादीव in the rule 'सर्वनामव्याजं चाधनुदा (१।१।८) becomes मधयान् । Owing to the force of वृत्त in the dictum 'अवित्पदति' अवित्पदति अवितिभाषा अवित्पदति । विविधानं वृद्धा समीप्य चातुर्विधं 'वाङ्मल वदति —here सर्वनामलोप is not regarded as अहित when उपवादीव is to be made. If it be argued that let the form be मधयन् here, by adopting अवित्पदति of सर्वनामलोप the author says that मधयान् with लोप is adopted by writers thus Bhatti has अवित्पदति मधयन्मधयान् । And Kālyāṇa also in his भाष्यलोप says that मधयान् is the form—it is got as मधयन् by निपातन् in the *anadī* Sutra वृत्तचन — and as मधयन् by adding मनुप् after लव meaning wealth' And the base मधयन् with मनुप् becomes मधयान् (as दीर्घ) here उपवादीव coming by the rule "अलसनाम चावातो (infra १।१।१३) । So लोप use as मधयान् is legitimate. Thus both मधयन् and मधयन् being got Kālyāṇa rejects the sūtra "मधयान्मधयन् both in Vedic and classical languages there are seen, though

differing in स्वर only In सुट् affixes १ e, in first विभक्तिप्रत्यय मधवन् without 'ह' is like राजन् &c 'Now as regards the form of मधवन् in शम् (अम्) we look forward—

मित—। उगिदचाम् सर्वनामस्थाने अघातो, इति छेदः। उक्त्वा इति प्रत्याहारः। उक्त्वा इत् येषां ते 'उगित्'। 'अचः' इति गलोपयुक्तस्य अचुघातो ग्रहणम्। 'अघातो' इति 'उगित्' विशेषणम्। न तु अचते, तस्य स्वभावादेव घातुत्वमावग्रहणोत्। "इदितो गुम् घातो" (७।१।६८) इत्यत 'गुम्, अधिकारोऽत्र वर्तते' तदाह—“अघातोरुगितो गलोपिनो अचते इत्यादि। एवम् 'मधवन्' इत्यस्य 'ह' इत्यस्य ऋदित्वात् उगित्। तत गुम्। ततस्य मधवन् सु इति स्थिते हल्ङादिना सुलोपः, सयोगान्त लोपः। मधवन् इति। तत "सर्वनामस्थाने" इति उपघादीर्घं कर्तव्ये असिद्धोपि सयोगान्तलोपो—“क्वचित् प्रवृत्ति क्वचिदप्रवृत्ति क्वचिदधिक क्वचिदन्वयदेव। विधेर्विधान बहुधा समीक्ष्य चातुर्विधं बाहुल्यं वदन्ति—” इति बहुलग्रहणात् अत्र नित्यो भवति। तत मधवान् इति रूपसिद्धिः। न चात्र सयोगान्तलोपस्य असिद्धत्वमाश्रित्य मधवन् इति रूपं साधु इति वक्तुं शक्यम्। यत दीर्घं प्रयोग एव शिष्टसम्मत, तथा च अट्टि—“हविर्जघिति मधवानसौ” इत्यादि। कौयटोपि भाष्यप्रदीपे मधवान् इति रूपं समर्थयामास, अपि चाह—मधवन् इति “अन्उचन्—” इति ऊणादि सूत्रेण सिध्यति, मधवत् इति तु घनपर्यायात् मधशब्दात् मत्तुपि भवति। मधवत्शब्दस्य सौ तु मधवान् इति रूपम् “अलसन्तस्य चाघातो” इति दीर्घः। अनेन च “मधवन् मधवत्” इति शब्दद्वयस्य लोभे सति “मधवा बहुलम्” इति सूत्रं व्यर्थमेव इति कौयटस्य मतम्। किन्तु “मधवन् मधवत्” इत्यत्र स्वरादिभेदस्त्वत्वात् तावत् कौयटमतं चिन्त्यं ॥ 'ह' आदेशभावे तु मधवा मधवानो इति राजवत्। सुटिति स्त्रादिपञ्चानां प्रत्याहारेण निर्देशः अपि च मधवत्शब्दे यद्यपि स्वरविशेषः अस्ति न केवलं छन्दोगत एव किन्तु लोकेपि तदाह “छन्दसीवनिषीच”, इति वनिवन्त मध्योदात्त छन्दस्तेव। अन्तोदात्त लोकेपि अस्ति इत्यादि ॥ शसि मधवन् अम् इति स्थिते “अलोपोनः” इति अलोपे च प्राप्ते आह

मिध—। आ च युवा च मधवा च इति इन्धः । तेषाम् । “वसो सम्प्रसारणम्” (६।१।३१) इत्यतः सम्प्रसारणम् अनुवर्तते । ‘मस्य (६।१।२८) इत्यन्धितत्वेत्येव । “अन्तोपोऽन” इत्युत्तरसूत्रात् अन अपकृष्यते । [उत्तरसूत्रात् आनयनं नाम अपकर्षः] । तदपि अयुवमधोनाम् प्रत्येकं विशेषयति । तत आह—
 ‘अन्नन्तानां मसश्चकानाम्’ इत्यादि । मधवन् + अस् = मध उ अन् + अस् इत्यत्र पूर्व-
 रूपार्थं वदति “सम्प्रसारणञ्च” । ततः मधउन् इत्यत्र “आद्गुणः” इति गुणः ।
 एव मधोन्, मधोना इत्यादि सिध्यति ॥ सूत्रे अन्नन्तानां आदीना इति व्याख्यानात्
 मधवतः इत्यत्र अन्नन्तत्वाभावात् सम्प्रसारणं न स्यात् । एव मधवतः स्त्री मधवती-
 (“पुत्रयोगादाव्यायाम्” इति डीष्) इत्येतापि अन्नन्तत्वाभावात् सम्प्रसारणम् न प्रवर्तते ।
 तदाह—“अन्नन्तानां किम् । मधवतः” । इत्यादि ॥ सूत्रे ‘अतद्धिते’ कथम् उक्तम् ?
 मधवा देवता अस्य इति “सास्य देवता” इत्यणि कृते माधवनम् । अत्र मधवन् इति
 अन्नन्तत्वेपि तद्धितप्रत्ययसंख्यात् न सम्प्रसारणम् ॥ एव अन्शब्दस्य सम्प्रसारणे सति
 युन युना इत्यादि । युवन् शब्दस्य शसि वकारस्य सम्प्रसारणे, तत पूर्वरूपे सति
 युउन् + अस् इति जाने पुन यकारस्य सम्प्रसारणमागच्छा आह—

३६३ । न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम् । ६।१।३७ ॥

दी—। सम्प्रसारणे परतः पूर्वस्य यथाः सम्प्रसारणं न स्यात् । इति
 यकारस्य (सम्प्रसारणेन) न इत्त्वम् । अत एव शापकात् अन्त्यस्य यथाः
 पूर्वं सम्प्रसारणम् (अन्यथा सम्प्रसारणनिषेधः व्यर्थः स्यात्) । यूनः ।
 यूना—युवभ्याम् इत्यादि ॥ अर्वा । हे अर्वन् ।

When a सम्प्रसारण follows then a prior यच् letter does not further take सम्प्रसारण । Thus here in युउन् + अस् there is no further सम्प्रसारण of यकार, and so य here does not become इकार । This very sūtra thus suggests that we are first to make सम्प्रसारण of the last यच् letter Hence युउन् + अस् becomes यून् ॥ The base अर्वन् यच् सु becomes अर्वा like the base राजन् । Its सम्बोधन thus is हे अर्वन्, as in राजन् । Then we look forward .

मित—। सुगमा ॥ अत्रातो इतिपि चरन् नञ् चने योनाचनः । तदाच
नेवच 'वाहिरुच्यत उद्वह' इति । अत्रा सी संवृत्ति च यत्रवत् यत् ।
तदाह— अत्रा । इ चरन् ॥ अत्रा चरन् विज्ञेयं दमयति—

३६४ । अर्थपात्रसाधनम् । ६।४।१२७ ॥

वी—। नभारहितस्य अन्तु इत्यस्य अन्तस्य नृ इत्यस्यादयः स्यात्
न नृसौ । उगित्वाऽन्तुम् । अयन्तो—अयन्ताः । अयन्तम्—अयन्ती—
अयन्ताः (सो सर्वनामभ्यासनामावात् न नृम्) । अयन्ता—अयन्तयाम् इत्यादि ।
'अयन्ताः किम् ? अयन्ता यद्वत् ।

Of the base चरन् not preceded by नञ्, it is ordered at the
end when विभक्तिप्रत्यय other than तु (1st singular) follows. This
it being उगित् अल्लोका नृमायन when सर्वनामभ्यास affixes follow (as
in the case of सवना—see ante). Thus चरन्ती—चरन्ता &c. But
यत् not being a सर्वनामभ्यास affix, तुम् does not come in and the
form is चरन्तु—so on. Why do we say चरन्ता in the Sutra ? We
need चरन्ता which does not thus being preceded by नञ् take 'त'
and is declined like the base चरन् ।

मित—। चरन्ता इति चरन्ता इति इत्यच्चेद । अविद्यमानः नञ् यत् तत्
अनन्ता नमपठितम् इत्यच् । अन्ता चरन्ता इत्यच् । न तु इति अन्ता ।
तच्चित् । अन्ता इत्यचित्तमिति । उगित्वाह—नभारहितस्य अन्तु इति अन्ता
इत्यादि ॥ अन्ता सुवन्तम् ॥

['अन्तायम्' इति श्रुते विहितं अन्तादिना । स च अन्तायम् आदित् इति
व्याख्यायति । अतः 'अन्तादिना' इति पञ्चासुता पाठा समीचीना ॥ यपित्, मदिन्
अन्तायम् इति लकारानामा विज्ञेयं वक्ष्यते वाह—

३६५ । पथिमप्युक्तुमात् । ७।१।८५ ॥

वी—। पथिमाकारो अन्त्यादेशः स्यात्सौपरे । 'आ आत्' इति प्रथम
पथ सुदाया एव व्यक्तेर्विधानात् नागुनासिकाः ।

आकार is ordered at the end of the bases पयिन् मयिन् and ऋमु-
चिन् when सु follows This आकार being in place of नकार, the
अनुनासिक, should naturally be अनुनासिक by आन्तरतम्यता । But this
is not the case here For the explanation here is 'आ आत्' So
pure आ being enjoined it is not अनुनासिक by आन्तरतम्यता । Then
we look forward—

मित—। “अलोन्त्यस्ये” इत्यनेन अन्त्यस्य नकारस्य आकारः स्यात् । न च
नकारस्य आन्तरतम्यत्वात् अनुनासिक आकारः इह प्राप्नोति । यतः अतः सुवे ‘आ आत्’
इति प्रसिध्यते यद्यत्र आकारः विधीयते न तु अनुनासिक आकारः, एवं व्यक्तिनिर्देशोपमं
न तु आक्षेपनिर्देशः । अतः आह—“आ आत्” इति प्रद्वेयेण यद्वाया एव “इत्यादि ।
अधुना अनेन सुवेय पयि आ ऋमुचि आ इति स्थिते आह—

३६६ । इतोऽतुसर्वनामस्थाने । ७।१।८३ ॥

दी—। पन्थादेरिकारस्य अकारः स्यात्सर्वनामस्थाने परे ।

Eng—Easy

मित । सुगमा । एव पय आ मथ आ ऋमुच आ इति जाते आह—

३६७ । थो न्यः । ७।१।८७ ॥

दी—। पथिमथोस्यस्य न्यादेशः स्यात्सर्वनामस्थाने परे । पन्थाः—
पन्थानौ—पन्थानः । पन्थानम्—पन्थानौ ।

The थ of the base पयिन् and मयिन् becomes थ when
सर्वनामस्थान affix follows Thus we get the forms पन्था,
पन्थानौ &c

मित—। ‘थ थ’, इति छेदः । ‘थ’ यकारस्य इत्यर्थः । ‘ऋतुचिन्’ इत्यत्र
यकारस्य असुप्त्वात् तद्वयहणम् निवृत्तम् । पथिमथियहणम् तु अनुवर्तते । आदेशे
अकारः उच्चारणार्थं बोध्यः । ततः आह—पथिमथोः यस्य न्यादेशः स्यात्’ इत्यादि ।
एव पय आ इत्यादौ पय आ = पन्था ॥ “इतोत्—” इति पयन् मयन् ऋतुचन् ।

'बोम' इति पत्यन मन्त्रन अतुषन् 'सर्वनामस्थाने वा— इति उपवादीष
पत्यानी मन्त्राणी अतुषावी इत्यादि बोध्यम् । अतुषा मसि विसेवमाव—

३६८ । तस्य टेलोप । ७।१।८८ ॥

वी— । मसंश्लक्ष्ण पद्यादेः टेलोपः स्यात् । पयः । पया—पयि-
न्यास इत्यादि । पूर्व मन्त्रो । अमुकाः ॥ ॥ अयो मास्तससस्य कोपि
मत्वात् टिलोपः—सुपयी मपरी । अमुपयी सेमा ॥ आर्य नपुसके न
भवति 'म लभता—' इति प्रत्ययलक्षणमिवेभात् । सुपयिवनम् । सम्बुद्धौ
नपुसकानी मन्त्रोपो वा वाच्य (वास्तिक) हे सुपयिन्—हे सुपयि । 'बलोपः
ध्रुस्वर—' इति गलोपस्य अमिवत्वात् इत्यस्य गुणो न ॥ (नपुसके)
विपयने मत्वात् टिलोपः—सुपयि । यौ सर्वनामस्थानत्वात् सुपयानि ।
पुनरपि—सुपयि, सुपयी—सुपयानि । सुपया । सुपये—सुपयिन्याम् इत्यादि ।

Eng—Easy

नित— । पयिमन्त्रमुचाम् इति अनुवचति । तदाह— मसंश्लक्ष्ण पद्यादेः
इत्यादि । मन्त्रदन्तकवाचिन्मन्त्रमन्त्र पयिन्मन्त्रम् । अमुपयि न वाचो ।
सौ 'पार्ज' तत् इकारश्च अतारि च अतुषा । अतश्च सर्वनामस्थाने इकारश्च
आकार, उपवादीष च अतुषावी—अतुषाव । अतुषावन—अतुषावी—अतुष
इत्यादि । सुभोमन पया' अया इति बहुव्रीहि 'अमे' इति नागलक्षणे कोपि
सति मन्त्रात् अनेन ह्येव टिलोपः । तत् सुपयी इति रूपसिद्धिः । एवमपुनरुचौ
सेमा । सुभोमन पया' अया वनस इति बहुव्रीहि—सुपयिवनम् । अत्र नपुसके
अमोनु का सुमत्वात् 'न सुमताइल इति प्रत्ययलक्षणं न स्यात् । ततः सी विहि
तम् आत्ममयि न भवति तदाह 'नपुसके आत्मा न भवति इत्यादि । संबुद्धौ—
हे सुपयि इति ह्येव सति एकरुक्तात्—' इति उल्लेख्यो नृपो न । यत् 'गलोपः
सुपयि—' इति सूत्रेण अत्र गलोप नसिद्ध एव न नपुसके विवचने 'यौ विहितः ।
तदर्थोपे भज्वात्—सुपयी । नपुसकबहुवचने तु 'त्रि सर्वनामस्थानमिति प्रा. उक्तम् ।
तत् सर्वनामस्थानत्वात् अकारश्च आदिषि सति—सुपयानि । एव नपुसकवृत्तीया

यामपि ॥ सुपथा—सुपथिभ्यान् इत्यादि अन्यत्र पु लिङ्गवत् ॥ इदमपि अव अर्चय्यम् पथिन्शब्दस्य समासान्ते “तीयाधारपथा” इति । बहुव्रीहौ समासान्ते “बहुपथो नगरी”, तदभावे “सुपथी नगरी” । एव बहुपथी जनपद समासान्ताभावे तु सुपथ्या जनपद । नपुंसके समासान्ते बहुपथ्य वनम् । तदभावे—सुपथि वनम् ॥

अधुना नित्यबहुवचनान्तस्य पञ्चन् शब्दस्य रूपम् वक्तुमुपन्यस्यति—

३६६ । ञान्ता षट् । १।१।२४ ॥

दी—। ञान्ता नान्ता च सख्या षट्सखा स्यात् । “षड्भ्यो लुक्” । पञ्च । पञ्च । सख्या किम् ? विप्रुषः, पामान ॥ “शतानि, सहस्राणि” इत्यत्र सन्निपातपरिभाषया न लुक् । सर्वनामस्थानसन्निपातेन कृतस्य नुम् तदविधातकत्वात् ॥ पञ्चभिः । पञ्चम्य । पञ्चभ्यः । ‘षट् चतुर्भ्यश्च’ (सूत्र ३३८) इति नुट ।

Numeral bases ending in प्र and न are technically called as षट् । Thus the नान्त base पञ्चन् is a षट् । Then by the rule “षड्भ्यो लुक्” the विभक्ति प्रत्यय elide after षट्सञ्ज्ञक word Thus पञ्चन् + जस् = पञ्चन्—(लुका लुप्तत्वात् प्रत्ययलक्षणाभावे उपधाह्रि न) । Then प्रातिपदिकान्त न elides and we get पञ्च । Why do we take सख्या in the vritti ? Witness विप्रुष (from the base विप्रुष्) and पामान (from the base पामन्) । Here though the bases are ञान्त and नान्त still these being not सख्यावाचका are not षट्सञ्ज्ञका, so विभक्ति प्रत्यय after these does not elide Neuter bases शत and सहस्र take नुम् when जि follows (by the rules “जसश्चो शिः”, “शि सर्वनामस्थानम्” and “नपु स-कस्य भलचः”) । Thus we get शतन् ई and सहस्रन् ई । Then by दीर्घ by the rule “सर्वनामस्थाने चासबुद्धौ” we get शतानि and सहस्राणि । Here in the form शतन् ई and सहस्रन् ई the bases are नान्तसख्या, and so विभक्तिप्रत्ययलोप (i. e, लोप of इ of शि) is to come But that elision

does not come in owing to the सन्निपातपरिभाषा standing in the way. Thus the न् (नृन्) coming in connection with सर्वनामभ्यान् affix इ (सि) is not to destroy that सर्वनामभ्यान् affix. Then पञ्चन + मि—पञ्चमि by नलोपः by the rule “नलोपः प्रातिपदिकान्तर्ध्व” । Lastly in पञ्चन + चाम् नृट् comes by the rule “पञ्चनृट्” and the form is पञ्चनृ + नाम् । Now there is नलोप and this नलोप being अमिह, नीच here by the rule “नामि” cannot come in and we look forward—

मित—१ “नृपञ्चनृट् इति संख्या” (१११२१) इत्यतः केषुच ‘सङ्ख्या इति अनुवर्तते चान्ता इति श्लोकिनिर्दिष्टात् । यत्र नञ् चो (दृष्टेन च) । त्रींशन्ती यस्यां सा । ‘सङ्ख्या इत्यत्र द्विवचनम् । तदाह—‘यान्ता नाम्ना च सङ्ख्या इत्यादि ; एवं पञ्चनृपञ्चनृट् पञ्चनृट् चाम् पञ्चनृन्ञञ् इति स्थितिः “नृन्ञञ्” इति जसः श्लोके पञ्चनृ इति जाते पञ्चान्—प्रातिपदिकान्तर्ध्व नलोपः । तदा पञ्च इति नृत्वं संख्यापञ्चनृट् विप्रश्नं पामन् इत्यादिपञ्चान्ता । यत्र—नामन्तेपि संख्यापञ्चनृट् नाम्नात् जसः श्लोके न ततः विप्रश्नः पामान् इति । यतः चाह—“संख्याविम् ? विप्रश्नः पामान्” ॥ यतः सङ्ख्यामन्त्री नृपञ्चनृट् नृपञ्चनृट् । तदा जम्भायां सि” “मिसर्वनामभ्यान्” “नृपञ्चनृट्” इति नृपञ्चनृट् सर्वनामभ्यान्ते सि इत्येतत्पञ्चनृट् नृमिप्राप्ते यतन् सि (१) सङ्ख्यान् सि (१) इति जाते एतयोः नामसंख्यातुमात्रेण विचोप न कार्यः । तदा सन्निपातपरिभाषाविरोधः स्यात् । ‘सि इति सर्वनामभ्यान्नृपञ्चनृट् प्रवर्तितं नृन् (नृ) सिन् नामभ्यान् न निपातयेत् । यतः यतानि सङ्ख्यानि इत्यादि स्यात् ॥ एवं पञ्चनृ + मि इत्यादी नलोपे पञ्चमि इत्यादि ॥ पञ्चनृ + चाम् इत्यतः पञ्चनृट् चाम् इति नृट्प्रतिपत्तिः पञ्चनृन्ञञ् इति स्थितिः नलोपे च यत्र नाम् इति जाते यत्र नलोपश्च अमिहत्वात् ‘नामि’ इति दीर्घो न स्यात् तदा वक्ष्यति—

३६० । नोपधाया । दीर्घा ॥

वो—१ नामसंख्या उपधायाः दीर्घा स्यात् नामि परे । नलोपः । पञ्चनृ-

नाम् । पञ्चह ॥ परमपञ्च । परमपञ्चानाम् ॥ गौणत्वं तु न लुग्नुर्यौ ।
प्रियपञ्चा—प्रियपञ्चान । प्रियपञ्चवाम् । एवं सतन् नवन् दगन् ।

When नान् follows then the उपधा of a नाम् base becomes lengthened. Thus पञ्चन् + नाम् becomes first पञ्चान् + नाम् yielding पञ्चानाम् with नलोप । पञ्चन् + सु = पञ्चसु by नलोपः । When पञ्च is प्रधान then this is the declension as परमपञ्च परमपञ्चानाम् &c. But when पञ्च is subordinate in बहुव्रीहि compounds then लुक् and दुट् do not come in. Thus we get प्रियपञ्चानी—प्रियपञ्चान, &c. Similarly सतन् नवन् and दगन् are declined.

नित— । 'न इति तुल्यलोकान् पठम् । नञ् इत्यत्र' । तदन्तविधिना नान्तस्य इति चार्थः । "द्वलोपे पूर्वस्य दीर्घाऽणः' इत्यत्र दीर्घं वर्तते । "नानि इति चाम्नि । तद्वान्—"नान्तस्य उपधाया दीर्घं ज्ञात नानि परं' ॥ नलोपे सति दीर्घस्य अमित्वात् प्रधानं तावत् दीर्घं ततो नलोप इति ॥ पञ्चन् गट्स्य प्राधान्यं तु पञ्चवत् रूपम् यथा परमास्मि पञ्च च इति विधिः परमपञ्चन् गट् ॥ मित्रा पञ्चयस्य इति बहुव्रीहिं पञ्चन् गट्स्य गौणत्वं तु पञ्चवत् लुग्नुर्यौ न । "न तित्तचतस इति सूत्रस्याग्रावसानि प्रियतिस् इत्येतस्य गौणत्वे यथा तथाप्यत्र ॥ एवं सतन् नवन् दगन् ।

अनुना अष्टन् शब्दस्य विशेषेण कथयति—

३७१ । अष्टन आ विभक्तौ । ७।२।८५ ॥

दी— । अष्टन आस्व स्यात् हलादौ विभक्तौ ।

Eng—Easy

नित— । "राजो हलि' इति उत्तरसूत्रात् 'हलि' अपकथ्यते । उत्तरसूत्रात् आनयनम् अपकर्षणं नाम अपकर्षः इति प्रागुक्तम् । तत्र आह—'अष्टन आस्व' स्यात् हलादौ विभक्तौ । अत्रापि गुह्य एव आकारः । एव व्यक्तिनिर्देशोऽयम् न तु आकृतिनिर्देशः । अत्र व्याख्याने 'हलि' इति अग्रहणे सति आसि परे विभक्तिसाते आस्वे कृते नात्तत्वाभावात् नपट्सञ्ज्ञा । तत्र "पट्सुतुर्भाच" इति गुडपि न । तेन

अद्याम् इति चिह्नं कथम् ज्ञातुम् । अतः स्यात्तात्पर्यं इति मन्त्रे ॥ जम् नीम्
नापकात् आत्तम् इति चतुर्थं पठ्यते ॥ वैकल्पिकछेदम् आत्तम् । “अद्यनी
दीक्षात् (६।१।१०२) इति कृते दीक्षयद्वयात् नापकात् इत्यपि वक्तव्यम् ॥

३७२ । अद्याम् औशु । ७।१।२१ ॥

श्री— । कृताकारात् अद्यतः परयो जम् शमोः औशु स्यात् । अद्यन्त्यः
इति वक्तव्ये कृतात्वनिर्देशः ऋधृधमाविषय आरभ्य नापयति । वैकल्पिक
चक्ष्मण आत्तम् । “अद्यनी दीक्षात्” इति सूत्रे दीक्षयद्वयात् नापकात् ।
अद्यौ । अद्यौ ॥ परमाद्यौ ॥ अद्यामि । अद्याम् । अद्याम् । अद्या
नाम् । अद्यत् ॥ आत्त्याभावे अद्य अद्य—इत्यादि पञ्चमवत् ॥ गौश्वत्से तु
आत्त्याभावे राजवत् । (१ तम) एमि प्रियाद्यन् । इह पूयस्मादपि विधौ
अद्यतोपस्य न्यामिवन्तोवात् न ह्रस्वम् । फाम्यकातिपन्ने वदिरज्जन्व अश्लो
पस्य असिद्धत्वात् वा (न प्लुतम्) । प्रियाद्यन् इत्यादि । ऋधृधमात्तु
नीयमानम् आत्त्यं पाद्यान्व एव न तु गौश्वत्स्याम् । तेन प्रियाद्यन्
(प्रियाद्यन् ऋधृधम्य इत्ययम्) इत्याद्यान्व वैकल्पिकमोत्वम् । प्रियाद्याम्भ्याम्—
प्रियाद्यामि । प्रियाद्याम् । प्रियाद्याम्भ्याम् । प्रियाद्यन्तो राजवत् सय
काहावच्चापर इति ॥ इति गान्ता ॥

Of the base अद्यन् to which आत्त is added औशु comes in place
of जम् and नम् । In this sūtra we have अद्याम् in place of the नपु
निर्देश अद्यन्—this implies that आत्त is to be enjoined when जम् and
नम् are to be added. For authority says—this आत्त of अद्यन् is op-
tional. Nor can it be argued that अद्याम् is used in pursuance of
the rule ‘अद्यन् वा विमली । That आत्त is to come after अद्यन्
optionally is proved from the use of the word दीक्षात् in the sūtra
‘अद्यनी दीक्षात्’ । If this आत्त be compulsory then the use of दीक्षात्
to prohibit its उद्यात्त use of अद्यन् becomes unnecessary. So we

सति आतामादि पाठवत् । प्रथमो तु आत्मन् । आत्मन्त्वपि इत्यादि वक्तव्यम् ।
 कम् । अथोद्ग मशपदिमापम् काव्यकान्ते संज्ञापदिमापम् इति वी पत्नी ।
 कश्चित् नभ्यागुरोरात् संज्ञापदिमापि मोहोऽं फि ल्य अन्वयापि आशीयति । इति
 पञ्चमाश्रित्य 'प्रियाट न' इत्यत्र अत्राप अकिरुत्वापि अमिहृतम् स्यात् ततः दुस्तेन
 एतेन न स्यात् । अत्रोपपन्नं ध्यानिवन्तात् टत्वमपि न इति उक्तम् । अतः
 'प्रियाट न' इत्यत्र न त्वेन कान्ते न । मशपदिमापयो यथाहोपदत्तं तु 'न डि
 सम्बद्धो' इति भूतावपरे राट् इति अपभ्रितिविपर्यय आख्यातम् । तदपि टटव्यम् ।
 प्रियाट् न् मशप इत्यानिविमला आसन् वेदन्विकम् । आसन्तं चोक्तवत् । अस्मात्
 यत्र । गत इत्यम् । तदाह— प्रियाट् नो । गतम् सर्वं वाक्ताववापरे इति" इति ।
 इति शाला ।

अनुनासिकाणां निदयर्थः । रुध+क्षिप्+गुध इति धका । न मन्त्रः । अस्य
 वी विधेयं दग्धति—

दी— । मपुभाय । मग्लवधत्त्व । मुगु—मुद—गुपौ—गुघा । गुघा ।
 मुदम्बाम् । मुतप । इति धाम्ना ।

मिह— । एकापो वशी मपु— इति पणजे म भावः । ततः जगत्पत्ति ।
 मुगु—मुद इत्यादि ।

अनुनासिकाणां अपदयनप्रकारात् गतवत्पत्तिं दर्शयति—

७३ । अट्तिगुदधुभूतग्विगुज्जिगुधुयुजिफुञ्ज्वा । ३।२।५६॥

दी— । एवम् हिन् स्यात् । अस्मादधिकमपि किञ्चित् काव्य निपात
 नातु सन्व्यते । निरुपपन्नं पुंसो हिन् । ['विद्म् इत्यत्र] क्त्वापिधौ ।

These words are formed irregularly with हिन् । रुन् etc. though
 not regular in अलिक इवक् etc comes here owing to निपातन । निपातन
 allows some operation though not specifically mentioned in the
 sūtra. रुन् (रुन् also) takes हिन् though not preceded by any

उपपद । क and न in किन् are इत् । वि only remains which also will elide being अपृक्त । Thus युज् + किन् gives the प्रातिपदिक—युज् , and we look forward for declension

मित—। अच्चेः सूपि उपपदे, युजिप्रुञ्चो, केवलयो क्रुञ्चेर्न लोपामावश्च निपात्यते । निपातनवशाच्च 'अलाचनिकम्' सृते अविहितम् अपि [लक्षणानि सृताणि इत्यर्थात्] किञ्चित्कार्यं लभ्यते यथा 'ऋत्विज इत्यादौ "त्रय—" इति पत्वापवाद कुत्वम् इत्यादि ॥ इदमपि अत्र द्रष्टव्यम् ऋतु यजति इत्येवमादिषु वाक्येषु किन् । सकर्मकात्वेऽपि उपपदस्य नियमो निपात्यते । घृणीतीति किन् दष्टक् । द्विवचनादिक निपात्यते । ऋजन्तिवामिति किन् , किनि प्रत्ययोऽभावनश्च निपात्यते—सक् । दिशन्तिवामिति कर्मणि किन् निपात्यते—दिक् । उत्सिञ्चतीति किन् । तिगोपयत्वादिक निपात्यते—उगिक् । प्राञ्चति इति मुम्माते किन् निपात्यते—प्राङ्, एव प्रत्यङ्मुटङ्ङादयः । युजतीति केवलात् किन् निपात्यते युङ् । क्रुञ्चतेः इति केवलात् किन् नलोपामावश्च निपात्यते क्रुङ् ॥

३७४ । कृदतिङ् । ३।१।६३ ॥

दी—। सन्निहिते धात्वधिकारे तिङ्भिन्न प्रत्ययः कृत्प्रत्ययः स्यात् ।

In the jurisdiction of धातु, affixes other than तिङ् are called कृत् । Thus किन् is a कृत् affix, and then किन्नन्त words are प्रातिपदिक by the rule "कृत्प्रत्ययसमासाय" ।

मित—। 'किन्' इत्यत्र कानौ इतौ । ततः वि इति स्थिते इकार उच्चारणाय । एव तस्य लोपे जाने 'व्' इति स्थिते आह—

३७५ । वेरपृक्तस्य । ३।१।६७ ॥

दी—। अपृक्तस्य वस्य लोपः स्यात् ॥ "कृत्प्रत्यय—" इति (युज् इत्यस्य) प्रातिपदिकत्वात् स्वादयः ।

An अपृक्त-v elides Thus 'व' the remainder of वि after इकार लोप,

elides by this rule and we get युञ् only which is already said is
अतिपादिक by the rule लघुविव— ।

नित— । एवं युञ् इत्यत्र वक्ष्ये युञ् इति जातम् । तत्र लघुत्वान्न लघु
विव—' इति प्रातिपादिक । तत्र युञ् + सु इति जाति आह—

३७६ । युजेरसमासे । ७।१।७१ ॥

वी— । युजे सवनामस्थाने दुम् स्वादसमासे । सुलोप । संयमान्त
लोप (सूत्र ५४) ।

दुम् is ordered in the base युञ् when not compounded and
when सर्वनामस्थान affixes follow Thus in युञ् सु we have दुम् the d
tag युञ् व सु and सु added by 'इत्यध्यास्ये— । Then by संयमान्तानाम
'क also elides and the result is युञ् ।

नित— । इतिद्वयस्य सर्वनामस्थाने 'आदातो' इत्यत्र सर्वनामस्थाने वक्तव्ये
रि तो दुम् आतो" इति सूत्रात् दुम् वर्तते च । अत आह— "यजे सर्वनामस्थाने"
इत्यादि । असमासे कवमुत्तम् ? सुट युनक्ति इति क्विपि उपपत्तिरिति मया
इति मिति न युम् । किन् अत्र न मरति ईदृशस्य युजे किन् विधानात्, किन् किं
एव मरति । तत्र 'यो कुः' इति लृते सुलोपे सुवृत्—सुटुम् इति जायते इति
सर्वनामस्थाने लृतरत्र वर्यते । प्रकृते तु युञ् सु इत्यत्र तुल्ये युञ् सु इति जाति इत्य-
त्रादि सुलोप संयमान्तलोपे च 'युञ् इति मिति आह—

३७७ । निवृत्त्ययस्य कु । ८।२।६२ ॥

वी— । निवृत्त्ययस्यो यस्मात् तस्य कवर्गोऽन्त्यादेः स्यात्पक्षः । त
जस्य कृत्वन् अमुमासिका इकारः । युक् । नरपापदान्तस्य मरति इति
नुमोऽनुसाराः । परलक्ष्यः । लघुविविवत्वादे चोः कु (सूत्र ३७८
इति कृत्य न । युञ्जी—युञ्ज । युञ्जम्—युञ्जौ—युञ्जा । युञ्जा—
युञ्जाम् इत्यादि ॥ (पूर्वसूत्रे) असमासे किम् ? सुवृत् इति क्विपि उप-
पक्षमासे सुवृत् इति जाति मी—दुम् न स्यात् । तत्र विमिति आह—

When final in a पद, a base to which the affix किन् is added takes कवर्ग at the end. Thus in युन् which is किन् प्रत्ययान्त takes कवर्ग at the end giving युङ्। Here nasal ङ comes by कुल, for 'न्' of युन् in nasal. Then in युन्ञ् औ the 'न्' becomes अनुस्वार by the rule 'नञ्चापदान्तस्य झलि' (ante) and this अनुस्वार becomes nasal ज् by परसवर्ण by the rule "अनुस्वारस्य ययि परसवर्ण" (पाठापू८) । Now this परसवर्ण is असिद्ध being later with regard to the operation of the rule "चो कु (७२।३०) which is earlier in the order of अष्टाध्यायी so we do not get कुल here and the result is युञ्जौ , युञ्ज ङ् । Why do we say असमासे in the prior rule 'युञ्जैरसमासे' ? Witness the base सुयुञ् (with किप् and उपपदेत) where नुम् does not come (in सु) । And for the form in सुयुञ्+सु (which is क्विप् किन् being after युञ्—not preceded by any उपपद) we look forward—

मित—। "भला जशाज्ते" इत्यत अन्ते अनुवर्तते । 'किन्प्रत्ययस्य इति व्याख्यायते किन् प्रत्ययीयत्वात् तस्य' इति ॥ एव युन् इति अनुनासिक 'न्' इत्यस्य कुलेन अनुनासिक ङकार एव स्यात्, तत 'युङ्' इति रूपसिद्धिः । युञ्+औ इत्यत नुमा युञ्+औ इति जाते 'न्' इत्यस्य "नञ्चापदान्तस्य—" इति सूत्रेण अनुस्वारि सति युञ् औ इति जाते, तत "अनुस्वारस्य ययि परसवर्ण" (पाठापू८) इति परसवर्णेन युञ्ज औ इति स्थितम् । अस्य परसवर्णस्य परत्वात् "चो कु" (७२।३०) इति कुल प्रति असिद्ध एव । "विपश्चामपिपूर्वं प्रति पर शास्त्रमसिद्धम्" इति "पूर्ववासिद्धम् (७२।१) इति सूत्रे व्याख्यानसत्वात् । तत यञ्जौ इत्यादि भवति ॥ प्रवृत्ते असमासे कथं कथितम् ? समासे सुयुञ् शब्दे नुम् यथा न स्यात् इत्यर्थम् इति प्रोक्तम् ॥ सुयुञ्+सु इत्यत किन्प्रत्ययभावात् कुले अप्राप्ते अन्यसूत्रेण तदेव कुलं विधीयते—

३७८ । चोः कुः । ७२।३० ।

दी—। चवर्गस्य कवर्ग स्यात् झलि पदान्ते च । इति कुत्वम्, "क्विप् प्रत्ययस्य—" इति कुत्वस्यासिद्धत्वात् । सुयुक्—सुयुग्, सुयुजौ—सुयुजः ।

चनाद्यौ with क्तिप् gives युञ् without नुम् by the rule “द्रुजेरसमासे” । The root खञ् (from खजि+इदित्वात् युञ्) with क्तिप् gives खञ्, by सयोगान्त-लोप after नुलोप gives खन् in 1st case singular. The base राज् (from राजृदीप्तौ+क्तिप्) is declined as राट्-राड् &c—here पत्व coming by the rule “ब्रश्च—” &c (rule 294). Similarly विभाञ् and देवेञ् (देवान् वजते इति क्तिपि सम्प्रसारणे सति देवेञ्-गट्) are declined as विभाट्, देवेट् &c—(ब्रश्चादिना पत्वम्) । Similarly विदन्ट् from विदन्ञ् is declined. Here कृत्व by the rule “किन्प्रत्ययस्य कु” cannot come for भाष्यकार uses रज्जुसट् &c and this will be said in declension of neuter consonant bases. The base परिस्त्रञ् also has पत्व by ब्रश्चादिभूत, भाजृ of the कणादि class is taken owing to its connection with the root राज् of that class. भाज् from the root “उज्ज खेज भाजृ दीप्तौ” however takes कृत्व by the rule चो. कु । Thus विधाक् &c is got. The root ब्रञ् with पर is its उपपठ takes क्तिप् and the base then becomes lengthened, and in पदान्त the base takes पत्व as well by the Varttika “परी ब्रजे च पदान्ते” । Thus the base परिव्राड् is declined as परिव्राड् &c, with पत्व and जगच्चत्व । By पत्व परिव्राड् is also got as in राट् and राड् above. Hence here “चो. कु” does not operate.

मित—। सुगमा—॥ विश्वसृष्ट इत्यादि पत्वसेतत किन्प्रत्ययस्य कुः” ‘चोः कु इत्युभयोरपवादः रज्जुसट्स्याम् इति भाष्यप्रयोगात् । अन्यथा “चो. कु इति, किन् प्रत्ययेति वा कृत्व स्यात्, विधाता विश्वसृष्टिविधि. इति कोषाश्विदमरे अपवादः ॥ विश्वस्मिन् राजते इति । विश्व + वाज्+क्तिप् (‘सप्तसुविध—’ इति सूत्रेण क्तिप्) = विश्वराज् । अस्य रूपविषये विशेषमाह—

३७६ । विश्वस्य वसुराटोः । द्वाडाश्रट् ॥

दी—। विश्वशब्दस्य दीर्घोऽन्त्यादेशः स्यात् वसौ राट्शब्दे च परे ।

विश्वं वक्ष्ये यद्यपि स वि वावक्ष्यः । 'रादिति पदान्तोपलक्षणात् । चस्वम विवक्षितम् । विश्वाराट्—विश्वाराड वि वरासौ—विश्वराम । विश्वा राट्—वाम इत्यादि ।

दीर्घ is ordered at the end of the base विश्व when वमु or राट् follows. Thus विश्व वमु दम् gives विश्ववमु । The word 'राट्' here in the sūtra is taken as the पदान्त of the word वाम् in विश्व वाम् । And by taking राट् only चस्व युक्त is not meant but जयत्वञ्च— 'राट्' is also taken so the author says "चस्वमविवक्षितम् (। ८ चस्व only is not intended here) Thus we get विश्वा and विश्वा । ४ २०० विश्वा । ४ वाम् &c

मिति— । चस्वमिति नृते वमु ऽटो इत्यत 'राट्' चकचमु न क्षेत्रमस चस्व यत्तस्य उपलक्ष्यम जितु जगत्तुक्तस्य राट् इत्यस्यापि । आभ्यानात् ण्वं प्राप्तिः । विश्वाराट् इत्यादि । अथ प्रयादिभूतं पत्यम् । तत जगत्तुक्तम् । इम अत 'चस्वम्—'यद्यपि तैपादिभूतं प्रत्यम्—' इति यत्त 'चो' क इति कुत्वात् परम् । तथापि चस्वात् प्रयादि—विषये पत्यमपवादत्वात् नास्ति चम् — इति चान्नमनो मा । य च्यतीति त्रिपि पक्षिण्या—' (१।१।१६) इति समुद्रमा ण्व इति चिन्त्य चकार इत्यहं । पूर्वपदे पुल्ले च भज इति प्रातिपदिकम् । चस्व मी विक्षेपमाह—

३८० । स्को सयोगाद्योरन्ते च । ८।२।२६ ॥

दी— । पदान्त ऋलि च परे या संपागा सावायोः सकार—ककारमा लोपा स्यात् । भृट्—भृङ् । तस्य रधुत्थम ण् । तस्य ज त्यम ज — मृमौ—मृमः ॥ अत्विण्—' इत्यादिना मृसाधुपपद पतोः क्विप् । क्विप्-नन्त्वत्वात् कुत्त्वम् । अत्विकृ—अत्विण् अत्विगौ—अत्विमः ॥ 'रात्तस्य (सूत्र २८०) इति नियमात् स संयोगान्धर्मीय । ऊक—ऊर्ग ऊर्गो ऊर्गः ॥ इति आन्ताः ॥

At the end of a पद or when a कल् letter follows, then स् or क् elides if these are leading letters of a final compound consonant (संयुक्तवर्ण) । Thus in भस्ज्, स् leads in the final संयुक्तवर्ण and it elides leaving भज् (“ग्रहिज्या ” इति रेफस्य चकार सम्प्रसारणेन) which become भष् by ग्रहादिसूत्र yielding finally भङ् by जग्ल् and भट् by चर्त् । In भस्ज् औ the स् by श्चुत्वे becomes श्, and the ङ् becomes ज् by the rule “भला जश् भशि” (दाष्टाप्र३) yielding finally भञ्जी, similarly भञ्जः is got Now the base कत्विज् is being enumerated It is derived as कर्त्तुं यजति इति कर्त्तु + यज + क्तिन्, here क्तिन् coming by the rule “कत्विग्दष्टक्—” &c (ante) Then in कत्विज्, सु (स्), स् elides by the rule “हल्ङावृथो ” and final ज् becomes क् by the rule “क्तिन्प्रत्ययस्य कु । Thus the form is कत्विक् । Now the base ऊर्ज् is being declined Here सयोगान्तलोप does not take place owing to the prohibition in the rule “रास्त्रस्य” (see and rule 240) so we get ऊर्ज्, उर्ग &c

मित— । “भलो भलि” (दाष्टार६) इत्यतः ‘भलि’ अनुवर्तते “स’योगान्तस्य लोप’ (दाष्टार३) इत्यतः लोप वर्तते । ‘पदस्य’ इत्यधिकृतमस्त्विव । स्च क्च कौ, तयो । ‘सयोग’ इति लुतपष्टीक प्रत्यक् पदम् । “स. सयोग तदाद्योः इति जातानात् अवगम्यते । फलितसाह—‘पदान्ते भलि च पश्चि स योग तदाद्यो मजाकारयो’ लोप स्यात् । स्त्रोलीर्ध सयोगान्तलोप बाधते, अन्यथा तद्वैय-
थापते । भजतीति किमि “ग्रहिज्या ” इति सम्प्रसारणम् । “स्त्रोः—” इति सन्तोष । “वृथ—” इति जस्य ष । “जश्चने” ङ । “वावसाने” इति चर्त्-
विकल्पे—भट् ॥ भस्ज् औ इत्यत्र सस्य श्चुत्वेन श । “भला जश् भशि” इति गम्यज— भञ्जी इति ॥ ‘कत्विग्दष्टक्—’ इति सूत्रेण कर्त्तु उपपदयजधातो किनि कत्विज् इति प्रातिपदिकम् । अस्य सी “क्तिन्प्रत्ययस्य कु.” इति कुल्लेसति कत्विग्—कत्विद् इत्यादि ॥ “ऊर्ज् वलप्राथम्यो इति प्रातिपदिकम् । अस्य सयो-

भावाधीनं न स्यात् 'रागुपस' (सूत्र २८) इति निषेधात् । ततः 'चो' कु' इति कृतेन कृत्—कृत् इत्यानि सिध्यति । इति ज्ञाना ॥

अधुना नकारानां निषेधने—तद्वद्वत् तद्वत्त्वमप्येवम् । अस्मिन् सौ—'न्यादादीनाम्' इति अकारे अन्त्यादिगुणं सति च अ इति जाते 'अतो मुनि' इति वरकपान्तिने च ल+सु (स) इति जातम् अत आह—

द्वौ— । स्वदाद्यत्वं परस्परत्वं च ।

३८१ । तद्वो सः साधनन्त्ययो । ६।२।२०६ ॥

द्वौ— । न्यादादीनां तकारद्वययोः सगन्त्ययोः सः स्यात्तौ पर ।
स्व । स्यौ—स्ये । स्वम् स्यौ—स्यान् ॥ त—तौ—त । परमसः—
(प्राच्यान् च वि आनि भवति) परमन् परमतौ—परमत ॥ (न्यादादीनाम्
इति न्यादादीनां विपर्ययानामिषेष्टि इति प्राज्ञम् । तदपि 'तदाः स— इत्यस्य
अनुवर्तते तदाह—) द्विपर्ययानामित्येव । मेह—स्वम् ॥ न च (त्वाहासी
इत्यतः) तकाराद्यधाराय सामान्यात् मेति वाच्यम् (द्विपर्ययानाम् इति अत्र
न वल्लभ इति वाच्यम् इत्यर्थः) । (त्वाहासी इत्यस्य हस्यधः) अतित्यसु
इति गौखे (तकाराद्यधाराय) परित्यायस्यात् (विपर्ययानाम् इत्यनुवर्तते
'तम् इत्यतः सत् स्यात् । त्वाहासी इति सूत्रे तकाराद्यधाम् गौखे अतित्यम्
इत्यातः सार्धं च भवेत् । सन्नादा गौखे सत्त्वम् सन्नादाद्यधाम् गौखे अतित्यम्
'त्वाहासी' इति सूत्रे तकाराद्यधाम् अतित्यम् इति गौखे सत्त्वम् सन्नादाद्यधाम्
विपर्ययानाम् इत्यस्य हस्ये सत्त्वम् इत्यातः सत्त्वम् तद्वद्वत् । तदाह अतित्यम् इति गौखे
परित्याये—त्वात् । तत आह—) । सन्नादा गौखे सत्त्वम् सत्त्वम् । (सन्नादाद्यधाम्
इत्यस्य हस्ये—स्यद्वौ—तद्व । अतित्यद्वौ—अतित्यद्वौ—अतित्यद्वौ ॥ स—सौ—ये ॥
एव—एतौ—एत ॥ अन्त्यादेशे तु एतम्—एतौ—एतान् । एतेन । एतयोः ।
एतयोः ॥

Of words of न्यादादि class तकार+द्वय not at the end changes into सः । Thus ल+सु becomes स (by तकार being replaced by

स) । Similarly तद् + सु = स this replacement holds also when त्यद् or तद् &c is prominent though in compounds, so we get परससः &c. In the sutra “त्यदादीनाम्”, the counting is up to the word द्वि by the वार्तिक “द्विपर्यन्तानामवेष्टि”, and this comes down in this present rule also. So in त्वम् which is read after द्वि, त does not change into स । Nor can it be argued that owing to the force of तकारोच्चारण in the सूत्र “त्वाहौर्सी” सत्व does not take place by the present rule in the case of त्वम्, and the taking of द्विपर्यन्तानाम् in the rule “त्वाहौर्सी” being significant in the cases of अतित्वम् where ‘त्वम्’ being subordinate (गौण) can not take सत्व by the rule, we hold that सत्व will take place in the case of त्वम् if द्विपर्यन्तानाम् is not taken into account in the present sutra. When words of the त्यदादिगण denotes designation or when these words are गौण (subordinate) in compounds then अत्व by the rule “त्यदादीनाम्” or सत्व by the present rule will not take place. Thus decline त्यद्—त्यदौ &c when त्यद् denotes सज्ञा, so also decline अतित्यद्—अतित्यदौ &c when त्यद् is गौण ॥ .. to denote अनुवादेश (subsequent assertion) एन is ordered in place of एतद् in द्वितीया, तृतीया singular etc by “द्वितीया ठीस्तेनः” ।

मित— । “त्यदादीनाम्” इत्यतः ‘त्यदादीनाम्’ वर्तते । तदाह—“त्यदादीनाम् तकाररदकारयौः” इत्यादि ॥ अवसूत्रे अनन्ययोरिति उक्तत्वात् “त्यदादीनाम्” इत्यनेन विप्रतिषेधपरिहारः, मित्रविषयताप्रतिपादनात् । अतते अनन्यग्रहणे मवुद्धौ तदसु इत्यत्र विप्रतिषेधे तस्सु इति जाते सस्य इति सुलोपे हेस इति च प्रसज्यते । भाष्ये तु हेस इति दृश्यते इत्यास्तां तावत् ॥ द्विपर्यन्तानाम् इत्यादि व्याख्यानं तु दीचितलिखनावसरे सुप्ताचरेण उक्तम् ॥

अधुना दान्त्यो युष्मद्—अस्मद् शब्दयो विशेष वदति—

३८८ । अथ प्रथमोऽङ्गः । ३।१।२८ ॥

श्री—। पुष्पस्मृत्यां परित्यज्य इत्येतत् प्रथमाद्विज्ञापनाय ।
अमादयं स्यात् ।

अमः । on the 1st after the 12th day and on the 13th and 14th days and on the 15th day (the 16th day is not included) ।

मिति—। अमः ॥ 'अमा' (श्री ३) इत्येतत् 'अम' इत्येतत्
अमः । 'अ' इत्येतत् 'अ' इत्येतत् 'अ' इत्येतत् 'अ' इत्येतत्
अमः । अमः इति अमः इत्येतत् 'अ' इत्येतत् 'अ' इत्येतत्
अमः । अमः इति अमः इत्येतत् 'अ' इत्येतत् 'अ' इत्येतत्
अमः । अमः इति अमः इत्येतत् 'अ' इत्येतत् 'अ' इत्येतत्

३८९ । अथ प्रथमः । ३।२।१९ ।

श्री—। इत्यधिकृत्य ।

ति । अथ अधिकृत्य ।

मिति—। अमः ।

३९० । अथ प्रथमः । ३।२।२० ॥

श्री—। अमः इत्येतत् 'अ' इत्येतत् 'अ' इत्येतत् 'अ' इत्येतत्

अ and अ are respectively ordered in place of the 12th
day and 13th day including up to the 12th day and 13th day

मिति—। अमः इत्येतत् 'अ' इत्येतत् 'अ' इत्येतत् 'अ' इत्येतत्
अमः । अमः इति अमः इत्येतत् 'अ' इत्येतत् 'अ' इत्येतत्
अमः । अमः इति अमः इत्येतत् 'अ' इत्येतत् 'अ' इत्येतत्
अमः । अमः इति अमः इत्येतत् 'अ' इत्येतत् 'अ' इत्येतत्

३९१ । अथ प्रथमः । ३।२।२१ ॥

श्री—। अमः इत्येतत् 'अ' इत्येतत् 'अ' इत्येतत् 'अ' इत्येतत्
अमः । अमः इति अमः इत्येतत् 'अ' इत्येतत् 'अ' इत्येतत्
अमः । अमः इति अमः इत्येतत् 'अ' इत्येतत् 'अ' इत्येतत्
अमः । अमः इति अमः इत्येतत् 'अ' इत्येतत् 'अ' इत्येतत्

ननु 'त्व स्त्री' 'अहम् स्त्री' इत्यत्र त्वअम् 'अह अम्' इति स्थिते अस्मि
 पूवरूप परमपि बाधित्वा अन्तरङ्गत्वात् टाप् प्राप्नोति । सत्यम् ।
 "अलिङ्गे युष्मदस्मदी" । तेन स्त्रीत्वाभावात् न टाप् । यद्वा शेषे इति
 सप्तमी स्थानिनोऽधिकरणत्वविवक्षया । तेन सपथ्यन्तात् शेषस्य 'त्वद्'
 इत्यस्य लोपः स्यात् । स च ("शेषेलोपः" इति च इत्यर्थः) परोऽपि अन्तरङ्गे
 अतो गुणे कृते प्रवर्तते । अदन्तत्वोभावात् न टाप् ॥ परमत्वम् । परमाहम् ।
 अतित्वम् । अत्यहम् ।

The final portion of युष्मद् and अस्मद् elides when विभक्तिप्रत्ययः
 other than which direct आत्व and यत्न follows Thus in त्वद् अम्
 and अहद् अम् we get त्व अम् and अह अम् by अन्त्यलोपः by this rule
 Then the rule "अतो गुणे" directs परस्मै here & no दीर्घ also can
 come in by the rule "अस्मिपूर्व" (No 194 ante) And finally we
 get त्वम् and अहम् । Now a question arises here —In the case
 of त्व स्त्री and 'अह स्त्री', त्वम् and अहम् are feminines, so in the
 formation of त्वम् and अहम् i. e. in त्व अम् and अह अम्, पूर्वङ्गादेशः by the
 rule "अस्मिपूर्व" though later in the order of अष्टाध्यायी can not
 come in, for टाप् the feminine affix is अन्तरङ्ग here, and being
 अन्तरङ्ग it prevails over even परस्मै । This is a reasonable argu-
 ment indeed But भाष्यकार under the rule "साम आकम्" says that
 युष्मद् and अस्मद् have no separate genders i. e. they are same in
 all genders So युष्मद् and अस्मद् not being feminine bases टाप्
 must not come in here Or—take सप्तमी in शेषे of this rule in
 the sense of षष्ठी, then the meaning is शेषस्य i. e. सपथ्यन्तस्य here
 Thus the अद् portion of युष्मद् and अस्मद् elides according to this view
 Thus in त्व अद् अम् and in अह अद् अम्, this सपथ्यन्तात् शेषलोपः follows
 even if the अन्तरङ्गगुणः by the rule "अतो गुणे" is done So the form

acc to this view—is न चम and चद् + चम् । Now in this stage न and चद् being not ending in चकार, टाच् can not come in. So in both ways चुप्पद् and चप्पद् take no genders. This rule applies even when words end in चुप्पद् and चप्पद् no matter they are subordinate or not. Thus पयसमम् बहिसम् &c are got.

मित—। अतः वा विमली' इत्यत वा वृत्ति 'योचि' (अ०२३) इत्यतः 'य' अस्ति । 'द्वि' इति विमलिविद्वेषमेतत् । द्वि विमली इत्यतः । कथं मेव ? यदावा० यदा० न विहित स मेव । 'पुनरप्यदोऽनादमे'— (अ०२३) इत्यादिमिश्रमि मूर्तवैवात्स्वत्वे च न विहित स मेव इति च फलितम् । तच्चिन् परि पुनरप्यदो अन्वयलोप एतात् । तथा योर्ल वाधितः याम्—'पथप्राय चतुष्प्राय पटीप्रवममोऽपि आन्वयवचनात् न त्रिपुकोपी विधीयते' । ततः लङ् सु अङ्ङ सु इत्यत्र न यम् अङ्ङ यम् इति आति परङ्ङपे च लम् अङ्ङ इति च । अत आन्वयान्तरम् यथा—आदिनी मपर्यन्तम् विधीयते । मपर्यन्तात् योर्ल स मेव । द्वि इति पठ्यादे सप्तमी । द्विसप्त मात् परङ्ङलोपः । अङ्ङान्तलोप इत्यर्थः । एतदेव आन्वयान्तरम् दीधितः तद्विधति पुनरप्यदो श्रीलनिधेवावसरे । आन्वयः वचनात् ("अलिङ् पुनरप्यदो" इति) यत्र श्रीम सुचकटाप् निधिः ; आन्वयान्तरं अङ्ङोप टाप् निवर्तयति । आन्वयान्तरं पक्षेपि अदन्ताभावात् न टाप्—ल अङ्ङ अङ्ङ अङ्ङ इत्यत्र परङ्ङपे सति लङ् अङ्ङ इति स्थिते अदोकोपे ल अङ्ङ इत्यदयो अदन्ताभावात् न टाप् इति फलितम् । पुनरप्यदो लाङ्ङादिनि वदन्तरिधिरस्ति । अतः "प्रवममोऽम् इति गीर्धेपि अयं प्रवर्तते तदाह परमलम् अतिनम् इत्यादि ।

अधुना सुखद भी अखण्ड भी इत्यतः 'देवयमोऽयम्' इति अग्निं प्रति सुखदं यम्
अखण्डं यम् इति वार्ति आह—

३८३ । युवावौ द्विवचने । ७।२।६२ ॥

दो— हृषीकेशो गुणवत्समवोमपर्व्यं यस्य युवावौ स्तो विमलौ ।

If duality is spoken of then युव and आव are ordered for युष्मद् and अस्मद् respectively up to its स, when case-affix follows

मित—। “युष्मदस्मदोरनादेशे—” इत्यत युष्मदस्मदोः वर्तते । “सपर्यन्तस्य” इत्यधिकारोपि अस्ति । तदाह—“द्वयोक्तौ युष्मदस्मदोः” इत्यादि । तेन युवद् औ आवद् औ इति स्थिते “शेषेलोप” प्राप्नोति, (पूर्वसूत्रे व्याख्यानान्तरं द्रष्टव्यम्) । आत्वयत्वेतरनिमित्तविभक्तौ इति व्याख्याने तु न दोषः ।

३८७ । प्रथमायाश्च द्विवचने मापायाम् । ७।२।८८ ॥

दी—। इह युष्मदस्मदोरनादेशः स्यात् । युवाम् । आवाम् । “औडि” इत्येव वचन् । मापायाम् किम् ? युव वस्त्राणि । सपर्यन्तस्य किम् ?—साकञ्चकस्य मा भूत् । युवकाम् । आवकाम् । ‘त्वया’ ‘मया’ इत्यत्र ‘त्वया’ ‘मया’ इति मा भूत् । ‘युवकाभ्याम्’ ‘आवकाभ्याम्’ इति च न सिध्येत् ।

In classical language आकार is ordered at the end of युष्मद् and अस्मद् in 1st and 2nd dual. Thus in युवद् औ and आवद् औ we get युवा औ and आवा औ by आकारादेश by this rule, then अम् coming by the rule “डेप्रथमयो अम्” we get युवाम् and आवाम् । Here “शेषेलोप” does not apply, for the विभक्ति here causes आत्व । As this ओकार is ordered both in 1st and 2nd dual, so the reading ‘औडि’ for ‘प्रथमायाश्च द्विवचने’ should have been better here. Why do we say मापायाम् in the sutra ? Witness यव वस्त्राणि in vedic language without आत्व । Why do we say सपर्यन्तस्य here ? Even if the आदेश be for the whole of युष्मद् and अस्मद् then also युवाम् and आवाम् are got. But then if युव and आव be ordered for the whole of युष्मद् and अस्मद्, then in अकच too युव and आव being for the whole of युष्मद and अस्मद we get युवाम् and आवाम् without hearing of ओकार ।

So we say मपर्यन्तम् in the prior rule so that युव and चाव are not ordered along with चवच after युवदृ and चवदृ । Further if मपर्यन्तम् is not said here then in this अधिकारं on the strength of the maxim 'श्रीकार सकार मकारादी सुपि सर्वनाचटे' प्राग्वच, चवच सुपन्त टे प्राक् we have युवकाम् + चावकाम् but then we say that लया and मया should come for लया and मया if मपर्यन्तम् is not taken here, in the following way —If लमादिचवचमे be for the whole of युवदृ and चवदृ and not up to its म then in 3rd singular in युवदृ चा and चवदृ चा we get ल चा and म चा and lastly एव coming by the rule 'वाचि' we get लया and मया । So for the formation of लया and मया, मपर्यन्तम् is to be said in this jurisdiction. If again it be argued that लया and मया may be got thus without taking मपर्यन्तम् here :—let एव come for चकार in ल चा and म चा by changing the rule दीचि into 'चचोत्' yielding लया and मया —then we are to say that मपर्यन्तम् is taken here so that युवकाम् and चावकाम् are formed with चकार heard here मकारादि सुप following चवच must come before सर्वनाचटे and not after

मिद—। एवम् आत्मनिमित्तमत्र विमल्यः । तेन केचित्केचि न भवति । युवा श्री चाव श्री इति स्थितिः 'अवमबोरम्' इति युवायु चावाम् इति । द्वितीया विचरन्निपि आत्मनि विभागात् पाठः— 'श्रीदि इत्येव सुपपत् ॥ सूत्रे भाषायाम् कवसुक्तम् ?—'विदि युवद श्री इत्यत्र मपर्यन्तम् युवादिषु सति आत्मनादि केचित्केचि न सति कथम् । अनाधिकारि मपर्यन्तम् विमर्शः यत्रोक्तम् ?—समस्तम् युवावी आदिषु कथा न स्याताम् । असतिमपर्यन्तम् कश्चि समवादिषु सति युवकद श्री इत्यादी युवावी आदिषु भवतः । ततः अत्र चकार, न नयित । एव चकवचम् युवावी कथा न स्याताम् तदर्थम् मपर्यन्तम् कश्चम 'यत' पाठः— 'पाठकम् मा मृत—युवकाम् चावकाम् । श्रीकारसकारमकारादी सुपि सर्वनाचटे प्राग्व-

काचः अन्यत्र सुवन्तस्य टेः प्राक्” इति वचनात् असत्यपि मपर्यन्तस्य ग्रहणे युवकाम्, आवकाम्, यदि सिध्यति तथापि मपर्यन्तस्य ग्रहणे असति दोषः स्यात्—तथा च अत्राधिकारे मपर्यन्तस्य ग्रहणे असति त्वया मया इत्यत्र त्वया मया च स्यात् । “त्वमावेकावचने” इति युष्मदम्बदोः समस्तयोः ‘त्व म इति आदेशे सति त्व आ म आ इति जाते “यीचि” इति, यत्ने च त्वया मया इति स्यात् । इत्येतदर्थम् मपर्यन्तस्य ग्रहणम् । ननु त्व आ म आ इत्यत्र अकारस्य यत्ने च ‘यीचि’ सूत्रेण विहितम् । इदं सूत्रं यदि “अच्चात्” इति भवेत् तदा त्व आ म आ इत्यत्र अकारस्य एत्ने सति ‘त्वया मया’ सिध्यति । ततश्च मपर्यन्तस्य ग्रहणं व्यर्थं स्यात् । अत आह—युवकाम्याम्, आवकाम्याम्” इति न सिध्यति, यदि मपर्यन्तस्य ग्रहणं न स्यात्, यतः अत्र भकारादिसुप्, अकाच सर्वनाम्न टेः प्राक् न तु सुवन्तस्य टेः प्राक् । अत मपर्यन्तस्य ग्रहणमत्राधिकारे युक्तमेव ॥

अवना युष्मदम्बदोः जसि विशेषविधिमाह—

३८८ । यूयवयौ जसि । ७।२।६३ ॥

दी—स्वष्टम् । यूयम् । वयम् ॥ (यूयवयविधेरङ्गत्वात् तदन्तविधिरत आह)—परमयूयम् । अतियूयम् । अतिवयम् ॥ इह शेषेलोपः अन्त्यलोपः इति पदोक्तः शी प्राप्तः । “अङ्गकार्ये—पुनर्नाङ्गकार्यम्” इति न भवति । “हेप्रथमयोरम्” इत्यत्र मकारान्तरं प्रश्लिष्य ‘अम् मान्त एवावशिष्यते न तु विक्रियते’ इति व्याख्यानाद्वा (जसः शी न भवति) ।

यूय and वय are respectively ordered । place of युष्मद् and अम्बद up to their म only, when जम् follows Then in यूयद् जस्, वयद् जस् by मपर्यन्तात् शेषेलोपः we get यूय जस्, वयजस्, and then “हेप्रथमयोः—” ordering अम्, we get यूयम् and वयम् । This यूय and वयादेश being in अङ्गाधिकार we get तदन्तविधि here This यूय and वय come even when युष्मद् &c are गौण । So we get परमयूयम् । परमवयम् । अतिवयम् &c If शेषलोप is explained as अन्त्यलोप then in यूयद् जस्

and being born as well as to come for him as in the 1st. But this is cannot come for when one is already dead a second birth (as he is after his death) is not to come in, as this is in place of him cannot come if he take birth in the world. "He" is not explaining him as he is not a person - but he is a person.

[illegible]

३८६ । त्वमायेमावचने । ७।१।६७ ॥

श्री- । एकास्वोती पृथग्दशदोमपञ्च यस्य स्वमौक्तः विभक्तौ ।

Eng — Easy

मिति—। बुधादी विषयानि इतिवत् अनागुणितोद्दिष्टा । नयनं नान्यथा
मिति नय अम मय अम् इति ज्ञानि आह—

३६० । द्वितीयायाञ्च । ७।२।८७ ॥

दी— । युष्मदस्मदोराकारः स्यात् । (“अलोऽन्त्यस्य” इति दकारस्य आत्वम्) । त्वाम् । माम् । युवाम् । आवाम् ।

In द्वितीया 100 आकार is ordered at the end of युष्मद् and अस्मद् । Thus त्वद् अम् = त्वा अम् = त्वाम् । Here “श्रिलोप” does not come for here विभक्ति causes आत्व to come in Similarly माम् &c

मित— । त्व अम् मा अम् इति स्थिते अत्वानिमित्तत्वात् श्रिलोपो न प्राप्नोति । तत् त्वाम् । माम् इति ॥ पूर्ववत् युवाम् आवाम् इति ॥ अष्टुना शसि विशेष-
माह—

३६१ । शलो न । ७।१।२६ ॥

दी— । ‘न’ इत्यविभक्तिक पदम् । युष्मदस्मदर्थं परस्य शलो नकारः स्यात् । अमोपवादः । “आदेः परस्य” (सूत्र ४४) (इति शकारस्य नकारः) । तत् “सयोगान्तस्यलोप” (सूत्र ५४) (इति अन्त्यस्कारलोपे) युष्मान्—अस्मान् ।

Here ‘न’ in the rule is stated without adding any विभक्ति । The meaning of the rule is—नकार comes in places of शम् after युष्मद् and अस्मद् । This नकार thus bars coming of अम् here by the rule “ङेप्रथमयोरम्” । Again this नकार is for the first letter of शस् । e, for श here by the rule “आदे परस्य” (see ante) Thus युष्मद् नस् = युष्मान् by आत्व by the rule “द्वितीयायाञ्च” । This becomes युष्मान् by सयोगान्तलोप by the rule “सयोगान्तस्यलोप” । Similarly we get अस्मान् ।

मित— । ‘न’ इत्यविभक्तिको निदेशः । अकार उच्चारणार्थः । एतच्च नू—
विधान “ङेप्रथमयोरम्” इति अमोपवादार्थम् । अतः आह—“अमोपवादः” ।

असा न विधानेन पूर्वस्य च सकारस्य नकार इति लभ्यते । 'आदि' परस्य' इति सूत्रेण लभ्यते । यत् पुनरङ्गस्य अकारस्य इति जाते 'द्वितीयायाश्च' इति "वकारस्य चात्ते" सति पुनान्म इति स्थिते संयोगान्म सकारस्य कोपे न पुनान् अन्त्यम् इति ॥

अथवा सुप्रसङ्गं वा इति स्थिते "लभानिचमचमि" इति यवाक्ये लपादि सति लङ् वा मङ् वा इति जाते निश्चिन्माह—

३६२ । योऽसि । ७।२।८६ ॥

श्री— । अनयोपकारादेयः स्यात् अनादेयेऽन्तादौ परतः । त्वया— मया ।

य is ordered after सुप्रसङ्गं and अथङ् when अमादि विभक्ति where no order has been made, follows. Thus त् वा मङ् वा becomes मय वा and मय वा L. C., लया and मया जातौ यादौ for इ here by 'अन्तीक्यत्वं' ।

नित— । योऽसि इत्यत्र वकारात् अकार, उकारादौ । "अट्ठम आ विभक्ती" इत्यत्र 'आ विभक्ती' वर्तते । अचि इत्येतत् विभक्तिविशेषम् । "पुनरङ्गस्योपकारादौ" इत्येतदपि एवमत्र अनुवर्तते । तत् आह— "अनयोपकारादिम्" इत्यादि । अनादिशे विम् ? 'अत् मत् इत्यत्र "पञ्चम्या अत्" इत्यादिषु सति वचम् न स्यात् ॥ लङ् मङ् इत्येतदीरलीङ्गस्य वादिम् ॥

३६३ । पुष्पवस्त्रदोरमादेरे । ७।२।८६ ॥

श्री— । अनयोपकारा स्यादनादेये हलादौ परे । पुष्पाभ्याम् । आवाभ्याम् । -पुष्पाभिमि । अस्माभिमि ।

आकार is ordered at the end of सुप्रसङ्गं and अथङ् when इत्यादि विभक्ति having the further order therein follows. Thus by "पुनरादौ विभक्ते" we get पुनरङ्गभ्याम् and आनङ्गभ्याम् which by आकारादिम् at the end be-

comes युवस्याम् and आवास्याम् । And in बहुवचन we get युष्मदभिः and अस्मदभिः = युष्माभि and अस्माभि by आत्व ।

नित— । अगुवृत्तिषु 'आविभक्तौ' इति पूर्वमूलवत् । "रायो हलि" इत्यत, 'हलि' इति विभक्तौ अन्वेति, ततः आह—'अनयो. आकार. स्यादनोदेशे हलादौ परे' ॥ युष्मद् ए अस्मद् ए इत्यत्र "त्वमावेकावचने" इति प्राप्ते आह—

३६४ । तुभ्यमह्यौ डयि । ७।१।६५ ॥

दी— । अनयोर्मपर्यन्तस्य तुभ्यमह्यौ स्त डयि । अभादेशः । "शेषे लोप." । तुभ्यम् । मद्यम् ॥ (आज्ञत्वात् तदन्धविधिः ततः आह—) परमतुभ्यम् । परममद्यम् । अतितुभ्यम् । अतिमद्यम् ॥ युवाभ्याम् । आवाभ्याम् ।

तुभ्य and मद्य are ordered up to म of युष्मद् and अस्मद् when the विभक्तिप्रत्यय डे follows So in युष्मद् ए and अस्मद् ए we get तुभ्यद् ए and मद्यद् ए । Then we have अभादेश in डि by the rule "डेप्रथयोरम्" । Lastly by "शेषे लोप" we get अदमाग लोप yielding तुभ्यम् and मद्यम् ॥ This order in place of युष्मद् and अस्मद् comes even if these are at the end of a word whether as प्रधान or as गौण, thus परमतुभ्यम् । अतितुभ्यम् &c

नित— । तुभ्यद् ए मद्यद् ए इति स्थिते "डेप्रथयोरम्" इति अभादेशे सति "शेषे लोप" इति मूलेण च टिलोपे इति तुभ्यम् मद्यम् इति रूपसिद्धिः । आज्ञत्वात् अत्र तदन्धविधिरस्ति, तेन अयमादेश गौणत्वेऽपि प्रवर्तते । तदाह— "परमतुभ्यम्, अतितुभ्यम्," इत्यादि । युष्मदभ्यस्, अस्मदभ्यस् इत्यत्र "युष्मदस्मदोरनादेशे" इति आकारे प्राप्ते आह—

३६५ । भ्यसोऽभ्यम् । ७।१।३० ॥

दी— । भ्यसोभ्यम् अभ्यम् वा आदेशः स्यात् । आद्य शेषे लोपस्य

अन्त्योपत्व एव । तत्राङ्गुचपरिभाषया एत्वं न । अन्यम् तु पद्यदेपि साधु । - युचमन्यम् । असमन्यम् ।

अम् वा अम् is ordered in place of अम् after युचद् and अचद् । If in the rule "द्वेपे लोपः" we take the view as अन्त्योप then युचदम् &c. become युचमम् । Then the rule "ननुवचनेऽङ्गीत्" does not operate again for the Paribhasa अङ्गुचो पुनश्च चान्विधिः i.e., when one अङ्गुचाय (as द्वेपे लोपः here) is done a further अङ्गुचाय is not to operate But if the order be taken as अम् here then no question arises from the point of view in the rule "द्वेपे लोपः" । Thus युचमम् and अचमम् are formed.

मिति— । आद्य इत्यादि—"द्वेपे लोपः" इति एवञ्च आद्यन्त्यान्त्यागमये अन्त्यलोपः स्यात् । 'यत् पक्षे पाद्य अम् इति आदेशः । तत् युचदम् इत्यत्र ममि कृते युचद् अम् इत्यत्र अन्त्यलोपे सति युच अम् इति जाति "ननुवचने ऋन्तेत्" इति एवञ्च प्राप्नोति । किन्तु एतत् एवञ्च अङ्गुचपरिभाषया (यदा अङ्गुचो पुनश्च चान्विधिः—अङ्गुचायै प्राप्ते सति पुनराङ्गुचायै न भवति इत्यर्थः) न भवतीति । अत्र "द्वेपे लोपः" इति अङ्गुचायै सति पुनराङ्गुचायै एवञ्च न भवति । अत्र आदेशः यदि अम् स्यात् तदा "द्वेपे लोपः" इति एवञ्च पद्यदेपि (अन्त्यलोपपक्षे टिलोप पक्षे च इत्यर्थः) युचमम् अचमम् इत्यत्र न कापि बाधा वर्तते । अङ्गुचा युचद् अचद् इत्यत्र "लमावेकवचने" इति तद्वच्च मद् अस्मि इति जाति पादः—

इदं । एकवचनस्य च । ७।१।३१ ॥

दी— । आन्त्या पन्थ्योक्तवचनस्य अस्त्यस्यात् । स्तत् । मत् । 'उत्तेरच इति उपपन्नम् । युचान्याम् । आचान्याम् ।

अत् comes in place of अङ्गुचायैकवचन मिति after युचद् and अचद् । Thus अचद् अस्मि &c. becomes तद्वच्च मद् &c. by the rule "लमावेकवचने"

which by “शेषे लोप” stands as त्व ङसि, then अत् coming for ङसि we get त्व अत्=त्वत् by पररूप । So मत् is formed । The Sutra here should better be “ङसेश्च” owing to लाघव in this । In dual of पञ्चमी we get युवाभ्याम् &c as before

मित—। “पञ्चम्या अत्” (७।१।६२) इत्यत्र ‘अत्’ अपठ्यते । उत्तरपूर्वादा-
नयनं नाम अपकर्षः इति प्रागुक्तम् । “युष्मदस्मदभ्याम् ङसोऽश्” इत्यत्रः युष्मदभ्याम्
वर्तते । एव तद्ङसि मद्ङसि इत्यत्र “शेषेलोप” इत्यनेन टिलोपे (अन्यलोपे पर-
रूपे वा) अदादेशे च सति त्वत् मत् इति ॥ अथुना पञ्चमी बहुवचने विशेष वदति—

३६७ । पञ्चम्या अत् । ७।१।३२ ॥

दी—। आभ्यां पञ्चम्योः भ्यसोऽतुस्यात् । युष्मत् । अस्मात् ।

Eng —Easy

मित—। पूर्ववत् ‘युष्मदस्मदभ्याम्’ इति अनुवर्तते । “भ्यसो भ्यस्” इति सूत्रोत्
‘भ्यसो’ च वर्तते । तत आह—‘आभ्यां पञ्चम्या भ्यसः अत् स्यात् इति । एव युष्मद्
भ्यस् अस्मदभ्यस् इत्यत्र भ्यस ‘अत्’ आदेशे सति शेषे लोपे च सति युष्मत् अस्मत् इति ॥
अथुना षष्ठीविभक्ति विज्ञेययति—

३६८ । तवममौ ङसि । ७।२।६६ ॥

दी—। अनयोर्मपर्थ्यन्तस्य तवममौ स्तः ङसि ।

मित—। ‘मपर्थ्यन्तस्य’ इत्यधिकारसत्त्वात् आह—‘अनयोर्मपर्थ्यन्तस्य’ इत्यादि ।
“त्वमावेकावचने” इत्यस्यायमपवादः एव । तत युष्मद्ङम् अस्मद् ङस् इत्यत्र तवद्ङस
ममद्ङस् इति स्थितिः । तत विशेष वक्ष्यति

३६९ । युष्मद्वरगदभ्याम् ङसोऽश् ॥ ७।१।२७ ॥

स्पष्टम् । तव । मम । युवयो, आवयोः ।

Eng —Easy

यादेशे च त्वयि मयि इति ॥ युष्मद् सु अस्मद् सु इति “युष्मदस्मदोरनादेशे” इति
देकारस्य आत्ते सर्वर्णदीर्घे च युष्मासु अस्मासु इति सिध्यति ॥

“त्वमावेकवचने” इति सूत्रे “युवावौ द्विवचने” इति सूत्रे च यथाक्रमम् एकावचन-
द्विवचनगन्धौ यौगिकौ न तु प्रत्ययपरी । तत्फलमेव अङ्गना श्लोकचतुष्टयेन स्फुटी-
करोति—

दी— । समस्यमाने द्वये कत्ववाचिनी युष्मदस्मदी ।

समासार्थोऽन्यसख्यश्चेत्तुस्तौ युवावौ त्वमावपि ॥

सुजसहेलसुष्ठ परत आदेशाः स्युः सदैव ते ।

त्वाहौ यूयवयौ तुल्यमहौ तवममावपि ॥

पुते परत्वाद्वाघन्ते युवावौ विषये स्वके ।

त्वमावपि प्रवाघन्ते पूर्वविप्रतिषेधतः ॥

द्वेकसख्यः समासार्थो वद्वयौ युष्मदस्मदी ।

तयो रद्वयेकतार्थत्वान्न युवावौ त्वमौ न च ॥

Eng — Easy

मित— । अन्वय — यदि समस्यमाने युष्मदस्मदी द्वौकत्ववाचिनी (भवतः) तदा
समासार्थः अन्यसख्यश्चेत् अपि युवावौ त्वमावपि स्तः ।

व्याख्या— । युष्मदस्मदण्डयो एकत्वे द्वित्वे सति यथाक्रमम् त्वमादेशौ युवावादेशौ
च भवतः । एतयो समासेपि एकत्वे द्वित्वे सति समासार्थस्य अन्यसख्यार्थपरत्वेपि यथा-
क्रम त्वमादेशौ युवावादेशौ च भवतः इति निष्कर्षार्थः । ततश्च त्वा मा वा अतिक्रान्तः
अतिक्रान्तौ अतिक्रान्तः इति “अत्यादयः क्रान्तादर्थे द्वितीयथा” इति प्रादिसमासे सति
विग्रहवाक्ये युष्मदस्मदो एकत्वेहेतो युष्मद् स्थाने ‘त्व’, अस्मद् स्थाने च ‘म’ आदेशौ
भवतः ‘अतित्व’ ‘अतिम’ इति च प्रातिपदिकौ भवतः । एव युवाम् आवाम् वा अति-
क्रान्तः इति विग्रहे युष्मदस्मदो द्वित्वे सति ‘अतियुव’ ‘अत्याव’ इति प्रातिपदिकौ भवतः ।
युष्मदस्मदो एकत्वे त्वमादेशौ द्वित्वे च युवावौ आदेशौ किं सार्वविकौ वा न वा इत्य-
नोत्तरमाह—सुजस् इत्यनेन ॥ अन्वय — “त्वाहौ सौ” “युववयौ जभि” “तुभ्यमहौ
इयि” “तवममौ इभि” इति (अपि यथाक्रम) सुजस्—डे—डस्सु परत ये

४०१। पदस्य । ८।१।१६ ॥

मित—। चविचारपदमिदम् । इदित् छन्द मनुकमिच्छाम 'पदस्य इत्येवं तद्
वेदितव्यम् इत्यर्थः । -

४०२। पदात् । ८।१।१७ ॥

मित—। ५।११ इत्ययमभिधाय । इदित् छन्द मनुकमिच्छाम 'पदात्' इत्येवं
तद्वेदितव्यम् ।

४०३। अनुदात्तं सर्वमपवादौ । ८।१।१८ ॥

श्री—। इत्यधिकृत्य ।

मित—। तथैवितत् अधिकारसूत्रम् । अतः दोषितं वाङ्—'इत्यधिकृत्य' इति
अनुदात्तमिति च सवमिति च अपादादी इति च एतत् ब्रह्म अधिकृतं वेदितव्यम् ।
इदित् छन्द मनुकमिच्छाम अनुदात्तं सर्वम् अपादादी इत्येवं तद्देवीभ्यम् । पादमन्त्रेण चतुपाद
श्लोकादयः स्युः । सर्ववर्णं सर्वमनुमानं विधीयमानं चानुदात्तं यथा आदिति ।

४०४। युष्मद्वस्मदो ऋचतुर्योद्वितीयाभ्यो र्वा नाधौ ।

८।१।२० ॥

श्री—। पदात्परयोः अपादादौ स्थितयोरनयोः पञ्चादि—विशिष्टयो
र्वा नौ इत्यादेशौ स्तः । तौ चानुदात्तौ ।

वाम् and मी are respectively ordered in place of whole of युष्मद्
and वस्मद् in 6th, 4th and nd case dual, and if these are after
some पद and also not at the beginning of a foot of a verse And
these are अनुदात्त ।

मित—। 'पदात्' 'अपादादी' 'अनुदात्तम्' इत्यति । अतः वाङ्—
'पदात् परयो' इत्यादि । एतच्चतुर्विधं चतुर्विधं चतुर्विधं चतुर्विधं चतुर्विधं चतुर्विधं
चतुर्विधं । उदाहरणं यथा —एतद्वाम् इदं मी स्मम् । मी नौ र्वा नौ द्वि ।
अर्धमावर्ति र्वा रजत मी मयिभ्यः । पदात् परयो विम् ? वाक्पादीनामूत आन्धो

स्वम् ॥ पादशब्देन ऋक्पाद श्लोकपादश्च गृह्यते इति प्रागुक्तम् । अपादादी किम् ?
 “वृद्धैरभात्यै सह चौरवासा मामर्घ्यपाणिर्भरतोऽसुरपैति” , अत्र ‘मामर्घ्यपाणि’ इत्यत्र
 पपदादी अस्मदस्थाने ‘मा’ इत्यादेशः न स्यात् ॥

४०५ । बहुवचनस्य वस्नसौ । ८।१।२१ ॥

दी । उक्तविधयोः अनयोः पष्ठयादिवहुवचनान्तयो वस्नसौन्तः ।
 वाम्-नावोरपवादः ।

वस् and नस् are ordered respectively in place of युष्मद् and अस्मद् coming after some पद (word) and not at the beginning of a foot of a verse , and वस् and नस् come in place of बहुवचन only of पृष्ठी, चतुर्थी and द्वितीया । Thus this rule bars order of वाम् and नौ in the बहुवचन ।

मित—। पूर्वसूत्रात् “युष्मदस्मदो, पृष्ठीचतुर्थी द्वितीयास्तयो.” वर्तते । ‘पदात्’
 ‘अपादादी’ इत्याद्यप्यस्ति । तदाह—‘उक्तविधयोरनयोरित्यादि’ ॥

४०६ । तेमयावैकवचनस्य । ८।१।२२ ॥

दी—। उक्तविधयोरनयो, पृष्ठीचतुर्थ्यैकवचनान्तयोः ‘ते मे एतौ’ स्तः ।

ते and मे come for the whole of युष्मद् and अस्मद् coming after a word and not at the beginning of a foot of a verse This order is in place of singular of पृष्ठी and चतुर्थी only ‘The order is not in द्वितीया singular, for the next sūtra makes a fresh order for द्वितीया only

मित—। ‘ते च मे च’ इति तेमयौ पदः । पूर्वसूत्रवत् अत्रापि अनुवृत्तिं ज्ञेया । तत आह—‘उक्तविधयो अनयो, इत्यादि । ‘पृष्ठीचतुर्थ्यैकवचनान्तयोः अनयो’ इति वृत्तौ उक्तम्, यत परसूत्रेण द्वितीयैकवचनान्तस्य आदेशान्तः विहितम् ॥

४०७ । त्वामौ द्वितीयायाः । ८।१।२३ ॥

दी—। द्वितीयैक वचनान्तयोरनयो, ‘त्वा मा’ एतौ स्तः ।

त्वा and ना are ordered respectively in place of द्वितीया (singular) of दुष्प्र and चन्द्र if these are after some word and not at the beginning of a foot of a verse.

मिति—। त्वात् त्वात् त्वामी इत् । पुनश्चात् 'एकवचनस्य इत्यत एतन्ने त्वात्—'द्वितीयवचनान्तो वचनो इत्यादि । अपुनः "इत् इत् इत्— इत्" (मत् ३ ४ ३००) नृवचनदीर्घं मत् द्वितीयावगुणोर्विभक्तिरुभय एक द्वि-वचनवर्धनं चो १६ ति —

श्री—। श्रोत्रस्थाप्यु मापीह दद्यात्त मे-विद्यम मः ।

स्वामी स म-वि स इति वातु वामपि नो विभुः ॥

एतं यो मौ दद्यात्वीर्यं यतिर्बोमपि मौ इति ।

मोऽप्याह्वा न यिव वा मो दद्यात् सध्यात्र य स मः ॥

Eng—Ea r

मिति—। अन्त्य—श्री (द्वि) त्वा मा चपि वातु (रचतु) अत्र द्वितीयवचने त्वा मा इत्यन्तिमो मवत्. म (श्रोत्र) म म चपि म (पुन) दद्यात् (दद्यात्) अत्र अतुर्वचनवचने त म इति । म, इति, म म चपि वामो (अत्र 'त म इति वचनवचन) विभु (म विभु) वाम् मौ चपि वातु (रचतु) अत्र द्वितीयावचने 'वां मा इति] इ म' वां मौ चपि मुदा दद्यात् (अत्र अतुर्वचन द्विवचने 'वां मौ इति), इति वाम् मौ चपि यति [अत्र अतोर्वचन वां मौ चपि मवत्. मा इति य म चपि चप्यात् (रचतु) अत्र द्वितीयावचनवचने वम मम 'आदिमो ' य म चपि सिद्धे (मइम) दद्यात् । अत्र अतुर्वचनवचने वम मम 'आदिमा] अत्र म च चपि म' सिद्धा [अत्र अतोर्वचन वम मम् इत्यत्र इत्यामी अन्तरि वा इति वचो] ।

श्री—। पदाद्यधो किम् ? वाचयादी मा भूत् । स्यां वातु मां वातु ।

मिति—। अत्र वाचयादिवात् पुनश्चाद्यध्वया द्वितीयायाम् 'त्वा मां इति आदिमी दद्यात् चप्यात् अतः पदात्पदार्थो इति उक्तम् । ततश्च पूर्वमेव व्याख्यातम् ।

दी—। अपादादौ किम्?—“वेदैशेषैः सवेद्योऽनानुकृष्य सर्वदा-
वतु ।”

Why do we say अपादादौ in the above sutras? Witness अस्मान् in the sentence “वेदै, etc”—here अस्मान् being at the beginning of a foot of a verse does not recognise short forms of अस्मद् &c

मित—। अत्र ‘अस्मान्’ इत्यस्य श्लोकपादादित्वात् तत्स्थाने बहुवचने ‘नः’ इति न स्यात् । एतदपि पूर्वमपि व्याख्यातम् ॥

दी । (षष्ठीचतुर्थी द्वितीयास्थयोः इत्यत्र) स्थग्रहणात् श्रूयमाणविभक्ति-
कयोरेव । नेह—इति युष्मत्पुत्रो ब्रवीति । इति अस्मत्पुत्रो ब्रवीति ।

Eng Easy See “Mitabhasini”

मित—। स्थग्रहण श्रूयमाणविभक्त्यर्थम् । षष्ठी-चतुर्थी द्वितीयाविभक्तौ अपरि-
त्यक्तोः अन्यथो युष्मदस्मदो, ‘वानौ’ स्त, इति निष्कर्षः । ततः अणुतषष्ठीचतुर्थी-द्वितीया-
विभक्तियुक्तयोः अन्यथो युष्मदस्मदशब्दयोः इति फलितम् इति भावः । एवम् “इति
युष्मत्पुत्रो ब्रवीति” इत्यत्र ‘युष्मत्पुत्र’ इति लुप्तषष्ठीविभक्तित्वात् अत्र बहुवचने ‘व’
आदेशः न स्यात् । “इति अस्मत्पुत्र” इत्यत्र इतिशब्दानुवृत्तिः पदात् परत्वं सम्पाद-
यितुं बोध्यम् ॥

दी—। समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मददेशाः वक्तव्या (वार्त्तिक) ।
एकतिङ् वाक्यम् । तेनेह न—ओदनं पत्रं तव अविष्यति । इह तु स्यादेव
—शालीनां ते ओदनं दास्यामीति ॥ एते वां नावादयः आदेशाः अन्ववा-
देशे वा वक्तव्याः (वार्त्तिक) । अन्वादेशे तु नित्यं स्युः । (अन्वादेशे
विकल्पो यथा—) धाता ते भक्तोऽस्ति, धाता तव भक्तोऽस्ति वा । (अन्वा-
देशे नित्यं यथा—) तद्यौ ते नम इत्येव ॥

The अनुदात्त short forms of युष्मद् and अस्मद् (e g, त्वा, मा, वसु, नस्
&c) are to be made when these are completely put in one sen-
tence. And in grammar by a sentence (वाक्य) we are to under-

कथं त्वां सां वा न रक्षते इत्यादि । युक्तप्रहयात् साक्षात् योगे अयं निषेधः । परम्परासम्बन्धे तु आदेशः स्यादेव । हरो हरिश्च मे स्वामी ।

These short अनुदात्त forms of युष्मद् and अस्मद् (as वां नौ &c) are not to come in connection with the five अव्ययः—च, वा, हा, अह and एव । Witness हरिश्वा &c, where there being च we get त्वा &c not त्वा the short form here This prohibition is to apply where there is direct contact with these, for the word युक्त in the Sutra suggests so, but when the contact or connection with these is indirectly implied then the short forms are to come in as in the sentence हरो हरिश्च मे स्वामी । Here च directly goes with हर and हरि, and indirectly with मे, so here being परम्परासम्बन्ध of च and अस्मद्, the short form 'मे' can come

नित—। 'च' समुच्चये अव्ययम्, 'वा' विकल्पे, 'हा' अङ्गुते, 'अह' खेदे, 'एव' अवधारणे । एतेषां द्वन्द्वः । च वाहाहैवा । तेषां युक्तम् यौगः, तस्मिन् सति वा नावादव आदेशः न सुप्रित्यर्थः । युज्यन्-क्त नपुंसके भावे=युक्त यौगः—तथा च-वृत्तिः 'चादिपञ्चकयोगः' ॥ “न च वाहहैव—” सूत्रे युक्तशब्दग्रहणात् साक्षात्सम्बन्ध-विवक्षायां अयं निषेधः गम्यते, न तु परम्परासम्बन्धे । 'हरो हरिश्च मे' इति त्रिको-चकार हरिहरविषये साक्षात् अन्वित न तु अस्मद्शब्देन, अतः अस्मद्शब्दस्य 'मे' इति आदेशः अत्र साक्षात्सम्बन्धसत्त्वात् स्यादेव ॥

४०६ । पश्यार्थश्चानालोचने । ८।१।२५ ॥

दी—। अचाक्षुषज्ञानार्थैर्धातुभिर्योगे पुते आदेशा न स्युः । चेतसा त्वां समीक्षते । परम्परासम्बन्धेऽप्ययं निषेधः—भक्तः तत्र रूपं ध्यायति । आलोचने (चाक्षुषज्ञाने) तु—भक्तरत्ना परयति चक्षुषा ।

These short forms of युष्मद् and अस्मद् are not used in connection with verbs not denoting चाक्षुषज्ञान (direct vision) Thus in

आमन्त्रित word is that which ends in a प्रथमान् word used in सम्बोधन ।

मित— । “सम्बोधने च” इति सूत्रात् ‘सम्बोधने’ वर्तते । ‘सा’ इत्यनेन “प्रातिपदिकार्थे लिङ्गपरिमाणवचनभावे प्रथमा” इति सूत्रस्या प्रथमा परास्मिन्त्यते । तत आह —‘सम्बोधने या प्रथमा तदन्तम्’ इत्यादि ॥

४१२ । आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् । ८।१।७२ ।

दी— । स्पष्टम् । अग्ने तव । देवर्गान्प्राहि । अग्ने नय । अग्ने इन्द्र वरुण । इह युष्मदस्मदोरादेशः, तिङन्तनिधातः, आमन्त्रितनिधातश्च न ॥ “सर्वदा रक्ष देव नः” इत्यत्र तु ‘देव’ इत्यस्य अविद्यमानवद्भावेऽपि ततः प्राचीन (पूर्व) ‘रक्ष’ इत्येतदाश्रित्यादेशः (अस्मदस्थाने ‘नः’ आदेशः) । एवम् “इम मे गङ्गेयमुने” इति मन्त्रे ‘यमुने’ इत्यादिभ्य प्राचीनानाम् (पूर्वाणाम्) आमन्त्रितानाम् अविद्यमानवद्भावेऽपि ‘मे’ शब्दमेवाश्रित्य सर्वेषां निधात । (“आमन्त्रितस्य च” इति निधात अनुदात्तत्वमित्यर्थः) ।

An आमन्त्रित word at the outset is to be regarded as non-existent Thus in अग्ने तव &c, देवर्गान् &c, अग्ने and देव being regarded as non-existent, the short forms ते for तव and नः for अस्मान् are not used, for then ते and न will be at the beginning of a पाद । The instances ‘अग्ने नय’ अग्ने इन्द्र etc are cited to show that अग्ने being regarded as non-existent ‘नय’ the तिङन्त word cannot be निधात । e, अनुदात्त, for it does not come after an अतिङन्त word here—अग्ने being अविद्यमानवत् and the word इन्द्र &c, similarly are not अनुदात्त prior words being अविद्यमानवत्, and thus इन्द्र &c, not coming after a पद cannot be अनुदात्त । (See below) In ‘सर्वदा रक्ष देव न’ though देव is as if non-existent being आमन्त्रित, still न, the short form is used, for there is the word रक्ष prior to देव and thus न is not पादादौ ।

So also in the mantra "इमे मे वहेऽस्तुते" the आत्मकित words prior to अस्तुते &c., though non-existent, still all are regarded as अनुदात्त with reference to their prior word मे here. The rule for अनुदात्त here is "आत्मकितस्य च" meaning an आत्मकित word after another word is अनुदात्त ।

नित— । पूर्वस्मिन्नपदम् आत्मकितपदम् अविद्यमानवत् बोध्यम् इति सूत्रम् । तत्र चये तत्र 'दिव' अद्यान् पाहि इत्यत्र 'चये' दिव इति आत्मकितपदयो अविद्यमानवत्त्वात् 'दिव' अद्यान्' च इति पादान्ती भवत्यो 'ते नः' इति पदो तत्प्राप्ते नाद्विधीति । "चये नमः" "चय इन्द्र वरुण" इत्यत्र च 'चये चय' पदयोः आत्मकितयो अविद्यमानवत्त्वात् प्रथमोदाहरणे 'नम' इति तिङ्गणम् "तिङ्गितिङ्ग — (चतिङ्गण्यपदान् परं तिङ्गणमनुदात्तं भवति) — इति सूत्रेण अनुदात्तत्वं न भवति द्वितीयोदाहरणे च इन्द्रादि आत्मकितपदानां "आत्मकितस्य च" — (पदान् परम् आत्मकितम् अनुदात्तं भवति) — इति अनुदात्तत्वं न भवति । अत आह— 'इष्ट' (प्रथमोदाह चये) पुनर्वचनोपादिम् (द्वितीयो) तिङ्गणनिधात् (अनुदात्तं) आत्मकितनिधात् न भवति इति । निधातवत् अनुदात्तवाची इत्यन्तम् । सर्वदा चय दिव न इत्यादि भेदः ।

४१३ । नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यप्रजनम् । ८।१।७३ ॥

टी— । विशेष्यं समानाधिकरण्ये विशेष्येण नामन्त्रिते परे भाविद्यमानवत् स्यात् । हरे दयालो न पाहि । अने तमस्विन् ।

The noun word having an adjective आत्मकित word in the same वचनम् following it is to be treated as not अविद्यमानवत् (non-existent). Thus in हरे दयालो &c the समानाधिकरण्ये adjective आत्मकित word दयालो follows the noun (विशेष्य word) हरे so हरे is treated as not non-existent hence 'न', is used though दयालो is अविद्यमानवत् ।

मित—। ‘आमन्त्रितम् अविद्यमानवत्’ इत्यनुवर्तते । ‘समानाधिकरणे’ , एका-
विभक्तियुक्ते इत्यर्थः । ‘सामान्यवचनम्’ इत्यनेन ‘विशेष्यम्’ गम्यते । तत, आह—
‘विशेष्य समानाधिकरणे विशेष्ये आमन्त्रिते परे न अविद्यमानवत्’ ॥ तत, ‘हरे-
दयालो न’ इत्यत्र दयालो इत्यस्य अविद्यमानवत्तेवपि ‘हरे’ इत्यस्य विद्यमानतामाश्रित्य
‘न’ इति अस्मदादेश, भवति ॥

दी—। “विभाषित विशेषवचने” (इति सूत्रम्) । अत्र (सूत्रे)
भाष्यम्—“बहुवचनमिति वक्ष्यामि” इति । (सूत्र व्याख्यायते—) विशेष्य
समानाधिकरणे आमन्त्रिते विशेष्ये परे अविद्यमानवत् वा । यय ‘प्रभव
देवाः शरण्याः’, युष्मान् ‘भजे, वो भजे इति वा । इह अन्वादेशेपि वैकल्पिका
आदेशाः ॥

The plural विशेष्य word having its adjective आमन्त्रित word in the
same द्विभक्ति following it is optionally अविद्यमानवत् (as non-existent)
We say बहुवचनान्त विशेष्य word, for भाष्यकार under the rule “विभाषितम्
विशेषवचने” (which provides optional अविद्यमानवत्त्वा as above) add s
‘बहुवचनम्’ to this So we have यय प्रभव , युष्मान् वा व भजे ।
This optional आदेश of short forms is to be known in अन्वादेश too

मित—। सुगमा ॥ सुं श्रीमनौ पादावस्य इति “सप्त्योरुभुर्वस्य” (५।४।१४०)
इति पादशब्दस्य—अन्यलोपे सुपादशब्द । अस्य सौ हलङ्गादिलोपे सति—

दी—। सुपात् उपाद् । सुपादौ उपादः ॥ सुपादम् उपादौ ।

मित—। सुपाद् शम् इति स्थिते विशेषमाह—

४१४ । पादः पत् । द्।४।१३० ॥

दी—। पाञ्चदशान्तं यदङ्गं भ तदवयवस्य पाञ्चदशस्य पदादेशः स्यात् ।
सुपदः । सुपाद् । सुपाङ्गाम् इत्यादि ॥ इतिदान्ता ।

A base technically termed as भ (ie, when यदि वा अजादि प्रत्यय
follows) ending in ‘पाद्’ changes its पाद् into पद् । Thus in सुपाद्

यम् (अम्), सुपाद ending in पाद is a 'म' so here पाद changes into यद and the form is सुयद । Similarly सुयदा &c

मित—। माषिष्ठात् अष्टाषिष्ठात् इति । तत्र 'पा' इत्यत्र सट् सङ्गर्थात् । तदन्तविधिरिति । अत आह—'पादमन्त्राय यदङ्' मम् इत्यादि ॥ "निर्दिष्टं भागस्य चादिमा मन्त्रि इति पादमन्त्रेण 'यद' इति न तु, सुसुपादस्य सुपादमन्त्रस्य ॥ तस्मात्सामान्यं बोध्यं तान् चादिषु यदन्तानामावात् 'सुयद' सुयदा इत्यादी द्वाते न भ्यात् ॥ अन्य निम्नोद्भि भ्यान् प्रान्तेषु ॥ अपि मन्त्रति मन्त्रति वा द्विपि अग्रिमप चकारान् प्रातिपदिकम् । द्विपिमिति "अनिदिताम् इत्" उपधाया किति" इति नलोप अग्रिमप इति दण्डः । अण् लोप इत्यपान्तिभे मन्त्रते चत्तव मति—अग्रिमत् अग्रिम इति तर्कवाद—

दी—। अग्निर्न स भति इति अग्निमत्—अग्निमत्तु । अग्निमयौ—अग्निमयः । अग्निमदभ्याम् इत्यादि ।

मित—। सुयदा ॥ इदमत्र ज्ञातव्यमिति गच्छि विभाषामिति प्रीतिरुच्यते न इदित्वात् नलोपामात्रं अप्रिमप इति प्रातिपदिकम् अयं ही संयोजनान्तोपे अप्रिमत् इति दण्डम् । चीद्वि—अग्रिमदी इति ॥

प्रकटनमिति यन्तरीति द्विपि 'प्रा' इति प्रातिपदिकम् अयं यदं वत्तम् उपपन्नमिति—द्विपि चात् "अनिदिताम् इत्" इत्यादि सूत्रेण सुपि उपपत्ति मन्त्रति इति उक्तम् तर्कव्याप्यम् आह—

दी—। भूत्विग— (सूत्र ३७३) इत्यादि सूत्रेण आन्ते उपपु प-पदे क्त्विन् । (तत प्राप् इति प्रातिपदिकेनापि अयं रूपान्त्राह—)

४१५ । अनिदितां हल उपधाया फिदति । द्वाष्टा२४ ॥

दी—। इत्यन्तानाम् अनिदितामन्त्रानाम् उपधायाः मत्स्य लोपाः स्यात् किति किति च । उगिदचाम्—। इति (अप्र) मुम् । "संयोगीन्तस्य लोपः । सुमो मकारस्य" क्त्विन्प्रत्ययस्य कु इति कुत्वंन उकारः । प्राठ ॥ अनुस्वारपरसवर्णौ । प्रा-दी—प्राञ्च । प्राञ्चम्—प्राञ्चौ ॥

Of bases ending in हल् and that are not इदित् (i.e., having इ as इत्) have their penultimate नकार elided when क्-इत् or छ्-इत् affixes follow. Thus in प्र+अच्+क्निन्, the penultimate न elides, for क्निन् is a क्-इत् affix by this rule and the result in प्र+अच्=प्राच् ॥

[N B —The न् of क्निन् elides by the rule “हलन्त्यम्” । And इकार in क्निन् is for pronunciation, so the result in क् wherein क is इत् by the rule “लशक्तवृत्ते” । Now व् only remains, which also elides by the rule “वेरधृक्तस्य” । So in क्निन् and क्निप्, everything of the प्रत्यय elides]

And now the base प्राच्+सु first takes गुम् by the rule “उगिदचा सर्वनामस्थाने अधातोः,” when सर्वनामस्थान affixes (i.e., first five विभक्तिप्रत्यय) follow. So the form becomes प्राच्च from प्राच्+सु, (सु eliding by “हलन्त्याप्रभ्यो—”), then by सव्योगान्तलोप we get प्रान् and now the final nasal नकार is replaced by nasal डकार by the rule “क्निन्प्रत्ययस्य कुः” (see sutra 377 ante) So the final form of the base प्राच् is प्राड् । In प्राच् औ there is गुम् and we get प्रान् च औ where ‘न्’ (which is not अपदान्त) changes into अनुस्वार for a झल् letter follows by the rule “नयपदान्तस्य झलि” and this अनुस्वार by परसवर्ण becomes ज् by the rule “अनुस्वरस्य ययि परसवर्ण” (ante), hence our author says “अनुस्वारपरसवर्णौ” । Thus the final form of प्रानच् औ is प्राच्चौ । Similarly we get प्राच्च, प्राच्चम्, प्राच्चौ &c

सित— । इ इकारः इत्यर्थे ‘इत् इत्सञ्ज्ञक येषां तानि इदित्, तेषाम् इदित्ताम् । न इदित्ताम् इति ‘अनिदित्ताम्’ । एतत् अङ्गाधिकारे सति ‘अङ्गानाम्’ इत्यस्य विशेषणम् । ‘हल’ इत्यपि तद्विशेषणम् । ‘शान्तलोप’ (दा० ४२३) इति पूर्वसूत्रात् ‘नलोप’ इति अनुवर्तते । तत आह—‘हलान्तानाम् अनिदित्ताम् अङ्गानाम् नस्य लोपः’ इत्यादि ॥ हलान्तानाम् अङ्गानाम् किम् ? आसणी । अत्र ‘नी’ इति

इत्येतावन्वभावात् उपवावा नञ् चोप न स्यात् ॥ एवं प्राप् सु इत्यतः "अनिदचाम्—"
इति तुमि सति प्राप् सु इति जाते इत्यधादिना सुलोपि संदीमान् चोपि च प्राप् इति
जातम् । ततः "क्षिप्रमवयम्—" इति कुत्वं प्राक् इति ॥ सर्वनामभ्यामि तुमि सति
प्राप् चो इति जाते "नवापदान्ताश्च मन्त्रि" इति अपादानाश्च नञ् अनुकारे सति प्राप् च
इति स्थितिः "अनुकारश्च ययि परसवर्णे," इति परसवर्णे च सति प्राक् इति पतदभि
प्रत्यक्षेण चोचित आह—अनुकार परसवर्णो इत्यादि ॥ प्राप् चो इत्यत्र "क्षीयुना—"
(पञ्चाश) इति कुत्वेन प्राक् इति सिध्यति इति न गतव्यम् । यतः "क्षीयुना—"
इति कृतमपि तु "नवापदानाश्च" इत्यतः प्रत्यक्षिङ्गम् ॥

प्राक् + ऋस् (अस्) इति स्थिति आह—

४१६ । अस् । द्वा३।१३८ ॥

दी— । सुप्ताकारस्य अम्बुतेर्मत्प्राकारस्य ह्राव स्यात् ।

The अकार of the root अस् of अस्ति नकार has elided and which
is a 'म' elides Thus in प्राप् + ऋस् अस् is कृत नकार and is a
'म' so its अकार elides and we get प्रप् + ऋस् (अम्) and we look
forward—

नित— । "अक्षीपीना" इत्यत्र अक्षीप अवाति । 'अच' इति सुप्ताकारस्य
अचते वक्ष्यम् । भाषिचारसु वर्तते एव । तत आह— सुप्ताकारस्य अचते अम्बु
अवाति इत्यादि । प्राक् इत्यतः तु प्र + अच इति सङ्घातः । तत अम्बु सुम्बु
प्राप्ते नञि परे 'अच' अवाति चोपि सति प्रप् + अम् इति जाते आह—

४१७ । औ । द्वा३।१३८ ॥

दी— । सुप्ताकारनकारे अम्बुतौपरे पूर्वस्य अम्बो दीर्घः स्यात् । प्राक् ।
प्राक् प्रागन्त्यासु इत्यादि ॥ प्रत्यक्—प्रत्यन्धौ—प्रत्यम्बः । प्रत्यम्बम्—
प्रत्यम्बौ । 'अच' इति ह्रस्वस्य विषये च सरज्जोपि यय न प्रवर्तते ।
"अह्वन्मुहः पाणिनीया—" इति परिभाषया । प्रतीचः । प्रतीचा प्र अमुम्
अम्बुति इति विग्रहे 'अम्बु' अम्बु इति स्थिते—

When अच् having its अकार and नकार elided follows then the prior अच् vowel (i.e., अ, इ, उ vowels) becomes lengthened. Thus in प्रच् + अस् we have अच् in प्रच् having its अकार and नकार elided, so the rule applies and the prior vowel अकार in प्र becomes दीर्घ and we get प्राचः । Similarly प्राचा &c In शस् प्राच् becomes प्राच and the rules 'अच.' and 'चौ' seem to be superfluous here. So a further instance of the word प्रत्यच् is being given in शस्, to show the significance of the application of the rules 'अच.' and 'चौ' । In the case of the base प्रत्यच् we get प्रत्यङ् प्रत्यचौ &c as in प्राङ्—प्राचौ before. Now in प्रत्यच् + शस्, शस् not being a सर्वनामस्थान, गुम् by the rule "उगिदचां—" cannot come and the rule 'अच' then should give अकारलोप in प्रत्यच्, but then the rule 'चौ' has no application here, for we cannot get a prior अच् vowel here—the form being प्रत्यच् । Apprehending this difficulty the author says that when अकारलोप of अच् is being done by the rule 'अच' then यच् must not come in though यच् is अन्तरङ्ग । For when 'अच' directs अकारलोप which causes यच् कार्य here, the यच् कार्य itself must not come in, for its निमित्त (cause) itself is being destroyed. And this is possible by the Paribhasa 'अकृतव्युह पाणिनीया' (i.e., निमित्त विनाशोन्मुख इह तत् प्रयुक्त कार्यमपि न भवति) [For which see our notes under the rule—स्वरितेनाधिकारः—rule No 46] So in प्रत्यच् when अकार of लुप्तनकारयुक्त अच् elides by the rule 'अच', then यच् does not come in and the form is प्रति अच् + शस् = प्रति च् + शस् then 'चौ' directing दीर्घ of prior vowel, we get प्रतीच । Similarly प्रतीचा &c In the case of अदम् + अच् + क्तिन्, speciality is being enumerated—

मित—। “दुसामे पूर्वसदीर्घोऽयं इत्यत्र पूर्वसदीर्घोच वसति। ‘वी’ इति
 पुनस्य सप्तम्येव वचनम्। तु’ इति सुभाषार-नकारस्य चक्षते पङ्क्तम्। ततः
 चाह पुनस्यकारस्य अचतो परे इत्यादि॥ तैग प्रत् + चस् इत्यत्र पूर्वस्य ‘च’
 दीर्घे सति प्राच इति एवं प्राचा। प्राप्स्याम् इति “विभ्रमव्ययं तु” इति कुलम्॥
 ‘प्राच’ इत्यस्य अक्षतयोऽप्येतयोः सूत्रयोः सिद्धौ सन्नां प्रतीच इत्यादि सिद्धाये सूत्रयो
 वचनम्। अतः प्रसञ्ज् अन्त्ये क्पाच्छाङ्—प्रसञ्ज् प्रसञ्जो इत्यादि प्राचशब्दवत्॥ गतु प्रसञ्ज
 + चस् (चस्) इत्यत्र अस्य वनामप्रागल्वात् असति तुमि ‘च’ इति सूत्रेच अकारलोपे
 च प्रस्य च इति जाते ‘वी’ इति नूतस्य प्राप्तिरेव न भवति। यत्न सूत्रमपि श्रव्यं स्यात्,
 इत्यत्र इति अनिट च क्पाभापयते। ततः चाह—‘च’ इति लोपस्य विपर्य
 यत्नलोपि यच् न भवति। ततः प्रस्य + चस् इत्यत्र ‘च’ इत्यनेन अकारलोपे
 सति यच् न स्यात् प्रति च् + चम् इति च भवति। सर्वमित्त् अक्षतभूङ्— इति
 परिभाषया सम्भवति। अस्य चर्चो यथा—विभित् विनाभोस्तुभु इहा तत्प्रभृत् शब्दे
 मपि न स्यात्। प्रस्ये तु यच्चविभित्तस्य अकारस्य ‘च’ इति सूत्रेच विनाभे सति
 अकारनिमित्तं यच्च अपि न स्यात्। यच्चम् प्रति च् + चम्—प्रतीच (‘वी’ इति दीर्घे
 सति)॥ मायं तु ‘वी’ इत्या अक्षतभर्द्दिव यच्च न इति समाहितम्॥ अक्षतमयति
 इति द्विनि उपपद्यमानोच अक्षत + चत् इति स्थितिं विशेषमाह—

४१८। विभ्रग्वेवयोश्च टेऽप्रयत्नताथप्रत्यये। ६।३।६२॥

वी—। अक्षयोः सप्तमान्तरच टेऽप्रयत्ने स्यात् अक्षप्रत्ययान्ते अक्षवत्तौ
 परे।

Of the words विभ्र and द्व and of pronominal bases the टि-
 portion is replaced by चट् when चत् with its affixes not heard
 (e.g., विभ्र, द्वि) follow. Thus चट् + चत्—चट् चत् when चत्
 comes and नकार of चट् elides by the rule अनिटितम्— (ante.)
 and the base is अवक्षाय। It is now being declined—

मित—। ‘चट्’ इति तुल्यप्रमाणम्। विभ्रग्वेवयोश्च इति अक्षविच आसर्ग
 नाथ (६।३।६२) इति सूत्रात् सर्वनाथ इत्यस्य समुच्चयः। अक्षप्रत्ययान्ते अक्षवत्

मानप्रत्ययान्ते इत्यर्थे—यथा, किन्, क्षिप् इति । अक्षतौ वप्रत्ययान्ते इत्यपि पाठोक्तः दृश्यते । तदा 'वप्रत्ययान्ते' वकारयुक्तप्रत्ययान्ते इत्यर्थः । फलञ्च सममेव ॥ एवम् अदस् + अक्ष इत्यत्र 'टे' अद्रि सति अद्रि + अक्ष = अद्रक्ष् ("अनिदिताम् " इति नलोप) । अस्य ह्रस्वात्—

४१६ । अदसोऽसेर्दादु दो मः । ८।२।८० ॥

दी— । अदसोऽसान्तस्य दात् परस्य उदूतौ स्तः, दस्य मञ्च । उ इति ह्रस्वदीर्घयोः समाहारद्वन्द्वः । आन्तरितस्यात् ह्रस्वव्यञ्जनयोः ह्रस्व दीर्घस्य दीर्घः । अमुमुयङ् अमुमुयञ्वौ—अमुमुयञ्वः । अमुमुयञ्वम् ।

अमुमुयञ्वौ—अमुमुईचः । अमुमुईचा—अमुमुयङ्भ्याम् इत्यादि । मुत्वस्यासिद्धत्वात् न यण ॥ "अस्त्यवाधे अस्त्यलदेशस्य" इति परिभाषाम् आश्रित्य परस्यैव मुत्ववदतांमते—'अदमुयङ्' ॥ "अः सेः सकारस्य स्थाने, यस्य सः 'असिः' तस्य असेः" इति व्याख्यानात् "तदाधत्तेवविषये एव मुत्व नान्यत्" इति पदो—अददद्रथङ् । उक्तं च भाष्ये—

अदसोऽद्धेः पृथङ्मुत्वं केचिदिच्छन्तिलत्ववत् ।

केचिदत्यलदेशस्य नेत्येकेऽसेहि दृश्यते ॥' इति ॥

विष्वदेवयो किम्?—अश्वाची । अञ्वतौ किन्?—विष्वग्युक् । अप्रत्यये किम्?—विष्वगञ्वनम । अप्रत्ययग्रहणं ज्ञापयति 'अन्यत्र धातु-ग्रहणे तदादिविधिः' इति । तेनायस्कारः । "अत कृकमि—" इति स ॥

उत् and जत् come after the द of अदस् not ending in स, and also its द changes into म । 'उ' in the sutra (e g, दात् उ—दादु) stands for both उ and ज by समाहार द्वन्द्वः । Owing to similarity of एकमात्रोच्चारण, ऋस्व उ comes for both ऋस्व vowel and consonant, and दीर्घं ज comes for a दीर्घं vowel owing to द्विमात्रोच्चारण । Thus in अदद्रक्ष् सु with नुम् by the rule "उगिदचा सर्वनामस्थाने—" we have अदद्रक्ष् सु and सु elides by "हलदावभ्यो—" now चकार elides by

संवीमानसोप and the form is चदद्वाङ् then by ह्रस्व by the rule "ह्रस्व
अवयवस्य कु" the result is चदद्वाङ् । Now here चदस् being चसोऽन्त its
first द changes to स and its इय चकार to चकार and the form is
चसुद्वाङ् again द्वा being a part of चदस् by 'चदि चादिम् (see previ-
ous rule) this द changes to स and चि changes to च, so the final
form is चसुसुवङ् । Similarly चसुसुपची &c. as in प्राचा । In चद ॥
+ दस्, we have elision of च of चसोऽन्त giving चदद्वाङ् here चल
and मत्त are as before and we get चसुसु दस् then by the rule लो
प becomes-दीर्घ and the final form is चसुसुवङ् । Similarly चसुसुवचा
&c. In चाम् we get ह्रस्व and the form is चसुसुवङ्भ्याम् (चल and मत्त
being as before above) In चसुसुवङ् — 'सु + ई should result in
दस् but here दस् does not come in by the rule इलोपवचि
(१।१।१०) for ह्रस्व by this rule in चसोऽन्त is to be treated as चसि
with respect to दस् by the rule "पूर्वाचिङ्" (चसोऽन्त) । Bhattoji
now discusses a second view on this rule thus—the word चदम्
in the sūtra should be taken as चदस् च्यादि—पक्षे in चदस् being च्यादि
पक्षे । Then the rule "चलोऽन्तस्य" operates and then चल and मत्त
are for the final of चदम् । But the final being चकार we do not get
दात् परम् for चल । Now the परिभाषा "अप्यवधि चत्तमद्विगुण" declares
that if an operation cannot come at the final owing to contradic-
tion then let it come near the final only, so here चल and ह्रस्व
come for the final द only which is near चत्तमधीपवत्तिन् thus in
चदद्वाङ् final दात् परम् चल comes in and we get चदसुवङ् । There
is a third interpretation also in this point e.g., चरी is expounded
as से सकारस्य च्यादि 'च यत्तु स 'चदि' तल्ल चरी । Then according
to this view ह्रस्व comes only when there is चत्त for सकार of चदस् by

the rule “त्वादीनीनाम्” । Here however there being no अत् for स of अदस्, सुत् &c does not at all come and we get अदद्गङ् । Thus the Bhashya says—“some wish separately सुत् of both of the अदि आदेश and of अदस् as नत् of both रिक and ऋकार in the case of चली-कृत्यते by the rule “क्षपी गौल”, others wish सुत् of the word near the final i.e., of द्र portion only, others again does not wish सुत् at all for they say it (सुत्) is when अत् comes in place of सकार of अदस् ॥ Why do we say ‘विश्वग्देवयो’ in the rule ? Witness अथाची without अद्रादेश for here neither विश्वक् nor देव or सर्वनाम words do come as उपपद । Why do we say ‘अक्षर्तौ’ in the sūtra ? Witness विश्वगुक् । Here there being no अच् धातु at the end there is no अद्रादेश । Why do we say अप्रत्यये (i.e., अश्रूयमाण-प्रत्यये) in the sūtra ? Witness विश्वगञ्जनम् without अद्रादेश, for here there is श्रूयमाणप्रत्यय i.e. णाट् (अन) at the end. Saying of अप्रत्यये in the sūtra suggests this much also that in other cases when a धातु is taken in a sūtra, then take तदादिविधि there i.e., a word with the धातु is to be reckoned there Thus in the sūtra ‘अत कृकसि— &c (sūtra 160) the root ‘कृ’ implies तदादिविधि i.e., a word ending with the धातु is to be reckoned there Thus in the sūtra ‘अत कृ—’, the root कृ implies तददिविधि i.e. a word ending in कृ so we get अकार—नत् for निम्न coming by this rule

नित— । ‘अमे’ यमानस्य ‘अदस्’ दात उ ट न इति सान्वयः भवच्छेदः । अदस् इत्यवशवपत्तो ‘अमे’ इति प्रत्ययविशेषणम् च । अविद्यमान ‘सि’ सकार-यस्य म ‘असि’ । तस्य अदस् इत्ययम् । दातुः = दात् परस्य उ । अत आह— अदसोऽकान्तस्य दात्परस्य इत्यादि ॥ उय जन ‘उ’ ममाभारदस्य नपुमकैवचनम् । असौ नदुर्मर्षप्रतिपदिकस्य’ इति सत्वत्वम् । अत आह— उ इति प्रत्ययदीर्घयो

सूत्रे 'विष्णुदेवयो' कथमुक्तम् ? अथाची इत्यत्र तदभावात् अद्रादेशो मा भूत् इत्यर्थः ॥ सूत्रे अक्षतौ किमर्थं गृहीतम् ?—विष्णुयुज् इत्यादौ असति अक्षतौ परे यथा अद्रादेशः न स्यात् तदर्थम् ॥ सूत्रे अप्रत्यये (अय्यमाणाप्रत्यये इत्यर्थः) किमर्थमुक्तम् ? विष्णुश्वनम् इत्यत्र अक्षते' अय्यमाणाप्रत्ययस्य लुठः (अक्ष इत्यर्थः) सत्वात् अद्रादेशो यथा न स्यात् ॥ सूत्रे अप्रत्ययग्रहणम् इदमपि ज्ञापयति—अन्यत्र सूत्रे घातौ उक्तो सति तदादिविधि ज्ञेय इति । एवम् "अतः क्वामि—" इति सूत्रे 'क्व' इति घातुग्रहणे सति क्त-युक्तं शब्दं गृहीतव्यं । तत्र अय, न-कार इति स्थिते उक्तसूत्रेण सकारे सति अयस्कार इति सिद्धयति ॥

अधुना उद् + अक्ष + झिन् = उदक्ष् इति शब्दरूपमाह—

दी— । उदङ्—उदञ्चौ—उदञ्च. (इत्यादि प्राच्शब्दवत्) । यसादौ अचि (उदक्ष् इत्यत्र 'अचः' इति अकारस्य लोपे प्राप्ते आह)—

४२० । उद ईत् । दी४।१३६ ॥

दी— । उच्छब्दात् परस्य लुप्तनकारस्य अञ्चतेभ्यस्य अकारस्य ईत् स्यात् । उदीचः । उदीचा । उदग्न्याम् इत्यादि ।

Of अक्षु whose नकार has elided and which comes after the prefix उद् and which is technically termed as 'भ' has its अकार changed into ईत् । Thus उदक्ष् + अम् = उदीचः with अकार of अक्ष changed to ईत् ।

मित— । 'अच' इति वर्तते । 'अच' इति अक्षतिर्लुप्तनकारो गृह्यते तत्र आह— "उच्छब्दात्परस्य लुप्तनकारस्य अक्षते" इत्यादि ॥ अन्यत्सुगमम् ॥ सम्यक् अक्षतौति विग्रहे सम् + अक्ष् + झिन् इति जाते—

४२१ । समः समि । दी३।६३ ॥

दी— । अप्रत्ययान्ते अञ्चतौ परे समः समिरादेशः स्यात् । सम्यङ् सम्यञ्चौ—सम्यञ्च । समीचः ; समीचा इत्यादि (प्राग्वत्) ॥

समि comes in place of सम when चच् follows as उत्तरपद and when there is no audible प्रत्यय after it. Thus सम् चच् + क्तिन् = सम्चच् which is declined in सर्वनामभ्यान् affixes like प्राच् । In सम् the च of चच् elides by 'चच्' and then in समिच् + चच् इकार is lengthened by the rule 'चौ' and we get समीच समीचा &c

नित— । "विष् । दीवयोश् ७१ द्वावर्त्ता अग्रवर्त्तौ" इत्यतः अचतो अग्रवर्त्तौ वर्त्तते । तदा आह— अग्रवर्त्तान्ते (अनुब्रूमाच्चप्रत्ययान्ते, जने प्रत्ययान्ताणि तु प्रत्यये इत्याद्य) अचतो परे इत्यादि ॥ एवं सम् + चच् + क्तिन् = सम्चच् ॥ सर्वनामभ्यानि प्राच ब्रूयन् वत् अपाचि ॥ असादी चचि समच चम् इत्याम् 'चच्' इति चकारचोपे समिच चम् इति ज्ञाति 'चौ' इति लोपे च समीच इति स्यात् । एवं समीचा ॥ अचत् सु । मम् ॥

[अम् अग्रवर्त्तान्ते इति पाठे तु 'व' इति क्तिञ्जिह्वो भामाच्यवचम्—इति प्रा । णम्] ॥

सह अचतीति विवक्षि सह + चच् + क्तिन् इति क्तिने विविवमाह—

४२२ । सहस्य सधि । ६।३।६५ ॥

दी— । अग्रवर्त्तयान्ते अन्वर्त्तौ परे (सहस्य सधि आदिभ्यः स्यात् इति षेष्) । सध्रयङ् (इति प्राच्यवचम्) । [असादी चचि सचीच (समीच इतिवत्)] ।

Eng—Easy

नित— । सुदमा ॥ तिरस् अचतीति तिरस् + चच् + क्तिन् इति क्तिने विविवमाह—

४२३ । तिरसस्तिर्व्यञ्जोपे । ६।३।६४ ॥

दी— । असप्तम्यवरे अन्वर्त्तौ अग्रवर्त्तयान्ते परे तिरसः तिरि— आदिभ्यः स्यात् । तिर्व्यङ्—तिर्व्यञ्जौ—तिर्व्यञ्जः । तिर्व्यञ्जम्—तिर्व्यञ्जौ तिरश्च । तिरश्चा—तिर्व्यञ्ज्याम् इत्यादि ।

When अच् without any audible प्रत्यय follows and has its अकार not elided, the तिरस् before it as उपपद is changed into तिरि । Thus तिरस् + अच् + किन्—तिरि + अच्—तिर्यच् ॥ It is declined like प्राच् in first five विभक्तिप्रत्यय—e g, तिर्यङ् &c, in तिर्यच् + अस्, the अ of अच् elides by the rule 'अच' and in this case there is no तिरि आदेश, for here is लुप्त अकार in अच् and we get तिरस् च् + अस् yielding तिरच्, (स changing into श् by चुल) ।

कित—। तिरस् तिरि अलोपे इति सूत्रच्छेदि । तत्र तिरि इति लुप्तप्रथमाकम् । 'अविद्यमान' लोपो अकारस्य लोपो यत्र तादृशे अक्षतौ अप्रत्ययान्ते परे इति भाव । 'अच' इति सूत्रेण अस्य लोपो यदा न भवति तदा तिरस् 'तिरि' स्यात् इति । विष्णु-देवयोश्च—” इति सूत्रात् (६।४।६२) अक्षतौ अप्रत्यये परे, इति अनुवर्तते ॥ तत्र आह—‘अलुप्ताकारे अक्षतौ अप्रत्ययान्ते परे’ इत्यादि ॥ अन्यत् सुगमम् ॥

पूजार्थात् अक्षधातो किनि तु “अनिदिता हल—” इति नलोपे प्राप्ते तन्निषेधयन् आह—

४२४ । नाञ्चेः पूजायाम् । ६।४।१० ॥

दी—। पूजार्थस्य अञ्चते उपधाया नस्य लोपो न स्यात् । अलुप्त-नकारत्वात् न नुम् । प्राङ्—प्राञ्चौ—प्राञ्चः । नलोपाभावात् अकारलोपो न । (शसि) प्राञ्चः । प्राञ्चा प्राङ्भ्याम् इत्यादि । प्राङ्खु—प्राङ्चु—प्राङ्पु । एवं पूजार्थे प्रत्यङ्हादयः ॥

The उपधा (penultimate) नकार of the root अच् denoting पूजा (and not गति) elides when क + ङ् इत् affixes follow Thus प्राञ्च-तौतिकिनि प्राञ्च् इति प्रातिपदिकम् without न लोप । In the सूत्र “उगिदचाम्—” it is explained as “नलोपिनोञ्चते” but here we have अच् without नलोप, so here नुम् does not come in सर्वनामस्थान affixes, so the author says “अलुप्तनकारत्वात् न नुम्” । Then प्राञ्च् + सु = प्राञ्च् by सुलोप =

मान् by संयोगान्तीय—प्राक् प्राथ चर्वाणादीन् by the rule किन्प्रत्यय कृ । Then प्राक् + ची—प्राची & so on In प्राक् + मसु (चसु) we have च्च without लोप so the sūtra “चच्” has no application here hence our author says ‘लोपान्मावात् लोपी न’ and thus चच्कार of चच् not eliding we get प्राक् । Similarly प्राक् &c प्राक्भ्याम् is got as in प्राक् (in सु i.e. 1st case singular) In प्राक् सु by संयोगान् लोप & कृत् (see above) we get प्राक्सु—सु here coming by the rule ‘आदिप्रत्यययो’ । Again in प्राक् + सु the rule ‘ऊचो’ कुट्टक्यदि allows optional कृत् and we get प्राक्सु here again च becomes optionally च्च by the vartika ‘चचो द्वितीया —’ (२३।३८) and we get प्राक्चसु । Similarly प्राक्कृ &c are declined when चच् is पूजार्थम् ॥

भित्त—। ‘अभिदिता— इति सूत्रात् ‘उपवासाः किञ्चित् तया तमेवा मुहूर्तं नकारस्य लोपी भवति’ इति च इत्येते । तदाह—‘पूजावक्ष्यं चर्चते उपवासा नक्षलीपी इत्यादि । लोपामदि प्राक् इति प्रातिपदिकम् । यत् च चच् लोपान् न चत्तः सविचम्— इति सूत्रेण उपवासाभ्याम् नुम् न भवति अतः आह—‘अनुसन्कारत्वात् न नुम्’ । अतः इत्यादिस्तेष्व लोपी संयोगान्तीयो च सति ‘किन्प्रत्ययस्य कृ’ इति चर्वाणादीन् तेष प्राक् इति । प्राक् + ची—प्राची इत्यादि । प्राक् + मसु (चसु) इति स्मृते ‘चच्’ इति सूत्रेण भर्तृ न न भवति ततः चचो चच् लोपीपि न भवति । ‘चच्’ इति सूत्रे लुप्तनकारस्य चर्चते पक्षान् प्रकृतं तु चच् लोपीपि न चत्तः सवक्ष्याम् अनकाशी न विवर्ते अतः आह—‘लोपान्मावात् चकारलोपी न’ । ततः प्राक् + मसु—प्राक् इत्यादि । आदिप्रत्ययात् कृत् न प्राक्भ्याम् इति । प्राक्सु इत्यतः संयोगान्तीयो कृत् आदिप्रत्ययो इति यत् च प्राक्सु इति स्मृते ‘ऊचो’ कुट्टक्यदि इति वैकल्पिक कृत् । कृत् कृते ‘चचो द्वितीया —’ इति विभाषा च । तेष प्राक्सु—प्राक्चसु—प्राक्चु इति रूपमवम् ॥

सं च लोपि चर्वाणादीन् । सूत्रेति हि निमित्तं वक्ष्यति—

दी । ‘क्रुञ्च कौटिल्याल्पीभावयोः’ । अस्य ‘ऋत्विग्दधृक्—’
 (ह्रति) आदिना (इति सूत्रेण इत्यर्थः) नलोपाभावोपि निपात्यते । (क्रुञ्च इति
 प्रातिपदिकम् । अस्य सौ) क्रुङ् । क्रुञ्चौ—क्रुञ्च । क्रुङ्भ्याम् ॥ अत्र
 किञ्चिन्तत्वात् कुत्वम्, यथा प्राङ्भ्याम् इत्यादौ ॥ (परं सुञ्चतीति किपि
 ‘पयोसुच्’ इति प्रातिपदिकम् । अस्य सौ “चो कु” इति श्रुत्वम् । जश्त्वचत्वे ।
 तदाह—) पयोमुक् पयोमुग् । पयोमुचौ—पयोमुच ॥ (सुञ्च
 सुपूर्वात् वञ्चते किपि “ग्रहिज्या—” इति सूत्रेण सम्प्रसारणे च सुवृश्च इति प्रातिप-
 दिकम् । अस्य सौ हल्ङादिना सुलोपे) “व्रश्च—” इति (२६४ सूत्रेण)
 पत्वम् । “रुकोः—” (सूत्र ३८०) इति सलोपः । तत जश्त्वचत्वे ।
 सुवृट्—सुवृङ् । सुवृश्चौ—सुवृश्च । सुवृट्सु—सुवृट्सु (“ड. सि घुट्”
 इति वा घुट्) ॥

मित— । धातुपाठे ‘व्रश्च’ इति धातौ तु ‘श्’ इति सकारस्य च त्वे कृते जात ।
 सुवृश्च इत्यत्र चकारस्य पत्वे सति पुत्वाभावात् यत्वे असति सुवृभृश्च इति जाते “स्को—
 इति स-लोपे सति सुवृभृश्च इति भवति । तत जश्त्वेन = सुवृङ् इति । चत्वेन
 सुवृट् इति भवति । अत आह “व्रश्च—” इति पत्वम् । “स्को—इति सलोप ॥
 इत्यादि ॥ इति चान्ता ॥ अथ तकारान्ता कथ्यन्ते—

दो— । “वर्त्तमाने पृषत्समहत्-वृहत्-जगत् शतृवच्च” इति (उणादि
 सूत्रेण) एते निपात्यन्ते शतृवच्चैषां कार्यं स्यात् । (ततः) उगित्वात् तुम् ।
 “सान्त महतः—” (सूत्र ३१७) इति दीवः । मह्यते पूज्यते इति महान् ।
 महान्तौ—महान्तः । हे महन् । महतः । महता—महताम् इत्यादि ॥

Eng Easy

मित— । मह्यतेपूज्यते इति ‘महत्’ शब्दे औणादिक अतिप्रत्ययेन निपात्यते ।
 अस्य सूत्रोक्त औणादिकसूत्रेण शब्दवद्भावे महत् सु इति जाते उगित्वात् “उगिदचाम्—
 इति सर्वनामस्थाने तुमि सति महन्त् सु इति स्थिते—“सान्तमहत् संयोगश्च” (सूत्र
 ३१७) इति असमुद्धौ सर्वनामस्थाने उपधाया दीर्घे सति महन्त् सु इत्यत्र महान्त्
 सु इति जाते “हल्ङाव्यो—” इति सुलोपः । तत, संयोगान्तलोप तेन महान्

इति मिथ्यति । एवं मङ्गली मङ्गला इति ॥ “मात्र मङ्गल— इति तुल्यं दीर्घो-
ऽमङ्गला मङ्गलान्ध्यानि” इति इत्युक्त्यान् मङ्गला दीर्घाभावे—इ मङ्गल् इति ॥
मात्रम् तु श्रेयम् सु इत्याम् तुमि श्रेयम् सु इति गुणोपसंदीगान्तोपी । तत् स-
मान्ध्यानि दीर्घे सति श्रेयान् इति ॥

धीमन्ति चम् इति मनुषि ‘धीमन्’ इति प्रातिपदिकम् । अस् सा विभेदमाह—

४२५ । अत्वस्तन्तस्य आधातो । ६।४।१४ ॥

वो— । अत्वस्तस्य उपधाया दीर्घः स्यात् पातुमि नात् तस्य च आम्
भुवौ मौ पौ । परं नित्यं च पुमं पाधित्वा वचनमामन्धात् आदौ दीर्घः ।
तथा भुम् । धीमान्—धीमन्तौ—धीमन्ताः । हे धीमन् । ममादौ—
मङ्गला ॥ आतोत्पत्त्वन्तस्य दीर्घः । गामन्तमिच्छति गामान् इवाचरतीति
वा क्यम् तादाचारविव तादा । कर्त्तरि स्विप् । “उगिद्वचाम्— इति
सूत्रे अनप्रह्व निपमायम् । ‘आतोश्चत् उगित्कार्थं तर्हि अन्वतेऽप इति ।
तम् सत्तु ‘ज्वत् इत्यादौ न । ‘अधातो इति तु अघातुभूतत्वाभापि पुमयम् ।
गोमान्—गोम तौ—गोमन्त इत्यादि ॥ भातृवत्तु (भवत् इति प्राति-
पदिकम्) अस्यतौ—अधान्—भव तौ—भवन्ताः ॥ अत्वस्तस्य तु अत्व-
स्तत्वाभावात् न दीर्घः । भवतीति भवम् ॥

When सु (1st case singular) follows (—सु being not of मृधा-
धन—) of a word ending in the affix चत् (i.e. of a word formed
by some affix having चत् in 1) or of a word ending in चम् which
चम् is not the part of a verbal root, we have दीर्घ of its penulti-
mate letter (vowel). Here in धीमन् सु we have first दीर्घ and then
भुम् by the rule “उगिद्वचाम्—” । But if first भुम् comes being पर
and नित्य (being a गुणान्तविति it is नित्य) then there will be no
vowel in उपधा here, and this rule will be useless, so owing to the
force and significance of the rule we have first दीर्घ of the उपधा

vowel and then गुम् । Thus here Bhattoji says, “परं नित्य च गुम् वाधित्वा वचनसामर्थ्यात् आदौ दीर्घः” । Now in घीमात्सु add गुम् yielding घीमान्सु=घीमान् by सुलोप=घीमान् by सव्योगान्तलोप ॥ And घीमन् औ=घीमन् औ=घीमन्तौ &c In सम्बोधन there being no दीर्घ we get घीमन् । In शम् etc, the base is like मरुत् ॥ This दीर्घविधान by the present rule comes even after अत्यन्त धातु । But generally अत्यन्त धातु is not available, so to have an अत्यन्त धातु the author cites the case of नामधातु after the word गोमत् । Thus गोमन्तमिच्छति or गोमानिवाचरतीति गोमत् (नामधातु)+किप्=गोमत् । Now the rule “उगिदचाम्—” directs तुम् of an अधातुउगित् whereas गोमत् is a धातुउगित् so here तुम् cannot arise at all To solve this position Bhattoji says that ‘अच्’ in the sutra “उगिदचाम्—” is taken to make this नियम् e.g. if उगितकार्थ is to be made after a धातु then let it be done after the root अच् only and not of other roots So ससु+किप्=सत is got without तुम्—उगितकार्थ by the above नियम् being available after the root अच् only Now it may be argued that if उगितकार्थ is to be made after the root अच् only, then let the sutra be “उगित, सर्वनामस्थाने—” (and अच् only will be covered by this उगित् here) Apprehending this argument Bhattoji following भाष्यकार says that ‘अधातो’ in the sutra is significantly taken to imply that तुम् is to come after words that were not धातु previously In गोमत्, the word though a धातु in नामधात्वावस्था still it was not a धातु in its still prior state, so तुम् comes after it And it being an अत्यन्तधातु दीर्घ in सु comes here and we get गोमान् &c सा+उवत् gives the base भवत् meaning ‘you.’ It is अत्यन्त so we get दीर्घ in सौ—तुम् comes as usual and the result is भवान् &c But भू+शब्द=भवत् becomes

भवन् in मी । For एतन् words not being चत्वन दीव in मी cannot come but नुम् only as usual by the rule "उमिदचाम्— comes on'r

N B—एवात् चमन bases also take दीव in मी by this rule Witness वया (here चम् of वेभम् is not a वात्) ।

मित— । 'चत्' इति लुप्तवर्तीर्षं स्वतन्त्रं घञम् । तदन्तविधिना चत्वनम् इत्ययम् । चवातो इत्येत् 'चत्वनम्' विधीयचम् । दीव इति लुप्तायां सप्तमितम् अनुवर्तते यथा— "अम रद्दी मी उपधाया दीव । 'मी च इति मये लघानुपचयनम् धातुम् टवम् । उक्तितमाह— "चत्वनम् उपधाया दीव स्यात् धातुमिदम् चत्वनम् च" इत्यादि । "जातान्तविधिं निम्नं" धीमात् सु इत्यत्र नुमपि लोपे हल चक्षतेति प्रवर्तते । चत्वा पर निम्न च एतत् नुम् प्रथमे भविष्यति । किन्तु नुमि पूर्व हल सति धीमात् नु इत्यत्र अनुपधायाभावात् दीवो न स्यात् । उपधाया चचो दीव विधानं च मध्ये स्यात् । चत्वा चर्मन लूतेष्वपचयनाध्यात् परम् निम्नमपि नुमं वाधित्वा प्रथमं दीव तत् नुम भवति तस्यह— "परं निम्नं च नुमे वाधित्वा अपचयनाध्यात् चानी दीव । तत् धीमात् सु—धीमान् सु—सुप्तोप संयोक्तव्योपायो धीमात् इति । चवातोऽप्यल्लम् दीव इति उक्तम् । किन्तु धातव्यभावेन चत्वनम् न । चत्वा चत्वनं धातुं द धिर् नुमत्सन्नात् नास्तिपाठ्यभाविन्यचाप्यत्र द्विवाच्यत्वात् धीमात् इति प्रातिपदिकम् । एतत् चत्वन धातुः । चत्वीव मी दीव स्यात् । किन्तु अस्य सर्वनामस्थाने नुम् कर्त्तव्यं स्यात् ? "उमिदचाम्— "लूते चवातो" एवधात् प्रवर्तते च "अनादाना धातव इति आदिन्यचाप्यत्रविचयनाध्यात्वात् । चवातो तृतीये नुम् विधीयते । स मीव भावः । परिहारं वक्ष्यति— "उमि चाम्—इति लूते इत्यादिना—चत्वा लूते 'चत्' इति लोपोपि चत्वीव एवधात् एतच्च निर्वर्णं वीक्ष्यति । निधनस्यै यथा— यदि वाचा उचित्वाद्ये तर्हि विवक्ष्य चत्वीव वीक्ष्यम् नास्ति चाती इत्यर्थः । चत्वा च सु च सु इत्यादि समित्वाती द्विपि विहितं ननु चत्वा इति । यदी नुम् न स्यात् । एतत् सर्वे चत्वीव उचित्वाद्ये तर्हि विवक्ष्य एवधात् चापचात् वीक्ष्यम् । एवं सति प्रवर्तते धीमात् नुमत् इति नास्तिपाठ्यभावात् कर्त्तव्यं वा नुम् स्यात् ?

“उगिट्चाम् ” इति सूत्रे अधातो इति ग्रहणं, पूर्वं अधातुसूतस्य अधुना धातुत्वेऽपि गुम् यथा स्यात् तदर्थम् । ततश्च गोमत् शब्दात् नामधातुत्वात्प्रयोगे ‘गोमत्’ इति धातुत्वेऽपि पूर्वमधातुभूतत्वात् अत्र गुम् तु स्यादेव, न तु उत्तनियमगरीरिण गुमभावो भवेत् । तत गोमत् इत्यत्र प्रातिपदिके सौ परे दीर्घे नुमि च सति गोमान् इति ॥ भा + डवतु = भवत् । अत्र डित्वसामर्थ्यात् अभस्यापि टिनां प । एषगञ् गुप्तत्पर्याय । अस्य सौ अत्वन्तत्वात् दीर्घे उगिच्चाच्च नुमि सति भवान् इति । भवन्ती — भवन्त इत्यादि धीमत्शब्दवत् ॥ शब्दन्तस्य गञ्स्य तु अत्वन्तत्वाभावात् न दीर्घः, गुम् तु उगित्वात् स्यादेव । अत सू + शब्द = भवत् । अस्य सौ भवन् इति ॥ असन्तस्य अधातोः किम् ? वेधा, इति । अत्र वेधसो अस्मागस्य धातुत्वाभावात् सौ परे दीर्घः । अधातोः किम् ? दुकूल वस्त्रे इति क्विपि दुकूलव । अत्र अस्मागस्य धातुत्वात् न दीर्घः ॥

दा + शब्द = ददत् इति प्रातिपदिकम् । अस्य सौ “उगिट्चाम्— इति नुमिप्रातरे विशेष कथयितुमुपन्यस्यति—

४२६ । उभे अभ्यस्तम् । ६।१।५ ॥

दी— । षाष्ठद्वित्वप्रकरणे ये द्वे विहिते ते उभे समुदिते अभ्यस्त-
स ज्ञे स्तः ।

The duplication that is ordered in the sixth chapter of the अष्टाध्यायी both taken together are called अभ्यस्तः ।

मित— । “एकाचो ह्ये प्रथमस्य इति सूत्रात् ‘ह्ये’ वर्त्तते । ‘ह्ये’ इत्यनेन षष्ठाध्यायगत द्वित्वमेव विवक्षितम् । तदाह—षाष्ठद्वित्वप्रकरणे ये द्वे विहिते ते उभे इत्यादि । अत अभ्यस्तसंज्ञायाः द्वित्वनिबन्धनत्वं ज्ञेयम् ॥ प्रकृते च ददत् इत्यत्र-
‘ज्ञौ’ (६।१।१०) इति सूत्रेण यत् द्वित्वं विहितं तत् समुदितं अभ्यस्तसंज्ञं स्यात् । तत आह—

४२७ । नाभ्यस्ताच्छतुः । ७।१।७८ ॥

दी— । अभ्यस्तात् परस्य शतृर्णम् न स्यात् । ददत्—ददद् । ददतो ददतः (इत्यादि) ।

After an अ ल hasse दृढ does not take भुम् । So भुम् in दृढ due
by the rule “उदिद्विभाम्— is prohibite ! So दृढ + भुम् = दृढ
१) चत् and दृढ in दृढम् ।

मिति— । “उदिद्विभाम्— इति प्रमाणं भुम् चत् । उदिद्विभाम्— चत्
प्रमाणं दृढम् भुम् ॥ भिन्नं भुम् दृढम् उदिद्विभाम्— इति प्रमाणं । भुम्
चत् । इत्युच्यते । अत्र चत् प्रमाणं भुम् भिन्नं दृढम् । इति प्रमाणं । दृढम्—दृढ
इति ॥

४२८ । अत्रित्याद्य पट् । दीर्घम् ॥

हो— । पट् पातवाच्यं अत्रित्याद्य भवति । पट् चत् । अत्रित्याद्य
अत्रित्याद्य अत्रित्याद्य—अत्रित्याद्य । पट् अत्रित्याद्य दृढम्, मातृ पट्
दीर्घाद्व्याप्तिरपि दृढम् । दृढम् वाच्यं चत् । अत्रित्याद्य पट् । दीर्घम् । पट् ।

The six roots taken along with ज्ञ as the central root in
the अत्रित्याद्य धातु पाठ are all the same grammatically known as
चत् । The case—अत्रित्याद्य अत्रित्याद्य अत्रित्याद्य अत्रित्याद्य
अत्रित्याद्य । These being चत् their दृढ forms are decline like दृढ
without भुम् । Now though दीर्घम् and दीर्घम् are आत्मनिष्ठ
दृढम् and have no दृढ so far still these being vedic roots take
परस्मैपद by स्वयं (change of परस्मैपद from आत्मनिष्ठ to परस्मैपद)
so they are taken notice of here

मिति— । “उदिद्विभाम्— इति प्रमाणं भुम् चत् । उदिद्विभाम्— चत्
प्रमाणं दृढम् भुम् ॥ भिन्नं भुम् दृढम् उदिद्विभाम्— इति प्रमाणं । भुम्
चत् । इत्युच्यते । अत्र चत् प्रमाणं भुम् भिन्नं दृढम् । इति प्रमाणं । दृढम्—दृढ
इति ॥

अधुना पकारान्ता शब्दाः कथ्यन्ते । गुप् रक्षणे + क्तिप् = गुप् इति प्रातिपदिकम् । असौ सौ, सुबलुपि—

दी— । गुप् (चत्वेन) गुप् (जश्त्वेन), गुपौ गुपः । गुप्स्याम् । इत्यादि ।

मित— । आमादौ पदत्वात् जश्त्वेन 'प्' इत्यस्य 'व' स्यात् । तेन गुप् स्याम् इत्यादि ॥

अधुना शान्ता शब्दा निर्दिश्यन्ते—

४२६ । त्यदादिषु द्वशोऽनालोचने कञ्च । ३।२।६० ॥

दी— । त्यदादिषु उपपदेषु अज्ञानार्थात् दृशधातोः कञ् स्यात् । चात् क्तिन् ।

When त्यद् &c, as उपपद् precedes the root दृश् not meaning 'ज्ञान' (knowledge), the root takes कञ् also क्तिन् । Then in तद् + दृश् + क्तिन् we look forward for the proper form—

मित—सुगमा ॥

४३० । आ सर्वनाम्नः । ६।३।६१ ॥

दी— । सर्वनाम्नः आकारोऽप्यदेशः स्यात् दृग् दृश्चतुषु । कुत्वस्य असिद्धत्वात् 'वश्च—' इति षः । तस्य जश्त्वेन ड , तस्य कुत्वेन गः , तस्य चत्वेन पदो क । तादृक्—तादृग्, तादृशौ तादृशः ॥ 'षट्वापवादत्वात् कुत्वेन खकारः' इति कैयटहरदत्तादिमते तु चत्वाभावपदो 'ख एव श्रूयते न तुग , जश्त्वे प्रति कुत्वस्यासिद्धत्वात् । 'दिगादिभ्योयत्' इति निर्देशात् नासिद्धत्वम् इति वा बोध्यम् ॥

आकार comes at the end of सर्वनाम words when दृग्, दृश्, and वतु follows Thus तद् + दृश् + क्तिन् with आकार at the end of तद् gives तादृश् । In तादृश् + सु we have कुत्वा by the rule "क्तिन्प्रत्ययस्य कुः" (८।२।६२) and this श् becomes ख by "चथो द्वितीयः—" । Now this

कुल is असिद्ध with regard to वल by the rule 'वल्— (८१११६) so the sūtra "वल्— operating we get वल here which by वल्ल becomes व । And this व now by कुल becomes न which by वल्ल turns into व । So the result is ताडव्—ताडव् &c. Kaiyata and Haradatta &c, however hold that कुल by the rule 'किन् प्रत्ययस्य क्तः bars वल by the rule "वल्— so ताडव्+सु gives ताडव् by कुल with व at the end when not allowing optionality of वल्ल by the rule 'वाच सामे for acc to them कुल is असिद्ध with regard to वल्ल by the rule 'भ्रष्टा जन्तो (८१११८) । But Bhattoji says that कुल is not असिद्ध with regard to वल्ल for this is evident from the rule 'दिवादिभ्यो वल्' where दिव् + चादि becoming दिव् + चादि = दिवादि (admitting of जन्तु after कुल) । So the forms acc. to our author is ताडव् and ताडव् in सु ।

नित—। 'वा' इति लुप्तविभक्तियो नि० ८ । कृष्णकृतपु (१११८८) इति सूत्रस्य वर्तते । अथोक्त्यापरिभाषया 'वा च अन्त्यादिभ्यः स्यात् । प्रसिद्धताड— सर्वनाम वाच्योन्त्यादिभ्यः इत्यादि । एवं तद्वत्+इत्यन्तकिन् इत्यत्र दशाक्षरं चाले ताडव् इति । अथ सौ ताडव्+सु इत्यत्र इत्यादिना सुबोधः ततः ताडव् इति जाते 'किन् प्रत्ययस्य क्तः' इति यत्नः सः । तत्र च कुलस्य असिद्धत्वात् "वल्—" इति सूत्रेणाप्यस्य स्यात् । 'भ्रष्टा जन्ता—' इति यत्नः सः । अत्रापि च जन्तोसति कुलं प्रवर्तते ततः कुलोत्तरे 'वल्' इत्यत्र न । अथ च अन्तेन पदे सः । ततः ताडव्—ताडव् इति । अन्त्यादिना—अन्त्यादिना इत्यादिना । "किन् प्रत्ययस्य क्तः" इति सूत्रस्य परत्वात् प्रकृते 'किन् प्रत्ययस्य क्तः' इदं कुलस्य न स्यादिति कस्य विच्यर्थं सूत्रं वापत एव इति कथ्यते इत्यादि । ततः एव सति कुलीनाम यत्नः सः । अथ जन्तो न न स्यात् कुलविषये न सत्य असिद्धत्वात् । किन् प्रत्ययस्य इदं सति सूत्रस्य अकारसिद्धता— दिवादिभ्यो वल् इति निर्दिष्टात् इत्यादिना । 'दिवादिभ्यो वल्' इत्यत्र सूत्रेणाप्यस्य दिव् इत्यादि कुलो सति जन्तु विच्यत् कुलो सति जन्तु-

त्वस्य असिद्धत्वं नाजीगणत् । अतः कुले सत्तापि नञ्त्वं स्यादेव । ततः तादृक्-
इत्यात्र गकारः एव ओतुं योग्यः ॥ विशतीति विश्+क्विप्=विश् इति प्रातिपदिक-
कम् । अस्य सौ विशेष आरयति—

दी— । “ब्रश्च—” इति षत्वम्, जश्त्वचत्वे । विट्-विह्, विशौ—
विशः । विशम् । (? विड्भ्याम् इत्यादि) ।

मित— । नश्यतीति क्विप् ‘नश्’ इति प्रातिपदिकम् । अत्र विशेष-
माह—

४३१ । नशेर्वा । टारार्द्ध३ ॥

दी । नशे कवर्गोऽन्त्यादेशः वा स्यात् पदान्ते । नक्—नग् । नट्
नह् । नशौ—नशः । नभ्याम् नड्भ्याम् इत्यादि ।

Of the base नश्, कवर्ग is optionally ordered at its end when
it is at the end of a पद । Thus by सुलोप we get नक्—नग् by कुल,
and by षत्व we get नट्, नड्, &c

मित— । “क्विन् प्रत्ययस्य कु” इति पूर्वसृवात् ‘कु’ वर्तते “पदस्य” इत्यधि-
कारश्च अस्ति । तदाह—‘नशे कवर्गोऽन्त्यादेशः वा स्यात् पदान्ते’ ॥ असति कुले
ब्रह्मादिभूतेषु षत्वमपि स्यात् । तस्य नञ्त्वेन डकारोऽस्यादि ॥

४३२ । स्पृशोऽनुदके क्विन् । शारार्द्ध४ ॥

दी— । अनुदके अपि उपपदे स्पृशोः क्विन् स्यात् । धृतस्पृक्
धृतस्पृग् । धृतस्पृशौ—धृतस्पृश । क्विन्प्रत्ययो यस्मात् इति बहुव्रीह्या-
श्रयणात् क्विप्यपि कुत्वम् । स्पृक् । पङ्क्त्याः प्राग्वत् ।

When a सुबन्त उपपद other than the word उदक precedes the
root स्पृश् then it takes क्विन् । Thus धृतं स्पृशतीति will give धृतस्पृक्
with क्विन् । In सु, the form is धृतस्पृक्—धृतस्पृग् by कुल by the rule
“क्विन् प्रत्ययस्य कु” । In this rule if क्विन्प्रत्ययस्य be broken up as

हिन् प्रत्यय वजात् स then स्पष्ट will also where with हिप् take
कुल for हिन् is made after it under some circumstances (as this
present rule says) Thus the base स्पष्ट (with स्पष्ट+हिप्) will
be declined as स्पष्ट &c Here also दन्त्य by इयादि rule दन्त्य by लृप्त
and 'न' by कुल and न by चल् विचल्य is same as in the case of तादृक्
before So Bhattoji says वदन्त्या मास्यत् ।

मित—। सुपिप्प इति सूत्रात् 'सुपि' वर्तते । तादाह— अणुदक्षि (उदत्त
यन्मित्रे इत्यर्थं) सुपि उपपदि स्पष्टे हिन् इति । तत उते स्पष्टीति किमि
वृत्तस्य स इति प्रातिपदिकम् अथ सी कुलेन खं मयादिना यः । तस्य लृप्तेन
इ' तत कुलम् । चल् विचल्य तादृश्यत् । तत वृत्तस्य क—वृत्तस्य म इति ॥
हिन्प्रत्ययस्य कृ' इति सूत्रस्य हिन्प्रत्ययस्य इति पदम् अणुदक्षिमासीन 'हिन्'
प्रत्ययी वजात् इति यदि व्याख्यायत तदा विचपदि स्पष्टे हिपि सति अपि कुल
प्रवर्तते यत स्पष्टे अन्त्य उपपदि हिन् भवति ॥ तत स्पष्टीति हिपि स्पष्टः ।
अस्य सी—स्पष्ट इति । अवापि वदन्त्या मास्यत् वदन्—अन्त्य कुलचल् इत्यर्थं
मा वत् उदत्तस्य तादृश्यत् वा उच्यते ॥

दी—। निधुवा प्राग्वह्ये (इति धातुः) । अस्म्यात् अस्मिन्—
वधुक्— इत्यादिना चिन्तु । द्वित्वमन्तोदात्तत्वं च निपात्यते । कुलात् पूर्व
अस्तेन डः ताः कः (अस्मिन् प्रतिपदिकेन अस्मिन्तात् प्रथमं अस्मिन् पदं इत्यर्थः तस्य
कुलेन मकारः अस्य च चल् विचल्येन लकारः इत्यर्थः) । धुक्तीति वधुक्—
वधुक् । वधुपौ—वधुपः । वधुःस्याम् इत्यादि त रक्षानि मुप्यासीति (रक्षुप
इति प्रातिपदिकम् । चल् सी रूप यथा—) रक्षमुट—रक्षमुट (गत्येन पदं डः ।
चल् विचल्येन च ट) । रक्षमुपौ—रक्षमुपः । रक्षमुट स्याम् इत्यादि त

मित—। अणुना विचल्यवचनात् वदन्तात् उपपत्ति—

दी—। 'वदन्त्यो लृक्' (सूत्र २३१) [अनेन गण्यो लृक् । तत
न लचल्ये । तदाह—] पट—पट । पटमि । पटन्त्य । [चासि तु]
'पटपटन्त्ये' (सूत्र ३३८) इति सूत्रम् । (एवं पट नाम् इत्यत्र टुलम् त

स्यादेव तदाह—) 'अनाम् इति पय्युदासात् (प्रतिषेधात् इत्यर्थः) न 'टुत्य-
निषेधः । 'यरोऽनुनासिके—' इति विकल्प वाधित्वा 'प्रत्यये भाषायां
नित्यम्' इति वचनात् (टस्य) नित्यमनुनासिकः (एव पट् नाम् इत्येव पदा-
न्त्यस्य यर ट् इत्यस्य अनुनासिके सति 'पण् नाम्' इति अस्य टुत्वेन पणाम् इति)—
पणायाम् । पटत्सु—पट्सु (इ सि धुट्' इति विकल्पात् धुटि सति 'पटतम् इति) ॥
('पट्भ्यो लुक् , "पटचतुर्थ्यश्च' इत्यनयो अङ्गत्वात् तदन्तविधिरस्मि तदाह)
तदन्तविधिः । परमपट् । परमपणायाम् (प्रिया. पट् इत्यस्य इति वक्तृत्वात् इत्येषः
प्रियपप् इति प्रातिपादिकम् । अत्र पप् शब्दस्य गौणत्वात् लुग्लुटौ न स्तः । तदाह—)
गौणत्वे तु प्रियपपः । प्रियपवाम् ॥

Eng—Easy.

मित— । सुगमा ॥ पठितुमिच्छतीति सति किपि पिपठिप् किप् इति स्थिते
'अतो लोपः' (६।१।१८) इति अकारि लुते पिपठिप् इति प्रातिपादिकम् । तस्य
सुलोपे पदत्वे सति, यत् 'प्' इति तदादी 'स्' आसीत् ततोऽव "समजुपो र्" (८।२।६६)
इति स्त्वम् । इदं—स्त्व प्रति "इष्को" (८।३।११) इति कृतस्य पत्वस्य अस्ति-
त्वात् "समजुपो र्" इति स्त्वन्नेव स्यात् । एतत् सर्वमुद्दिश्याह—

दी । स्त्व प्रति पत्वस्य असिद्धत्वात् पिपठिप् इत्यत्र "समजुपो र्"
इति स्त्वम् ।

मित— । तेन पिपाठिप् इति पट् सति आह—

४३३ । वोरुपधायाः इकः । ८।२।७६ ॥

दी— । रेफावान्तस्य धातोरुपधाया इको दीर्घः स्यात् पदान्ते ।
पिपठिः—पिपठिषौ—पिपठिप् । पिपठिभ्याम् । "वारारि" (सप्तमी
चहुवचने छपि विशेषमाह—) इति वा विसर्जनीयः ।

The penultimate इक् vowel of a verbal root ending in रेफ (र्)
वा व् becomes lengthened when final in a पदः । Thus in पिपठिप्
which ends in र्, of a verbal root we get दीर्घ of the उपधा इकार and

the result is पिपटो &c. Similarly पिपटोर्नाम् । In पिपटिषु सु we first get पिपटोषु by उपपत्तेरिति then by the rule 'वा गरि' we get optional विमर्श here. Then for एव of सु here it is said—

मित—। एव इति चो । तयो चो इति । एतच्च अभिधातो वचो इति सूत्रात् पदानाम् 'धातो' इत्याद्या विधिपदम् । यन्नाभिधाताऽशेषः । तन्नाह—
विधातानाम् धातोरुपधाया इत्यादि । एव पिपटोर इति ज्ञाने विमर्श ततः पिपटो इति । आनात् पदानाम् चतस्रः सूत्रेषु उपधातोर्ध्वे पिपटोर्नाम् इति ॥ पिपटिषु सु इत्यत्र दीर्घे सति 'री' कृषि (८३।१६) इति विमर्शनीयः । ततः वा गरि इति सूत्रेण विमर्शेन विमर्शनीयः । विमर्शनीयामावपच विमर्शनीयता ज्ञातम् ततः पिपटोर्नाम् पिपटो सु इति पचद्वये जित इत्यत्र ॥ अतो य आमावात् पचद्वयप्रतापयो " इति वत्ते चप्राति विधानमाह—

४३४ । नुम् विसर्जनोपसर्गयोरेपि । ८। १५८ ॥

श्री—। एतेः प्रत्येकं व्यवधामेऽपि द्युभ्यां वास्य सस्य सूचयपादेशः स्यात् । प्लुत्यन पूर्वस्य वत्त्वम् । पिपटो-यु-पिपटोषु ॥ प्रत्येकम् इति व्याख्यानात् चमेकव्यवधामे वत्त्वं न-निस्त्व निस्ते । नुम् षड्वय नुमस्यानिकापुस्वरोपसर्गयोरेपि व्याख्यानात् । तनइ न-धदिनुष पुष । अतोपच म षड्वयन ॥ ८। १५८ ॥

A dental सञ्चार coming after an इन् letter (i.e., vowel and इव वरण) and after सञ्चार becomes cerebral if नुम् विमर्शनीय and हर each separately intervenes. Thus in पिपटोर्नाम् and in पिपटोर्नाम् सु we get वत्त्व in सु though हर + विमर्शनीय intervenes respectively. Then in the first case the previous सञ्चार also becomes cerebral by the rule 'द्युना द्यु' । So we get पिपटोवत् + पिपटो सु । As the explanation here is "when each of these i.e. नुम् हर &c. int. ues. So when several of these intervenes simultaneously then cerebral does not come. Thus in निज + निजे got from the root निज + च

and नि + से respectively, both गुम् and शर् (स) intervene between इण् vowel in नि and स्व, so no cerebral here The गुम् here does not stand for अनुस्वार in general, but for अनुस्वार in place of गुम् only, so in सुह्रिन्सु and in पुसु we do not get cerebral for in the first there is no अनुस्वार in place of गुम् and in the second instance the अनुस्वार is not of गुम् । And that गुम् does not represent अनुस्वार in general is also proved from taking शर् here separately If गुम् is for अनुस्वार, then there will be tautology, for अनुस्वार in general is included in शर् (cp—शर्ष्वपि अनुस्वारस्य पाठात्) ।

मित— । “इण्को” (पा३५१) इति वर्तते । “अपदान्तस्य सूर्ध्वन्य” इत्यतः ‘सूर्ध्वन्य’ इत्यप्यस्ति । तदाह—‘एतैः प्रत्येक व्यवधानेऽपि इण्कुम्भा परस्य’ इत्यादि । गुमव्यवाये विसर्जनीयव्यवाये शर्ध्ववायेऽपि इण्कोरुत्तरस्य सकारस्य सूर्ध्वन्यादेशः । व्यवाय-शब्द, इदानीं सन् प्रत्येकमभिसवध्यते । एव प्रकृतेऽपि पिपठौसु पिपठौ सु इति पचद्वये सति आद्ये शर्ध्ववाये पत्वे ऋत्वेन पूर्वस्वधकार, द्वितीये विसर्जनीयव्यवाये पत्वे पिपठौ सु इति भवति ॥ इति “प्रत्येकव्यवधाने” इति व्याख्यानात् अनेकव्यवधाने पत्वं न स्यात् । एवं निष्पु निष्पे इत्यत्र गुम् शर् इति उभयव्यवाये सति ‘स्व’ इति ‘सि’ इति नात्र पत्वम् ॥ अत्र सूत्रे गुमग्रहणं च गुमस्थानिकोऽनुस्वारोपलक्षणाद्यर्थम् न तु सर्वाऽनुस्वारग्रहणलक्षणात् । तेन सुह्रिन्सु (सुह्रिन्सुशब्दस्य सतमीवहुवचनम्) गुमो अनुस्वाराभावे न पत्वम्, पुसु इत्यत्र अनुस्वारस्य गुमस्थानिकत्वाभावाद् न चाप्यत्र पत्वम् । यदि च गुमग्रहणेन अनुस्वारभावो गृह्यते तदा गुम पृथक्ग्रहणम् अनावश्यकम्, यत् अनुस्वारस्य शर्ष्वपि पाठात् शरग्रहणेनैव गतार्थता स्यात्, अत आह “अतएव न शरग्रहणेन गतार्थता” इति ॥ ‘कर्तुमिच्छति’ इति स्नि क्षिपि “अतोलीप” इति सूत्रेण अलोपे चिकीर्ष इति प्रातिपदिकम् । ‘हलिच’ (पा३७३) इत्युपधादीर्घः । अस्य सौ हल्ङादिना सुलोपे “रातस्य” (पा३२४) इत्येतत् प्रति “इण्को” (पा३५३) इति पत्वस्यासिद्धत्वात् पलोपे “खरवसानयोऽविसर्जनीय” (पा३१५) इति विसर्जनीये सति ‘चिकी’ इति भवति । एतत् सर्वं उद्देशीकृत्याह—

दो—। शतस्य (सूत्र २००) इति (चिकीप् इत्यत्र) लोपो विभ ।
 ("४० वधागयो—" इति विभर्ग) । चिकी, चिकीयो चिकीर्षः । [एवं
 चिकीय भाम् इत्यत्र पदले यलोपि सति चिकीर्षाम् इति । चिकी० सु इति स्मिति च
 यत्तापे "इच्छाः" इति बन्ने सुपि परे रोरेण इति रो सुपि" इति श्रुते नियमात्
 येषाम् विभर्जनीयम् । ततः चिकीप् इति निष्पत्तिः । तदिवाह—] 'रोः सुपि'
 इति नियमात् न विसर्गः—चिकीर्युम् ॥

(दाप्सन्धये वक्ष्यति—) 'दोर्दोस्' इति (नचादिभ्यम्) । चित्त्वसाम
 र्यात् टिओप (दोर् इति) । (चत्र) वस्त्वस्याभिव्यक्त्यात् इत्यविस्मो
 (समश्रुता इति दन्ते सति विभर्गः—ततः—) दो दोषौ दोष । पदमो—
 इति सूत्रेण वा दोपन् (ब्रह्मादी) दोष्णः । दोष्याः । दोष । दोषा ॥
 (विभिन्नं वक्ष्यति—) 'विग्' प्रवेदने । भ्रमणात् छिपः । [विटुमिच्छ
 तोति विभ + सुन् + कटिति—विभिन्न + सति—विभिन् + सति (ब्रह्मादि श्रुतेषाम्
 भ्रम्यन्त्यात् सुन् वक्ष्यते) —विभिन्न + सति ("ब्रह्मा का सि इति सूत्रेण वक्ष्यते"=
 विभिन्नवति (सञ्चारम् प्रत्ययावबन्धनात् आरिम् प्रत्ययकोप" इति वक्ष्यम् । अन्त्यात्
 विविच्यवातो छिपि विविच् इति प्रातिपदिकम् । अन्त्या विविचसु इत्यत्र क-धादिना
 सुलोपे "ब्रह्मा का सि" (मन्त्राः १) इति निश्चितम् । अन्त्यस्य अन्तिवत्त्वात् अन्त्यस्य
 सञ्चारान्तोप । संशोभान्तोपे सति सत्वस्य निमित्तं सुप् काल न भ्यात् । ततः
 ब्रह्मादिश्रुतेषां वत्त्वं पुनः प्रवर्तते ततः जगत्त्वस्य—विबिट—विबिड इति । एतदभि-
 प्रेक्षाह—]

इत्यस्याभिव्यक्त्यात् संपो ॥ न्तलोप । "प्रश्न— इति य । अन्त्यस्य ॥
 विविड—विबिड । विविचौ—विबिचः इत्यादि ॥

("तच्" श्रुतेः इति वातो छिपि तच् इति प्रातिपदिकम् । अन्त्या इत्
 धादिना सुलोपे "का— इति सुलोपे च वक्ष्यते जगत्त्वेन च तस्य अन्त्यस्य
 ततः तट—तड इति । अत आह—) 'स्कोः—' इति लोपो तट—तड
 तटौ तडा । तटस्याभिव्यक्त्यादि ॥

(वा इच्छतीति छिपि रोरेण इति प्रातिपदिकम् । तच् श्रुतेः इति तटाह—)

गोरट् गोरङ् गोरज्ञौ, गोरज्ञ ॥ (तच् + णिच् रच् + णिच् इति तद्धि रणि
धातो क्किपि “शेरनिटि” इति णिलोपे तच् रच् इति प्रातिपदिकावयम् । एतयो
सौ हल्ङादिना सुलोपे सति “स्को सयोगाद्यो ” इति ककारलोपो न भवति ।
तदाह—) तद्धिरक्षिभ्या ग्यन्ताभ्या क्विपि तु “स्कोः”—इति न प्रवर्तते ।
णिलोपस्य स्थानिवद्भावात् (“अच परस्मिन्” इति स्थानिवत्त्वात् इत्यर्थः) ।
‘पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्’ इति त्विह नास्ति । ‘तस्य दोषः सयोगादि-
लोपलत्वव्युत्पत्तेषु’ इति निषेधात् । तस्मात् (“स्कोः—” इत्यस्य अप्रवृत्ते)
सयोगान्तलोप एव । (ततः अन्यस्य प्रकारस्य लोपे सति—) तक्—तम् ।
गोरक्—गोरग् ॥

(सत्रन्तस्य पचधातोः सति पिपच् लटि इति स्थिते “चोः कु इति कुत्वे पिपचति ।
अस्य क्किपि पिपच् इति प्रातिपदिकम् । अस्य सौ हल्ङादिलोपे “स्कोः ” इति
कलोपो न स्यात् । यतः चकारस्थानिका कुत्वे “स्कोः—” इति कलोपः प्रति असिद्ध-
मेव । ततः सयोगान्तलोपे सति पिपक् पिपग् इति । अत आह) “स्कोः—”
इति कलोपः प्रति (चकारस्थानिकस्य) कुत्वस्य असिद्धत्वात् सयोगान्तलोपः
पिपक्—पिपग् ॥ (एव विवच् दिधच् इति प्रातिपदिकायो रूपाणि तदाह—
एव विवक्, दिधक् इति ॥ इति धात्वा ॥ (अथ सकारान्ता कथयन्ते—) पिप्
गतौ । सुष्ठु पेसतीति (क्किपि सुपिस् इति प्रातिपदिकम् । अस्य सौ हल्
ङादिना सुलोपे “ससजुषो रु” इति कृत्वे “वोरुपधाया —” इति दीर्घः सुपी इति
तदाह—) सुपी, सुपिसौ, सुपिसः । सुपिमा, सुपीभ्याम् । सुपीषु—
सुपीष्पु (पिपठीष्—पिपठीष् इत्यादिवत्) । पुन सुप् । तुस खगडने (इति
धातो क्किपि सुतुस् इति प्रातिपदिकम् । सुपिस्वत् रूपम् इति शेषः) ॥ (अदादि
गानार्थकस्य विदधातो वेतीति श्वादेशे “विद, शतुर्वसु” इति सूत्रेण वसादेशे विदन्
इति प्रातिपदिकम् । अस्य सौ ङिल्लीनुम्, “सान्तमहत ” इति सर्वनामस्थाने
नकारस्य उपधादीर्घः । सुलोपसयोगान्तलोपौ—विद्वान् इति । तदाह—(विद्वान्
विद्वान्सौ—विद्वान्सः । हे विद्वन् । विद्वान्सम् विद्वान्सौ ।

मित—। विहस + सस इत्यत्र ससि सवनामप्राप्तमाभावात् ससंश्रयाभावात्

४३५ । वसो सम्प्रसारणम् । ६।४।१३१ ॥

दी—। वसन्तस्य सस्य सम्प्रसारणं स्यात् । पूर्वस्यम्, पत्न्यम् विदुष । विदुषा । “वसुसु— (सूत्र ३३४) इति वचम् । विदुः श्रयाम् इत्यादि ।

Of a word ending in वसु (ie affix having वसु in it) and be coming a “स” सम्प्रसारण comes in thus in विहस + सस (वसु) विहसु ends in वसु and is a “स” । So here the final ‘व’ by सम्प्रसारण becomes सु and the form is विह सु which by the rule “सम्प्रसारण” takes वृद्धय and becomes विहस then there is सस by the rule “आदेश-प्रत्यययोग” and we get विदुष which with the addition of वसु turns into विदुषः । Similarly विदुषा । Now in विदुष्याम् the वक्षन् word विहस being पदान्त takes final द् by the rule “वसुसु—” (rule 334) and the form is विहस्याम् &c.

मित—। ‘वसो वक्षन् इत्यत्र । भाविनां करोति । तत आह— वक्षन्स्य सस’ इत्यादि । एवम् विहस + सस इत्यत्र सम्प्रसारणेन वक्षन्स्य ससि विह सस + वसु इति प्यति ‘सम्प्रसारण’ इति पूर्वस्य सति विहस + सस इत्यत्र प्रत्ययसंयुक्तात् क्लीबे च विहस इति । विदुष्याम् इत्यत्र विहस इत्यस्य पदान्तात् “वसुसु” इति दत्ते विहस्याम् इति पूर्व विदुषः ।

उदधातो “भावादी उदधसुव इति लिटः कसु” इति सव + कसु—सिद्धिभन इति प्रातिपदिकम् । असौ सौ उभयानामि सति आत्मनश्च— इति सर्वनामप्राप्ति दीर्घः । वक्षन् आदिना सुलोपः स बोधान्नलोपः तत सिद्धिवा इति एतत् सर्वनामि प्रथम आह—

दी—। सेदिवास् सेदिवांसौ—सेदिवांस । सेदिवासम् । सेदिवासौ । (सिद्धिभन + (वसु) वसु इति लिटि “वसो सम्प्रसारणम्” इति सिद्धि स वसु इति क्ली

पूर्ववत् पूर्वस्ये पत्वे सेदि उस् अस्=सेदुष इति स्यात् । किन्तु सेदुष, इत्येव युक्त
रूपम् । तदेव समर्थयितुमाह—) अन्तरङ्गेषु इडागमः सम्प्रसारणविषये न
प्रवर्त्तते । “अकृतव्यूहा—” इति परिभाषया । सेदुष [सेद्विस्+अस्
इत्येव इडागमस्य वसमाश्रित्य भवति, सम्प्रसारणेन वसो वकारस्य नाशात्, निमित्ते
विनष्टे तदाश्रितकार्यमपि नश्यति इति इडागमोपि निवर्त्तते ततः सेद उस्+अस्=
सेदुष । एतच्च “अकृतव्यूहा पाणिनीया” इति परिभाषया भवति इति प्रागेपि
व्याख्यातम् । “निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपाय” इति न्यायमेव “अकृतव्यूहा—
इति परिभाषा वदति] । सेदुषा । सेदिवक्ष्याम् इत्यादि (विद्वस् शब्दवत्) ॥
(सुन्+हिस्+किप्=सुहिस् इति प्रातिपदिकम् । अस्य सौ हल्ङ्रादिना सुलोप ।
सयोगान्त सख लोप ततः “न्यापदान्तस्य झलि” इति झल् सकारमाश्रित्यप्रवर्त्तितो-
लुसार निमित्तापायात् स्वयं निवर्त्तते ततः सुहिन् इति । अतः “सान्तमहत” इति
दीर्घस्य न स्यात् कारणमाह—) “सान्तमहत—(सूत्र ३७१) इत्यत्र सान्तसयो-
गोपि प्रातिपदिकस्यैव गृह्यते न तु धातोः, महच्छब्दसाहचर्यात् (प्रकृते तु
सुहिस् इत्येव सान्तसयोगस्य धातो अतः न दीर्घः) । सुष्ठुं हिनन्तीति सुहिन्,
सुहिसौ, सुहिलः । सुहिन्भ्याम् इत्यादि । सुहिन्सु- सुहिंसु । ‘नश्च’
इति सूत्रेणात्र वैकल्पिको घट् स्यात् ॥ (ध्वस्+किप्=“अनिदिताम्—” इति
नलोपः, ध्वस् इति प्रातिपदिकम् । अस्य सौ सोर्लोपे “वसुस सुध्वस्—” इति
पदान्ते दः । ततः ध्वत् इति । तदेवाह—) ध्वत्—ध्वद्, ध्वसौ, ध्वसः ।
ध्वक्ष्याम् ॥ एव सत् ॥

Eng—Easy

मित्— । पूष पवने इति धातो “पूषो डुमसन्” इति उणादिसूत्रेण डम्
सुन् प्रत्ययः । ड—न—उकारा इतः । डिलात् अस्यस्यापि टे, लोपः । ततः
पुस् इति प्रातिपदिकम् । अस्य सर्वनामस्थाने विशेषमाह—

४३६ । पुंसोऽसुड् । ७।१।८६ ॥

टी । सर्वनामस्थाने विवक्षिते पुंसोऽसुड् स्यात् । असुड् उकार-
उच्चारणार्थः । ‘वहुपुंसो इत्यत्र ‘उगितश्च’ इति ङीदर्थं कृतेन ‘पूषो

हुम्भुन् इति प्रत्ययस्य उगित्त्वेनैव मुम् सिद्धेः । पुमान् । हे पुमन् ।
पुमाँ—पुमाँस । पुसाः । पुसा पुम्याम् पुम्भिः ॥ इत्यादि । पुति
पुसु म

When सर्वनामस्थान affix is being intended then असुङ् is ordered at the end of the base पुम्स । Here उकार of असुङ् is for उच्चारण and not for उबिलम्ब as old commentators suppose In the बहु वीचि—बहुव पुमाँस वसा we by भुवन्तु get बहुपुम्+ञीप् by the rule उगित्त्वं—बहुपुंसौ । Here ञीप् comes because the affix वम् सुन् is उगित् and in ञीप् असुङ् has no प्राप्ति at all for it is not सर्वनामस्थान affix and मुम् also by the rule उबिलम्ब— comes for the affix हुम्— सुन् is उगित् ; so उ of असुङ् is for its pronunciation and not for उगित् कार्यं । Thus in पुम्सु सु, we by असुङ् at the end get पुमन् सु and by मुम् we get पुमन् मु सु now by सामान्यतः— the उपधा of नकार become दीर्घ and we get पुमान् सु सु । Now by सुलोपसंयोगान्नञोपी we have पुमान् । In हे पुमन् the rule सामान्यतः— has no application for मन्त्रि is not a सर्वनामस्थान affix ; and so on.

मिति— । “इतोऽन् सर्वनामस्थाने इति धातात् सर्वनामस्थाने वसति । तदाह—
‘सर्वनामस्थाने विवक्षिते इत्यादि ॥ असुङ् उकार उच्चारणार्थं न तु उगित् कार्यार्थं
वत बहुव पुमाँस वसा इति बहुव्रीहौ सु मुचि ञीपि च बहुपुंसौ इति जायते ।
अत्र ञीप असर्वनामस्थानात् असुङ् प्राप्तिर्न नास्ति किन्तु ‘पूर्वो वम्सुन्’ इति
प्रत्ययस्य उबिलादीन् उगित्त्वं इति ञीप् सिध्यति । अतः असुङ् उकार उगित्
कार्यार्थं न । एवं नृमपि अत्र प्रत्ययस्य उबिलादीन् भवति तदाह— ‘बहुपुंसौ’ इत्यत्र
‘उगित्त्वं इति ञीपार्थं इतिह इत्यादि ॥ पुम्सु सु इति स्थिते असुङ् । पुमन् सु इति
आमे उबिलम्बाम्— इति भुमि पुमन्सु सु । सुलोपसंयोगान्नञोपी । ततः पुमान्
इति । ‘हे पुमन् इत्यत्र सन्तुष्टे सर्वनामस्थानात्पुमानात् असति दीर्घे सिध्यति ॥

अधुना उच्चारण मन्त्र उपविष्टमस्य सौ विधेयं कथ्यते ।

दी । ‘अदुशनस्— (सूत्र २७५ । ७।१।६३) इत्यनङ् (तत् उशनन्
स् इत्यत्र हल्ङादिना सुलोपे प्रातिपदिकान्त नलोपे उपधादीर्घे च सति)
उशना , उशनसौ—उशनसः । “अस्य सस्नुद्धौ वानङ् नलोपश्च वा वाच्य”
(वार्त्तिक) । हे उशनन्—हे उशन—हे उशनः । उशनोभ्याम् इत्यादि ॥
(न हण्यते नित्यत्वात् इति वाक्ये “नञि हन एह च” इति असि एहादेशश्च ।
अनेहम् इति प्रातिपदिकम् कालवाचि । अस्य सौ यथा—) अनेहा (“अदुशनम्—”
इति अव अनङ्) । अनेहसौ, अनेहसः । हे अनेहः । अनेहोभ्याम् इत्यादि ॥
(विदधाति इति “विधाञो वेध च” इत्यसि, वेधादेशश्च, वेधसशब्दस्य सौ यथा—)
वेधाः (“अत्वसन्तस्य चाधातो—” इति दीर्घः) । वेधसौ, वेधसः । हे वेध ।
वेधोभ्याम् इत्यादि । (“अत्वसन्तस्य—” इति सूत्रे) ‘अधातो’ इति
उक्ते, न दीर्घः (इति प्राग्व्याख्यातम्) ॥ सुष्ठु वस्ते इति सुव (अव अस्-
भागस्य धातुत्वात् न दीर्घ इति प्रागुक्त “अत्वसन्तस्य—” इति सुवल्यास्त्वानावसरे) ।
सुवसौ, सुवस ॥ पिण्ड यसते इति (क्तिपि पिण्डयस् शब्द । अस्य सौ)
पिण्डय (अवापि अस्—भागस्य धातुत्वात् न दीर्घः) । पिण्डयस् (इत्यपि) ।
‘ग्रह ग्लह अदने ।

Eng—Easy

मित— । सुगमा ॥ अदसृग्वद् वदति । अस्य सौ त्यदाद्यत्वे प्राप्ते आह—

४३७ । अदसः औ सुलोपश्चः । ७।१।०७ ।

दी— । अदसः औकारः अन्त्यादेशः स्यात् सौपरे सुलोपश्च । ‘तदोः
मः सौ—’ (सूत्र ३५१) इति दस्य स । असौ । (अकचि अदकम् गद्यात्
सौ विज्ञेयमाह—) ‘औत्वप्रतिषेधः साकच्कस्य वा वक्तव्यः सादुत्व च’
(वार्त्तिक) । प्रतिषेधमग्नियोगपिष्टमुत्व तदभावे न प्रवर्त्तते । असकौ—
असक । (अदम् औ इत्यत्र प्रक्रियामाह—) त्यदाद्यत्वे । पररूपम् । वृद्धि ।
“अदसोऽस्ते—” इति मत्वोच्चे । अमू ॥ (जसि हण वत्यति—) । “जशः
शौ” (सूत्र २१४), आद्गुण (सूत्र ३६)—

चौकार is ordered at the end of the base वाम when सु follows and सु elides as well. Thus in वदसु सु we get वसी (with चौकार, दीग and मुहोप). This rule prohibits लडापल here in सु. Then by the rule 'तदो स सी—' we get सु for द and the form is वसी. In वदस् + चक्ष् however we get the base वदस् and its speciality is being said by the Varttika "चौलप्रतिषेध &c" though by the present rule वदस् includes वदस् also. The Varttika says that "in वदस् चौल is optional in सु, and when there is no चौल there is ल after स". When चौल is done there is no ल after स the reason is "ल which is in connection with चौलप्रतिषेध cannot come when there is चौल owing to the dictum "सन्निभो गीतानां सङ्गं वा प्रशतिः सङ्गं वा निशतिः". Thus in चौल the form is वसङ्गो and in चौला मास the form is वसुङ्ग. In वदस् + ची there is लडापल yielding वद च ची which by परस्म्य becomes वद ची which again by इङ्ग being वसी lastly there is ल after द and ल after चौकार by the rule "वदसी वसो वा दी न" (सूत्र ३१८) and we get वसू. In वदस् + लस we get first लडापल then we get वद रं by "लस गौ—" this by the rule "आङ्गु" becomes वरं and we look forward—

मित—। अलोपपरिभाषया चौलं च अल्लप्तादिनां स्वात् । वसी इति वाति "तदो — इति स" वसी इति । "अल्लपसर्गेनाल्लपस्य प्राक् टि इति वदस् + चक्ष् = वदस् गच्छ सी विशेषमात्रं चार्तिषिद्धिं "चौलप्रतिषेध इत्यादिना । चौलामात्रे मादत्तं चौलं सति लडापल उत्पन्नम् । कुतो एतत् सम्पत्तिः ? तदाह— "सन्निभो गीतानां सङ्गं वा प्रशतिः सङ्गं वा निशतिः इति व्याप्तात् । प्रशतिं च चौल प्रतिषेधकप्रियोपि मादत्त उत्पन्नम् तदमात्रे चौलप्रतिषेधमात्रे तु मादत्तं न प्रवर्तते । तदा चौलामात्रे दस्य सत्वे लडापल अल्लपल लङ्गे लडापल परस्म्य, दस्ये विभक्तौ च अमुङ्ग इति । चौलसति मुहोपि दस्य सत्वे अमुङ्गी इति । अमुङ्ग इति तु वसुङ्ग

अव्युत्पन्न शब्दः ॥ अदम् औ इत्यत्र त्यदाद्यत्वे अद अ औ इति जाते, पररूपत्वम् अद औ इति स्थिते ऋद्धौ च अदी इत्यत्र “अदसौ असे —” इति सूत्रेण औकारस्य जत्वे दस्य च मत्वे ‘असू’ इति ॥ अदस् जम् इत्यत्र त्यदाद्यत्वे अद+जस् इत्यत्र ‘जस-जी’ इत्यनेन अद ई इति गुणेन च अदे इति स्थिते आह—

४३८ । एत ईद्वहुवचने । ८।२।८१ ।

दी— । अदसो दातृपरस्य एत ईतृस्यात् दस्य च मो वृत्तयोक्तौ । अमी ॥ ‘पूर्वत्रासिद्धम्’ इति विभक्तिकार्यं प्राक्, पश्चात् उत्त्वमत्वे । अमूम्, अमू, अमून् । सुत्वे कृते धिसंज्ञायाम् नाभावः ।

कार after द of the stem अदम् becomes ईकार and the द becomes म when बहुवचन is implied Thus in अदे, the एत after द turns into ई and we get अदी, now द becoming म gives अमी । In अदम् अव्युत्पन्न by त्यदाद्यत्वे we get अद अम्—here उत्त्व and मत्व due by the rule “अद-सौसे —” (८।२।८०) is असिद्ध with regard to the rule “अभिपूर्व” (६।१।१०७) which is a विभक्तिकार्यं । And विभक्तिकार्यं is to come, even when उत्त्व and मत्व are done Now the question is which of these विभक्तिकार्यं or उत्त्वमत्व is to operate first ? On this the answer is “let first विभक्तिकार्यं come and then उत्त्वमत्व operate owing to the force of the rule “पूर्वत्रासिद्धम्” । Thus in अद अ we get first पूर्वस्वरप योद्विज्ज् अदम्, now by उत्त्व and मत्व the form is अमूम् । So we get अमू and अमून् । In अदस् टा we get first त्यदाद्यत्वे giving अद आ, then मत्व (and so later उत्त्व coming in we get the form असु आ । Here असु is a विसञ्ज्ञक word by the rule “शेषो व्यसञ्ज्ञि” (see ante) and सो ना comes for आ here by the “आङो नास्त्रियाम्” । But it is said that मत्वोत्त्व is असिद्ध with regard to विभक्तिकार्यं, then how मत्वोत्त्व operate here first ? The answer on this is in the next rule which sanctions सिद्धता of मूल with regard to विसञ्ज्ञा ।

मित—। “चदसोमि—” इति पूर्वपदात् चदसा णात् सोम इति च वक्तव्यं ।
तत आह—चदसा णात् परस्य एतर्हन्त्यस्य च इत्यादि । अर्ह इत्यत्र ईत्त मन्
च अमी । चदस चम् इत्यत्र लृदाद्यन्ते चदचस इति भवति । अत आत्मासि—
(८।१।८०) इति ह्रस्वसति उत्तरं मत्वञ्च “असिपु — (६।१।१००) इत्यतश्च प्रत्य
मिहम् । ततः ह्रस्वस्योपि उत्तरमन्त्यो विभक्तिष्वप्यप्रवर्तते । यद्ये ह्रस्वाभ्यां
प्राक् मत्ताभ्यां एतर्हन्ताह—पूर्वमासिहम् इति विभक्तिष्वप्ये प्राक् पश्चात् उत्तरमन् ।
तत आम् इति विभक्तिष्वप्ये णात् उत्तरमन्तश्च अहम् इति । एवं चम् अमन्
इत्यादि । अदस टा इत्यत्र लृदाद्यन्ते चद चा । तत उत्ते सुप्ते च मति अहम् वा
इत्यत्र अहम् इत्यत्र विभक्त्यापाम् “आहो नाभिषाम् इति नाभाश्च णात् । विभक्त्यां
प्रति सुत्वस्य विहतां वाच्यं आह—

४३६ । न मु ने । ८।२।३ ॥

दी—। नामाये क्तस्ये क्तश्च य मुभावो नासिद्य स्यात् । अमुना
अमुभ्याम् (त्य । अत्येन अदाभ्याम् इति स्थिते उत्तरं मत्वं च) । अमुभ्याम्
अमीभिः (लृदाद्यन्तेन अवभिम् इति स्थिते नि ग सोऽहो इत्यसमावर्तिर्द्विरे वर
वचन मन्वति इत्येवम् । अस्मि । तत मन्तोभ्याम् अमीभिः) । अमुभ्ये
अमीभ्यः (अमीभिः इति यथा भवति) । अमुष्मात् । अमुभ्य । अमुयोः
अमीनाम् (यथा अमीभिः सिध्यति) । अमुन्मिन् । अमीप । इति साक्षा
हलन्ता पुनिहाय ॥

When नामाव is being done or is done then सुत्व is to be re-
ported as सिद्ध indeed So in this case सुत्व operates first and
then विभक्तिष्वप्य comes Thus अमुचा—अमुना । In चदस भ्याम् we
have लृदाद्यन्त—चद स्याम्—चदाभ्याम् as in चामाभ्याम्—चमुभ्याम् by लृत्त and
मत्व । Similarly अमीभिः is got thus :—चदस भिम्—चद भिम् by लृदा
द्यन्त—चदमि (see note above)—अमीभिः by ई for एत्त and मत्व for द
and so on.

मित— । मथ उथ इति सु इति समाहारद्वेननिर्देशः । 'ने' इति न इत्यस्य समर्थेकवचनम् । 'ने' नाभावे कर्तव्ये कृते वा इत्यर्थः ॥ ततश्च प्रकृते नाभावे कर्तव्ये सुत्वस्य सिद्धत्वात् चे परत्वात्सन्नाभावः निर्वाधः, अतएव अमुना इत्यादि ॥ अन्यत्-सुगमम् ॥

इति हलन्तपुंलिङ्गप्रकरायाम् ॥

॥ अथ हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥

४४० । नहो ह्यः । टाशश्च ॥

दी— । नहो हस्य घ स्यात् ऋलि पदान्ते च उपानत् उपानद्, उपानहौ, उपानह । उपानह्दयाम् । उपानत्छ ॥

The इकार of the root नह becomes घ when a ऋल् letter follows or when at the end of a पद । Thus the base उपानह् is got from उप नह + क्षिप् with दीर्घ of the पूर्वपद by the rule "नहितिहपिव्यधिरचिसहितनिध कौ" (६।३।११६) । In its सु we get उपानध् with घत्व of हकार which by जश्त्व and चर्त्त yields उपानत् and उपानद् in सु (सु eliding by "हल्ङ्रावस्यो" &c Similarly उपानह्याम् and उपानत्सु &c

मित— । "होह" इत्यत हो वर्तते । तदाह—'नहो हस्य घ' इत्यादि । तत उप + नह वन्धने + क्षिप् इत्यत्र "नहितिहपिव्यधिरचिसहितनिध कौ" इति पूर्वपदस्य दीर्घे सति उपानह् इति शब्दः । अस्य सौ, सुलोपे पदान्तत्वात् हस्य घकारे सति उपानध् इति । तत जश्त्वचत्वेन च उपानत्—उपानह इति ॥ एव आसि पदत्वात् घत्वे जश्त्वे च उपानह्याम् । एव उपानहन्सु इति हस्य घत्वे 'शरिच' इति चर्त्ते उपानत् सु इति ॥ उद्पूर्वात् झिहवातो क्षिन् उद् + झिह + क्षिन् = उहिह् इति शब्दः "ऋत्विगृदधृक्—" इति सूत्रेण सिध्यति । अस्य रूप दर्शयति ।

दो—। उद्युवोत् 'प्लिह प्रीती' इत्यस्मात् 'प्लिव्यु— आदिना
स्विन्। (अस्मादेश) निपातनात् दत्तापत्त्य। प्लिव्यन्तत्वात् कुत्स्यत
इत्यथ जगत्स्ववत्त्य। (तत्)। उप्पिह—उप्पिह उप्पिगी उप्पिहः।
उप्पिहयन्त्याम्। उप्पिह्यु ॥ (इति जामा)।

(स्त्रीनिर्दिष्टमात्र—) धीः (मी दिव्योत्)। दिवौ, दिवः।
(पणमे दिव्यत् इति) धुम्याम्। धुपु ॥ (इकान्तगिरिमात्र—)
गद्याति चनया इति द्विप मयणादि। "अतःज्ञाता (२५।१००)
इति इर। तत् दिव इति प्रातिपदिकम्। अय मौ सुभोपे 'भोदपथाया मीचं—
इति दीर्घ'। तत्—गीः गिरौ—गिरः॥ अय पू। (विपनि पारयति इति
द्विपि उदोहायुव। (२५।१००) इत्यत् एपर। तत् पुर् इति प्रातिपदिकम्) ॥
धतुरः चतुः। यः (विचतुरो मियात् इति मृषत् इति शिष)। यतश्च (चतस्र
—चार्द्धमृ पर। तत् एतत् "यत् न इ दो— इति आमे बाधित्वा प्रवर्तते।
चतस्र + चम् = चतस्र)। चतस्र। यतस्तुत्याम् (न तितुचतस्र इति दीर्घ
प्रतिषेधा) ॥ इति रेफान्ताः ॥

(अय जामा या अमे) (विभ च इति) विम् कादय टापु। का—क
—का। सर्वावसु ॥ (अय इ मृषम्व विषी विनीच वत्यति—)

Eng—Eazy

४४१। य सौ। ७।२।१०।

दो—। इदमो इत्यथ स्यात् सौ। "इदमो म (पृ १४१) [इति
मका म सकारि इति। अनेन तृतीय दम् च बने मति—] इयम् ॥ [वीज]
न्यायत्वं (१ पृ १५५५५) टापु। म (सूत्र ३४५) इति मा। इमे—
इमाः। इमा—इमे—इमाः। अतया। "इति लोपः (३५ इत्यथ लोपः)
आन्याम्। आमि। अस्यै (आकावमा)। अन्या। अतयोः। आसाम्।
अस्याम्—अनयो—आसु। अन्वादेशे तु। एनाम्—एमे—एताः। एतया
एतयोः ॥ इति माताः ॥

The द of इदम् is replaced by द when सु follows. [This order is in feminine gender only, for in masculine we have the special rule 'इदोऽपुसि' and in neuter सु &c being elided there is no अङ्गकार्य at all] Thus इदम् + सु = इदम् + सु by the rule "इदमाम् = इमम् with हलङादिना सुलोपः। In इदम् + औ, we have त्यदायत्व yielding इद अ + औ = इद + यौ by पररूप = इदा + औ by टाप् in feminine = इदा + शी by the rule "औड आप." = इदे by "आदगुणः" = इमे by म for द by the rule 'दथ' ॥ In इदम् + आ = इद + आ by त्यदायत्व = अना आ by the rule 'अनाप्यका' = अनया by एत्व (see ante under masc' इदम्) ॥ In म्याम् &c we have 'इद' लोप् by the rule "हलि लोपः" &c as in masculine and so on अस्य अस्यैः, अस्याम् &c as in सर्वस्यै, सर्वस्या &c In अन्वादेश एन is ordered for द्वितीया, इया singular and 6th and 7th case dual and the declension is like the base रमा।

मित—। "इदमो म" इति सूत्रात् इदमः वर्तते। "दथ" इति सूत्रात् 'द' इति षष्ठ्यन्तमप्यस्ति। तदाह—'इदमो दस्य य. 'स्यात् सौ' ॥ "इदोऽपुसि" (७।२।१११) इत्युत्तरसूत्रे पुसि इति विशिष्यवचनात्, नपुंसके च सौः लुका लुते अङ्गकार्यमावात् म्रियामय विशि इति बोध्यम् ॥ इदम् + सु ("इदमो म." इति सूत्रेण मकारस्य मत्वे = (अनेन सूत्रेण दस्य यत्वे) इयम् इति ॥ औड त्यदायत्वे इदमऔ इति जाते पररूपे टापि सति इदा + औ इति भवति। ततः "औड आप" इति शीमावे गुणे च सति 'दथ' इति दकारस्य मत्वे च इमे इति ॥ त्यदायत्वेन इदम् + आ इति जाते "अनाप्यका" इति अना आ इति स्थिते एत्वे अनया इति ॥ हलादौ इदमो इदमो इदो लोपे—पुलिङ्गवत् आभ्याम् इत्यादि भवति ॥ अस्यै अस्या, अस्याम् इत्यादौ स्याडागमादि सर्वावत् ॥ अन्वादेशे 'एन' इति जाते रमावत् रूपाणि ॥

द्वे—। "ऋत्विग्-दधृग्—" (इति सूत्रेण) सृजोः क्विन् अमागमश्च निपात्यते। (तत सज् इति प्रातिपदिकम्। अस्य सौ किन्नन्तत्वात् कुले जर्शत्वे चत्वे सति—) सज्—सग। सजौ सजः। सज्भ्याम्। सजु ॥ इति जान्ताः ॥

(अदमन्माह—) ल्यदाद्यत्वं यप् । 'स्य—स्ये—स्या । यत् तद् यद् । एतद् ॥ इति दान्तेः ॥

(बभूवि कर्त्तरि क्तिप् । क्तिप्श्चि— (बभूवि) इति शेषः । असन्मात्रं च बाष् इति प्रतिपदिकम् । अस्य घी इत्येतां निम्नोप' यो क इति कुम्भम् । जम्बिह्व । तर्हि—) वाक्—वाग् वाचौ—वाच । पाग्न्याम् । पाग्न ॥ (वाञ्छातीति रीत्यादिके द्विपि वाञ्छातत्र स्य इति इम् । यप् इति अपगन्धः । नित्यं बहुवचनोन्त । अपवृम्— (सूत्र २४०) इति शेषः (मन्त्रानाम्भाते । आपः । अपः ।

Eng—ha ।

मित—। यत् निम् इति जित् वाह—

५४२ । अपो मि । ७५५४८ ।

दी—। अपस्तकार स्यात् आदौ प्रत्यय पर । अजि । अजः । अजः । अपाम् । अप् ॥ (इति पाभा) ॥

The final of यप् is changed to त्वात् when an affix is annexed after it follow Thus चि चिह् ६८ In यम्भच् २६ to नभ ह । त at the final for here भाति प्रत्यय त्वात् not follow भाति यदि word ends

मित—। 'यव उपमर्शति इति सत्वात् 'त' वतति । 'मि इति भाति प्रत्यय पर इत्ययम् ॥ यवत् सुवसम् ॥ मि + क्तिप् चन्मिवादिप्रत्यय—मि । अस्य नी 'त्रय— इति प । तस्य जम् 'मेन च' तस्य क्तिप्प्रत्ययञ्च इति कुम्भम् नृत्वनन्ते । तदाह—

दी—। दिक्—दिग् दिगौ—दिग् दिग्भ्याम् दिक्षु ॥ (इत्यन्तं यथा चमया इति द्विपि सम्प्रसारित्वात् दमे द्विपि सति यपि कुम्भम् स्यात् । तर्हिवाह—)

ल्यदाद्यपु— (सूत्र ४२६) इति द्वयोः क्तिप् चिवाभात् अभ्यन्त्रापि कुम्भम् ; क्तिप् प्रत्ययो सम्भाव इति बहुवचनोपपत्त्या इत्ययम् । एक—एग् एगौ—एग ॥

(त्वेषतीति त्विषे क्तिप् । त्विप् इति प्रातिपदिकम्) त्विट्—त्विड्, त्विषौ
 त्विषः । त्विङ्भ्याम् । त्विटत्सु—त्विट्छ । (“ङ सिधुट्” इति पाणिनीयट्) ।
 सहजुपते इति (सजुप्शब्दः । अस्य सौ “ससजुपो क्” इति कत्वम् । “वोर-
 पधाया,” इति दीर्घः । अत आह—) सजूः, सजुषौ, सजुषः । सजूभ्याम् ।
 सजूह्व सजूः पु ॥ (आशासनम् इत्याशास्ते, क्तिप् । “आशास, कावुपसंज्ञा-
 नम्” इत्युपधाया, इत्वम् । “शासिवसिधसीनाश्च” इति षत्वम् । अस्य पत्वस्य अशि-
 ङ्गत्वात् कत्वम् । ततः सुलोपे “वोरपधाया” इति दीर्घः । एतत् सर्वमेवाह—)
 षत्वस्यासिद्धत्वात् कत्वम् । आशीः—आशिषौ—आपिष । आशीभ्याम् ।
 आशीभिः ॥ (स्त्रीलिङ्ग अदस्र्शब्दाह—) अशौ (पुलिङ्गप्रकरणे द्रष्टव्यम्) ।
 त्यदाद्रात्त्व टाप् । अौहः शौ । उत्त्वमत्वे । अमू, अमूः । अमूमू ।
 अमू अमूः । अमुया, अमूभ्याम् अमूभि । अमुभ्ये, अमूभ्याम्,
 अमूभ्यः । अमुभ्या, अमुयोः, अमूपाम् । अमुभ्याम् अमुयो, अमुपु ।
 (सर्वत्र पुलिङ्गप्रकरणे सर्वाशब्देषु च द्रष्टव्यम्) ॥

इति हलन्तः, स्त्रीलिङ्गाः ॥

Eng Easy

“अथ हलन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणम् ॥”

दी । (सुशोभना अनङ्वाह यस्य कुलस्य इति बहुव्रीहौ स्वनङ्गुशब्दं
 नपुंसकोनाह—) “स्वमोर्लुक्” (लुकालुभत्वात् “सावनङ्गुह” (७।१।८२) इति
 गुम् न) । (पदान्तत्वात्) दत्वम् । स्वनङ्गुत्—स्वनङ्गुद् । स्वनङ्गुहो (नपुंस-
 काच्च’ इति औङ्ग शोभाव) । ‘चतुरनङ्गुहो—’ (सूत्र ३३१) इत्याम्
 (सर्वनामस्थाने । नपुंसकस्य प्रथमा द्वितीया बहुवचनम् शि’ सर्वनामस्थानम् इति
 प्रागुक्तम् । “नपुंसकस्य भक्त्यर्थे” इति गुम् । तस्य “नञ्” इति अनुसारे सति—)
 स्वनङ्गुवाङ्हि । पुनस्त्वङ्गुत् । शेषे पुषत् ॥

[विमलः योः वाक्यान् यस्या चर इति विद्वे - विमलदिक् २०५५ -]
 "दिव इत्" (पदाभे) । अद्विषमस्तु ॥ (विमलदिक् + यो - विमलदिक् ।
 चर 'न्वि ३०५५ पञ्चमभावात् 'न्वि उत् इत्तु न मात् । तदाह -)
 अन्तर्वर्तिनी विमलदिमाधित्य पूरयत्येष पृथ उच्यतेऽपि ५ संज्ञायां
 प्राप्तायास्तु 'उच्यतेऽपि वाच्यदिविधौ प्रतिपत्ता (वाच्ये) इति प्रत्यय
 सङ्ख्या न । विमलदिधौ विमलदिधि ॥ अथवादिधौ किम् ? - दधि
 सेधौ । इह वस्यतिपप करीभ्य पदत्वमन्त्यव । गकारस्य कुरप (करीभ्य)
 तु न (पदस्य नास्ति इत्यय) ॥

Eng—unaccusative

मिति— । विमलदिक् + यो इत्यय विमलदिक् इति दप वत्तम् २५५ ति ।
 विमलदिक् इत्यय सप्तमभावात् सुबन्तम् । पञ्चमं चरि न तु ईरमस्य दिक् - च
 चर 'न्वि उत् इति न प्राप्तिः । न च सुपाभावात्तिपञ्चया इति भूमी
 'ि ईरमोत्तरी विमलदि प्रत्ययपदविमलदि दिक् इत्यय पञ्चमं वाच्यम् । न च लुक्
 सुबन्तम् न प्रत्ययपञ्चमम् इति वाच्यम् । पदसंज्ञाया सुबन्तपदसंज्ञाया चरपञ्चमभावात्
 चर 'न लुक्ता—' इति निषेधस्यापत्तेः । अथवा 'राज' पुङ्क्त्वा राजपुङ्क्त्वा इत्यादौ
 पूरमायि योपादिष्व न स्यात् सङ्गीतम् आसङ्गं वाह— चरपञ्चमो विमलदिमा
 शिव इत्यादि । चर प्रत्ययपञ्चमं वाच्यति च चरिपञ्चमम् । वाचिकधार्म्यो
 यथा— ममादि उत अ ३५ पदसंज्ञायां कृतव्यापाम् चरपञ्चमविमलदिधौ प्रत्यय
 लक्ष्यप्रतिपत्तौ नक्त्य प्रदानिविधि वक्ष्यित्वा । ततश्च 'न्वि इत्यय उच्यते । अथ
 प्रत्ययपञ्चमं प्रतिपद्ये 'न्वि इत्यय पदसं नास्ति 'दिव इत् इति च न प्रकृते ततः
 विमलदिक् विमलदिवि (या अन्तर्गताभावात् तुम्) ॥ अथवादिधौ इति
 चरिपञ्चमं विमलदिधौ तदाह— दधिसेधौ इति । धिक् इति विवक्षितम् । दध्
 सेधौ दधिसेधौ । चर ममादि उत अ ३५ ईयां भूमी विमलदि प्रत्ययपञ्चमभावात्
 'मिच इत्यय पञ्चमं तत्पञ्चमं पञ्चमं पञ्चमं 'मात्पञ्चमो' इति सूत्रेण पञ्चमं
 इत् । तथा च वाचमनो १५५ उच्यतेऽपि प्रत्ययपञ्चमप्रतिपत्तौ इत्येतावति उक्ते तु
 मिच इत्ययपञ्चमं ५ संज्ञायां चरपञ्चमं प्रत्ययपञ्चमप्रतिपत्तौ स्यात् । तथा च

‘सेच्’ इत्यस्य सुवन्तत्वाभावेन अपदतया तत्सकारस्य पदादित्वाभावेन अत्वनिषेधो न स्यात् । अतः ‘अपदादिविधौ’ इति उक्तम् । अत्वनिषेधस्य पदादिविधितया तस्मिन् कार्त्तव्ये प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधभावेन प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य ‘सेच्’ इत्यस्य पदान्तत्वात् तत् सकारस्य “सात्यदाद्योः” इति अत्वनिषेधोनिर्वाधः । ननु ‘सेच्’ इत्युत्तरखण्डस्य पदत्वे चकारस्य कुल्ले स्यात् । अतः आह—‘चकारस्य कुल्ले तु न’ । अस्यार्थः यथा—कुल्ले कार्त्तव्ये तु सेच् इत्यस्य पदत्वः नास्ति । कुल्लस्य पदान्तविधित्वेन पदादिविधिमिन्नतया तस्मिन् कार्त्तव्ये प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधसत्त्वात् पदत्वाभावात् इति बोध्यम् ॥

अधुना रेफान्त वार्—शब्दमाह—

दी—। वा०, वारी, अमलन्तत्वात् न नुम्—वारि (अमलन्तत्वाभावात् सर्वनामस्थाने गुम् न इत्यर्थः) । वारा प्राभ्याम् इत्यादि । (वार्षु इत्यत्र ‘रो सुप्ति’ इति नियमात् न विसर्जनीयः) ॥ (चतुरशब्दः नित्यबहुवचनान्तः । अतः आह—) चत्वारि (‘शि’ इत्यस्य सर्वनामस्थानत्वात् “चतुरनङुहो—” इति आम्) ॥ (किम् शब्दमाह । किम् सु इत्यत्र सोर्लुकि लुमतालुमत्वात् “किम क्” इति कादेशो न, एतदेवाह) न “लुमता” इति कादेशो न । किम्, के, कानि ॥ (एव) । इदम्, इमे, इमानि ॥

दी—। “अन्वादेशे नपुसके एनद्वक्तव्यः” (वार्त्तिकः) । एनत् । एने, एनानि । एनेन । एनयोः । एनयोः ॥

मित—। “द्वितीया टोस्तेन” इत्यस्येव । तत्र० अमर्थमेवैतत् वार्त्तिकम् । इतरासु पूर्वैषैवसिद्धम् । वस्तुतस्तु “द्वितीयाटोस्तेनत्” इति सूत्राङ्गे सति, नपुसके अमो नुमि एनत्सिध्यति । ‘एनम्, एनौ एनान्’ इत्याद्यस्तु त्यदाद्यत्वेन सिध्यति इति भाष्ये स्पष्टम् ॥

अधुना ब्रह्मन् शब्दमाह—

दी—। ब्रह्म, ब्रह्मणी, ब्रह्माणि । “सम्बुद्धौ नपुसकानां नलोपो वा वाच्यः”—हे ब्रह्मन्, हे ब्रह्म ॥

मित—। ब्रह्मेति । अत्र सर्वनामस्थानत्वाभावात् लुकाच्च लुमत्वात् उपधावङ्गि न भवति । “नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य” इति नलोपः । ब्रह्मणीति सर्वनामस्थानत्वा-

भावात् नानुवायादि सर्वनामव्याप्तिं चामनुद्दी इति गुणं द्रष्टव्यम् । 'ब्रह्मवि
इति अन्तगत्यभावात् न तुम् । इति सर्वमतम् । इत्यनुपनिषत्प्रकारे । तन्मन्त्रवर्ध
त्तम् ॥ 'अहम्' सु इत्यतः समतां नुते सुप पठ्याभावात् 'अ' (अपि) इति च —
एतदेवाह—

दी—। 'राऽअपि' (सूत्र १७२) । इति] अहमाति । 'यिमावा
ह्रियोः' सूत्र २७१) इति अहो अहो अहानि (अतः अन्तगत्यभावात् न तुम्
न चित् नानुवायागतात् उपधादीर्घं) ॥

मित—। सुमा ३ । आमादी इति अहन्तमा विभक्त्याह—

४४३ । अहन् । १।२।६८ ॥

दी—। 'अहन्' इत्यस्य रु. स्यात् पठ । त । अहान्याम् अहोमिः ।
इह 'अह' अहोभ्याम् इत्यादी रत्यद्वयोः । अमिद्वयात् मन्त्राय प्राप्ते
अहन् इत्यापत्य एतन् नानुवायाभावं निवात्य द्वितीयत्वं दर्शयेयम् । तद्वत्त-
स्यापि ह्यस्यात्वे । दीर्घाणि अदादि वस्य स दीर्घाहा निदाय । इह
ह्रस्वद्वयादिसोप प्रत्ययमन्त्रयेन अमुवि इति निवेद्यात् रत्याभार रु. तस्य
अमिद्वयात् मा तत्तत्तत् उपधादीर्घं । सम्बद्धौ तु ह दीर्घाहो निदायः
('इतिष' इति म भौ वत्त्वम्) । दीर्घादाया दीर्घाहायः । दीर्घाहा
दीर्घाहोभ्याम् इत्यादि च

'रु' is ordered at the final of the base अहन् when at the end
of a पद । Thus अहन् + भ्याम् = अहन्भ्याम् = अह ह भ्याम् = अहोभ्याम् by
the rule इति च (ante) Similarly अहोमिः । In अहः and अहोभ्याम्
रत्वं and हत्वं respectively are treated as अमिह so नानुवाय by the rule
नानुवाय प्राप्तिपदिवाचकम् is due here ; this however does not take
place owing to bringing of 'अहन्' in this sūtra ; so by one 'अहन्'
there is absence of नानुवाय here and in the second 'अहन्' of the
sūtra रु is being enjoined. As 'अहन्' is said in original in this

sutra, so क comes even after words having अहन् final Thus we get दीर्घाहा निदाच. । Here in दीर्घाहन् सु, when सु elides by the rule “हल्ङ्गाव्यो—”, then resorting प्रत्ययलक्षणत्वं here ‘असुप्ति’ prohibits रत्वं but we get रत्वं yielding दीर्घाह क=दीर्घाहा and here this क being as it not taken place we have उपधादीर्घ for it ends in न (owing to असिद्धत्वं of क) । In सम्बोधन the form is दीर्घाह and so on

मित— । “ससजुषो क” इत्यत ‘क’ वर्तते । फलत पादान्ताविकारस्य अर्थेव । तत आह ‘अहन्’ इत्यस्य क स्यात् इत्यादि ॥ अत्र ‘अहन्’ इति लुप्तपठौक प्रकृतिनिर्देश । तेन सौ लाक्षणिकस्य अहन्रूपस्य न क किन्तु र एव ॥ “नलोप प्रातिपदिकान्तस्य” इत्येतत् प्रति अहः अहोभ्याम् इत्यादिषु कृत रत्वं कत्वं चासिद्धम् । तेन प्राप्नोति नलोप । ‘अहन्’ इति सूत्रे नकारान्त निपातात् (पुन ‘अहन्’ इत्यनुवर्तनात्) न भवति । अन्यथा नलोप कृत्वा अह इति निर्दिश्यते । एव च ‘अहो नलोपे प्रतिषेध’ इति वार्तिक न कार्यमिति इति निर्वर्णः ॥ अन्यत् सर्वम् सुगमम् ॥

द्वी— । [दृग्ङिन् सु इत्यत्र सुबुक् । नलोप.—] दृग्ङि, (अत्र उपधा दीर्घस्तु न, सर्वनामस्थानत्वाभावात्, लुका च लुप्तत्वात्) । दृग्ङिनी, दृग्ङिनी । दृग्ङिभ्याम् इत्यादि ॥ सग्वि, सग्विनी, सग्वीणि (दृग्ङिवत्) ॥ वाग्मि, वाग्मिनी, वाग्मीनि ॥ बहुवृत्रह, बहुवृत्रहो (अत्रलोपे कृत्वे च सति रूपम्) —बहुवृत्रहणी, बहुवृत्रहाणि (ज्ञे. सर्वनामस्थानत्वात्, तस्मिन् सति अलोपाभावात् — “ङ्ङिन् हन्—” इति उपधादीर्घे “एकाजुत्तरपट्ये” इति णत्वम् इति बोध्यम्) ॥ (वह्नः पूषाणं यत्न इति बहुपूषन्) बहुपूष, बहुपूषाणो (श्याम् अलोपे रूपम्),—(तद्भावे) बहुपूषनी, बहुपूषाणि ॥ (एवम्) बहुवृत्रह्यम्, बहुवृत्रह्यम्नी बहुवृत्रह्यमणी, बहुवृत्रह्यमाणि ॥ (नन्पूर्वात् सृजधातो सम्प्रदादित्वात् किप् असृज् इति रक्तपठार्थः । अस्य सौ नपुंसकस्य स्वमोर्बुकि विशेषमाह) असृजः पदान्ते कृत्त्वम्, सृजेः क्विवनः विधानात् (“किन्प्रत्ययस्य कृ.” इति सूत्रे किन्प्रत्ययं यस्मात् इति बहुव्रीह्याश्रयणाच्च) । विश्वसृजद्वा तु न । “सृजिदेशो.—” इति सूत्रे ‘रज्जुसृज्भ्याम्’ इति भाष्यप्रयोगात् (सर्वमेतत् पुलिङ्गप्रकारणे उक्तम्) । यद्वा “त्रश्च—” आदिसूत्रे सृजि-

[illegible]

Eng.—Unnecessary (only Sanskrit Note is given along with Dikṣhita) ; for here forms are almost the same in the light of masculine declensions.

नित—। सुमना ॥ नामयताति द्विद् । यवदि मयान् । पुत्राया (नाये
पुत्रायाम् इति जलोपाभावात्) "एक ध-न्वात्" इति पूर्वस्य शेषः पुत्रायाम्
शेषः । भक्तिसाधे याप्यत् पुत्रायाम् शेषस्य इति षट् प्रातिपदं कानि । एषा ह्यपि
वक्ष्यते श्रीकृष्णस्य वपुस्त्यानि निबध्नुं वाह—

अथो द्वितीया — इति पञ्चे फकारस्य सद्योरेद्य पयस्यामाधिस्य यदुपम् ।
 चत्त्वस्यासिद्धत्वात् । कुकम्भे तु तस्य असिद्धत्वात् अगत्यामाय एत
 द्वितीयादग्रात् श्रीणि रूपाणि यथस्त एव । (तु कारभजन नवाधिकमते कपापि
 अमने अधिकमुक्तम् इत्यर्थः) । कदाप्यो द्विरथमाधुनासिर्कायकल्पनात् । रूपा
 यथाशक्तिभूतानि (५२७) भवन्तीति मनीषिभिः ॥

नित— । सुभा ॥ कदापिवाति । श्रीनवागो कपायामन्वयस्य अनधिक
 इतिद्वि तदभावे च अत्रापि । यथानि इत्यनेन अन्वयापि विरचन्यादिकोद्गम इति
 विचारमयात् व्यवहारकाणि अमलतत्वात् भुजत्वाच्च व्याप्यमानत्वात् प्रसिद्धम् ॥

अथुना तिर्थात् । अत्रापि । तिरा यजतीति “वातिगन्धर्व—” यादिना द्विम् ।
 वती “चदिदिताम् इव—” इति नवीय । तत गर्भमे श्री भाष्ये । कुतम् ।
 न लभते । यत वाह—

दो— । तिष्यक—तिष्यग तिराभी (यौट् उवा भत्वात् ‘अघा’ इति
 अमोप) तिष्यन्धि । पूडापी तु—तिष्यत् तिष्यन्धी तिष्यन्धि । (द्वि
 पुंनत्वात् । यद्वत् यद्वती यद्वसि । यद्वमा—” इति या यद्वम् । यकानि । यकना
 —यकता ॥ यद्वम् यद्वती यद्वती । (पाणिनिक मकम् आदेशो सति—)
 यकानि । यकना—यद्वता ॥ (दा + यद्व — यद्वत् इति प्रातिपदिकम् । अथ
 यपास्याह—) यद्वत् यद्वती ।

नित— । यद्वत् + यि इति णिनि श्री “नाभ्यनायत्तु” इति निन्दे मुमवेपि
 प्राप्ते विधानमाह—

४५४ । या मपुसकस्य । ७।१।७।६ ।

दो— । अन्यस्यापि परो यः यतः तदन्तस्य क्लीयस्य मुम वा स्यात्
 सर्वनामप्रानि । यद्वन्ति-यद्वति ॥ ४५४ ।

Neuter base ending in the दृष्ट come after a duplicated root
 (अन्वयवात्) takes मुम् optionally in the सर्वनामप्रान affix Here नि
 is a सर्वनामप्रान affix, so यद्वत् + नि takes मुम् optionally and we get

ददन्ति + ददति । Now the base तुदत् (derived from तुद + शतृ) is being declined and we look forward—

मित— । “नाभ्यस्तात् शतृ.” इति वर्णते न च नञ् । “उगिदचाम्—” इति सूत्रात् सर्वनामस्थाने च अस्ति । तदाह—‘अभ्यस्तात् परो य शता’ इत्यादि । नटु-सकास्य जश्शसो स्थाने शीः सर्वनामस्थानत्वात् पाचिके गुमि सति ददन्ति—ददति इति । अथुना तुद + शतृ—तुदत् इति अस्य रूपमाह । सोलुंका लुप्तत्वात् तुदत् इति । औङः श्वा भत्वात् गुमि अप्राप्ते वैकल्पिक विधानमाह—

४४५ । आच्छीन्तद्योर्नुम् । ७।१।८० ।

दी— । अवर्णान्तात् अङ्गात् परो यः शतुरवयव तदन्तस्य अङ्गस्य गुम वा स्यात् शीनद्योः परतः । तुदन्ती तुदती, तुदन्ति । भात्, भान्ती—भाती, भान्ति ॥ पचत् ।

When शी or नदी i.e., feminine affix follows, then गुम is optional after bases ending in शतृ come after अवर्णान्त-अङ्ग । Here अङ्गत्व is to be understood of roots taken along with श-विकारश्च । Thus in तुद + शतृ, तुद is अवर्णान्त अङ्ग taken along with श-विकारश्च, so this ending in शतृ takes optional गुम in शी and when the fem. affix ङीष् follow Thus तुदत् + शी = तुदन्ती + तुदती । In तुदत् + शि we get सर्वनामस्थानलक्षण गुम् by the rule “उगिदचाम्—” and the form is तुदन्ति । Similarly गुम in शी is optional after अवर्णान्त अङ्गादि roots like भा, या &c So we get भान्ती and भाती in शी of the stem भात् and so on Now we see the peculiarity of the base पचत् got from आदि root पच with शतृ added

मित— । पूर्वसूत्रात् वा’ इति वर्णते । ‘आत्’ इति पञ्चमी अवर्णान्तात् अङ्गात् इत्यर्थः । “नाभ्यस्तात् शतृ” इत्यतः शतृ वर्णते । तदाह—‘अवर्णान्ताद्-ङ्गात् परो य शतुरवयव’ इत्यादि । प्रकृते तु तुद इत्यस्य शी अवर्णात् गुम वा स्यात्-

अथ चङ्गल तु तदादि पङ्क्तयेन विवरचनिमित्तत्वापि पङ्क्तये चङ्गलम् । ततः तुदन्ती—
तुदती इति । तुदन्ति इत्यत्र तु च रेवृत्तात् इति सर्वनामकामि तुमि सति रूपम् ।
अदादौ लुकि अवर्चानात् चादौर्णम् वा तदाङ्—मात् मातो—माते इत्यादि ।
'माति' इति 'तुदन्ति' यत् बीजम् । अदादौ चङ्गल पञ्चार्चत्वाभावे चत् प्रती
त्यति इत्यादि तुमभावे सिध्यति । अतः "नि-चसुक्ती विभासम् इत्यप्रयोजनं" इति
'चस' अदादौ पठितम् । यत् इत्यत्र तदविवरचत्वापि "आच्छीनायो—" इत्यनेन
तमेव तुमो वैकल्पिकत्वे सति चाङ्—

४४६ । शपृश्यनोर्नित्यम् । ७।१।८१ ॥

दी । शपृश्यनोरात् परो यः शपृश्ययत् तदन्त्यस्य नित्यं तुम स्यात्
शीतयो परत् । पञ्चस्त पञ्चन्ति ॥ दीभ्यत् दीभ्यन्ती दीभ्यन्ति ॥

तुम् is obligatory ज्ञेय श्री and कर्तृ Le, fern affix ज्ञेय follow
after base ending in वत् coming after अवर्च of वत् (स्यादि) or शप्
(दिवादि) विवरच । Thus in पचत्, पच ends in अवर्च with तदविवरच
so here तुम् is नित्य and we get पचन्ती in श्री । Similarly दीभ्यन्ती ।
पचन्ति-दीभ्यन्ति however are formed as in तुदन्ति ।

नित्— । आ-क्षीनयोर्णम् इति धनति । 'आ-क्षीनात्—' इत्यत्र 'यत्'
चङ्गलि । तदाङ्—'अपृश्यनीरात् परी अ' इत्यादि । ततः पच इति य विवर च
विहितञ्च अवर्चञ्च परी शपृश्ययत्तुम् नित्य भवति म्यां सत्ताम् । एवं दीभ्यत्
इत्यत्रापि बीजम् । पचन्ति दीभ्यन्ति इत्यादि तु तुदन्तिवत् । अथात् तुमम् ।
कथितं वधा—तदादी श्री चवर्चान् यत् तुम् वा क्षीनयो । अदादौ लुकि अवर्चा
नात् चादौर्णम् वा । म्यादौ यपि चवर्चानात् यत् । नित्यं तुम् । दिवादीभ्यन्ति
अवर्चात् यत् । नित्यं तुम् । नित्यमीव तुम् । तत्र 'क्षीनानात्परतत्परिदं तुम्-
मात्रा । विभाति मद्या रोषपतनवत्तुम् पञ्चतीव मद्यात्तुम् इति चिन्तम् । अथात्र
गुह्योवादी श्री यतरि आभ्यन्तरोरात् । (६।७।११२) इत्यावनागामाका क्षीपि
नावर्चात् परत् यत्ता । तुमभावश्च । म्यादौ श्री नावर्चात् यत् । तुमभाव । ततः

दन्ति + ददति । Now the base तुदत् (derived from तुद् + शृत्) is being declined and we look forward—

मित— । “नाम्यस्तात् शतु ” इति वर्चते न च नञ् । “उगिदचाम्—” इति सूत्रात् सर्वनामस्थाने च अस्ति । तदाह—‘अम्यस्तात् परी य शता’ इत्यादि । नट्-सकस्य जश्शसीः स्थाने शे, सर्वनामस्थानत्वात् पात्तिके नुमि सति ददन्ति—ददति इति । अधुना तुद् + शृत्—तुदत् इति अस्य रूपमाह । सोर्लुका लुप्तत्वात् तुदत् इति । श्रीड श्वा भत्वात् नुमि अप्राप्ते वैकल्पिका विधानमाह—

४४५ । आच्छीन्नद्योर्नुम् । ७।१।८० ।

दी— । अवर्णान्तात् अङ्गात् परो यः शतुरवयव तदन्तस्य अङ्गस्य नुम वा स्यात् शीनद्यो. परतः । तुदन्ती तुदती, तुदन्ति । मात्, मान्ती—माती, मान्ति ॥ पचत् ।

When शी or नदी i.e., feminine affix follows, then नुम is optional after bases ending in शृत् come after अवर्णान्त-अङ्ग । Here अङ्गत्व is to be understood of roots taken along with श-विकारण । Thus in तुद् + शृत्, तुद् is अवर्णान्त अङ्ग taken along with श-विकारण, so this ending in शृत् takes optional नुम in शी and when the fem affix डीप् follow Thus तुदत् + शी = तुदन्ती + तुदती । In तुदत् + शि we get सर्वनामस्थानलक्षण नुम् by the rule “उगिदचाम्—” and the form is तुदन्ति । Similarly नुम in शी is optional after अवर्णान्त अदादि roots like भा, या &c So we get मान्ती and माती in शी of the stem मात् and so on Now we see the peculiarity of the base पचत् got from भ्वादि root पच with शृत् added

मित— । पूर्वसूत्रात् वा’ इति वर्चते । ‘आत्’ इति पञ्चमी अवर्णान्तात् अङ्गात् इत्यर्थः । “नाम्यस्तात् शतु ” इत्यतः शतु, वर्चते । तदाह—‘अवर्णान्तादङ्गात् परं य शतुरवयव’ इत्यादि । प्रकृते तु तुद् इत्यस्य शे अवर्णात् नुम वा स्यात्.

अतः अङ्गत्वं तु तदादि पङ्क्तिन निरूपणविधिरस्यापि यदर्थं बोध्यम् । ततः तुदन्ती—
तुदती इति । तुदन्ति इत्यम तु 'क रोक्' इति सर्वनामप्लाने नुमि सति दपम् ।
अनादी भुक्ति अवधानात् परोनुम् वा तदाङ्—मात् भाती—भाति इत्यादि ।
'भाति' इति 'तुन्ति' इत् बोध्यम् । अनादौ अयम् अवधानात्मासर्वे सन्तु प्रती
प्रति इत्यादि गुणमात्रे तिष्ठति । अतः निरूपकस्य विभाजनम्" इत्यप्रयोग यतः
'अस' अदादौ पठितः । 'अस' इत्यत्र अवधिकरणस्यापि "आच्छादो—" इत्यनेन
द्वयेव तुमो विभक्त्यन्त्ये सति आङ्—

४४६ । अप्रत्ययनो नित्यम् । ७।१।८१ ॥

दी । अप्रत्ययनोरात् परो यः अतुरयययः सन्तत्य निर्यं नुम स्यात्
शीवयो परत । पचन्ता पचन्ति ॥ दीभ्यत दीभ्य ती दीभ्यन्ति ॥

नुम् is obligatory when शी and श्दी Le, form after डाव follow
after base ending in श्द coming after अवर्ध of मृप (इत्यादि) or इयम्
(दिशन्ति) विहरत् । Thus in पचन्तु पच ends in अवर्ध मीथो अवधिकरण
so here नुम् is निय and we get पचन्ती in शी । Similarly दीभ्यन्ती ।
पचन्तिन्दीभ्यन्ति however are formed as in तुदन्ति ॥

नित— । आच्छादनीयोर्नुम्' इति वक्तव्ये । आच्छादात्—' इत्यतः 'मत्
अप्यन्ति । तदाङ्—'अप्रत्ययनीरात् परो यः इत्यादि । ततः 'पच' इति अवधिकरण
विहितम् अवधाय परो यत् अवधाय नुम् निर्यं सति श्ती भवाम् । एवं 'दीभ्यत्
इत्यस्यापि बोध्यम् । पचन्ति दीभ्यन्ति इत्यान्ति तु त निवन्तः । अन्तत् नुममम् ।
उक्तिं यथा—तुदादौ मे अवधानात् श्द नुम् वा शीनञी । अदादौ भुक्ति अवधा
नात् भातीर्नुम् वा । आदां अपि अवधानात् श्द । निर्यं नुम् । दिशादीशानि
अवधानात् श्द । निर्यं नुम् । निर्यमिव नुम । तस्य भोदनात् १५१० गुरियं सुख
माणा । विभाति गङ्गा दीवपतनवत्तुवा मन्त्रतीव प्रसादम् इति चिन्त्यम् । अन्त
गुह्योत्पादी शी वक्तव्ये 'आच्छादनीरात्' (६।१।११५) इत्यादनामावाच्छादोप
नावधानात् पर, अतः । नुममात्रम् । आदौ शी आवधानात् श्द । नुममात्र । ततः

“अदशयन् वक्तुमशक्तु वन्त्य” इत्युपाठः ॥ रुधादौ अणि अवर्णभावः । गुम् न । तनादौ उकारि नावर्णः, न गुम् ॥ ऋधादौ अप्रत्यये ‘आभ्यन्तयो—’ इत्याकारलोपे अवर्णभावः, गुमपि न ॥ चरादौ यिचि शपि नित्यं गुम् ॥

सुशोभना आपो यस्मिन् इति समामे “ऋक्पूरवधू—” इति समासान्तश्च न स्यात् ‘न पूजनात्’ इति निषेधात् ततः ‘स्वप्’ इति प्रातिपदिकम् । तस्य रूपाध्याह—

दी । स्वप्—स्वव्, स्वपी ॥ (स्वप् + शि इत्यत्र विधानक्रममाह—) नित्यात् परादपि नुम प्राक् ‘अप् पृन्—’ (सूत्र २७७) (“अपृन्—” इति सूत्रे दीर्घस्य अपृश्चसुचर्थविहितत्वात्) इति दीर्घः, प्रतिपदोक्तत्वात् । ततः नुम् । स्वाम्पि ॥ (निरवकाशत्वं प्रतिपदोक्तत्वेम् ” इति पक्षोऽस्ति । तदा “अपृन्—” इति दीर्घस्तु निरवकाशो न भवति, आप इत्यत्र सावकाशत्वात् । ततश्च पूर्वं नित्यत्वात् परत्वाच्च नुमागमे सति दीर्घः न स्यात् । इति सर्वमेतत् स्वीकृत्य आह—) “निरवकाशत्वं प्रातिपदोक्तत्वेम्” इति पदो तु प्रकृते तद्विरहात् नुमेव । स्वाम्पि ॥ स्वपा । ‘अपोभि’, इति स्वद्धयाम्, स्वद्धि- इत्यादि ॥

Eng—Easi

दी— । “अस्तिपृवपि --” इत्युपादिसूत्रेण धनेरुष् । (ततः प्रत्यया-वयवत्वात् तस्य पत्वे धनुष् इति प्रातिपदिकम् । अस्मात् स्मोर्लुक् । ततः धकोरस्य असिद्धत्वात् “समनुषो रु” इति कत्वम् । एतदेवाह—) षत्वस्यासिद्धत्वात् रुत्वम्--धनु । धनुषी । (धनुस् जम् इत्यत्र गुपुसके शि, गुम् । ततः धनुन्स् इ इति जाते—) ‘सान्तमहत --’ (सूत्र ३१७) इति दीर्घः । ‘नुम् विसर्जनीय--’ (सूत्र ४३४) इति षत्वम् । धनू षि । धनुपा, धनु-भ्याम् । एव च लुर्हविरादयः ॥ पिपठिपते क्विप् । “वोरूपधाया—” इति दीर्घः । पिपठी, पिपठिषी । (पिपठिष् + शि इत्यत्र विधानमाह—) अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् ऋलन्तलक्षणो नुम् न । स्वविधौ स्थानिवत्त्वाभावात् अजन्तलक्षणोपि नुम् न । पिपठिषि (वेभिदि’ इत्यादौ सर्वमेतत् उक्तम्) । पिपठीभ्याम् इत्यादि पुंवत् ॥ पथ (लुका लुप्तत्वात् “अलसन्तस्य” इति न

नीचं) । पयसो वर्णसि । पयसः । पयोम्याम् इत्यादि ॥ (सु शोभन
पुमान् यस्या कुलभा इति त्रियङ्गि सुपुमस्य शब्दः । यस्यात् श्वसोऽनुक्तः । स योगात्
लोपः ततः सुपुम इति । एतद्विवाहः—) उपुम उपुसी, उपुमांसि (ग म व नाम
भ्वात्तात् “पुंसोऽनुक्तः” इति चतुर्द्वाः ॥ यन्म स इत्यत्र शोभका भुक्तात् ग षो ।
नापि व्यदाद्यत्वात् । ततः) शब्दः ।

(चीकि रूपमाह—) विभक्तिकाव्यम (व्यापत्तादिवम इति यावत् ।
(‘पुष्यसिद्धम्—’ इति विभक्ति कार्यान्तर) इत्यमरः । (ततः) अमुः । (मा
व्यापत्तात्, परस्परत्वं चक्रतात्तात् मुम् उपधादीप्त्यै ततः उल्लभत्वं इति—) अमुनि ।
पुनस्तद्वत् । शेषं पुनस्तत् ॥

Fig—E287

॥ इति हलन्ता मनुष्यलिङ्गा ॥

॥ अथान्वयप्रकरणम् ॥

४४३ । स्वरादिनिपातमव्ययम् । १।१।३ । ॥

दो । स्वरादय निपाताश्च अव्ययसंज्ञा न्यु ।

Words beginning with स्वर etc (to be enumerated below) and
words technically called in grammar as निपात (cp-the rule ‘प्रादो
वराणि ता “प्रादोऽभ्युत्पन्नवचने” “प्रादयः” “उपसर्गः” क्रियायोगी &c)
are all called अव्ययः ।

नित— । स्वर आदि धियां ते स्वरादयः । स्वरादयः च निपाताश्च इति स्वरा
निपातमः समादाहृतः । निपाता यथा—“प्रादोऽभ्युत्पन्नवचने” इत्यधिकृत्य
“प्रादोऽभ्युत्पन्नवचने” “प्रादयः”, ‘उपसर्गः’ क्रियायोगी इत्यादि सूत्रनिहिताः

(प्राग् व्याख्याताश्च) । अत्र वालमनोरमा द्रष्टव्या यथा—“स्वरादीनां चादीना
पृथक् पाठस्य “निपाता आदुदासाः” इति स्वरभेदार्थः । चादीनामसत्त्ववा-
चिनामेवाव्ययत्वम् । स्वरादीनान्गु सत्त्ववाचिनाम् असत्त्ववाचिनाञ्च तत् इति
व्यवस्थार्थम् ॥”

अधुना स्वरादयो वक्ष्यन्ते—

दी—। स्वर प्रातर, पुनर्, सनुतर, (सनुतर इत्यन्तर्धाने, सनुतचौरो
गच्छति), उच्चैस्, नीचैस्, शनैस्, ऋधक् (इति सत्ये । ऋधवदन्ति विद्वांसः),
जते, युगपत्, आरात्, पृथक्, ह्यस्, श्वस्, दिवा, रात्रौ, सायस्, चिरम् मनाक्,
ईधत्, जोषम् (इति सुखमौनयो । जोषमास्ते नितेन्द्रियः । जोषमास्), तूष्णीम्,
वहिस्, अवस्, (इति वहिरर्थे, अवो गच्छति), समय (इति समीपमध्ययो ।
त्वा समया आस्ते, यामं समया आस्ते याममध्ये इत्यर्थे), निष्ठा (इति समीपे ।
विनष्टा लङ्गा निष्ठा हनियति), स्वयम्, वृथा, नक्तम्, नज् देतौ (इति
निमित्ते), इद्धा (इति प्राकाश्ये । समिद्धमिद्धंशनहो देवासि), अद्धा (इत्य-
वधारणे । अद्धा प्रिय प्रत्यर्पयिष्यति), सामि, (इत्यर्द्धकुल्यो । सामिसन्मीलि-
ताच्च, सामिकृतमकृत स्यात्), वत् [‘तेन पुल्यं क्रियाचेद्वति’] (५।१।११५)
इत्यादिना विहितमिह गृह्यते । तदन्तत्वा प्रदर्शयन्नाह—] ब्राह्मणवत्, क्षत्रिय-
वत् (इति वल्यन्तोदाहरणे) । सना (इति नित्ये), उपधा (इति भेदे), सनत्
सनात् (इति नित्ये), तिरस्, अन्तर्ग अन्तरेण, उयोक् (इति कालभूयस्त्वे ।
ज्योग् जीवाम्) । कम् (इति वाविमूर्द्ध सुखनिन्दाव्योमसु । कञ् पञ्चम्)
शम् (इति दुःखोपशमे । शङ्कर, शम्भु), सहसा, विना, नाना, स्वस्ति, स्वधा,
अलम्, वषट्, औषट् वौषट् (एते हविर्दाने) अन्यत् (इत्यन्यार्थे), अस्ति (इति
सत्तायाम् तिङन्तप्रतिष्ठाकम् अव्ययम् । उपांशुः (अप्रकाशीकारणे), क्षमा (क्षान्ती),
विहायसा (आकाशे) दोषा, मृषा, मिथ्या, मुधा, पुरा, मिथो, मिथस्
प्रायस्, मुहुस्, प्रवाहुकम् (इति समकाले) [‘प्रवाहिका—इति षाठान्तरम्],
आर्य्य हलम् (इति प्रसन्नार्थे । आर्य्यहल गृह्यति), अभीक्ष्णम्, साकम्,
सार्द्धम्, नमस्, हिस्क् (इति वर्जने), धिक् अथ, अम् (इति शीघ्रार्थे),

(प्राग् व्याख्याताश्च) । अव वालमनोरमा द्रष्टव्या यथा “स्वरादीना चादीना पृथक् पाठस्तु “निपाता आदुदात्ताः” इति स्वरभेदार्थः । चादीनामसत्त्ववाचिनामेवाव्ययत्वम् । स्वरादीनास्तु सत्त्ववाचिनाम् असत्त्ववाचिनाञ्च तत् इति व्यवस्थार्थम् ॥”

अधुना स्वरादयो वक्ष्यन्ते—

दी—। स्वरः प्रातरः, पुनरः, सनुतरः (सनुतरः इत्यन्तर्धाने, सनुतश्चोरो गच्छति), उच्चैस्, नीचैस्, शनैस्, ऋधक् (इति सत्ये । ऋधक् इति विद्वांसः), ऋते युगपत्, आरात्, पृथक्, ह्यस्, त्रवस्, दिवा, रात्रौ, सायस्, चिरम् मनाक्, ईषत्, जोषम् (इति सुखमौनयो । जोषमास्ते जितेन्द्रिय । जोषमास्व), तूष्णीम्, वहिस्, अवस्, (इति वहिरर्थे, अवो गच्छति), समया (इति समीपमव्ययो । स्वा समया आसौ, यामं समया आसौ ग्राममध्ये इत्यर्थे), निकषा (इति समीपे । विलङ्घ्य लङ्गा निकषा हनियति), स्वयम्, वृथा, नक्तम्, नञ्, हेतौ (इति निमित्ते), इद्धा (इति प्राकाश्ये । समिद्धमिद्धेऽनहो देवासि), अद्धा (इत्यवधारणे । अद्धा प्रिय प्रत्यर्पयिष्यति), सामि, (इत्यर्द्धकुल्यो । सामिसम्मीलिताश्च, सामिक्रतमर्जत स्वात्), वत् [‘तेन तुल्य क्रियाचेदिति’ (५।१।१२५) इत्यादिना विहितमिह गृह्यते । तदन्तता प्रदर्शयन्नाह] ब्राह्मणवत्, क्षत्रियवत् (इति वत्यन्तोदाहरणे) । सना (इति नित्ये), उपधा (इति भेदे), सनत् सनात् (इति नित्ये), तिरस्, अन्तरा अन्तरेण, उयोक् (इति कालभूयस्त्वे । ज्योग् जीवाम्) । कम् (इति वाविमूर्द्धमुखनिन्दाव्योमसु । कञ् पञ्चम्), शम् (इति दुःखोपशमे । शङ्कर, शम्भु), सहसा, विना, नाना, स्वस्ति, स्वधा, अलम्, वषट्, श्रौषट्, वौषट् (एते हविर्दाने) अन्यत् (इत्यन्वार्थे), अस्ति (इति सत्तायाम् तिङन्तप्रतिष्ठाकम् अव्ययम्), उपांशुः (अप्रकशोच्चारणे), क्षमा (क्षान्ति), विहायसा (आकाशे) दोषा, मृषा, मिथ्या, मुधा, पुरा, मिथो, मिथस्, प्रायस्, मुहुस्, प्रवादुकम् (इति समकाले) [‘प्रवाहिका—इति षाठान्तरम्’], आर्य्य हलम् (इति प्रसन्नार्थे । आर्य्यहल गृह्णाति), अभीक्ष्णम्, साकम्, सार्द्धम्, नमस्, हिरक् (इति वर्जने), धिक् अथ, अम् (इति शीघ्रार्थं),

याम् (इत्यहाकार), प्रथाम् (इति आनी), प्रथान (इति समासादि), मा
माह् । आकृतिगणायाम् ॥

V B.—This अतादि list is an open one (चाकृतिवत्) and not a closed one.

नित— । “वाचोदराप्रियाता । तत आदय उपसर्गो गतः कमप्रवचनोपाय
नियतनि । आदय—

दी— । अ. वा इ (इति वसिडी) अह (पूजयाम् । वचकार्थ इ अह
इति विवक्षायै । अं इ यामे यश्च अयमकारण मन्त्र) एष. एषम् नूनम्
परवत् युगपत् भूयस भूयत् सुप्त (इति अर्थे वसमायाम् च) कुपित
(भूयसे), वत (मदायाम्) वेत्त्यन् (वेदये) यत्र नह (इत्यारभे) कपित
हस्त माकिर्मादिम् माकिर् (तस्य वजन), माह् नम पायत् तापत्स्ये
विद्वेप नितवयो), द्वे (वितरे) न्य (पात्रायाम्) रे (दान) भापट यौपद्
स्वाहा कृपा पपद् याम् तुम् (इति गृहार । गृह तृट्) गृधादि यत्तु
किञ्च यत्तु एषु स्म आश्रु (उपसर्गहिमा पुन्यमनु) उपसर्ग विभक्ति
स्वरप्रतिरूपकारण (यवपूज)— । तत उपसर्गप्रतिरूपकपूजाकरार्थं अथ इति ।
अयद्वत्तम (उपसर्गे तु अथ उपसर्गात् इति प्राप्ताति । अथवा उपसर्गेपि
“अथ-य विद्वत्तम प्रवतादिबर्माथ । सुदत्तमनुदत्तं निदत्तमिति चयत—” इत्यत्र
नियतनाम् अयत्तम् अयद्वत्तम् इति शब्दपि । विभक्तिप्रतिरूपकपु सुर्विभक्तारम्
इत्युदाह यम्— अहयुः (सुवनं तु सत्योप स्वात् । तिङविभक्त — यथाति)
अस्तिप्रकारा (तिङन्ते तु बहुवचिर्नस्यात् । अस्तिप्रतिरूपकानावत्—) अ अा इ
इ उ ऊ ए ए आ औ (चा इति वाच्यप्रत्ययः । इतर समीपन) एणु
(समासादि) गुहम् (अर्था) यथाकथा च (अनादर) वाट् प्याट अङ्ग ई
इ भास् अय (सप्त समीपन) य (हिंसा प्रातिपद्य पादपूर्वेषु) पिपु (भानार्थे)
पूकपद् (अथवादिबर्मा) । अयमिकपक निहन्तरीन्) युत् (कृतायाम्) आता
(इतोपि इत्यर्थ) । आदिवाकृतिवत् ॥

मित— । सुगमा ॥ अधुना स्वरादि-चादिभिन्नानि अव्ययानि कथयन् परिगणन करोति —

४४८ । तद्धितश्चासर्वविभक्तिः । १।१।३८ ॥

दी— । यस्मात् सर्वा विभक्ति नोत्पद्यते स तद्धितान्तः अव्यय स्यात् । परिगणान कर्त्तव्यम् तसिलादय प्राक् पाशप् । शस्प्रभृतयः प्राक् समासान्तेभ्यः । अम् । आम् । कृत्वोऽर्था । तसिवती । नानाञौ इति । तेनेह न—पचतिकल्पम्, पचतिरूपम् ।

A तद्धितान्त word after which all the विभक्तis do not arise is called an अव्यय । Enumeration on the point (to remove doubt) is necessary Affixes beginning with तसिल् and ending with all up to the sutra 'द्विनेश्च धमुञ्' i.e. all affixes from तसिल् but falling prior to पाशप् Affixes यस् etc and ending with "डाच् in the rule "अव्ययानुकरणा—" that is before समासान्त affixes, अम् enjoined by the rule "अमु च चन्दसि", and आम् enjoined by "किमेत्तिङ् अव्ययधात् आमु अद्रव्यप्रकर्षे" ; The affixes कुलमुच्, मुच् and धा The affixes तसि, वति, [N B The reading here वत् is questionable Affixes ना and नाञ् by the rule "विनञ्भ्या नानाञौ न सङ्"—words ending with these affixes are अव्यय । Thus the enumeration being complete अव्ययत्व does not arise in पचतिकल्पम् got by the rule 'ईषदसमाप्तौ कल्पवदेव्य देशीयर' and in पचतिरूपम् got by the rule "प्रशसाया रूपम्" ।

मित— । 'असर्व विभक्ति' इति बहुव्रीहिः । 'अविद्यमाना' सर्वा विभक्तय यस्य इत्यर्थः ॥ तथा च वृत्ति "यस्मात् सर्वा विभक्ति नोत्पद्यते" इत्यादि । अतिव्यक्ति अव्याप्ति परिहाराय परिगणन कृतम् ॥ अव्यत् सुगमम् ॥

४४९ । कृन्मेजन्तः । १।१।३९ ॥

दी । कृद् यो भान्त एजन्तश्च तदन्तमव्यय स्यात् । स्मारं स्मारम् । जीवसे, रिपद्धै (इत्यादि वैदिकप्रयोगः) ।

A word ending in a कृत् that has म् वा ए the end is an चक्षुष
अकार प्पारम् जीवसे &c.

मित—। कृत् मीत्रम् इति इदम् । म् च एव निर्धा ता चक्षे मस्य । चक्षु
सुयमम् ॥

४१० । फट्यातोसुनकुसुन ११।१।४० ॥

श्री । एतद्वन्मन्त्रं स्यात् । कृत्वा । उदता । विस्तृप (एता वा
वदिकप्रयोगी) ।

A word ending with the कृत् affixes आ तातुम् वा कतुम् is an
चक्षुष ।

मित । सुवमा ।

४११ । नवययीमाथेय १।१।४१ ॥

श्री—। अविहरि ।

All चक्षुषभावसमाभाज word । ४१० an चक्षुष २५ अविहरि &c

मित—। सुवम् । इति इन्धे अविहरि विभक्तये चक्षुषीभाव ।

४१२ । मध्यपात् नापसुप । २।४।८२ ।

श्री—। मध्यपात् पिहितरूप आप एवम् सक्त रूपात् । सत्र श्यासा
याम् । अपविहितविद्ययात् (चक्षुषात् विहितम् इति व्याख्यानात् इदम्)
मह—असुपवेतो (उहो उहम् चक्षुषात् इति व्याख्यानात् इति व्याख्यानात् इति व्याख्यानात्
इति व्याख्यानात् इति व्याख्यानात् । एवम् चक्षुषात् इति व्याख्यानात् । एवम् चक्षुषात् इति व्याख्यानात् ।
विहितः किन्तु चक्षुषात् इति व्याख्यानात् । एवम् चक्षुषात् इति व्याख्यानात् । एवम् चक्षुषात् इति व्याख्यानात् ।
मध्यपसं गावो पठति तदन्तर्निविष्टास्ति तथापि न गीये । (चक्षुषात्)
“आपपदस्य मध्यमविहृत्यात्” (पाठिक) चक्षुषात् निरु नास्ति चक्षुषात्
नदे चक्षुषात् इति व्याख्यानात् । चक्षुषात् निरु नास्ति चक्षुषात् इति व्याख्यानात् ।

दी—। “सदृश त्रिषु लिङ्गेषु सर्वाह च विभक्तिषु । वचनेषु च सर्वेषु
यन्तव्येति तदव्यम् ॥ इति भोष्याक्ता श्रुतिर्लिङ्गकारकप्रख्याभावपरा ॥

[अथ प्रसङ्गादाह]

वष्टि भागुरिरन्लोपमवाप्योक्पसर्गयो ।

आपञ्चापि हलन्तानां यथा वाचा निशा दिशा ॥

वगाह—अवगाह, पिधानम्—अपिधानम् ॥ इत्यव्ययानि ॥

[तेन “पूर्वापरौ तयोनिधौ वगाह” इति “भुजङ्गपिहितहार पातलमधितिष्ठति”
इत्यादि प्रयोग सङ्गच्छते] ॥

Eng—आप् and सुप् that are to be made after an अव्यय elide
Thus in तत्र शालायाम् आप् (fem affix) and सुप् after the अव्यय word
तत्र elide As the explanation here is “अव्ययात् विहितस्य” so in अत्युच्चैस्
the सुप् that is due after अत्युच्चैस् comes for it is not done after उच्चैस्
the अव्यय, but after अत्युच्चैस् which is not अव्यय, and उच्चैस् the अव्यय
is subordinate here (गौण) so तदन्तविधि though ordinarily due after
अव्यय words cannot come here Taking of आप् in the sutra is un-
necessary, for अव्यय are said as without लिङ्ग (gender) Thus it
is said ‘An अव्यय (indeclinable) is that which does not change
and is same in all the genders in all the numbers, and in all
विभक्ति’ । Owing to this saying of भाष्यकार, अव्यय have no gender,
case-endings, number &c Immediately it is to be noted that—
according to Prof Bhaguri the initial अ of the upasarga अव and अधि
optionally elides and आप् optionally comes after हलन्त words like
वाच्, निश्च and दिश्च &c Thus both वगाह and अवगाह, so पिधानम् and
अपिधानम् are correct,

Here ends the अव्यय ।

मित—सुगमा— ॥

॥ अथस्त्रीप्रत्यया ॥

४५२। स्त्रियाम् । ४।१।३

टी—। अधिकारोपम् । समर्थानाम् इति यावत् ॥

This is an अधिकार रूप and its jurisdiction goes up to the sum "समर्थानां प्रथमाद्य" (४।१।२) ।

मित—। "समर्थानां प्रथमाद्य" इति यावत् ये प्रथमा कथिता ते स्त्रीप्रत्यया एव इति यावत् ।

४५४। अजायतेष्टाप् । ४।१।४ ।

टी—। अजादीनाम् अकारान्तस्य च वाक्यं यत् स्त्रीत्वं तत्र योस्य दाप् स्यात् । अजाद्युक्तिः कौपो कौपो वाचनाय ।—अजा । अतः—अत वा ॥

दाप् is the affix when femineness is to be spoken of after अत्रादि words and after अजापत्य words. अत्र अत्र &c. that are read in the अत्रादि list take दाप् being चक्षुः, why then does the necessity arises to mention the अत्रादि list separately ? On this the author says that दाप् after अत्रादि list comes in the matter of कौप or कौप् to come after these words by the rule "आतरेजीविपदात् अयो पदात्" and "वक्षसि प्रवर्त्ति" &c. —that दाप् bars कौप and कौप् due after the words of the अत्रादि list. Thus fem of अत्र is अजा the instance of अकारान्त word taking दाप् in feminine is that अतृ becomes अतृ ।

मित—। अत्र अत्राद्य आदिर्भवेति अत्रादयः । ते च अत् अ इति समाहारि अत्राद्यत् तस्य अत्राद्यत् । "अत्राप्रातिपदिकात् इतिभूतात् प्रातिपदिकात् इति वर्त्तितेति तस्य पठ्या विपरिणते 'अत्राद्यत् प्रातिपदिकात् इति

लभ्यते । एव च तदन्तविधिय वक्तते । “शुद्धा चामत्पूर्वा जाति” इति वचननात् तदन्तविधिय विज्ञायते । तत आह— ‘अजादीनाम् अकारान्तस्य च वाच्यं यत् स्त्रीत्व तदर्थोक्त्ये’ इत्यादि ॥ ननु अजादीनाम् अदन्तत्वादेव टापि सिद्धे किमर्थम् पृथक्वचनम् ? अतोत्तरमाह—“वयसि प्रथमे” इति डीप् ‘जातेरस्त्रीविषयात्’ इति डोप् च बाधित्वा अजादी च टावेव यथा स्यात् तदर्थम् अजादीनाम् पृथगुक्ति । अत आह—‘अजाद्युक्ति, डीधो डोपश्च बाधनाय’ । सूत्रे “अजाद्यतः” इत्यस्य ‘अजादिभ्यः अत’ इत्यादि व्याख्यानं न युक्तम्, अजादीनाम् इति स्त्रीत्वमेव सम्भवत्यति, तदेवाह—

दी— । अजादिभिः स्त्रीत्वस्य विशेषणात् नेह । पञ्चाजी । “द्विगो.” (सूत्र ४१६) इति डीप् । अत्र हि समासाथसमाहारानिष्ठ स्त्रीत्वम् । (अजादीनाह—) अजा । एडका । अश्वो । चटका । मुषिका । एषु जातिलक्षणयो डीष प्राप्त (स च न भवति), वाला, बत्सा, हाडा, मन्दा, विलाता, एषु “वयसि प्रथमे” इति डीप् प्राप्तः ।

As the word ‘अजादि’ qualifies स्त्रीत्व, so in the case of पञ्चाजी we get डीप् and not टाप् (for here स्त्रीत्व is not of अजादि word but of समाहार in the समास—पञ्चानाम् अजाना समाहारः) । In पञ्चाजी, डीप् comes by the rule द्विगो.’ (see infra) Here स्त्रीत्व is dependent on the समाहार of समासार्थ, so डीप् comes. Now the अजादि list is being enumerated—अजा, एडका अथा चटका मुषिका,—of these words डीप् by the rule “जातेरस्त्रीविषयात्” is due and is barred by टाप्, so वाला, बत्सा होडा, मन्दा विलाता of अजादि list takes टाप् barring डीप् by the rule “वयसि प्रथमे” ।

मित— । द्वौ व्याख्यानालम्बनेन अजादिभिः स्त्रीत्वस्य विधेयत्वात्, पञ्चानाम् अजानाम् समाहारः, इति समाहारद्विगौ “द्विगोः” इति डीपि पञ्चाजीशब्दे स्त्रीत्व न अजादीनाम् विवक्षितं किन्तु समासार्थनिष्ठसमाहारस्य अतः अतः टाप् न । अजादीनाम् मध्ये अतः इति व्याख्यानं तु पञ्चाजीशब्दे टावेव स्यात् । अतः एतद्व्याख्यानमयुक्तम् ।

एव वाक्य वक्रादिबन्धे “ववसि प्रयत्न” इति प्राद्व, डा०टापा वाक्यतः ।

श्री—। सम्मत्प्राप्तिश्चैव विद्वद्भ्यः प्रसात् (पारिक्त) । सम्पत्ता ।
मघकृता । (अथ) - दण्डा— इति हस्याः ॥ मरुतकान्द्राम्भयते
कम्पः पुनरात् (पारिक्त) - सत्पुनरात् । प्राक् पुनरात् । मय्यत् पुनरात् ॥
'शूद्रा वामद्वयं प्राप्ति (पारिक्त) ; पुनरात् पुनरात् । अमद्वयं
किम् ? - महाशूद्रा ॥ (अथुना अपि असादीनपाद—) कुन्वा अन्विता ।
इयविषा । ज्येष्ठा । कनिष्ठा । मध्यमेति पुनरागवि । काकिप्रा ॥ मूला
मज्ज - अमृता ॥

[illegible]

दो—। “सूप्तेभ्यो ङीप्” (सूत्र ३०३—प्रागुक्तम् व्यत्यसं च) ।
कधी । इषिणी ।

तदन्त and नास्ति words take डीप् in the feminine

मित— । सुगमा ।

४५५ । उगितश्च । ४।२।६ ।

दी— । उगिदन्तात् प्रातिपदिकात् स्त्रियां डीप् स्यात् । भवन्ती ।
पचन्ती । “शप्श्यनोः ” इति गुम् (? नित्यम्) ॥ “उगिदचाम्—”
इति सूत्रे अजग्रहणेन “धातोश्चेदुगित्कार्यं तर्हि अन्वतेरेव” इति
नियम्यते । तेन इह न—उखासत् । क्विप् । “अनिदिताम् ” इति
नलोपः । पर्याध्वत् ॥ अन्वतेस्तु स्यादेव—प्राची , प्रतीची ॥

After a crude word ending in उगित् (affix or otherwise) takes
डीप् in the feminine Thus भू+शप्+डीप्=भवन्ती , so also पचन्ती
etc In these cases गुम् is compulsory when डीप् follows, by the
rule “शप्श्यनोर्नित्यम्” (ante) In the sutra “उगिदचाम्—” the taking
of अच् i.e., the root अञ्च् implies this injunction that if उगित्कार्यं
is to be recognised of roots then अञ्च् only will be taken into
consideration Thus in उखासत् स सते इति उखा+स सु+क्विप्=उखासत्
we are not to take स सु as उगित् to attach fem डीप् after it Simi-
larly in पर्याध्वत् ध्व सते इति पर्य+ध्व सु+क्विप्=पर्याध्वत्, the root is not to
be regarded as उगित् for attaching fem डीप् here by this rule
In उखासत् and पर्याध्वत् the न elides when क्विप् follows by the rule
“अनिदिताम् हल —” (ante) But as the root अञ्च् is regarded as
उगित्, so प्राच् and प्रतीच् etc take डीप् in the fem (उगित्वात् डीप्)
yielding प्राची and प्रतीची ।

मित— । उक् इति प्रत्याहार । ‘उक् इत् लुत यस्य तस्मात् । “अजाद्यत —”
इति सूत्रवत् अवापि “प्रातिपदिकात्” इति वर्धते । उचित प्रातिपदिकात् इत्यर्थः ।
अवापि तदन्तविधिरस्ति , समासप्रत्ययविधौ तदन्तविधे, प्रतिषेधेऽपि उगितग्रहणे तदन्त-

विधिरिति, तथा च वार्तिकम्—“उदिददृष्यवयम् इति । तत आह—“उदिदन्तात् प्रातिपदिकात्” इत्यादि । भवन्तो पचन्ते इति यदावच्छेदः होपि “मप्यन्तानिदम्” इति निश्चयमिति सिध्यति । धातुविषयं चक्षतेरश्च उजिस्त्वाच्चम्, तत उयां चत् इत्यादि च सुधातोः क्विप्ति मिति उजित्त्वञ्चञ्चोप न स्यात् । चिन्तु प्राची पतोचो इत्यादि पञ्चत सिद्धेति होप् न भवत्येव ।

४५६ । मनो र च । ४।१।७ ॥

नो— । वन्त तात् तद्वन्ताश्च प्रातिपदिकात् स्त्रियर्गं होप स्यात् । रश्च यन्तादेशः । वन् इति क्विप्-क्वनिप्-क्वनिपो सामान्यप्रत्ययम् । “स्त्वप्यप्रत्ययं यस्मात्तुम् विहितस्त्वदारेऽजन्तस्य च प्रत्ययम् (परिभाषा) । तेन प्रातिपदिकपिप्रत्ययात् तद्वन्तान्तमपि ज्ञेयम् । एत्यानन्तिकाग्रा अतिवृत्तरी अतिधीवरी एपरी च ‘यना न इयः’ इति पठ्यम् (वार्तिक) :—इयन्तात् पातो विहितो या वन् तद्वन्तात् तद्वन्तान्ताश्च प्रातिपदिकात् न होप रश्च न इत्यर्थः । ‘घाय्य अपनयम् । वनिप्’ विह्वन्ताः—” इत्याख्यम् । अपाया दास्ययी । राजपुष्पा ॥ बहुमीही वा (वार्तिक) :—बहुधीवरी । बहुषीया । पद्मे (होप्—रस्याभाषणो) वायुप्रत्ययः च

After a प्रातिपदिक ending in वन् or after a word ending in a वन्तल word होप comes in the fem and र comes at the final of these By ‘वन्’ the affixes क्विप् क्वनिप् and वनिप् are taken ‘By an affix’ the word after which it is enjoined and the affix itself both these are taken into account. So ‘वन्’ qualifying a प्रातिपदिक gives वन्तल and वन्तान्ताल words also Thus अतिवृत्तरी and अतिधीवरी take होप and एपरी for these are वन्तान्ताल words सु+क्वनिप्=सुवन् and वा +क्वनिप्=वीवन् । अवेरी is also got from the वन्तल word अवेन् (वन् + वनिप्) । Now the Vartika “मनो न इयः” directs that वन्तल and वन्

ज्ञान words are not to take डीप् and रादेश in fem if these are got from a root ending in a हश् latter (i.e. a letter covered by हम् प्रत्याहार) । Thus ओण्+वनिप्=ओ आ (आ by the rule “विडवनी ”) वन्=अवावन् । Here डीप् and र in fem do not come for the root ओण् ends in a हश् letter Similarly राजयुध्वा is got in fem for the root युध् ends in a हश् letter Lastly the Varttika “बहुव्रीहौ वा” directs that the original rule “वनो र च” is optional in the case of बहुव्रीहि समास । Thus बहुधीवरी and बहुधीवा । ‘बहुधीवा’ while not taking डीप् and र in the fem, then it optionally takes डीप् after it by the rule “डाबुभाभ्याम्—” (rule No 461 below)

मित— । ‘वन, र च’ इत्यवसूत्रे ‘र’ इति लुतप्रथमाकम् । ‘वन इति पूर्ववत् प्रातिपदिकात्’ इत्यस्य विशेषणम् । तेन तदन्तविधि लभ्यते । एव “प्रत्ययग्रहणे ” इति परिभाषया प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य तन्मध्यवर्तिनश्च ग्रहणात् ‘वन्’ ग्रहणेन वन्नन् वन्नन्तान् च लभ्यते । तदाह—‘वन्नन्तात् तदन्तात् च प्रातिपदिकात्’ इत्यादि ॥ “सूयजोङ्निप्” इति सु+ङ्निप्=सुल्वन्, तथा धा+क्निप्=धोवन्, श्रु+वनिप्=शर्वन् । अन्यत् सुगमम् ॥ “वनो न हम्” इति वार्त्तिकेन च सूत्रोपात्तौ डीप्-रादेशौ हशन्तधातो यो वन् तदन्तात् न विधीयेते, ‘हश्’ इति प्रत्याहार ॥ ओण्+वनिप्=ओ आ+वन्=अवावन् । अत्र धातो हशन्तत्वात् स्त्रिया डीप्-रादेशश्च न । एव राजयुध्वा इत्यत्रापि बोध्यम् ॥ “बहुव्रीहौ वा” इति वार्त्तिकेन च “वनो र च” इति सूत्रगत विधि बहुव्रीहिसमासे विकल्प्यते । “अनो बहुव्रीहे” इति सूत्रगतस्य निषेधस्यायमपवाद ॥ वच्च धौवान् यवस इति बहुव्रीहिः । डीप्-रादेशभावापत्ते तु “डाबुभाभ्याम् ” इति वक्तव्यमानसूत्रेण डाप् वा स्यात् ॥

४५७ । पादोऽन्यतरस्याम् । ४११८ ॥

दी— । पाच्छब्द-कृतसमासान्त, तदन्तात् प्रातिपदिकात् डीवरा स्यात् ।

द्वपदी—द्विपात् ।

After a प्रातिपदिक ending in the word पाद that is formed as समाधान (with अकारलोप) जीप् optionally comes in the feminine. Thus श्री पादो यज्ञ इति बहुव्रीही 'संख्यासुपूर्वस्य इति पादस्य अकारलोपे 'पाद' इति आसति । And now when जीप् come after it it is a अ so पाद becomes—

पद and so द्विपदी (जीपि मन्त्रात् पाद पत् इति) । विपात् ।

मित— । सुवमा ।

४५८ । दाधृधि । ४।१।२ ॥

वी— । अथि वाच्यायाम् पादस्तात् टाप् स्यात् । द्विपदा अक । पुनश्च ॥ (पूर्वपदान् 'पाद' वसेति । तन्मयोवाचरे टापि मन्त्रात् पाद पत्) ।

When चङ् is signified or qualified then टाप् comes after a प्रातिपदिक ending in the word 'पाद' (i.e., समाधान पाद) । Hence so द्विपदी or एकपदा चङ् ।

मित— । सुवमा— ।

वी— । "न पटस्वसादिभ्य" ।—पञ्च । अतथा ॥ 'पञ्च' इत्यत्र लोपे कृतेपि 'अन्तापद् इति पदस्य' । प्रसि मन्त्राय उपस्य— (सुव ३५३) इति मन्त्रोपस्य अस्मिन्त्वात् 'न पटस्वसादिभ्य' इति न टाप ।

बट संज्ञक words and words like खसु &c as enumerated before do not take feminine affixes जीप् or टाप् । Why do you say टाप् also here ?—For in पञ्च लोप is done (and it in पदस्य) but पञ्च being a बट संज्ञक word by the rule 'आत्मा बट' लोप is असि here by the rule लोप सुप्स्य— (ante), so पञ्च being पदस्य टाप् (i.e., पदस्यचङ्टाप्) is due after it. And this टाप् is being prohibited by the rule "नपट्—" so both जीप् and टाप् अनुवृत्ति in this rule are necessary

मित—। इदं बालमनोरमागतमत आर्त्तव्यम्—” ननु “नपट्समादिभ्यः” इति डीवेव निषिध्यताम्, किं टावगुह्या । नान्तत्वात् टापः प्रसक्तोरभावेन तन्निषेधवैयर्थ्यात् इति ? • नान्तलक्षणडीपि प्रतिषिद्धे सति जश्वसोर्लुकि नलोपे कृते अदन्तत्वात् प्रातस्व टापः प्रतिषेधार्थमिह टावगुह्यनि—रावग्यकौ इति यावत्” । सर्वमतत् अभिप्रेत्य दीक्षितो वदति—‘पञ्च’ इत्यत्र नलोपे कृते’ इत्यादि ॥

४५६ । मनः । १।१।११ ॥

दी—। मन्न्न्तात् न डीप् । सीमा—सीमानौ ॥

Eng—Easy

मित—। मन इत्यत्र पूर्ववत् तदन्तविधि बोध्य ॥ “नपट्—” इति पूर्वमन्तात् ‘न’ इति वर्तते । ‘मन्नेभ्य’ इति अतः, डीप् असि ॥ तत आह “मन्न्तात् न डीप्” इति ॥ एव सीमन्गुह्ये नान्तलक्षणे डीपि निषिद्धे राजवत् रूपम् ॥

४६० । अनो बहुव्रीहेः । ४।१।१२ ॥

दी—। अन्नन्तात् बहुव्रीहेः न डीप् । बहुयज्वा—बहुयज्वानौ ।

Eng—Easy

मित—। ‘अन’ इति अनेन पूर्ववत् तदन्तविधि बोध्य । अनुवृत्तिस्तु पूर्वसूत्रवदेव । तदाह—‘अन्नन्तात् बहुव्रीहे’ इत्यादि ॥ बहुव्रीहौ डीपि निषिद्धे, बहुयज्वन् इति राजवत् रूपम् । ततः बहुयज्वा बहुयज्वानौ इत्यादि ॥

४६१ । डावुभाभ्यामन्यतरस्याम् । ४।१।१३ ॥

दी—। सूत्रद्वयोपात्ताभ्यां डाव्वा स्यात् । सीमा, सीमे—सीमानौ । दामा, दामे—दामानौ । ‘न पुंसि दाम’ इत्यमरः ॥ बहुयज्वा, बहुयज्वे बहुयज्वानौ ।

डाप् optionally comes after words as are got by the previous two rules e.g. “मन” and “अनो बहुव्रीहे” । Thus सीमा, सीमे—सीमानौ &c Similarly दामा, दामे—दामानौ &c The word दामन् is

not used in the masculine But in the neuter and fem' — o says Amara. The base वदुधञ् hence takes ङाप् in the fem optionally and द्वाष्टः वदुधञ्—यवदुधञ् &c (like ठसा or रसा) ।

मित—। 'मन' इति 'वनी वदुधी' इति च सुबधयेनेटात् मन्त्रात् अमन्त्रात् वदुधीय विवल्नेन ङाप् भवति इति पूर्वार्थे ॥ अतः सूत्र 'अन्तरङ्गम् यद्वचं निरुद्धम् । इत "मन" इत्यादिना स्त्रीपनिषेधे पुनः 'ङातुभ्याम् इति ङातुविधाने एव विवल्नेसिद्धिं 'अन्तरङ्गम्' इति वचनम् न युक्तम् भाति किन्तु त्यटावेम् इति कैपित् । भावकारस्तु विवल्नेष्टम् अन्तरङ्गम् इति न व्याचष्टे । किन्तु अन्तरङ्गम् इत्यस्य योगविभागमाश्रित्य 'वदुधी' वा' इति वनीरच इति सूत्रस्य वार्तिकम् प्रत्याख्यातवान् । अत्रानुसमम् ॥

४६२ । अत उपधासोपिभोऽन्यतरस्याम् । ४।१।२८ ॥

टी—। अन्तस्तादृशमीहेतुपधासोपिभो वा स्त्रीप स्यात् । पक्षो ङाप्—स्त्रीप निषेधौ । वदुराज्ञी—वदुराज्ञा । वदुराज्ञी—वदुराज्ञे—वदुराज्ञोभौ ।

A वदुधी ending in चञ् which चञ् elides its उपधा when a म optionally takes ङीप् in the fem optionally here ङाप् (by the previous rule) and ङीप् निषेध by the rule 'अभो वदुधी' also operate. Thus in the वदुधी—वदुराज्ञन् the word ends in चञ् which is उपधासोपिन् so the rule applying we get वदुधञ् (with ङीप्) वदुधञ् (with ङाप्) and वदुधञ् (with ङीप् निषेध) ।

मित—। 'वदुधीवचधी ङीप्' इति सूत्रात् वदुधीहेतुं वर्तते "संख्या व्याधेः ङीप्" इति सूत्राय ङीप् चक्षि । 'भातिपदिकात् च वर्तते एव । पक्षित—मात्र—अमन्त्रात् उपधासोपिन् वदुधी इत्यादि । अतः अन्तरङ्गम् यद्वचं पक्षे ङाप् ङीप्निषेध भवति । अतः त्रीणि रूपानि यथा—वदुधञ् वदुराज्ञा वदुराज्ञन् इति ॥

६३ । प्रत्ययस्थात् कात्पूर्वस्थात् इदाप्युसुपः । ७।३।४२ ॥

दी— । प्रत्यास्थात् ककारात् पूर्वस्याकारस्य इकारः स्यात् आपि परो
स आप्छप. परो न चेत् । सविका । कारिका । अतः किम् ? नौका ।
प्रत्ययस्थात् किम् ?—शक्नोतीति शका । अछप किम् ?—वहुपरिव्राजका
नगरी । कात् किम् ?—नन्दना । पूर्वस्य किम् ?—परस्य मा भूत्
कटुका । अतः इति तपरः किम् ?—राका । आपि किम् ?—कारकः ॥
'मामकनरकयोहपसखानम्' (वार्त्तिक —मामिका । नरान् कायतीति
नरिका ॥ 'त्यक्त्यपोश्च (वार्त्तिक)—दाक्षिणात्याका । इहत्याका ॥

The अकार which is just prior to a ककार which ककार is of a
प्रत्यय, becomes इकार when आप् (the fem affix) follows this आप्
being not after a सुप् । Thus सर्वा + अक् = सर्वका = सविंका in the
fem by this rule , so also कृत् + खुल् (अक) = कारका = कारिका in the
fem by this rule Why do we say 'अत्' in the rule ? Wit-
ness नौका (नौ + स्तार्थक) । Here औकार is ककारात् पूर्वं and not अकार,
so इ does not come here when टाप् follows Why do we say
प्रत्ययस्थात् in the sutra ? Witness शक्नोतीति शका (शक् + पचाद्यच् + टाप्),
here का is not प्रत्ययस्य but a घालवयव, so इत् does not come here ,
why so we say 'असुप' in the sutra ? Witness the example बहुव
परिव्राजका यस्याम् इति बहुपरिव्राजका नगरी, here when टाप् follows the
अकार before ककार does not take इकार, for here आप् comes
after सुप् which though elided is regarded as existent by प्रत्ययलक्षणे ।
Why do we say कात् in the sutra ? Witness the example नन्दना,
here इकार cannot come in place of अकार, for it is not before
ककार । Why do we say 'पूर्वस्य' in the sutra ?—This is because
the पूर्वं अकार from क is to take इकार and not पर अकार । Thus in

कटुका the चकार after ककार does not take इकार when टाप् follows Why do we say यत in the rule with 'य' after it? Witness राका (रा धातु + क चापादि) here आकार is ककारान्तपूर्व and not चकार so इकार does not come for आकार here when टाप् follows. Why do we say यपि in the sūtra? Witness कारक, ककारान्तपूर्व चकार does not take इकार for here चाप् does not come in. The Vartika नामक— directs इकार for चकार prior to ककार in सामक and नरक when चाप् follows yielding सामिका & नरिका । In both क is not प्रत्ययश्च so the present rule not providing इक for चकार here in the stem the Vartika provides that lastly क्कल and क्कल word ending in 'क' (i.e. प्रत्ययककार) are to take इकार for their चकार, before ककार । This दाचिचानिका &c.

मित— । प्रत्ययश्चात् क्कल' इत्यस्य क्कल इति ककारान्त चकार उच्चारणम् । इत्थे 'चसुप' इति व्याख्यायते— छ चाप सुप परो न भिन् इति इ इत्थे 'यत' इति त्रिभुवनं उल्लङ्घ्य । नीका' इत्यस्य ककारान्त पूर्वस्य चकारस्य इत्थं यथा न स्यात् तदर्थम् । प्रत्ययश्चात् इति वचनात् 'यत्' इत्यस्य ककारस्य भान्तिव्यवस्थात् प्रत्यय स्मृताभावात् पूर्वस्य चकारस्य इत्थं न प्राप्नोति । 'चसुप' इति इत्थे उल्लङ्घ्य, बहुवच परिगणना यत्नात् इति समीचीनं बहुपरिगणना नगरी इत्यस्य चाप' प्रत्ययकचर्चम सुप परत्वात् ककारान्तपूर्वस्य चकारस्य इत्थं न स्यात् । क्कल इति वचनम् असति ककार यथा न स्यात् तदर्थम् यथा नन्दना इति । इत्थे 'यत' इति तत्पर्यवसानं राका इत्यस्य पूर्वस्य आकारस्य इत्थं न स्यात् । 'यपि' हिम् ?—कारक इत्यस्य आभावात् चकारस्य इत्थं यथा न स्यात् तदर्थम् । नामकनंटाप नरक (नर + छे + क) टाप् इत्यस्य ककारस्य प्रत्ययस्मृत्याभावात् यपि सति ककारान्त पूर्वस्य चकारस्य इकारि अप्राप्ते तद्विधानार्थं वार्तिकमाह—'नामकनरक—' इति । 'उदीचामातृप्राप्ते' इति वध्यमाकृतृष्व विवक्ष्ये प्राप्ते 'व्यवस्थपोष' इति वार्तिकम् तदुपवादात् । 'दक्षिणापचात् प्रत्ययश्च' इति शब्दं यत् शार्ङ्गिक-या चक्षुषा टापि सति

दाक्षिणात्यिका । एव इह+त्यप् (“अव्ययात्तप्”) +क = इहत्यका । तत, टाप्
इहत्यका । त्यगन्त्यवन्त्ययोश्च ककारात् पूर्वस्य अकारस्य नित्यम् इकारार्थम् वार्तिकम् ॥

न यासयोः । ७।३।४५ ।

दी— । यत्तदोरस्य इन्न स्यात् । यका । सका । यकाम् । तकाम् ॥
“त्यक्कनश्च” निषेधः । (वां) (इत्वं स्त्रियां निषिध्यते)—उपत्यका, अधि-
त्यका ॥ “आशिषिबुनश्च न” (इत्वं न इत्यर्थः) [वां] जीवका, भनका ॥
“उत्तरपदलोपे न” (इत्वं न इति शेषः)—देवदत्तिका (इति उत्तरपदलोपा-
भावे)—देवका ॥ “क्षिपकादीनां च्चन” (। वां) क्षिपका, ध्रुवका कन्यका,
चटका ॥ “तारका ज्योतिषि” (वां), अन्यत्र तारिका ॥ “वर्णिका
तान्तये” (वां); अन्यत्र वर्णिका ॥ “वर्त्तिका शकुनौ प्राचाम्” (वां),
उदीचां तु वर्त्तिका ॥ “अष्टका अपितृदेवत्ये” (वां); अष्टिका अन्या ॥
“सूतका पुत्रका वृन्दारकाणां वेति वक्तव्यम्” (वां) इह वा अ इति छेदः ।
(पुत्रिकशब्दे कातपूर्वस्य अकारादेशो वा इत्यर्थः । तेन पुत्रिकाशब्दे ङीन-
इवर्णस्य पक्षे अकारः । अन्यत्र (सूतकादिशब्दे) इत्ववाधानाथेम् अकार-
स्यैव पक्षे अकारः । सूतिका सूतका इत्योदि ॥

The अकार prior to ककार in the case of bases यद् and तद् does
not take इकार when आप् follows Thus we get यका, यकाम्, सका,
सकाम् etc In the case of त्यकान् प्रत्ययान्त words this इत्वं when टाप्
(आप्) follows is barred, so we get उपत्यका &c Similarly the affix
बुन् (अक्) does not change its prior अकार to इकार when this बुन्
is in the sense of आशिषि । Then we get जीवका, and not जीविका
and so on When an उत्तरपद of a word elides then its prior
अकार does not change to इकार, so we get देवका when the
उत्तरपद—‘दत्त’ has elided, so our author gives the other exa-
mple देवदत्तिका as well here Words like क्षिपका, कन्यका,

चट्वा etc are without इत् in fem. The form is तारुवा in the sense of तारिष् (lunary or eye pupil) otherwise the form is तारिका (with इत् in the fem). Similarly we get चर्चुवा without इत् in the sense of pertaining to तृण. Otherwise the form is चर्चुवा with इत् in the fem. So acc. to early scholars वनवा is formed without इत् in the fem. to denote वनूनि (bird). Acc. to later scholars the form is वनिका in the very sense. Similarly चट्वा is formed in the fem. in the sense of some trees addressed to the manes &c. otherwise the form is चट्टिवा (as referring to पादिनायाद्यायो). In the Varttika मृत्वापुत्रिवा &c the splitting is वा च। This चकार is optionally ordered before व। So (owing to this चविविधान) in the word पुत्रिवा चकार is optional for वकार (got from तान् by the rule 'वाङ्मवाद्यभाङीन्'—see below rule 527). But in the case of other two words mentioned in the above Varttika चकार is made for चकार (1) but वकार due in these. So we get मृत्तिवा—मृत्तवा पुत्रिवा—पुत्रवा &c

मित—। या इत्यस्य उदाशमात् प्यान— इति विद्वन्मोक्षार्थं निर्दिष्टाय मिति नाम उक्तम्। तदुक्तम्—यत् पानं प्यान इत्यस्य अतः समासो विद्यतः अत्रमुक्तमात्रम्। या मा इति यत्तदादप्यस्यम् इत्यादिभाषा—यत्तदोक्तम् इत्तत्तात् इति। आसिपि इति—“आसिपि यो वृत् तस्य यादप्यकारादस्य तदकारस्य प्रत्ययस्यात्— इति इत्येव इति वाचिकाय। एवं इति निर्दिष्टं अत्रमापि आसिपि विद्वन्मोक्षार्थं। ओषधाता आसिपि च’ इति वृत् तत्त ओषधा इति एव भवता (भूधाताः आसिपि पुनि गुवावार्द्धी)। द्विदशमभेदे अत्राप्यस्य इत्यस्य अतः अत्रमासो च विमर्शो भाषो वक्तव्य” इति भाषा। अतः द्विदश इत्येतत् न। एतदस्यार्थं “असिपिपुनि द्विदश इति एतादृशमुपपन्नम्। अत्रापिपुनिपुनिपुनि च। तत्त अत्रापिपुनि—असिपि इति। अत्रापिपुनि अत्रापिपुनि तत्त अत्रापि इति। अत्रापिपुनि

चत, नेत्रकनीनिका च तारका ॥ वर्णिका इति प्रावारविशेषः ततश्च तान्त्रव एव । तन्त्रुनो
 विकारः तान्त्रव — ‘ओरञ्च’ इति अङ् । वर्णिका इति तु ग्रन्थविशेषस्य व्याख्या, स्तोत्र-
 कर्त्री च ॥ वर्तिका इति शकुनी गम्ये भवति इति इत्य न । अन्यर्थे तु नित्यमित्यम् ॥
 पितरश्च ता देवताश्च पितृदेवता, तदर्थं कर्म पितृदेवत्यम् देवतान्तात् तादर्थ्यो
 यत्” इति यत् । अत्रन्ति ब्राह्मणा यस्याम् सा अष्टका । एव पित्रादि कर्मणि
 अष्टका इति भवति । अन्यत्र पाणिन्यष्टधात्या तु अष्टौ परिमाणमस्याः इति
 “सख्यायाः अतिशदन्त्या” कन् । तत स्त्रियामष्टिका इति ॥ सूतकादि वार्तिके
 पुत्रिका इति इकारमध्य पाठः, पुत्रशब्दस्य शाङ्करवादि ङीनन्तत्वात् इति भावः । अतः
 आह—‘इह वा अ इति छेदः’ इत्यादि ॥ अन्यत्सुगमम् ॥ -

४६५ । उदीचामातः स्थाने यकपूर्वायाः । ७।३।४६ ।

दी । यकपूर्वस्य स्त्रीप्रत्ययाकारस्य स्थाने योऽकारस्तस्य कान्तपूर्वस्य इद्व ।
 स्यात् आपि परे । ‘केयोः’ (सूत्र ८३४) इति ह्रस्वः । आर्थिका—आ-
 र्थिका । चटकका—चटकिका । आतः किम्—साङ्काशये भव साङ्काशिका ।
 ‘यक— इति किम्?—अश्विका । ‘स्त्रीप्रत्यय— इति किम्?—शुभ
 यातीति शुभयाः । अज्जाता शुभयाः शुभयिका ॥ ‘धात्वन्तयकोस्तु
 नित्यम्’ (वां)—छनयिका, छपाकिका ।

The अकार which comes in place of the fem affix आकार just
 preceded by य or क्, optionally takes इकार in its stead being
 anterior to ककार । Thus आर्थ्या एव with स्त्रियाम् gives आर्थिका and
 आर्थिका । Here आर्थ्या + क first yields आर्थिका with आकार being कृत
 by the rule “के इय ” (rule 834 under बहुव्रीहि समास) । Then when
 the fem affix comes इत्य is optional yielding both आर्थिका and
 आर्थिका । Similarly चटकका and चटकिका । Why do we say आत
 in the rule ? Witness साङ्काशिका with नित्य इत्य, for here अकार after
 यकार is not in place of आकार of a स्त्रीप्रत्यय ॥ Why do we say यक-

४६६ । भस्त्रैषाजान्नाद्यास्त्रा नञ्पूर्वानामपि । ७।३।४७ ।

दी— । स्वत्यन्त जुप्तपञ्चीक पदम् । एषामत इद्वा स्यात् । तद-
न्तविधिनेव सिद्धे नञपूर्वाणामपीति स्पष्टार्थम् । भस्त्राग्रहणमुपसर्जन-
ायम् । अन्यस्य तूत्तरसूत्रेण सिद्धम् । पुषा द्वा एतयोस्तु सपूर्वयोनेत्त्वम् ।
अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य 'अस्य' इति प्रतिषेधात् । अनेषका , पच-
मैषका , अद्वके , परमद्वके । स्वग्रहणं सञ्ज्ञोपसर्जनार्थम् ? इह हि 'आतः
स्थाने' इत्यनुवृत्त स्वशब्दस्यातो विरोधायम् । न तु द्वैषयोरसम्भवात् ।
नाप्यन्येषाम् अव्यभिचारात् । स्वशब्दस्तु अनुपसर्जनमात्मीयवाची अक-
र्ह । अर्थान्तरे तु न स्त्री । सञ्ज्ञोपसर्जनीभूतस्तु कप्रत्ययान्तत्वात् भव-
त्युदाहरणम् । एव चात्मीयायां स्त्रिका , परमस्त्रिकेति नित्यमेवेत्त्वम् ।
निर्भस्त्रका—निर्भस्त्रिका , एषका—एषिका ; कृतपत्वनिर्देशात् नेह विकल्पः
एतिके—एतिकाः । अजका—अजिका , जका—जिका , द्वके द्विके ,
नि.स्त्रका—नि.स्त्रिका ॥

The first compound in the sūtra, e.g., भस्त्रैषाजान्नाद्यास्त्रा ending
in स्त्रा, is a इस् समास with the षष्ठीविभक्ति elided after it. The
अकार of these preceding ककार becomes optionally इकार when
टाप् follows in the feminine. Here owing to अङ्गत्व there is तदन्तविधि
and so words ending in भस्त्रैषा &c also take इत् for अकार in the
fem still 'नञ्पूर्वानामपि' is stated in the sūtra to clear all doubt
here. The base भस्त्रा is fem, so इत्वविकल्प here will be established
by the sūtra "अभाषितपुस्त्राच्च", hence taking of भस्त्रा here implies
that words having भस्त्रा as उपसर्जन (subordinate) are to be taken
here, (such words being विलिङ्ग, the rule "अभाषितपुस्त्राच्च" will not
apply and there will be necessity of इत्वविकल्प by this rule), so
our author says "भस्त्राग्रहणमुपसर्जनार्थम्" । Other words ending in

भस्मा however where भस्मा is not उपसर्जन being feminine, the rule “अभाविता” will apply and give इतिविशेष्य so take उपसर्जन भस्मा in the present rule. But in the case of एषा and हा thus इतिविशेष्य is not of words having पूर्वपद before एषा and हा i.e. here in इतिविशेष्यविधि एषा and हा alone are to be taken. The reason is that owing to अनुवर्तन (coming down) of चनायाम्पु here there will be सुप् before टाप् in एषा and हा ; if these are preceded by some other पद the भुज विभक्ति in the पूर्वपद before एषा and हा by प्रत्ययसदृश will be taken as having सुप् before टाप् । So in this rule mere एषा and हा are taken for इतिविशेष्य and in अनवका परीक्षका चरहे परमरहे we do not get इत्य at all there having सुप् here before टाप् with reference to the eluded intermediate विभक्ति of the पूर्वपद । And the word अ is taken here when it denotes संज्ञा or subordinate in a समास । For the अनुवर्तन “चात स्थावि” qualifies the चकार of समुच्चय i.e. this इतिविशेष्य is of अ when there is चकार for its आकार । Now if अनुपसर्जन सर्वनामसमर्थ is taken there will be no चात स्थावि चत्, but if अ is अज्ञाभूत or is उपसर्जन it not being a सर्वनाम will not take चङ् but च thus स्त्रा + च = च + च by the rule ईव = स्या by addition of टाप् again ; so here अ has चात स्थावि चत् । Hence our present rule applies [N.B.—Remember that meaning चाति and चत् अ is not सर्वनाम by the rule “अमचातिवनास्त्रायाम्” । It is सर्वनाम meaning चात्मा and आत्मीय ; in this meaning स्त्रा + चङ् + टाप् yields स्त्रिका only with नियम इकार for आकार, for here is no चात स्थावि चत् in स्त्रा] । This अनुवर्तन of चात स्थावि however does not qualify हा and एषा for these being of सर्वविधत्व and being specified with सदाद्यत्त and सप्त &c are taken as सर्वनाम हा and एषा with चङ् after these (and in that case

these cannot be taken as उपसर्जन, for then सर्वान्तर्गणकार्यं will not come after these) and thus in these there can be no आत' स्थाने अत । Again आत' स्थाने cannot qualify the word भस्त्रा &c, for in these the words not being सर्वनाम does not take अकच् but कप्रत्यय come after these, then these fem words will take ऋस् for their आप् by the rule 'केण;' and we will inevitably in these words get आत' स्थाने अत्, so further qualification after these is unnecessary, so the author says "नाप्यनोपान्म अव्यभिचारात्" । Again as आत' स्थाने qualifies the base स्व here, then in स्त्रिका where अनुपसर्जन स्व meaning आत्मीय is सर्वनाम takes अकच्, so here there being no आत' स्थाने अत् in स्व, the form is स्त्रिका only without इत्वविकल्प, so the author says, "स्वशब्द अनुपसर्जनमात्मीयवाची आकजह्." । But in other meanings it is not feminine at all. So स्व while denoting सञ्ज्ञा or is उपसर्जनीभूत, then it takes क and we get the examples under this rule with इत्वविकल्प । Meaning आत्मीय and when अनुपसर्जन then the form is स्त्रिका परमस्त्रिका only without इत्वविकल्प (अत्र अकचि सति आत' स्थाने अकारस्याभावात्) । Now the instance of this sutra are being given .—निर्मस्त्रिका निर्मस्त्रिका (भास्त्राया, निर्गता इति उपसर्जनं ऋस्वे, टापि, कप्रत्यये च ततः 'केण' इति ऋस्वे सति निर्मस्त्रिका इति, पुन टापि निर्मस्त्रिका—निर्मस्त्रिका इति) । Similarly एषका—एषिका, here as sutra says एष with ध्रुत्व attached, so in एतिके from (एते + अकच्) and एतिका we get the इत्व as नित्य । So also अजका अजिका । जका जिका । (ह्रि + अकच् =) षके—षिके, नि स्वका—नि स्त्रिका (the word is formed as in निर्मस्त्रिका and निर्मस्त्रिका) ॥

मित— । भस्त्रा, एषा, अज्ञा, ज्ञा, दा, स्वा,—एषा इत्वं । ततः षष्ठ्या सौवी-
 ऋक् अत. आह—“स्वित्यन्त लुतषष्ठीक पदम्” । अनुवृत्तिस्त्व न प्रदर्शिता, किन्तु

निर्देशेन सर्वनामत्वस्य आवश्यकत्वात् । ततश्च अत्र अकचि सति 'आतः स्थाने' अकाराभावः स्फुट एव । भस्त्राजादिगन्धानां असर्वनामत्वात् कप्रत्यये सति "कैऽण" इति ऋक्षे पुनः टापि च सति (निर्भस्त्रकादौ यया) आतः स्थाने अकारस्य नियत-सत्त्वात् आह 'नान्यन्येषाम् अव्यभिचारात्' इति ॥ अनुपसर्गनाम्नीयवाची स्वगन्धस्तु सर्वनामत्वात् अकजर्हः, अस्य आतः स्थाने अकाराभावात् इत्वविकल्पः न स्यात्, किन्तु नित्यत्वम्—स्त्रिका, परमस्त्रिका' इति । एव च "ह्रस्वः तर्गौ सनिहितः चरन्तः सुनेर्मनोवृत्तिरिव स्त्रिकायाम्" इति ग्रीहर्षश्रीको "भस्त्रैषेति" वैकल्पिकम् इत्वम् इति व्याचक्षाणा उपेत्या इति भावः । सर्वमेतत् अभिप्रेत्याह हरदत्तः,—“अत्रातः स्थाने इत्येतत् स्वगन्धस्य विशेषणम् । सम्भवव्यभिचारौ हि ततः स्तः काकचोः, सतोः ॥ द्विपथो सम्भवो नास्ति, नान्यत्र व्यभिचारिता । सर्वनामः स्वगन्धस्य तेन नायं विधिर्भवेत्” ॥ प्रकृते उदाहरणान्याह निर्भस्त्रका निर्भस्त्रिका इत्यादि । भस्त्राया निष्क्रान्ता इति "निरादयः क्त्रात्प्रत्यये द्वितीयया" इति समाप्ते, ऋक्षत्वे च, पुनः टापि कप्रत्यये च "कैऽण," इति ऋक्षे निर्भस्त्रकशब्दात् पुनः टापि निर्भस्त्रकागन्धः । इत्व-विकल्पो रूपद्वयम् ॥ एवमन्यत्रापि बोध्यम् ॥ "भस्त्रैतज्ज्ञा," इति वक्तव्ये एषेति कृतपत्ननिर्देशात् औजसादिषु अकचि सति पत्नाभावात् इत्वविकल्पो न स्यात् । तेन एतिका—एतिका, इति ॥ स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् अजादयः स्त्रीलिङ्गा एव गृह्यन्ते । उदाहरणमपि तादृगम्ः—अजका—अजिका इत्यादि सुगमा । नि.स्त्रिका—नि.स्त्रिका इत्यादौ प्रक्रिया तु निर्भस्त्रकादिवत् ज्ञेया ॥

४६७ । अभाषितपुंस्काञ्च । ७।३।४८ ॥

दी— । एतस्माद्विहितस्य आतः स्थाने अत इद्वा स्यात् । गङ्गाका—गङ्गिका । बहुव्रीहेर्भाषितः पुंस्कात्वात् ततो विहितस्य नित्यम् । अज्ञाता खट्वा अखट्विज्ञा । शेषिके तु विकल्पः एव ।

अकार in place of आकार of an अभाषितपुंस्क word becomes option-ally इकार when fem affix टाप् (आप्) follows Thus गङ्गा एव इति स्वार्थे के सति ("कैऽण" इति) ऋक्षे च भवति गङ्गाका—गङ्गिका । A बहुव्रीहि CO-

imposed is a **भाषितम्** इ, so इम् under above condition is निम् after it by the rule **मददप्यान्** चान् । This **अविद्यामाना यद्वा यन्वा इति** ५५ : १ ; ततः **‘माभिषादपमुञ्जन्म इति** ५५ ततः टावि **अद्याताये** ५५ मति **इति** इति ५५ पुनः टावि **अपदिक्ता** । But when there is **वृत्ति** in the **वृत्तौ** by the rule **मदादिभाषा** (see under **वृत्तादि** समास) then इत् is optional here, yielding **अपदिक्ता + अपगता** (for read more see **मिहभाषितो** below)

मित—। उद्बोधमातः प्यान—' इति वर्णित । यद्वपूषाया इति नृ नाम्नाय । भाषितः पुमान् चनम इति भाषितपुंलङ्, न त्वाहम् । तस्यात् । तदाह—' एतथा विहितस्य आतः प्यान ' इत्यादि । महाप्रभात् । ततः ६ व इति इति मति आतः प्यान चकारस्य सत्वात् इतिविद्यन्त्या—महाका—महिषा इति । चन चमन्वपदाय ' इति सूत्रात् वचनोक्ता मन्वन् विविधविद्यमानविद्यमानात् भाषित पुंलङ् एव, ततः चस्य भाषितपुंलङ्वात् मुख चद्रात्रे 'यन्वपस्यात् आत्—' इति निवृत्तिमम् एव । अविद्यमाना यदु यथा इति नप्राप्ताद्यामात्—' इति वर्णितेन वचनोक्ता कवभाषि चखटमन्व । चखटमन्व "यादियो—' इति इति । ततः स्त्रीविमपचक्रात् टापि मति, मुपिच ६येव इति इति पुनप टापि चयटिषा । अतः वचनोक्ता चखटमन्वस्य भाषितपुंलङ्वात् इतिविद्यन्त्या न स्यात् । अविद्य कपि ' इति चन वाममनोरमा एव इत्यत्रा यथा 'न म् यदुम् इत्यवस्थायां कपि मुख भूत् । प्रत्ययलपदेन भाषितस्य सुवत्त्वात् 'नप्राप्ताद्यामात्—' इति वचनोक्ता समामुः । समामातः' इत्यन्वर्ध्यायत्वात् चयत्तव्यव समायत्तम् । ततश्च चखटुः चयत्तुः चखटुः इत्यस्य उपपन्नमनोरमन्यवानसमामातिपत्तिव्याभावात् योस्त्रि शो—' इति इति न भवति । नापि '६येव' इति इति "न कपि" इति विधि भात् किन्तु 'चापोऽन्त स्यात् इति इतिविद्यन्त्या । ततः चयत्तवान्वात् विहितस्य प्राम्यतिन टाप अभाषितपुंलङ्वात् विहितेन तत्प्राप्तिक्रम्याकारस्य चयम् इति विद्यन्त्या भवति । चापी—' इति इतिभावपय तु चखटुश्च इत्येव ; अतश्च दोषित चाह—' नेविद्ये कपि तु विद्यन्त्या एव ।

४६८ । आदाचार्य्याणाम् । ७।३।४६ ॥

दी—। पूर्वसूत्रविषये आदा स्यात् । गङ्गाका । उक्तपु.स्फात्तु शुभ्रिका ।

Eng — Easy

मित—। ‘पूर्वसूत्रविषये’ इत्यादि—अभाषितपु स्फात् विहितस्य आतः स्थाने अत आत् वा स्वात् इत्यर्थः, तत गङ्गाका स्वात् ॥ शुभ्रशब्द भाषितपु स्फा एव तत टापि के च सति, “केऽण” इति ऋस्वे च सति पुन टापि शुभ्रिका । अत भाषितपु स्फात्वात् सूत्रे अभ्यासे “प्रत्ययस्यात्कात्” इति अत नित्यमित्वमेव ।

४६९ । अनुपसर्जनात् । ४।१।१४ ॥

दी—। अधिकारोऽयम् । “यूनः तिः” इत्यभिव्याप्य (अधिकारो-यम्) । अयमेव स्त्रीप्रत्ययेषु तदन्तविधि ज्ञापयति ।

This is an अधिकार सूत्र and its अधिकार (jurisdiction) goes up to the sutra “यूनस्ति” (Sutra 531) This rule indeed implies तदन्तविधि in स्त्रीप्रत्यय (i.e., in the matter of feminine affixes) hus says मायकार । ‘अनुपसर्जनात्’ here implies that स्त्रीप्रत्यय comes after when the word is उपसर्जन also, in the prior rules, so also in the rule “वनो रच” we get तदन्तविधि । Generally however the varttika “समासप्रत्ययविधौ तदन्तविधेः प्रतिषेध” does not allow तदन्तविधि in स्त्रीप्रत्यय ।

मित—। सुगमा ॥

४७० । टिड्ढाणञ् द्वयसजदघ्नञ् मात्रच्तयप् ठक्ठञ्कञ् क्वरपः ।

४।२।१५ ॥

दी—। अनुपसर्जन यट्टिदादि तदन्त यददन्त प्रातिपदिकम् तत स्त्रियां ङीप् स्यात् । कुरुचरी । नदट्—नदी । उपसर्जनत्वात् नेह—वहु- कुरुचरा ॥ वक्ष्यमाणा इत्यत्र टित्वात् उगित्वाच्च ङीप् प्राप्त । ददुटो

चित्त्वन आभयमनुबन्धकाप्य वादेष्टानाम् (परिभाषा) इति शपनान्न भवति । इना यामथ चित्त्वेन भवद्विबन्धकाप्येपि अनलपिधौ इति निषेधशपनाद्वा । औपथ्यी ; ऐ मो औत्सी । ऊध्वसी ऊध्वनी—ऊध्वमाघी पञ्चमस्यो आक्षिपी सावय्विही, यादवी इत्थरी । 'वाञ्छीलिके' लेपि—चौरी । 'ममस्मभीकक्यु' स्तद्वय उभुनामामपसंख्यानम् (वां)—स्त्रैशी पौस्त्री शाकोकी याचोकी आस्यकुरयो तद्वशी—सप्तमी ॥

An अकारान्त प्रातिपदिक (crude word) which is not an उपसर्जन (i.e. not subordinated in a बहुव्रीहि समास mainly) and which ends in the affixes having ट इत् or ड or च् or च् &c, takes औप् in the feminine. Thus कुद्वरी with औप् in the feminine for here we have ट-इत् प्रत्यय । Similarly मद + च्च = मदी with औप् in the fem.

In case of the word वध्यमावा औप् is due in the fem., for शानच् here coming in place of कृत् is by आनिबल ट-इत् औप् इति as well. But we do not get औप् here for आनिबल cannot be counted in such cases. The reason is in the rule "भासुट परस्परिपदिषु उदात्तो ङिप्" specification of ङिप् of भासुट coming in place of कृत् which is already ङिप् implies that here आनिबल does not take place, for then further ङिप्निबल would have been unnecessary, thus the परिभाषा

वा १ वम् अनुबन्धकाप्ये आदिभार्ग न भवति — i.e. enjoining with reference to अनुबन्ध in the matter of लृट् i.e. tenses is not to come in place of their आदेशः as well—prohibits टिक् or उणिक्- of शानच् coming in place of कृत् । Further ङिप्निबल of शानच् coming in place of कृत् which is already ङिप् by the rule "इष् च भाग्युभी" implies that there is prohibition of आनिबल in the matter of अनुबन्ध काप्ये by 'अनलपिधौ' in the rule "आनिबदादिभोऽनलपिधौ । So in वध्यमावा we get अत्रादिचच टाप् and not औप् । Then औपचोदी being डच्

प्रत्ययान्त by the rule “स्त्रीभ्यो ढक्” takes डीप्, similarly ऐन्द्री being अग्रन्त, औत्सी being अजन्त and so on

Then डीप् comes after ण प्रत्ययान्त words which take ण in the sense of तदस्य शीलम् । Thus चुराशीलमस्या gives चौरि for it ends in ण (by “ऊवादिभ्यो णः” where there is अनुवृत्ति of ‘शीलम्’) । Similarly the Varttika ‘नञ् सञ्—’ says that नजन्त, सजन्त द्वैकगन्त and खुन्न-प्रत्ययान्त words and the words तरुण and तलुन also take डीप् in the feminine

[NB —तरुण and तलुन being included in the गौरादि list is to take डीष्, but this Varttika directs डीप्, the difference will be in स्वर only]

मित— । टित्, ढ, अण्, अञ्, इयसच् वधच्, मावच्, तरप्, ठक्, ठञ्, कञ्, करप्, एषा समाहारः । ततः पञ्चम्येकवचनम् । प्रत्यययङ्यपरिभाषया एतत्प्रत्ययान्तात् प्रातिपदिकात् इत्यर्थः । “अजायत,—” इति सूत्रात् ‘अतः’ वर्तते एव तच्च ‘प्रातिपदिकात्’ इत्यस्य विशेषणम् । ‘अनुपसर्जनात्’ इत्यधिकारश्च अस्त्विव । स्वधिकारस्यापि वर्तते । तदाह—“अनुपसर्जनं यद्विदादि तदन्तं यददन्तं प्रातिपदिकम्” इत्यादि ॥ कुक्षु चरतीति कुक्षुपदात् ‘चरेष्ट’, टित्वात् स्त्रिया डीप्, एव नदी अपि ॥ वच, + लृट् स्थाने १) शानच् कर्मणि = वक्ष्यमाणा, “लृटः सदा” इति सूत्रेण लृट्, शान-जादेशः । अत्र तु लृट्, टित्वात् उगित्वाच्च तत्स्थानिकस्य शानजपि तादृश एव, ततः तदन्तात् प्रातिपदिकात् डीप् प्राप्नोति सत्यम् । किन्तु “लाभ्यम् अनुवन्धकार्यम् आदेशानां न भवति” इति परिभाषया लृट् लकाराश्रित ट-इत्-अनुवन्धकार्यं तदादेशस्य शानचः न स्यात् । अत्र किं प्रमाणमित्युत्तरमाह—“यासुद् परस्मैपदेषूदात्तो डिञ्” इति सूत्रे लिङाश्रितस्य यासुडागमस्य डिञ्वेपि पुनः डिञ्वविधानात् ज्ञायते यत् “लाभ्यतमनुवन्धकार्यम् आदेशानां न” इति । पुनश्च “हलं अन् शानजूमौ” इति सूत्रे च श्रित ‘आ’ इत्यस्य ‘शानच्’ इति शित्वविधानात् ज्ञायते कश्चित् अनुवन्धकार्यं स्थानिवत्त्व न्नास्त्येव, अनल्लविधौ इति निषेधात् । “तथा च वक्ष्यमाणा इत्यत्र टित् उगित् अनु-

वन्मन्त्रायै 'अनन्त्रिणी' इति निविधमङ्ग्या स्त्रानिवत्ताभावेन टिस्रोपिञ्जरीभावात् न
 ङीप्—(इति वाचमनोऽभा) । अत्र वाचमनोऽभाभ्यम् इदमपि आचम्यम्—
 "वाचमनोऽभाभ्योनादिज्ञानाम् इत्यत्र वाचुनी द्वित्व न प्रापकम् । तस्य सिप्
 सिप् सिक्कत्वात् । न हि द्विकादिभ्योपि सिप् सिप् सिक्कं द्वित्व आनिवृत्तम् ।
 "इत्यत्र यः मानच ङी" इति सूत्रे माय्यै 'द्विज् पित्र पित्र द्विज्' इति प्रपञ्चितत्वात् ।
 तथा यः मानच भिन्नमपि नर्त्तकम् । तत्र भिन्नस्य माय्यै प्रापकत्वे "षिङ्गपिञ्ज" इति
 द्विपिञ्जस्य तातको द्वित्वस्य च विपर्ययमिति माय्यै रूपव्याभिवाचनात् । तस्यात् वक्ष्य
 माणा इत्यत्र ङीवेवमुक्तं टाप् लघुपठरे । अत्रादित्वात् टाप् इति वा वक्ष्यितुं समा
 धेयम् । सुपर्वाया अपत्य स्त्री इति स्त्रीभ्यो ङङ्" इति ङङि ङीपि च प्राप्ते ङी-
 पत्वेयो एव वेदयो । इत्यत्र द्वेवाभा इति "सास्य द्वेवा" इति अपि सति
 भिद्याम् ङीप् । उत्पन्नस्य अपि विविधस्य अपत्ये स्त्री इति उत्पन्नादित्वात् अपि ङीपि
 च ङीप्यो । एवमनन्त्रा अस्या इति "सप्यावाः अन्त्रवि त्वप्" तत्र ङीप् इति
 पञ्चतमो । असेर्हीप्सिति इति ङङि ङीपि च आसीदो । सुवर्च पञ्चमस्य इति ङङि
 च लानविधी इत्यादि सुगमम् । ताचोत्तिङि चोपि ङीप् । पुत्र्य ङीत्तमस्य इति
 ङीत्तम् इत्यनुगती "वमादिभ्यो च" इति द्वे सति ङीपि च ङीरो इति । एवमन्त्र-
 स्यत् इत्यत्र मन्त्रवात्तात् ङीप् एव । पञ्चतमस्य मन्त्रयो ङीपदित्वात् ङीपि प्राप्ते
 अनेन वार्तिभिन ङीवेव विधीयते एव तुल्यं किन्तु अरे विधीयो वर्तते एव ।

७०१ । यञश्च । ४।१।१६ ॥

वी— । यमन्तादु स्त्रियां ङीप् स्यात् । अकारलोपे इति

- After a यमन्त word ङीप् is attached in the feminine. Thus
 यमंश्च अपत्यं स्त्री—यमंश्चञ्च (यमंदिभ्यो यञ्)—यमं by चादि द्वि + ङीप्—
 यमंश्चङीप् (the last अकार eliding by the rule "यञ्जेति च" hence our
 author says अकारलोपे इति)—यमं with यञोप by the next rule.

नित— । 'यञ्' इति मन्त्रस्य "टिङ्गाद्यञ्—" इति पूर्वस्य यञ्जे चचितपि
 पूर्वपठकम् उपपत्ते ("भाषायां तद्वित्" इत्यत्र) 'यञ्' इत्यस्य अनुगम्यम् । यमंश्च

अपत्य स्त्री इति “गर्गादिभ्यो यञ्” इति यञि आदिष्वङौ च, तत यस्येति च गकारात्
अकारस्य लोपे कृते आह

४७२ । हलस्तद्धितस्य । ६।४।१५० ॥

दी— । हल परस्य तद्धितयकारस्य उपधाभूतस्य लोपः स्यात् ईति
परे । गार्गी । ‘अनपत्याधिकारस्थत्वात् न ङीप्’ (वां)—दीपे भवा
द्वैप्या । अधिकारग्रहणात् नेह देवस्यापत्य ‘दैव्या । ‘देवाद्यञञौ’
इति हि यञ् प्राग्विद्व्यतीय न तु अनपत्याधिकारपठितः ।

A तद्धित-यकार coming after a हल् letter and being an उपधा
(penultimate), elides when ई follows Thus गार्गी + ङीप् = गार्गी
with य elided Here first we have अकारलोप (see preceding rule)
and then we have यकारलोप । A question may arise that if अकार
first elides how can then यकार be an उपधा ? On this the answer
will be अलोप is treated as असिद्ध (as if not taken place) in the matter
of यलोप by the rule “सिद्धवद्वामात्” (६।४।२२) ।

The Varttika “अनपत्याधिकारत्वात् न ङीप्” declares that ङीप् does
not come after यञन्त words if that यञ् is outside the jurisdiction of
अपत्यप्रत्यय । Thus दीपे भवा = द्वैप्या । Owing to the saying of ‘अधिकार-
स्थत्वात्’ in the Varttika there is also no ङीप् after दैव्य got with यञ्
in the sense of अपत्य, for this यञ् by the Varttika ‘देवाद्यञञौ’ is
outside अनपत्याधिकार it being a प्राग्विद्व्यतीय rule (i.e., extending as far
as the rule “तेन दिव्यन्ति—” &c)

सित— । ‘हल’ इति ऊह्य परशब्दयोगे पञ्चमी । पूर्वसूत्रात् यञ् वर्तते, तच्च
‘तद्धितस्य’ इत्यस्य विशेषणम् । “यस्येति च” इत्यत ईति अस्ति, “सूर्येतिथ्यस्य”
इति सूत्रात् उपधाया अस्ति, तथा “ढे लोपो कट्ठा” इति सूत्रात् लोपः वर्तते, तत
आह ‘हल परस्य तद्धितयकारस्य’ इत्यादि ॥ तत गार्गी + ङीप् = गार्गी । अत्र

अधमम् दन्ताय ततः पञ्चमं दन्ताय शकारस्य इत्यन्तं न स्यात् । अन् दन्ताय
 ऋण यकारस्य उपधात् खट्वं सिद्धम् । इत्येवात्रमाह—दन्तायस्य चाभीपनेन चमिह
 स्यात् यकारस्य उपधात् मुष्टिरमेव । तन्नापस्यम् इत्यपवाधिकाभिप्रायस्यात् ताय
 न स्यात् इति बाह—‘दन्ताय’ इति शक्तिरमेव तदा च बाधिका—‘अप-दन्तस्य
 खलस्यम् । इह साभूत् । वापादनुसमुद् यन्—इत्या । यच्च बाधिकाणी अप-द
 दन्तेन अपवाधिकापरत्वं शङ्कम् इति—यन्नास्यापि स्पष्टम् । शक्तिर अपवाध
 दन्ताय न्या इत्यत यमनने मुदपि यत् यत्र अपवाधिकावहिर्मतन्ताम् ताय न
 स्यात् इत्याह—‘दन्तायस्यम्’ इति हि प्राप्तिर्यतोऽपि न न अपवाधिकापरवित्त ।
 ४७३ । आच्चाटक तद्धित । ४।१।२७ ॥

दी— । यन्नात्वात् षको वा स्यात् स्त्रियाम् स च तद्धित ।

After a यञ्ज word ष (i.e., यञ्ज) optionally comes in the
 feminine and this is to be treated as a तद्धित affix.

नित— । यञ्ज इति वतत तदाह—यञ्जाम् इत्यादि । ष इति मातृ
 विभक्त्याभावात् ।

४७४ । ष प्रत्ययस्य । १ । ६ ॥

दी— । प्रत्ययस्येति च इति स्यात् ।

Then ष at the beginning of a प्रत्यय slides Thus in ष only ष
 remains.

नित— । मुगमा ।

४७५ । आरुनेवीनीयिय फञ्जल्लुधं प्रत्ययादीनाम् । ७।१२ ।

दी— । प्रत्ययादिभूतानां कारीनां क्रमात् आचरन्तावय आदयाः स्युः ।
 तद्धितान्तस्यात् प्रातिपद्विहस्यम् । पितृसामर्थ्यात् षोऽप्योकेषु स्त्रीरप
 ‘पितृ गौगादिभ्यश्च’ इति वक्ष्यमाणा लीप् । गारवाययो ॥

याचन, एव ईन इय and इय respectively come in place of ष इ
 ष ज and च when these are at the beginning of a प्रत्यय । Thus

for क् we get आयन । And this being तद्धित is a प्रातिपदिक by the rule “कृतद्धितसमासाश्च” । And being a प्रातिपदिक and being धित्-प्रत्ययान्त takes डीप् in the feminine by the rule “धित्गौरादिभ्यश्च” (*infia*) Though क् is made in स्त्रियाम्, still here धित् indicates that कीप् by the गौरादि rule is to come after this Thus we get गार्गायनी also here

मित ।— मुगना ।

४७६ । सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः । ७।१।२८ ॥

दी । लोहितादिभ्य कत शब्दान्तेभ्य यञान्तेभ्यः नित्य एकः स्यात् ।
लौहित्यायनी । कात्यायनी ।

लोहितादि words extending as far as the word ‘कत’ ending in यञ् takes क् always after these when fem affix follows This लोहितादि is under the गर्गादि list Thus लौहित्यायनी and कात्यायनी ।

मित—। लौहितादि, गर्गाद्यन्तर्गेण “गर्गादिभ्योयञ्” इत्यत्र च द्रष्टव्य । कत अन्त, यस्य, तस्य । शकश्चादित्वात् पररूपम् बोध्यम् । “क् तद्धित” इति च वर्तते । तदाह—“लोहितादिभ्य कतशब्दान्तेभ्य, नित्य क्” इति ॥ लोहित-स्यापत्य स्त्री इति गर्गादियजिष्ठते, यजन्तात् क्, तस्य अयमादेशे “यस्येतिच” यकारात् अकारस्य लोपे च सति लौहित्यायनी इति । धित्वात् डीप् । एव कात्यायनी ॥

४७७ । कौरव्यमाण्डूकाम्भ्यां च । ७।१।२९ ॥

दी—। आम्भ्यां क् स्यात् (? स्त्रियाम्) । क्रमेण टाव्डीषोरपवाद । “कुर्वादिभ्योण्य” । कौवव्यायनी । “ढक् मण्डूकात्” इत्यण् । मण्डूकायनी । “आसुरेरुपसख्यानम्” (ष्फस्य उपसख्यानम् इति) । आसुरायनी ।

क् comes after these words when the fem affix follows In कौरव्य, the affix टाप् was due in the feminine and in मण्डूक, डीप्

was due by the rule टित्प्रत्ययः— and these are being barred here by च् । Now the author shows how टाप् and ङाप् respectively after these words are barred by joining the rules of their formation e.g. कुवादिभ्यश्च and “इङ् च मण्डान् । The word चामुक्ति also takes च् when feminine affix follows after it. Thus we get चामुक्ताया ।

नित्— । प्रथमं— कुवादिभ्यश्च” इति कारव्य मण्डन भिषो टाप् प्राप्ते इङ् च मण्डान् इति मण्डनमण्डन टित्प्रत्ययः—” इति च प्राप्ते चण्डन मण्डन विषयम् च् विहित । ततश्च वित्तान् ङीप् “विमोक्षित्विङ्” इति च चण्डन मण्डनम् ॥

५७८ । धरति नयमे । ७।१।२० ॥

श्री— । प्रथममयोवाचिन, च्च ङाप् द्वितीया ङीप् क्त्वात् । कुमारी । “वयस्ययाम इति यावत् (वा)—ययूटी । पितृवो । ययूटविरयट् ङीप् यौवनपाणिनौ अनयो द्वितीयपाणिन्यात् सूत्रेण अप्राप्तौ (वारिष्क ‘ययसि अपरमे’ इति वक्तव्यम्) ॥ अतः किम्—निगुः । कन्यायान् ; (ङीप् न इत्यर्थः) कन्यायाः कन्याय (सूत्र १११६) इति निर्देशात् । (यत् नृते मण्डनमण्डन एव कन्याया इति वक्तव्यात् चण्डनमण्डन ङीप् न इति विधायत) ।

अत्रात्र words denoting first stage of life takes ङाप् in the feminine. Thus we get कुमारी with ङीप् from कुमार । The Varttika says that instead of ययसि ययसि we should say here ययसि चण्डनम् i.e., after चण्डन words not denoting last stage of life ङीप् comes in ; so we get ययूटी and चिच्छी with ङीप् in the feminine from the words ययूट and चिच्छट denoting youth i.e. second stage of life

[N.B.—Some divide our life into three stages e.g. कुमार, यौवन and बाल्य, others into 4 stages e.g. , कुमार बीजन प्राक् and बाल्य च] ।

Why do we say अतः here i.e., अदन्तात् in the Vritti? Witness शिष्य here though it denotes first stage of life, still not being अदन्त it does not take डीप् in the fem. The word कन्या though indicating first stage of life still does not take डीप् in the fem. This is owing to the Sūtrakara's use of the word 'कन्याया' without डीप् in the sūtra 'कन्याया कर्मान च' ।

मित—। अत्र 'अतः' इति वर्तते ॥ सूत्रार्थस्य यथा—'प्रथमे वयसि वर्तमानं यत् प्रातिपदिकं अदन्तं तत् स्त्रियात् डीप् प्रत्ययो भवति—' इति ॥ अन्यत् सुगमम् ॥

४७६ । द्विगोः । ४।१।२१ ॥

दी—। अदन्तात् द्विगोः डीप् स्यात् । त्रिलोकी । अजादित्वात् त्रिकला, त्रयनीका सेना ।

डीप् comes in the fem. after अकारान्त words of द्विगु समास । Thus यथाणा लोकाना समाहार = त्रिलोकी with डीप् by this rule. And the Varttika "अकारान्तोत्तरपदो द्विगु, स्त्रियाम् इष्ट" directs स्त्रीत्व of अकारान्त द्विगु words. Why then do we get त्रिकला from यथाणा फलाना समाहार । This is because त्रिकला is read in the अजादि list. Similarly अजादित्वात् we get त्रयनीका in त्रयनीका सेना ।

मित—। अदन्तोत्तरपदस्य द्विगो, स्त्रियामिष्टत्वात् अनेन सूत्रेण डीप् एव विधीयते । तेन त्रिलोकी, पञ्चपूर्वी, पञ्चवटी, पञ्चाङ्गी इत्यादि सिध्यति । त्रिकला, त्रयनीका इति तु अजादित्वात् टापि सिध्यति, तथा च काशिका 'कथं त्रिकला ? अजादिषु दृश्यते' ॥

४८० । अपरिमाणविस्ताचित कश्चल्येभ्यो न तद्धितलुकि ।

४।१।२२ ॥

दी—। अपरिमाणान्तात् विस्ताद्यन्ताच्च द्विगो डीप् न स्यात्, तद्धितलुकि । (तद्धितलुकं दर्शयति—) पञ्चभिरश्वैः क्रीता पञ्चाशवा । आर्ही

પચ્છઃ । અભ્યયપૂર્વાત્ દ્વિગોલુગર્ગ્ગાયામ્ ।તિ સુચ્છઃ ॥ ધ્રો વિસ્તૌ
પચ્છિ દ્વિવિસ્તા । દ્વ્યાષ્ઠિતા । દ્વિદ્વ્યશ્ચ । પરિમાણાન્તાય દ્વ્યાક્રો ॥
તદ્વિતલુકિ ક્ષિન્ ? સમાહારે વચ્ચાચ્ચી ॥

When there is elision of a તદ્વિતપ્રત્યય after a દ્વિગુનાસુત્ત અદન્ત word not denoting પરિમાણ (measure) also ending in the words વિસ્ત, વાષિત and વચ્ચ, we do not get ક્રોપ્ in the fem. The author shows તદ્વિતલુક here thus વધમિદ્વ્યઃ ક્રોતા ઇતિ પચ્ચાચ્ચ । Here there is આર્જ્ય ઠક્ પ્રત્યય then this elides by the rule અભ્યય પૂર્વાત્— so we do not get ક્રોપ્ in પચ્ચાચ્ચ । Similarly વિવિષ્તા &c are formed (see mitalab) દ્વિગુ word ending in પરિમાણવાચક words take ક્રોપ્ thus we get વ્યાક્રો । Why do we say તદ્વિતલુકિ in the sutra?—Witness પચ્ચાચ્ચી with ક્રોપ્ । ere there is no તદ્વિતલુક but સમાહારે ઠો ક્રોપ્ comes in —

મિત— । અથ ‘વિયો ક્રોપ્’ ઇતિ પૂર્વપ્રવાત્ અનુવર્તેતિ । માતિપદિકાત્ ઇતિ
તુ વર્તેતિ એવ । તદાચ્—અપરિમાણાત્ વિસ્તાધનાય વિત્તો ક્રોચ ન તદ્વિત
લુકિ સતિ । તદ્વિતલુકમ્ એવ સ્મર્યતિ—‘વધમિદ્વ્યઃ ક્રોતા પચ્ચાચ્ચ । રત્નમિત ।
અથ આર્જ્યત્ અનોપચ્છયંઆપરિમાણાત્ ઠક્’ રત્નવિકારિ ‘તિત્ત્વોત્તમ્’ ઇતિ ઠક્
મવતિ । તસ્ય ચ ટચ્ચ “અર્ચ્યપૂર્વાત્—” ઇતિ સુચ્છઃ ચ । અથ પૂર્વગુણેષ્ઠ ક્રોપ્ ન
અપરિમાણાત્દિગુણાત્ । અથ વાચ્યમનો માત્રમિદમપિ દ્રવ્યમ્— નત્યસ વિત્તો
ઇતિ પ્રાપ્ત ક્રોપ્નિ વેધિપિ “ડિ દ્વાચ્ચ—” ઇતિ ઠક્નિમિતલ્લો ક્રોપ્ દુષારા । રાત્ના
વતાભા ક્રોતા ‘વિમતા રત્નસ્ય “સંસ્થાયા” અતિવદનાવા” ઇતિ જન’ અભ્યય—” ઇતિ
લુકિ અપરિમાણ—” ઇતિ નિવેદ્યસ્ય અરિતાર્થભાત્ ઇતિ ક્રોત્ ? સમ્યક્ । “ટિદ્
કાચ્ચ—” રત્નસ્ય પ્રત્યાસત્વા ટિદ્કાચ્ચાદોના યા અવાચ્ચ તદન્તમિતિ વિવચિતમ્ ।
પચ્ચાચ્ચવચ્ચાર્થે ધ્રુવવચ્ચાચ્ચાચ્ચા ન મવતીતિ ન દોષ” ॥ વિષ્ણાદિવદનાં પરિમાણ
વાષિર્થે અપરિમાણ રત્નમિત અપ્રાપ્ત ધ્રુવવચ્ચવચ્ચમ્ ॥ વિવિષ્ણા રત્નસ્ય “તદ્વિતાચ્—
” ઇતિ દ્વિગુ । સમ્યક્વચ્ચવચ્ચરિતપચ્છિ ઇતિ સ્ત્રેષ્ઠ ઠક્ । તસ્ય અભ્યય—” ઇતિ
સુચ્છઃ । તત્ ક્રોપ્નિવેધિ ટાપિ વિવિષ્ણા ॥ “વાષિતો રત્ન માવા” રત્નમટ । શી

आचिती वक्षतीति प्राग्वतोय ठञ्, तस्य “अध्यर्ध—” इति लुकि ङीपनिषेधे च
 आचिता इति रूपसिद्धिः ॥ कान्वलस्य प्रकृतिभूत द्रव्य कान्वल्यम् । द्वाभ्या कान्वल्या-
 भ्या क्रीता इति द्विकान्वल्या, पञ्चाद्यावत् प्रक्रिया ॥ परिमाण वाचकानु आढेकौ पचतीति
 द्वादकी । भूवे तद्वितलुकि इति कथमुक्तम् ? तदाह—समाहारि द्योत्ये तु ङीपि सति
 पञ्चाश्वी दशाश्वी इत्यादिसिद्ध्यैव ।

४८१ । काण्डान्तात् क्षेत्रे । ४।१।२३ ॥

दी— । क्षेत्रे यः काण्डान्तो द्विगुः ततः न ङीप् तद्वितलुकि । द्वे काण्डे
 प्रमाणसंख्याः द्विकाण्डा क्षेत्रभक्तिः । “प्रमाणे द्वयसच्” इति विहितस्य मा-
 त्रच. “प्रमाणोलः द्विगोर्नित्यम्” इति लुक् । क्षेत्रे किम् ?—द्विकाण्डो रज्जु ॥

A digu ending in the word काण्ड and referring to क्षेत्र (field or
 portion thereof), does not take ङीप् if there is elision of तद्वित-
 प्रत्यय in it Thus we get द्विकाण्डा without ङीप् while referring to
 some portion of क्षेत्र । Here is लुक् of the तद्वित affix मानच् (as
 stated by the author above) If not implying क्षेत्र then the word
 takes ङीप् as in द्विकाण्डौ रज्जुः, here also the तद्वित affix मानच् elides
 and then there is ङीप् by the rule “द्विगो” ।

मित— । “द्विगो,” इति “न तद्वितलुकि” इत्यप्यत्र वर्त्तते । तदाह ‘क्षेत्रे
 य काण्डान्तो द्विगुः ततः न ङीप्’ इत्यादि ॥ उदाहरणं यथा—द्विकाण्डा ।
 अत्र ‘क्षेत्रभक्तिः’ इति वचनं ‘क्षेत्रे’ इति बोधनार्थम् उक्तम् । अत्र तद्वितलुकां दर्शयति
 “प्रमाणेद्वयसच्—” इति विहितस्य इत्यादिना ॥ यदि क्षेत्रं न द्योत्यते, तदा तु
 काण्डात् द्विगो ङीप् भवत्येव, यथा द्विकाण्डौ रज्जुः । अत्रापि मानचि सति तस्य लुकि
 च ‘द्विगो,’ इति ङीप् । तत आह ‘क्षेत्रे किम् ?’ इत्यादि ॥

४८२ । पुरुषात् प्रमाणेऽन्यतरस्याम् । ४।१।२४ ॥

दी— । प्रमाणे यः पुरुषः तदन्तात् द्विगोः ङीप् वा स्यात् तद्वितलुकि ।
 द्वौ पुरुषौ प्रमाणं संख्याः सा द्विपुरुषी—द्विपुरुषा वा परिखा ।

A हिप् ending in the word युद्ध denoting some प्रमाण takes क्रीप् optionally in the fem. Thus we get युद्धक्री and युद्धया वा परिष्ठा (a moat equalling the height of two persons height). Here also the प्रमाणप्रत्यय मात्रण elides as above i.e. as in the prior rule and the present rule applies.

मित—। अनुवृत्तिषु पूर्वभूतवशो भोज्या । अत्रापि प्रमाणप्रत्ययस्य मात्रण पूर्ववत् स्यात् । ततः भूतत्वात् प्रवृत्तिः ॥

४८३ । ऊधसोऽनङ् । ५४।१३१ ॥

दी—। ऊधोऽन्तस्य षड्भोऽनङादेशः स्यात् स्त्रियाम् । इत्यनङि-
कृतं ङाप—क्रीप्—निषेधेषु प्राप्तेषु—

१ षड्भोऽङि compound ending in the word ऊधस takes अनङ् in the feminine i.e. when fem affix follows. Now in ऊधोऽङ् the optional ङाप by the rule “ङाडुभाभ्याम्”—and optional क्रीप् by the rule अनङ् उपधात्तोपिभ्यो— are first barred by the rule ‘अन्तेभ्यो क्रीप् । Then this नात्तत्तत्तत् क्रीप् also is to be prohibited by the rule अनङ् षड्भोऽङि and we look forward—

मित—। ‘ङाप क्रीप् इत्यादि । ऊधोऽङ् इत्यत्र “ङाडुभाभ्याम्” इति वैकल्पिकस्य ङापः अनङ् उपधात्तोपिभ्यो” इति वैकल्पिकस्य क्रीपस्य बाधकभूतस्य ‘अन्तेभ्यो क्रीप्’ इत्यस्य प्राप्ते, ततश्च “अना षड्भोऽङि” इति नात्तत्तत्तत्क्रीपापि बाधकभूते प्राप्ते सति चाङ्—

४८४ । षड्भोऽङ् ऊधसोऽङ् । ११।२५ ॥

दी—। ऊधोऽन्तात् षड्भोऽङ् क्रीप् स्यात् स्त्रियाम् । ऊधोऽङ् । स्त्रियाम् हिम् ?—ऊधोऽङ् ऊधोऽङ् । इह अनङ् अपि न । अत्रिपौ ‘स्त्रियाम्’ (दी) इत्युपलक्ष्यानात् ।

A बहुव्रीहि ending in the word ऊधम् takes डीप् in the fem. Thus we get in कुण्डम् इव 'ऊधो यस्याः = कुण्ड + ऊधस + अनङ् = कुण्डोधन् + डीष् = कुण्डोधी by the rule 'अलोपोऽन' । Why do we say स्त्रियाम् in the Vritti ?—Witness कुण्डोधी धैनुकम् i.e., a herd of cows having kundā-like udders. Here as कुण्डोधम् refers to धैनुकम् in the neuter ' (धनूना समूह इति 'अचित्तद्विधेनोऽक' इति ठक्, ठकश्च "इसुसुक्तान्तात् क' इति कादिश्च), no डीष् owing to non-reference to fem gender, no अनङ् also comes for there is no reference to fem gender here, there being स्त्रियाम् in the above rule also, and the varttika 'स्त्रियाम्' says that this is to be taken in the अनङ् विधि after the word ऊधसु in the बहुव्रीहि ।

मित— । कुण्डमिव ऊधः यस्या सा कुण्डधन् + डीष् = कुण्डोधी, "अलोपोऽन" इति सूत्रेण ॥ 'स्त्रियाम्' इति वृत्तौ किमर्थम् उक्तम् ? कुण्डोधः इति नपु सके सति डीष् अनङ् च यथा न स्यात् तदर्थम् । धैनुकम् समूह इति "अचित्तद्विधेनोऽक" इति ठकि तस्य "इसुसुक्तान्तात् क' इति, के सति धैनुकम् इति । नपु सकाद्योतनाय 'धैनुकम्' इति उक्तम् । अत्र स्त्रीत्वाभावात् डीष् न अनङ् अपि न, तत्र "अनङ् विधी" "स्त्रियाम्" इति वार्तिकेन स्त्रियाम् इत्यस्यग्रहणात् ॥ बहुव्रीहिरित्येव अत्रापि ज्ञेयम्, अन्यत्र तत्पुरुषे पीनोषा प्रातोषा इत्यादौ डीष् न स्यात् ॥

४८५ । संख्याव्ययादे डीप् । ४८१।२६ ॥

दी— । डीषोपवादः । द्वयूधी । अत्यूधी । बहुव्रीहेरित्येव—ऊधोऽस्तिकान्ता अत्यूधा (अत्र बहुव्रीहिसमासमाभावात् अनङ् डीषौ न भवतः) ।

In a बहुव्रीहि समास if a numeral or an अव्यय precedes the word ऊधसु then it takes डीप् । This bars डीष् । So we get द्वयूधी &c. All this applies to बहुव्रीहिसमास only. Witness अत्यूधा without डीष् &c in तत्पुरुष ।

मित । सुगमा ॥

४८६ । धामहायनान्ताच्च । ४।१।२७ ॥

दी— । सकृदाद्वहुमीहेर्दामान्तात् हायनान्तात् च ङीप् स्यात् ।
 दामान्तं ङाप्—प्रतिषेधयोः (‘हायुमाभ्याम्— इति ङाप्, “अनोवहु— इति
 ङीप् प्रतिषेधस्य च) प्राप्तयाः हायनान्त (अदन्तशात्) टापि प्राप्ते वच-
 नम् । द्विदानी । अन्त्यप्रत्ययाननुवृत्तिः उदात्ता वद्वत् । इत्यत्र ङावनिप-
 चावपि वहो स्तः ॥ द्विहायनी वाञ्छा ॥ ‘त्रिधनुर्भ्यां हायनस्य शत्यं
 वाच्यम् (वां) । वयोवाचकस्यैव हायनस्य ङीप्स्यत्वं चेत्पते (वां)—
 त्रिहायणीचतुर्हायणी । वयसोऽन्यत्र—द्विहायना त्रिहायना, चतुर्हायना
 चोदा ।

A बहुव्रीहि preceded by some संज्ञावाचक words and ending in
 the word दामन् or हायन takes ङीप् in the fem बहुव्रीहि words ending
 in दामन् is to take optional ङाप् by the rule हायुमाभ्याम्— and
 optional ङीप् by “अनो उपधात्पिन and ङीप् प्रतिषेध by the rule अनो
 बहुव्रीहि ” all these are barred by ङीप् in the present rule and
 बहुव्रीहि words ending in हायन was to take अदन्तवचटाप् and that is
 barred by ङीप् here So we get द्विदात्री with ङीप् for the बहुव्रीहि
 द्विदामन् ends in दामन् here the word चञ्चल not coming down in
 this rule from the previous one we get उदात्ता वद्वत् with optional
 ङाप् and ङीप् निषेध by “अनो वृत्तिः ” for this rule does not apply
 here in उदात्ता वद्वत् । In the matter हायन the instance is त्रिहायनी
 वाञ्छा । The word हायन preceded by the words त्रि and चतुर takes
 the cerebral ण and in the matter of ङीप् and चञ्चल the word हायन
 meaning year (वयस्) is to be taken Thus त्रिहायनी &c with
 cerebral for हायन here refers to वयस । But fitness त्रिहायना
 without ङीप् and चञ्चल for here हायन does not mean वयस् ।

मित— । सुवमा ।

४८७ । नित्यं सञ्ज्ञाछन्दसोः । ४।१।२६ ॥

दी— । अन्नन्तात् बहुव्रीहे उपधालोपिनः ङीप् स्यात् सञ्ज्ञाछन्दसोः ।
छराज्ञी नाम नगरी । अन्यत्र पूर्वेषा (“अन उपधालोपिनः—” इति पूर्व सूत्रेण)
विकल्प एव । वेदे तु शतमूर्ध्नो ।

Eng — Easy

मित— । “अन उपधालोपिनः ” (४।१।२८) इत्येतावत् पूर्वसूत्रात् अनुवर्तते ।
तदाह—“अन्तात् बहुव्रीहे उपधालोपिनः ” इत्यादि । “अन्यत्र” सञ्ज्ञायामद्योत्या-
याम् ‘पूर्वेण’ “अन उपधा—” इति पूर्वसूत्रेण विकल्प एव ॥

४८८ । केवल-भामक-भागधेय-पापापरसमानार्थकृत-सुमङ्गल

भेषजाज् ॥ ४।१।३० ॥

दी— । पुभ्यो नवभ्यो नित्य ङीप् स्यात् सञ्ज्ञाछन्दसोः । ‘अथोत
इन्द्र’-केवली विंशः । भामकी तनू । भागधेयी । पापी । अपरी ।
समानी । आर्थकृती । सुमङ्गली । भेषजी । अन्यत्र (लोके अस्-
ज्ञायां) केवला इत्यादि । भामकग्रहण नियमार्थम् (नियमो यथा—लोके
असञ्ज्ञायाञ्च ङीप्-निवृत्तार्थम् इत्यर्थः) । अन्नन्तादेव सिद्धेः । तेन लोकेऽस्-
ज्ञायाम् भामिका ।

The nine words केवल, भामक, भागधेय, पाप, अपर, आर्थकृत, समान, सुमङ्गल and भेषज take ङीप् in the fem while denoting सञ्ज्ञा (design-
ation) and while used in Vedas. Thus केवली, भामकी, &c. In
other place i.e., in classical usages and not denoting designation
the forms are केवला &c with टाप्. The inclusion of the word
भामक (and so भेषज also) in the Sutra implies this rule, e.g., in
classical usages and in असञ्ज्ञा, ङीप् will not come after भामक, and
ङीप् is due after भामक by the rule “टिड्ढानञ्—” for it is अग्रन्तः

So the form of मासृ in the f m (मासृ and मासमसा) is मासिमा with ङप्—and इत् (or अङ्कार is) the rule प्रत्ययान्तं वात्— ।

मित— । मुदसा ।

४८८ । अन्तर्धत्पतिपतोर्नुक् । ४।१।२५ ॥

दी— । ण्तयाः स्त्रियां नुक् स्यात् । अन्त-यो ङाप् (? इति छोप) । 'गमिष्यो जीवन्मर्त्योऽप्यसौ च प्रकृतिभर्गो निवात्यत (यो) । तत्र अन्तरस्त्वसांगम इति विधौ अन्तःषण्डस्य अपिकरणयतिप्रधानत्वात् अस्मिन्सामानाधिकरण्याभावात् अप्राप्तां सनुप् निवात्यत । पतिपयो इत्यप्यनुवक्ष्य निवात्यत । अन्तर्धमो । पतिपयो ऽ प्रत्युवाङ्करणं तु अन्तरस्त्वस्यां शास्त्रार्थं घट । पतिमती वृत्तिपयो ऽ

नुक् in the augment of these word (४८८, of अन्तर्ध् and पतिपत्) when fem affix follows Then by the rule अङ्गो ङाप् , ङाप् is added after the ञ in the fem These two words are irregularly formed in the senses of an enciente and of one whose husband is living And the irregularity is now being shown in the formation of these words —In the exposition अन्तःषण्डस्य the word अन्तर् is अपिकरणप्रधान and is thus not the कर्ता of अस्मि here so सनुप् which cannot come here after अन्तर् is here irregularly ordered And in पतिपयो the इत् in सनुप् is irregularly formed here Thus we get अन्तर्ध् + नुक् (न्) + ङाप् = अन्तर्धो so पतिपयो । These are formed in these above senses only, so in the counter instances अन्तः कर्त्ता मन्त्रायाम् &c. सनुप् cannot come so also in पतिमती वृत्तिपयो इत् is not ordered for here it refers to वृत्तिपयो and not to one having husband living '

मित— । अन्तर् नु—पतिपत्प्रधानो ज्ञियाम् नुवाचनं क्तात् । विज्ञात् अन्ता

देम “आद्यन्तो टकिर्तो” इति । तत “ऋद्धेभ्यो डीप्” इति नान्तलक्षणो डीप् प्रवर्तते । तव विशेषमात्रं वार्तिककारः ‘गर्भिण्या जीवतुभर्तृकाया च यथाक्रमम् अतर्वत् पतिवत् इति प्रकृतिभागौ निपात्येते । निपातप्रकारमाह—प्रथमे, अन्तरस्ति अस्या इति वियुक्ते अन्त शब्द अधिकरणप्रधान एव तत ‘अस्ति’ इत्यस्य अकार्तकारकत्वात् तेन सामानाधिकरण्याभावात् अन्त शब्दे मतुप् न प्रातः, यत अस्ति सामानाधिकरण्यात् कर्तृकारकादेव मतुप् विधीयते । अनेन त्वेण च मतुर्वेव अन्त शब्दे निपात्यते । द्वितीये पतिवत्शब्दे मतुपिसति वच्च निपात्यते । तत अन्तर्वन्तो इति ॥ प्रथमे गर्भिण्या-मेव मतुप् अन्यत्र न प्राप्नोत्येव । एव पतिमतीष्टिवी इत्यत्र वच्च न स्यात् यत पतिमती इतिशब्द जीवतुभर्तृकत्वे न द्योतयति ॥

४६० । पत्युर्नो यज्ञसंयोगे । ४।१।३३ ॥

दी— । पतिशब्दस्य नकारादेशः स्यात् यज्ञेन सम्बन्धे सति । वसिष्ठस्य पत्नी । तत्कर्त्तृकस्य यज्ञस्य फलभोक्त्री इत्यर्थः, दम्पत्या-सहाधिकारात् ।

न is ordered in the word पति in the fem when the c is connection (relation) with sacrifices Then there is नान्तलक्षण डीप् । Thus वसिष्ठस्य पत्नी means his wife having enjoyment along with him in sacrifices performed by Vasistha And conjoined participation of the pair is enjoined in Mimamsa Sastris

मित— । सुगमा ।

४६१ । विभाषा सपूर्वस्य । ४।१।३४ ॥

दी— । पतिशब्दान्तस्य सपूर्वस्य प्रातिपदिकस्य ना वा स्यात् । गृहस्य पति गृहपति—गृहपत्नी । ‘अनुपसर्जनस्य’ इति इहोत्तरार्थम् अनुवृत्तमपि न पत्युर्विशेषणं किन्तु तदन्तस्य । तेन बहुव्रीहौ अपि—दृढपत्नी—दृढपतिः । वृषलपत्नी—वृषलपति । अथ ‘वृषलस्य पत्नी’ इति व्यस्ते कथमिति चेत् ?

यस्या' इति बहुव्रीहौ नादेगविकल्पेन दृढपति — दृढपत्नी इति भवति, अतः पति-
शब्दान्तस्य सप्तमस्य नोपसर्जनत्वेन तत्र प्रवर्तते एव ॥ ननु त्रयस्य पत्नी इति व्यस्त-
प्रयोगे त्रयस्य यज्ञमयोगाभावात् 'पत्नी' — गन्धस्य साधुत्वं पूर्वपूर्वेण न सम्भवति, संपूर्वत्वा-
भावात् सर्वमिदमपि न प्रवर्तते । समाधानमाह — अतः पत्नीगन्ध उपचारात् गौग-
वत्या इत्यथ 'पत्नीव पाणिग्रहणधर्मपुरस्कारेण द्विजभार्यावत् इत्यर्थे पर्यवस्यन् साधु-
स्यात् ॥ यद्वा — याचारकृत्वान्तात् कर्त्तरि क्तिप् इत्यादि ॥ सति संपूर्वस्य कथमुक्तम्,
प्रातिपदिकविशेषणतया पतिगन्धान्तत्वलाभात् । गवा पति स्त्रो अतः पतिगन्धस्य पूर्वा-
वधवत्त्वाभावे यथा न स्यात् ॥

४६२ । नित्य सप्तम्यादिषु । ४।१३५ ॥

दी । पूर्वविकल्पापवादः । समासस्य सभावोपि निपात्यते । समान-
पतिर्यस्याः सा सप्तमी । एकपत्नी । वीरपत्नी ।

Eng — Easy

नित्य — । सप्तम्यादिषु नित्य पत्युर्नकारादेशो भवति, डीप् तुल्यते एव । पूर्वेण
विकल्पे प्राप्ते वचनम् इति इदं सूत्रं पूर्वस्य अपवादमूतम् एव ॥ आरम्भसान्ध्यादेव
सिद्धे 'नित्य' ग्रहणमपि विस्पष्टार्थम् । समानादिषु इति वक्तव्ये समानस्य सभावार्थ-
वचनम् । इहगणे समान एक, वीर, पिण्डश्च भातः, पुत्र भद्र इति पठिताः ॥

४६३ । पूतक्रोतोरै च । ४।१३६ ॥

दी — । अस्यस्त्रियाम् ऐ (ऐकार) आदेशो डीप् च । 'इय त्रिसूत्री
पु योगे पुयेष्यते' (वा) पूतक्रतो स्त्री पूतक्रतायी । यया तु क्रतवः पूताः
स्यात् पूतक्रतुरेव सा' (अतः पु योगाभावात् 'ऐ' डीप् च न) ॥

The word पूतक्रतु takes ऐकार and डीप् in the fem The three
sutras beginning with this takes डीप् &c in connection with the
male only i e , in the sense of the wife of a male Thus पूतक्रतायी
in पुयोगे , but without पुयोगे we get पूतक्रतुः । [As already said this
पुयोग is to be taken in the following two sutras also]

मित—। इत आरम्भ मय योम् अथवाक्येन कथंता नन प्रयोग
एवाव होवादयः भवन्ति । चरुया यदा कथंता पुता मा अयोदान्भन होवाक्येन
पूतकृतम् ।

४६५ । धृगाम् अग्निकुसिन कुसिदातामुदात्त । ४।१।३७ ॥

दी—। धृगामुदात्तः ए आहय स्वात्तु होय च । युताकपा स्त्रा
पूवाक्यापो । हरिविष्य पूवाक्या इत्यमरः । 'पूवाक्यापो धीर्गीक्या'
इति च । अम्नापो । कुमितापो । कुतिदापो । कुमिश्रक्या इत्य-
मप्या म तु दीधमप्या ।

The basic वाक्ये चरि कथितम् । नमिन् । The उदात्तम् उ । न
लेन होय follow —and the उ आदम् । उदात्तम् । Thus । न ।
स्वाक्यापो &c in पु वाक् । The word कुमिन् here । १५ पुताः अ
मोत्तु इत्येवम् in the middle and not मात्तु नपिदेवम् ।

मित—। मुपमा ।

४६५ । मनोरौ या । ४।१।३८ ॥

दी—। मनुवन्त्य औकारादय स्वात्तु उदात्तौ—पूकारादय ।
ताम्या सन्निधानमिष्टा होय च । मनाः स्त्री ममापो—ममापो—
मनुः ।

The word मनु takes वाकारादय and उदात्त पूकारादय also when
होय follows (and in पु वाक्) । The word वा here indicates विद्वन्
of these । So in the absence of these आदिम् होय also does not
come in by the परिभाषा सन्निधानमिष्टा सङ्ग वा मङ्गलि सङ्ग वा निङ्गलि —
i.e., all the enjoinings made at a time either come together or
disperse together । So if औकारादय &c disappear then होय too
Hence in the third form without आदिम् होय does not come giving
the form मनु only

मित—। ऐ उदात्त इति वर्त्तने । तदाह 'मनुगन्तस्य औकारादेश इत्यादि ॥
वा ग्रहणेन हावपि विकल्पोति । ततश्च तदुभयाभावपक्षे ङीवपि न भवति "सन्निवोग-
शिष्टानां स्रज्वा प्रवृत्ति स्रज्वा निवृत्ति" इति परिभाषावलात् ॥ तत मनावी—ननायी
—मनु—इति पदवय सिध्यति ॥

४६६ । वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो न । ४।१।३६ ॥

दो—। वर्णावाची योऽनुदात्तोन्तः तोपधः तदन्तात् अनुपसर्जनात् प्राति-
पदिकात् वा ङीप् स्यात् तकारस्य नकारादेशश्च । एनी—एता । रोहिणी—
रोहिता । वर्णानां त-ण-ति-णि तान्तानाम्' इति फिट् सूत्रेण आद्युदात्तः ।
त्रयेणया शलज्या' इति गृह्यसूत्रम् त्रीशयेतानि यस्या इति बहुव्रीहिः ॥
अनुदात्तात् किम्—एवेता , "वृतादीनां च' इति अन्तोदात्तोऽणम् । अत
इत्येव—शितिः स्त्री । 'पिशङ्गादुपसल्यानम्' (वां)—पिशङ्गी, पिशङ्गा ।
"असितपलितयोर्न (वां)—असिता पलिता । 'छन्दसि क्रमेके (वां)—
असिकी पलिकी । अवदातशब्दस्तु न वर्णावाची, किन्तु विशुद्धवाची, तेन
अवदाता इत्येव ॥

After an अनुपसर्जन crude word having तकार as its penultimate letter and ending in अनुदात्त pronunciation and denoting some colour, ङीप् optionally comes and in case of ङीप्'s त is changed to नकार । Thus 'एत meaning 'white gives एनी and एता in the fem Similarly रोहिणी and रोहिता in the fem (when ङीप् does not come then तकार does not change into नकार) । And by the फिट्सूत्र 'वर्णानां त-ण-ति-णि तान्तानाम्' here the first vowel is उदात्त and so the last one अनुदात्त । Here the अनुवृत्त word अनुपसर्जनात् qual-
fies the whole word वर्णान्त and not वर्णं merely, so the use "त्रेणया शलज्या" in the Grihya Sutra is justified where एत is उपसर्जन but the whole एतान्त is not उपसर्जन, so the rule applies त्रिणि एतानि

वेदानि यस्या इति वदन्ती वेदानि । अत्र भियाम् जोप्-नान्तिौ तेन वेदो ।
Here वेद is आर्धप्रायोग । And वदन्ती means वह वह सूची of a variety
of deer known as वदन्ती । Why do we say अनुदात्तात् in the sūtra
—Witness वेदा without जोप् and नञ् for here वेद is अनोदात्त ।
Here अत also comes down so in वृत्ति, we do not put जोप् and
नञ् for it is not अदन्त । The base विष्णु is neither तोषध nor अनु
दात्तात् still जोप् after it is enjoined by the Vartika here Thus
in this also जोप् by the following rule is barred In the case of
असित and पक्षित the usual जोप् and नञ् are prohibited In Veda
these take जोप् with त्वादिभ्य as well precluding असिद्धी and पक्षिणी । The
word अवदात is not सर्ववाचो so to say but implies points only of
“अवदात सितं गृहे” । So it is अनुदात्तात् and तोषध still not being
सर्ववाची जोप् and नञ् do not come here

मित— । ‘अ’ इति ‘जोप्’ इति च वर्तेते । ‘अनुदात्तात्’ इति वार्तात् इत्यस्य
विशिष्यम् अदन्तविधिः । अनुदात्तात्तात् वार्तात् प्रातिपदिकात् इत्यस्य । अनुप
सर्जनात् इत्यस्यैव तस्य वार्तात्तात् इति समुदायस्य विशेषणम् न तु विशेषणं ‘वर्तमानं’
तेन वदन्तीही अपि सूत्रस्य प्रवृत्तिरिति यथा “विभाषा सपूर्वञ्च” इति सूते । सर्वमित्यत्र
अनुपसर्जनं यथा वदन्ती इत्यत्र वदन्तीही छुटौ कृतम् । त उपधा नञ् तयात्
वार्तात् इत्यस्य विशिष्यम् । तदाह—सर्ववाची योऽनुदात्तात् तोषध इत्यादि ।
जोपि सति तत्कारणं नादिकं कीदृभाति तु नञ्वादिभ्यो न स्यात् इति सन्निधीनमित्यत्र
परिभाषया चेदम् । ततश्च वेदानाम् अनुदात्तात् जिह्वाम् एनी एता इति ।
अनुपसर्जनात् इत्यस्य वार्तात्विशेषणत्वमेव युक्तम् इत्यभिप्रेक्ष्योदाहरति—“येषां
वदन्ती इति सूत्रम् । अत्र वदन्तीही एतयाम् उपसर्जनस्य पि समुदायस्य प्रवृत्तिरिति
न उपसर्जनत्वम् । अतः सूत्रमेतत् प्रवर्तते । वदन्तीवदन्तीवदन्ती इति सूची—
मन्त्रो इति । ‘तया’ इत्यत्र नञ्मात्रम् । अनुदात्तात् इति सूत्रं सन्निधीनं वेद
इति अनोदात्तत्वे न स्यात् । अतः अदन्तात् इत्यर्थः अवाप्यसि तव विति इत्यत्र

अदन्तत्वाभावात् ङीव्नादेशी न भवत ॥ पिङ्गश्च शब्दस्य अनुदात्तान्तत्वेपि तोपध-
त्वाभावाच्च अप्राप्ते सूत्रे, परसूत्रेण ङीपि च प्राप्ते, ङीवर्थे वार्त्तिकम् ॥ अस्मिन्पलित-
शब्दे ङोप् नादेशे प्राप्ते, स वार्थ्यते । एतयो कन्दसि ङीप् नादेशश्च भवत् ॥
अवदातशब्दस्य गौरवाचित्वेपि वस्तुतः अथ विगुहवाची एव द्वैपगोधने इत्यस्मात्प्रातोः
तत्प्रत्ययेन साधनात् ॥ ततश्च अन्तोदात्तान्तात् तोपधत्वाच्च नात् ङीप्—नादेशौ इति
साध्ये “पुथोगादाख्यायाम्” इति सूत्रे द्रष्टव्यम् ॥

४८७ । अन्यतो ङीष् । ४।१।४०

दी— । तोपधमिन्नात् वर्णावाचिनोऽनुदात्तान्तात् प्रातिपदिकात्
स्त्रियां ङीष् स्यात् । कस्मावी । सारङ्गी । ‘लघावन्ते द्वयोश्च वक्षपो
गुरु’ इति फिट् सूत्रेण मध्योदात्तौ (शिष्टस्वरेण अनुदात्तान्तौ) एतौ ॥
अनुदात्तात् किम् ?—कृष्णा, कपिला, (फिट्स्वरेण अन्तोदात्तौ
एतौ) ॥

Eng—Easy

मित— । मुगमा ।

४८८ । पिद्गौरादिभ्यश्च । १।४५३ ॥

दी— । पिङ्गयो गौरादिभ्यश्च ङीष् स्यात् । नर्त्तकी (नृत + घृन् =
नर्त्तकः । पित्वात् ङीष् ततः नर्त्तकी) ; गौरी । “अनङ्गहः स्त्रियाम्
ग्राम् वा” (वां)—अनङ्गही, अनङ्गवाही । “पिप्पलयादयश्च” (गणसूत्र) ।
आकृतिगणोय (गौरादि) ॥

Eng—Easy

मित— । नर्त्तकी इति पित्वे उदाहरणम् । अथ शिल्पिनि घृन् । एव नर्त्तकी ।
गौरादिर्ग्रन्थः—गौर, मत्स्य (अस्य उत्तरसूत्रे ङीपि विशेष वक्ष्यते), मनुष्य, शङ्ख, हय,
गवय, सुकय, ऋष्य, पट, दुग्ध, द्रोण, हगिण्य, काकान, पट्टर, उण्णक, आनलक, कुवल
वदर, विश्व, तर्कार, शर्कार, पुष्कर, शिखण्ड, सुषम, अलिनन्द, गुडल, आनन्द, सुपाठ,
सुगैठ, आढक, शम्बुल, भूर्म, सुर, सूर्य (ङीपि विशेष उत्तरसूत्रे द्रष्टव्य), पूष, मूष,

[illegible]

४८८ । सुप्रतिष्ठायास्त्य मत्स्यानां य उगधाया । ५।१।४६ ॥

श्री—। अङ्गस्यावपावाः पस्व सावाः स्यान्मम पशू वाः सूर्य्यवपवः ।
 'मसूर्य्यस्य दृषाम् (वा) । सूर्य्योऽनस्त्वपाश्च प दपो प (वा) ।
 तिल्यपूपानंघ्राणि मसोप इति पाञ्चम् । (वा) । मरुतोः । (पृथ्वी
 सौरीय सौरी आगस्तोषा आगस्तो तैवी पौवी वा रात्रिः) ॥ 'मातरि
 विष्णवे (वा) इति विष्णवे मित्रे गौतमिष मातामहीगन्ध—पादात्
 अतिस्य पिता ह्येष । (तत्र धृष्टः ।

The penultimate **वकार** of a base (**वर्ग**) elides if that **वकार** be a part of the words **सुख** तिथि **चयन** and **मन्त्र** . The word **मन्त्र** elides its **व** when **ही** follows words **सुख** and **चयन** elide their **व** when **द्वय** and **ही** follow . And **व** of **तिथि** and **सुख** elides when there is **च**

after these by the rule 'सन्निवेलादगुनचत्वेभ्योऽण्' । Thus मत्स्यो, मूरी, अगस्ती &c are formed The डामहाच् प्रत्यय after the word माह in the sense मातु माता is rendered पित् by the Varttika 'मातरि पिच्च' and then पित्व should give डीप् after it, but still it is included in the गौरादि list This shows that पित्निमित्त डीष् is not obligatory, so दृष्टा though ending in the पित् प्रत्यय— takes टाप् and not डीष् ।

मित— । सूर्यादीनामङ्गानामुपधया यस्य लोपः इति अत्र न व्याख्यातव्यम् । तथा सति सौरी वलाका इति न सिध्यति । अत्र सूर्यैकैकदिक इत्यर्थे "तेनेकदिक" इति अणि ततश्च डीपि अश्वत्थमङ्गम् न तु सूर्यशब्दः अङ्गम् । ततः अस्य उपधायस्य लोपो न स्यात्, ततश्च दीचितस्यवृत्ति — 'अङ्गस्य उपधायाः यस्य लोपः' इत्यादि ॥ तित्यपुण्ययोः इत्यादि.—"सन्निवेलादगुनचत्वेभ्यो ऽण्" इति विहिते नचत्तसम्बन्धिणि अणि परत तित्यपुण्ययोर्द्व्यलोप स्यात् इत्यर्थे ॥ 'मातरिपिच्च' इत्यस्य व्याख्या पूर्वसूत्रस्य मितभाषित्या द्रष्टव्या ॥

५०० । जानपद-कुण्ड-गोण-स्थल-भाज-नाग-काल-नील-कुश-
कौमुक-कवरात् वृत्ति-अमत्र-आचपण-अकृत्रिमा-श्राणा-
स्थौल्य वर्ण-अनाच्छादन-अयोविकार-मैथुनेच्छा-केश-
वेशेषु । ४।१।५७ ॥

दी— । एभ्य एकादशभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः क्रमात् वृत्त्यादिषु अर्थेषु डीष् स्यात् । जानपदी वृत्तिश्चेत् । अन्या तु जानपदी, उत्सादित्वात् अजन्तत्वे "टिड्ढा— इति डीपि आद्युदात्त (डीषि डीपि सति सरे एव विशेष) । कुण्डो अमत्र (पात्र) चेत्, कुण्डा अन्या ; कुडि दाहे, "गुरो-श्चहल इति अप्रत्ययः, यस्तु अमृते जारज कुण्ड" इति अनुप्यजाति-वचनः (कुण्डशब्दः) । ततो जातिलक्षणो डीष् भवत्येव, अमत्रे हि स्त्री-विषयत्वात् (नित्यस्त्रीत्वात्) अप्राप्तो डीष् विधीयते, न तु नियम्यते ।

माशा आशाय चत् गोशा अन्ये । म्यपो अट्टतिमा चत् स्वसा अन्ये ।
माशो भाशा येन् (यावत्त्वञ्चिमा नाना भाशाभ्या । माशो स्यात्
यत् माशा अन्ये (नादयश्च व्यञ्च यत्तद इति— । गद्यभाषी
नागयन्द् स्यात्त्वगुणवागात् अम्यप्र प्रयुक्त उदाहरणम् । माशाची गु
नागयन्द् वृष्यगुणवागात् अम्यप्र प्रयुक्तेः प्रत्युदाहरणम् (तत्तत् नामा
इत्यत्र कश्चाचन नामा इत्यत्र यत्त्वञ्चिमा पद इत्यम् । । माशा यदा गत
क्षमा अभ्या । माशा अनाष्टादश चत् माशा अभ्या—नाश्या रस्ता
याशेत्स्य नाश्या यन् यस्तज्याः' पां । इत्यन् । अनाष्टादशानि न
सम्यक् किन्तु 'नाशादाश्या' पां, नाशा प्राप्तिनि च नोवीर्गी ।
"तज्यायां या—माशा—नाशा । कुर्वी अवापिकारयत् । गुणा अभ्या ।
कामुद्यो मैवनाष्टादशत्त कामुकाभ्या । यथा कथानां सप्रियगम्यत् । यथा
अभ्या—पित्रा इत्यम् ।

॥०—1. ay

भित—सुदमा ।

५०१ । शोणात् प्राचाम् । ४।।५३ ॥

दी—। शाणा—शाणा (यावत्त्वञ्चिमा नाना भाशाभ्या "यत्तत्ता
याव इति निश्चिन्तापि प्राप्ते विद्यमाने यत्तदम्) ।

Eng—hasy

५०२ । घोतो गुणयत्नान् । ४।।५३ ॥

दी—। उद्गतात् गुणयत्निमा या क्षीय स्वात् । गृही—गृही ।
उक्तः किम्?—गुणयत् । गुणयत्—' इति किम्?—आत्मा । (मृषिकायाची
अयं यत्तः न क्षीय) । अष्टयत्तगोत्यात् (पां) अष्ट पतिपरा कन्या ;
या यत्तः (मृषिकायात्तान् न क्षीय) ।

After गुणयत्निम् words ending in उद्गता क्षीय optionally comes
Thus अष्ट being a गुणयत्नि word क्षीय is optional here yielding

सुद्धी + सुद्ध । Why do we say उत in the sutra ? Witness शुचि without डीप् for it does not end in उ । Why do we say 'गुणवचनात्' in the sutra ?—Witness आसु (a mouse) without डीप्, for it is not a गुणवचन word The word खर and सयोगोपच words though ending in उ does not take डीप् in the fem Witness खर and पाण्डु &c without डीप् ।

मित— । वा उत गुणवचनात् इति क्तेद । उदन्तात् गुणवाचिन प्रातिपदिकात् डीप् वा स्यात् इत्यर्थ ॥ अन्यत् सुगमम् ॥

५०३ । वह्नादिभ्यश्च । ४।१।४५ ॥

दी— । एभ्यो वा डीप् स्यात् । (बहुशब्दस्य सख्यावाचित्वात् गुणवचनात्वाभावात् डीषि अप्राप्ते वचनम्) । वह्नी—वहुः ॥ “कृदिङ्गरोत् अक्तिन—(राधातु + त्रिप् = रात्रि) रात्रि, रात्री (गुणवचनत्वाभावात् उदन्तत्वाभावाच्च अप्राप्ते वार्तिकम्) ॥ सव्रतोऽक्तिन्नर्थात् इत्येके शकटि—शकटी । अक्तिन्नर्थात् किम् ?—अजननिः (तथा बालमनोरमा “स्त्रिया क्तिन्” इत्यधिकारि ‘आप्तोश्च नञानि’ इति नञि उपपदे जनेरनिप्रत्यय अक्तिन इत्युक्तौ अव निषेधो न स्यात् । अत अक्तिन्नर्थात् इत्युक्तिः) ॥ (हन + क्तिन् = हति । पादाभ्यम् हति = पद्धति इति) क्तिन्—अन्तत्वात् अप्राप्ते विध्यर्थ पद्धति-शब्दो गणोपठ्यते । “हिमकाषिहतिप् च” (सूत्र ११२ इति पञ्जावः) पद्धतिः—पद्धती ।

Eng — Easy

मित— । सुगमा ॥ वह्नादिगणोपस्था—वहु, पद्धति, अक्षति, अक्षति, अहति, शकटि, अक्ति शस्त्रे शारि, वारि, राति, राधि, शाधि, अहि, कपि, यष्टि, मुनि, इतः प्राण्यङ्गात्, “कृदिकारादक्तिनः” सर्वतोक्तिन्नर्थात् इत्येकी । चरु, अराल, कपय, कमल विकट, विशाल, विशङ्कट, भरण, ध्वज, चन्द्रभागा नद्याम्, कालप्राण, उदार, नृपराय, अन्न ॥

५०४ । पु योगावाच्याम् । ४।१।४८ ॥

श्री— । या पुमाख्या पुयोगात् स्त्रियां वत्सते ततो ङीप् स्यात् ।
गापस्य स्त्री गोपी । “पाञ्चकान्तात् न” (पु सोमे ङीव न) ।
गापाभिका अगवपाभिका । भूय्यात् देवतायां टाप वाच्या (वां) एव
स्य स्त्री देवता सूर्या । देवतायां किम् ?—सूरी कुन्ती मातृपोषम् । (चत
‘सूरी इत्यस्य मातृववाचिनात् ङीपि “सूर्यतिङ्— इति यज्ञोपे ‘सूरी इति) ।

The word that signifies a male i.e. the designation of a male
takes ङीप् in the fem (in connection with the male) Thus गोपस्य
स्त्री—गोपी ।

Rest Easy

नित— । सुखमा ।

५०५ । इन्द्र-यवण-भय शर्वं रुद्र-सृङ्गं हिमारेण्य यव-यवन-मातुला
आख्याणामानुक् । ४।१।४९ ॥

श्री— । एवामातुलागम स्मात् ङीप् च । इन्द्रादीनां यव्या मातुलं
वाच्ययोगे पु य न एव इष्यते । तत्र (“पु योगावाच्यामां इत्यनेन) ङीपि
सिद्धे आतुलागममात्रं विधीयते । इतरेषां भृत्यां (हिमारेण्य यवयवनानाम्
मातुल् ङीव च इति) उभयम् (विधीयते चत पु बोधनं चतश्चत्वात्) ।
इन्द्रादौ हिमारेण्ययोर्न हत्ये” (वां)—महर्षिर्न हिमानी । अर
यवानी । यवाहोवे (वां)—दुष्टा यव यवानी । यवनात् लिप्याम्”
(वां)—यवनाली लिपिः (यवत-विवाह) यवनाहो (पुर्वा हिमादियवद्वार्ता
स्त्रीरुशमावात् अयमिदमेव आतुलं ङीपविधानार्थं यार्त्तिङ्म्) ॥ “मातु
लोपाच्याययारातुलं वा” (वां) मातुलानी, मातुली । उपाच्यायानी
उपाच्यायी (पु सोमे मातृवक् विवत्यायम् यवच्यायव यवायव पु सोमे एव विवा
नाव यार्त्तिङ्म्) ॥ “या तु स्वयमेव उपाच्यायिका तत्र वा ङीप् वाच्य
(वां)—उपाच्यायी, उपाच्याया । “आचाच्यादयत्वं च (वां)—आ

चाय्यस्य स्त्री आचार्यानी पु योगे, इत्येव । [वार्तिकेनाव गन्धे वाच्यते] ॥
 आचार्या स्वयं व्याख्यात्री ॥ “अर्थज्ञानियाभ्यां वा स्वार्थे” (वां) तेनात्र
 पु योगे न वर्त्तते—अर्थ्याणी, अर्थ्या । स्वासिनी वैश्या वा इत्यर्थः ।
 क्षत्रियाणी क्षत्रिया, (अपु योगार्थेभिद वार्तिकम् तत्र आह)—पु योगे तु-
 अर्थ्या, क्षत्रिया ॥ (अत्र सूत्रे ब्रह्मण्यन्दस्य अपाठात्) कथं ब्रह्माणीति ?
 ब्रह्माण्यमानयति जीवयतीति कर्मण्यण् (ततः स्त्रियाम् “टिङ्ढाणञ् ” इति
 ङीप्) ॥

Eng Easy

मित— । सुगमा ।

५०६ । क्रीतात् करणपूर्वात् । ४।१।५० ॥

दी— । क्रीतान्तात् अदन्तात् करणादे स्त्रियां ङीप् स्यात् । वस्त्र-
 क्रीती । क्वचित् न—घनक्रीता ।

After an अदन्त प्रातिपदिक ending in the word क्रीत and preceded
 by some करणयुक्त word (i.e., word in the instrumental case) ङीप्
 comes in the fem Thus वस्त्रेण क्रीता = वस्त्रक्रीत + ङीप् = वस्त्रक्रीती ॥
 This rule does not apply in some instances e.g., घनक्रीता,
 शुक्रक्रीता &c

मित— । ‘अत’ ‘प्रातिपदिकात्’ इतिवचनं वर्त्तते । तदाह—‘क्रीतान्तात्
 अदन्तात्’ इत्यादि ॥ ननु वस्त्रेणक्रीता इत्यत्र क्रीता इत्यादन्तं प्रातिपदिकं न तु
 अदन्तम् तत्कायमस्य सूत्रस्य प्रातिरिति चेत् । तदा अत्र अलौकिकविग्रहवाक्यमेव
 प्रकृतिरस्तु । ततः वस्त्रेण क्रीत इति जाते गतिकारकोपपदानां कृद्धि सह समास-
 वचनं प्राक् सुबुत्पत्ते इति सुबुत्पत्तेः प्रागेव क्रीतशब्देन समासे अत्र अदन्तत्वम्
 सुस्थितमेव इत्याशा तावत् ॥

५०७ । क्रादल्पाख्यायाम् । ४।१।५१ ॥

दी— । कारणादे कान्तात् अदन्तात् स्त्रियां ङीप् स्यात् अल्पत्वे-
 षोत्ये । अत्रलिप्ता धौः । अल्पाख्यायाम् किम् ?—घन्दनलिप्ता अत्र ना ।

After a क्ताच्चातिपदिक ending in चकार and having a word in the instrumental case preceding क्तीप् comes in the fem if चस्मन् (with reference to the कर्त्तृ or क्रिया is implied. Thus चक्षेच सिता—चक्षुषिणी टी the sky lightly covered by clouds. Why do we say चक्षुष्यायाम् in the sutra ? Witness चन्दनसिता चङ्गना where all over anointment (besmearing) is implied

मित— । पूर्वपूजयन् क्रीयाः ।

५०८ । बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात् । ४।१।५२ ॥

टी— । बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात् चान्तोदात्तस्य वा क्तीप् स्यात् । आतिपूर्वात् इति वक्तव्यम् (वां)—तेन बहुभोज-सुखासुखादिवपूर्वात् न (अत्र चान्तोदात्तोपि आतिपूर्वत्वाभावात् निषेधः) । वक्षमिणी । नेह—यदुक्तोदा । आत्तात्तात् (वां) दन्त्यजाता । पाणिगृहीती मर्त्यायाम् (वां) पाणिगृहीता अभ्या ।

A बहुव्रीहि which is चान्तोदात्त and ending in an अकारान्त but क्ताच्चातिपदिक takes क्तीप् in the fem. The Varitika here says that in this the prior word should be आतिनाचक । So a बहुव्रीहि preceded by बहु नमः सुखात् सुख &c though चान्तोदात्त and may be क्ताच्चा still will not take क्तीप् being not preceded by a आतिनाचक word. Thus वक्षमिणी with क्तीप् and बहुव्रीहि without क्तीप् । A बहुव्रीहि ending in the word आत् however does not take क्तीप् । And पाणिगृहीती is formed in the sense of मर्त्या (wife) otherwise the form is पाणिगृहीता (caught in the hands).

मित— । पूर्वपूजयन् क्रीयाः । उह मित्री चरुगुनी मर्याः इति बहु व्रीहिः । निता दन्त्येन मित्रवन्त्यश्च पूर्वदिपायनं न "आतिनाचकमुदादिभ्यः पयनिता-वाया इति वसिष्ठात् । आतिनाचकं तु दीपितं अन्तेन "आतिरश्नीविषयात्—"

इति सूत्रे कथयिष्यति ॥ बहुक्रीता इत्यत्र प्रक्रिया तु जरुमित्रीवत् । एव अकृता
मासजाता, सुखजाता, दुःखजाता इत्यादीनि प्रत्युदाहरणानि ॥ अन्यत्सुगमम् ॥

५०६ । अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा । ४।१।५३ ॥

दी— । पूर्वेषु नित्ये प्राप्ते विकल्पोद्यम् । सुरापीती—सुरापीता ।
अन्तोदात्तात् किम् ?—वस्त्रच्छन्ना (प्रक्रियातु जरुमित्रीवत् ॥ अत्र अन्तोदा-
त्तत्वं नास्ति, तदाह—) ‘अनाञ्छादनात्’ इत्यन्तोदात्तनिषेधः । अत एव पूर्व-
ेष्वपि न ङीष् ।

Eng —Easy

मित । “अस्वाङ्गं यत्पूर्वपदं तस्मात्परं यत् तान्ति तदन्तात् बहुक्रीहि ङीष्
वा स्यात्” इति सूत्रार्थः । स्वाङ्गलक्षणं तु उतरसूत्रे द्रष्टव्यम् ॥ अन्यत्सुगमम् ॥

५१० । स्वाङ्गाञ्चोपसर्जनादसयोगोपधात् । ४।१।५४ ॥

दी—असयोगोपधम् उपसर्जनं यत्स्वाङ्गं तदन्तात् अदन्तात् प्रातिप-
दिकात् वा ङीष् । केशाननिक्रान्ता अतिकेशी अतिकेशा । चन्द्रमुखी—
चन्द्रमुखा । सयोगोपधात् तु—सुगुल्फा । उपसर्जनात् किम् ?—शिखा ॥
स्वाङ्गं त्रिधा—(प्रथमं यथा)—अद्रवमुत्तिमत् स्वाङ्गं प्राणिस्थमविका-
रजम् । सुस्नेदो, द्रवत्वात्, सज्जाना, अभूर्तत्वात् । सुमुखा शाला, अप्रा-
णिस्थत्वात् । सुशोका विकारजत्वात् ॥ (द्वितीयं यथा) अतत्स्थे तत्र
दृष्टं च—सुकेशी सुकेशा वा रथ्या । प्राणिस्थस्यापि प्राणिनि दृष्टत्वात् ॥
(तृतीयं यथा) तेन चेत् तत् तथायुतम् । सुस्तनी सुस्तना वा प्रतिमा, प्राणि-
वत् प्राणिसदृशे स्थितत्वात् ॥

An अकारान्त प्रातिपदिक ending in a स्वाङ्गवाचक word (i.e., word
denoting some bodied limbs) which has not a conjunct penulti-
mate and which is उपसर्जन i.e., subordinate in a समास, takes ङीष्
optionally in the fem Thus केशाननिक्रान्ता gives अतिकेशी (with
ङीष्) and अतिकेशा (without ङीष्) । Similarly चन्द्रमुखी and चन्द्र-

सुखा । In the case of संयोजक शब्द word वाच does not come to
 e.g. सुख-वा (here the penultimate is a conjunct consonant, s + no
 वाच here). Why do we say उपसर्गनात् in the सूत्रा ? Because
 the independent word सिद्धा without वाच (for it is not उपसर्ग
 here). The word शब्द is explained in three ways—(i) first a
 शब्द is non liquid having shape existing in an animate one
 and not due to deformity or disease. So we get सुख-वा without
 वाच for it is liquid and cannot be a शब्द ; सुख-वा without वाच
 for it has no shape सुख-वा also without वाच for here सुख
 is not of an animate one सुख-वा also without वाच for वाच
 (swelling) is due to deformity and disease (ii) Secondly a शब्द
 is one which though not in an animate being for the time should
 still be seen in the animate one. Thus we get सुख-वा and सुख-वा
 वाच for here though वाच is not of an animate one is still
 seen there so optional वाच here (iii) Thirdly a शब्द is one by
 which an inanimate one is endowed like an animate by some
 limb seen in animate ones. Thus सुख-वा—सुख-वा वा प्रतिवा । Here
 वाच optionally comes for प्रतिवा is like an animate one and the
 limb is like that seen in animate ones.

नित— । उपसर्गनात् 'संयोजकशब्दात्' इति इयं 'शब्दात्' इत्यस्य विधि
 पचम् । अविद्यमान संयोजक यस्या बहुव्रीहि । तादृशो उपधा यस्त तस्मात् । अत
 याविपदिनात् च वतति । पूर्वमुक्तात् 'वा' अस्ति । तदाह—'संयोजकशब्दमुप-
 सर्गमेव यत्प्राप्तम्' इत्यादि । ततः शब्दान्तिकाया इति विवक्षितं वाचं विवक्ष्यसति अति-
 क्षेपी—अतिक्षेपा इति । सूत्रसंयोजकशब्दात् इति उक्तत्वात् संयोजकस्य सति तु लुप्ता
 इति होपमान एव । सूत्रं उपसर्गनात् इति अयमुक्तम् ।—शब्दान्तात् शिवस्य शिवा
 शब्दात् लोपनिवृत्तिरिति वया ज्ञात् तदर्थम् । अतिश्यामि अश्यामि वारणाव ज्ञातं विधा

व्याख्यायते । एतच्च भाष्यात् गृहीतम् । तत्र आद्य यथा—अद्रवमित्यादि सुगमम् ॥
 सुसुखा गाला इति ङीष्भावः अप्राणिस्थित्वात् । ततश्च “फलमुखी कारयमुखी
 चानवस्था इत्यादि प्रयोगाः प्रामादिक” इति मनोरमाया स्पष्टम्, विषमुखी,
 सर्वतोमुखी इत्यादयः अभियुक्तप्रयोगात् साधवः ॥ द्वितीय व्याख्यानं यथा •
 अतस्थमित्यादि । अत्र तत्स्थानेन प्राणिन् एव परामृश्यते । तत्र अप्राणिस्थ
 मपि प्राणिनि दृष्टं स्वाङ्गमिति भावः । तत्र सुकेशा—सुकेशा वा यथा सिध्यति ॥
 तृतीयं स्वाङ्गलक्षणं यथा—तेन चेत् इत्यादि । ‘तेन’ प्राणिस्थेन अङ्गावयवविशेषण
 ‘तत्’ अप्राणिद्रव्य प्रतिमादि ‘तथा’ प्राणिद्रव्यवत् ‘युत’ सम्बद्ध ‘चेत्’ यदि भवति ।
 तेन सुषानी—सुषानी वा प्रतिमा इति ङीष्प्रकारेण सिध्यति ॥

७११ । नासिकोदरौष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाच्च । ४।१।५५ ॥

दी—। एभ्यो वा ङीष् स्यात् । आद्ययोः बहुचलक्षणोन्निषेधो
 बाध्यते, पुरस्तादपवाद न्यायात् । ओष्ठादीनां पञ्चानां तु ‘असयोगो-
 पधात् इति पथ्युदासे प्राप्ते वचनं, मध्ये अपवादन्त्यायात् । सहनजलज-
 गस्तु प्रतिषेध परत्वादस्य बाधकः । तुङ्गनासिकी—तुङ्गनासिका इत्यादि ।
 नेह—सहननासिका, अनासिका । अत्र वृत्तिः “अगगात्रकथटेभ्यो वक्त-
 व्यम्” (वा ङीष् इति शेषः)—स्वङ्गी, स्वङ्गा इत्यादि । एतच्च अनुक्त
 समुच्चयार्थेन चकारेण सग्राह्यमिति केचित् । ‘भाष्याद्यनुक्तत्वात् अपमा-
 याम्’ इति प्रमायिकाः ॥

ङीष् is optional after these seven स्वाङ्ग words e g, नासिका, उदर,
 ओष्ठ &c As regards the first two words here, the prohibition of
 ङीष् brought forward by the next rule “न क्रीडादिवृद्धच” is nullified
 This is owing to the maxim “पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधान्ते
 नोत्तीरान्” । Thus this present अपवाद सूत्र of the previous सामान्यसूत्र
 स्वाङ्गात्”, bars its immediate next rule and not either further rules
 e g, “सहनजलजमानपूवाच्च” here So we get तुङ्गनासिकी तुङ्गनासिका

डौष् इत्यर्थः) कवर चित्रं पुच्छं यस्य सा कवरपुच्छी मयूरी इत्यादि ।
 “उपामानात्पक्षाच्च पुच्छाच्च” । नित्यमित्येव । उलूकपक्षी शाला ।
 उलूकपुच्छीसेना ।

Eng — Easy

मित— । सुगमा ॥

५१२ । न क्रोडादिवह्वचः । ४।१५६ ॥

दी— । क्रोडादेः वह्वचश्च स्वाङ्गात् न डौष् । कल्याणक्रोडा । अश्वा-
 नामुरः क्रोडा । आकृतिगणोयम् । मुजघना ॥

After a उपसर्जन स्वाङ्गवाचक word which is under the क्रोडादि list or which has more than two vowels in it does not take डौष् in the fem Thus कल्याणी क्रोडा यस्या = कल्याणक्रोडा without डौष् (here “स्त्रियां पुवत्—” gives पुवङ्गात् in कल्याणी) । क्रोडा means the breast of horses The क्रोडादि list is an open one So also मुजघना where जघन has more than two vowels does not take डौष् in the feminine

मित— । क्रोडा आदिर्यस्य स क्रोडादिर्गणः । स च गणो यथा :—क्रोड, नख, खुर, गोखा, चखा, शिखा, वाण, शफ, शक्र, आकृतिगणोयम्, तेन—भग, गण, घोण, नाल, मुज, गुद, कार इत्यादि ॥ कल्याणी क्रोडा अस्या इति बहुव्रीहौ पुवङ्गात् कल्याणक्रोडा इत्यत्र क्रोडाशब्दस्य क्रोडादिगणत्वात् डौषनिषेधः ॥ बहु अच् यस्य ॥ क्रोडादिश्च वह्वच् च इति समाहारश्च ॥ वह्वचलचणनिषेधो यथा—मुजघना ॥ हरदत्तादिभते क्रोडा इति नित्यस्त्रीलिङ्ग शब्द एव गणो पठ्यते । ततः आह—“अद्या-
 नाम् उर क्रोडा” । अस्य उपसर्जनशब्दे सति क्रोड इति जाते ‘स्वाङ्गाङ्गोप—’ इति डौषि प्राप्ते तन्निषिध्यते ॥ कल्याणक्रोडी इति तु क्रोडाशब्दादेव विहितः इति रक्षित ॥

५१ । सहनञ्चिद्यामानपूर्वाच्च । ४।१५७ ॥

दी— । ‘सह इत्यादि त्रिकपूर्वात् न डौष् । सकेश । अकेश । विद्यमाननासिका ।

१ आह उपसर्जन word precedes the first word in सूच मध्या ।
विदमान does not take होष in the fem. So सूचमा २८

मित—। वदनप्रविदमानानि इति वदन् । तानि पृथग्वि पदं अहम्
तस्मात् १८८ । यत् "वदनप्रविदमानपूषात्" इति एतत् अहम् १८८
विमषदम् ॥

५१४ । नद्यमुप्रात स धायाम् ४।१।१८ ॥

श्री—। लोपू न स्यात् । गृध्रप्रा (गृध्रप्रात् नग्रायामग इति
अप्र यद्वम्) । गौमुत् । तं ग्रायाम् मिम् ।—गामुप्रात कथा । मं
नभात् मति होष तु स्यात् एष) ।

होष after the १२० words दत्त and सूच does not come if a
उपसर्जन word ending in these denote a deity or town. The सूचमा
without होष for it implies the name of Ravana's sister. Here
यत् । by the rule "गृध्रप्रात् मं ग्रायाम् दत्त" । Why do we say मं ग्रायाम्
in the rule ? We use ग्रायाम् with होष for the word दत्त does not
denote a deity or town here.

मित—। मृगमा ॥

१११ । दिक्पूषपदात् लोप । ४।१।१० ॥

श्री—। दिक्पूषपदात् क्वाङ्गान्तात् प्रातिपदिकात् लोपः लोपादया स्यात् ।
प्राप्तमुप्रात । (लोपूत्वा तु स्यर विग्रहः तत्त आह—) आद्यद्वारत्
पदम् ।

A प्रातिपदिक ending in some आहवाचक word and preceded by
a दिवाचक word takes लोप् in place of होष in the fem. The re-
sult is the difference of pronunciation. Thus we get प्राङ्मुप्रात
with लोप् which yields प्राङ्मुप्रात ।

मित—। चन्द्रशिक्षा पूषत् ॥ मृगमा ॥

५१६ । वाहः । ४।१।६२ ॥

दी— । वाहन्तात् प्रातिपदिकात् ङीष् स्यात् । ङेष्वानुवर्तते न ङीष् । दित्यवाट् च मे दित्यौही च मे ॥

A प्रातिपदिक ending in the word वाह takes ङीष् in the fem Here ङीष् is ordered and not ङीप् as we find in the just preceding rule For the ङीप् of the prior rule is not a स्वरित and अविकार goes with स्वरित pronunciation of a word, thus the rule is “स्वरितेनाधिकारः” । दित्य वहतीति दित्य + वह + ण्वि = दित्यवाह । ङीषि सम्प्रसारणे “वाह ऊढ” ततः “एत्येधलुढम्” इति वृद्धिः ‘दित्यौही’ इति ॥ (गवा यन्मासात्मके वयसि सति तृतीय वय दित्ययन्देन बोध्यते इति) ॥

मित— । सुगमा ॥

५१७ । सख्यशिश्वीति भाषायाम् । ४।१।६२ ॥

दी— । इति शब्द प्रकारे , ‘भाषायाम्’ इत्यस्यानन्तरं दृष्टव्यः । तेन छन्दस्यपि । सखी (सखि + ङीष्) । अशिश्वी (अविद्यमान शिशु-यस्या इति ङीषि सति अशिश्वी , “अशिश्वी शिशुना विना” इत्यमरः । (छन्दसि उदाहरणं यथा—) आघेनवो धनयान्तामगिरवीः ।

The word इति in this sutra denotes ‘प्रकार’ and is to be construed after the word ‘भाषायाम्’ here Thus सखी, अशिश्वी भाषायाम् इति । And then the result is that these are sometimes used in Vedas also

मित— । सुगमा ॥

५१८ । जातिरस्त्रीविषयात् अयोपधात् । ४।१।६३ ॥

दी— । जातिवाचि यन्न च स्त्रियां नियतम् अयोपध ततः नित्यं ङीष् स्यात् ।

A ज्ञातिवाचक word (ie. a word denoting a class) and which is not always feminine and has not always a feminine idea always has in the form 'so we get प्रथमः होष अष्टमो' etc. Now the question arises what is ज्ञाति? And we too find that

मित्र—। ज्ञात इत्यनेन ज्ञातिवाचि मृदुलं यत्तु मन्त्रे एव न तु यत्तु बाल्य इत्यनं । श्री विश्वः दत्त मन्त्रात् इत्येव चर्मादिवादात् इति उक्तम् । च न च मन्त्रिणात् इत्येव । य उच्यते दत्त मन्त्रात् । मृदुलात् ज्ञातिवाचकमन्त्रात् इत्येव च न निश्चिन्ता । अथवा चर्मादि—चर्मादि—वादेवापि च उच्यते यत्तु ज्ञातिवाचकमन्त्रात् इति उक्तम् ।

श्री—। आहूतिपद्धत्या ज्ञाति—(इति इत्यमराङ्गप्रकरणे —अनुगत संख्यामवगच्छा इत्यर्थः । ततो य (एवमेव वाच्यते इत्यर्थः) ॥

विज्ञानाच्च न तत्र भावः ।

मृदुलाख्यातनिर्णयः—

अथवा सगत्या तति एवस्यो ज्ञाती कथं न च वस्तुस्थिति कथं विना वि उपहा आतिरिचि क्षमाया ताम् । दृष्टम् । मर्यादा किम्?—(अस्मिन् निहित मति इति किमप्युक्तम् —मुद्रा । तद्वत् इत्यादि किम्?— वस्तुता (मृतात्वात् न मृदुल आख्यातव्यता) ॥—गात्र य चाद्यो सह ॥

अपत्यप्रत्ययान्तः यावदाप्यनुशासना दृष्टा ज्ञातिवाच्य सत्यत इत्यर्थः । योपगमा । कर्तु । दृष्टम् ॥ वास्तव्यो इत्यप्र गुणाङ्गात्वादि पाठात् ताना टाप् वाच्यत ॥ ज्ञाता किम्?—मुद्रा ॥ अस्मिन्निमित्तात् किम्?— यत्तादा । अथोत्थात किम्?—छात्राया ॥ वास्तव्यप्रतिषेध इत्यप्युक्तम् । अनुपपन्नस्यानाम अप्रतिषेधा । यो—इयो गत्यो मुक्तयो । हस्तस्त्वित्यस्य इति यत्ताव (ततो) मानुषो ॥ मत्स्यस्य ज्याम (यो)—मत्स्यो ॥

A ज्ञाति word : one which goes to all other similar (एवमेव) objects e.g. ततो word होष after ज्ञाति word तट (तट बोध्यः to all other of similar appearance) This is the first line of

teristic of a जाति word And second characteristics is that it should not admit of all the genders and at the same time being stated of one object go to other (similar) objects without further explanation Thus वषली with डीष् after जातिवाचक वषल । Here वषल is a जाति in as much as it is not getting all genders after it and it applies to all वषल if stated with reference to one Why do we say असर्वलिङ्गत्वेति in the Vritti here ? Witness युक्ती which is fem of युक्त which युक्त being विशिष्यनिष्ठ takes all genders and is hence not a जाति word, so does not takes डीष् in the fem Why do we say सक्तदाख्याननिर्गच्छा for जाति in our explanation ? Witness देवदत्ता which being a name cannot be known without उपदेश and neither does it go to other similar objects , so not being a जाति word it does not take डीष् but टाप् in the fem A further characteristic of जाति in grammar is that words ending in अपत्यप्रत्यय and words denoting reciters of some Vedic branch of study are to be treated as जाति word So we get औपगवी, कठी &c with जातिलक्षण डीष् in the fem The word ब्राह्मणी however being included in the शास्त्रैरवादि list takes डीन् and not डीष् after it yielding ब्राह्मणी ॥ Why do we say जाति in the sutra ? witness सुख्वा with टाप् and not डीष् for it is not a जाति word Why do we say अस्त्रीविषयात् in the sutra ?—Witness वलाका without डीष् for it is नित्यस्त्रीलिङ्ग । Why do we say अयोपधात् in the sutra ? Witness चविया without डीष् though a जाति word, for it is योपध ॥ With regard to prohibition of जातिलक्षण डीष् in योपध words, do not count the words—हय, गवय, मुकय, मनुष्य and मत्स्य , in other words, these will take जातिलक्षण डीष् though योपध । So we get हयौ, &c मनुष्य +

ह्रीव = मातृवो with यलोप by the rule "इमसहितस"। मत्स + ह्रीव =
मत्सो with यलोप by the Varitika "मत्सस जाम्" (see ante)

मित—। सुदमा ॥

५१६। पाकफणपणपुष्पफलमूलपालोत्तरदाञ्च । ४।१।६४ ॥

दी—। पाकाद्युत्तरदात् आसिवाचिना स्त्रीविप्रयात् अपि ह्रीव् स्यात् ।
आदनपाकी । शङ्खचर्च । शालपर्षी । शङ्खपुष्पो दासीकली वनमूली
गोवाली,— योपधिविधेये रुद्धा पठ्यते ।

After आतिवाचक मातिपदिष्ट having the word पाक &c as उत्तर
पद and even if these are always fem take ह्रीव in the feminine
The necessity of this sūtra apart from the previous one is that
it directs ह्रीव even after नियतस्त्रीविप्रयात् word denoting आति and
having पाक &c as final. Thus we get आदनपाकी &c The six
words शङ्खचर्च &c are names of herbs and are non-derivatives
so to say

मित—। इदं सूत्रं 'आविप्रयात् नियतस्त्रीविप्रयात् अपि ह्रीव विदधाति-
इति पूर्वपक्षे सत्यपि अस्य सूत्रस्य आवश्यकमधीव ॥

५२०। इतो मनुस्यजाते । ४।१।६५ ॥

दी—। ह्रीव् स्यात् दात्री । योपधोदपि—उदमेयस्यापत्यं स्त्री
यौदमेयो । मनुष्य इति किम्—विस्तिरिः ।

इत्याद्यन्त words denoting मनुष्यजाति takes ह्रीव in the fem इत्यस्य
अपत्यं स्त्री—उच् + इच् + ह्रीव = दात्री । In spite of अनुवृत्ति of आति from
the sūtra "आतिवाचिप्रिययात्— आति is again taken here so it sug-
gests that here there is cessation of अनुवृत्ति of योपध from that
very sūtra. So ह्रीव् comes after योपध as well Thus उदमेयस्यापत्यं

स्त्री = औदमेयी (as in दात्री) । Why do we say मनुष्यजाते in the sutra ?
Witness तित्तिरि without डीष् for it signifies पचिजाति ।

नित— । अत्र जाते इत्यनुष्ठौ सत्यामपि 'मनुष्यजाते,' इति ग्रहण अयोपध-
निवृत्त्यर्थम् ततश्चात्र योपधादपि इत डीष् स्यादेव ॥ 'गोत्र च चरणौ सह' इति दाचि
इत्यस्य जातित्वम् ॥

५२१ । ऊङुतः । ४।१।देर्द ॥

दी— । उकारान्तात् अयोपधात् मनुष्यजातिवाचिन स्त्रियाम् ऊङ्
स्यात् । कुं । "कुन्नादिभ्यो ययः" (इति ययप्रत्ययः) । तस्य स्त्रि-
याम् "अवन्ति कुन्तिकुरुभ्यश्च—" (सूत्र ११६५) इत्यादिना लुक् । अयो-
पधात् किम् ?—अध्वर्थुः ॥ "अप्राणिजातेश्चरज्ज्वोदीनाम् उपसख्यानम्"
(वां) । रज्ज्वादिपर्युदासात् ङवर्णान्तेभ्य एव । अलाब्धा, कर्कन्धा ।
अनयोदीर्घान्तत्वेपि नोद्धात्वोरिति विभक्त्युदात्तत्वप्रतिषेधः ऊङ्, फलम् ।
प्राणिजातेस्तु कृकवाकुः । रज्ज्वादेस्तु—रज्जु । हनुः ॥

After उकारान्त प्रातिपदिक having no यकार as its penultimate and
denoting मनुष्यजाति, ऊङ् comes in the feminine Thus कुरुणा राजा
कुरु, तस्यापत्य स्त्री इति कुरु+ण्य=कुरु with elision of the ण्य due by the
rule "कुरुनादिभ्यो यय" by a further rule "स्त्रियाम् अवन्ति कुन्तिकुरुभ्यश्च" =
कुरु + ऊङ् = कुरु, । Why do we say अयोपधात् in the Vrittī here ?—
Witness अध्वर्थु without ऊङ् for it in योपध । Words that are not प्राणि-
जातिवाचक and that are not classed under the रज्ज्वादि list take ऊङ्
in the fem Owing to prohibition of रज्ज्वादि list here this applies
to ङवर्णान्त words and not to उत्त, only Thus we get अलाब्धा, कर्कन्धा
with ऊङ् after अलावृ etc The necessity of ऊङ् here after ऊदन्त
word अलावृ &c s for स्वरविशेष only Thus by the rule "नोद्धात्वोः"
here उदात्तत्व of विभक्ति is barred, so the instance are in third case

angular is not a significant word as does not come and we
do not know &c Word of the 2nd list do not take as at all
and we get the 1st &c

मितः—। अयोध्याय इति मनुष्यजात इति च वक्तव्यं । तदाह—उक्ता
 शिलाय अयोध्याय मनुष्यजातिवर्जित इत्यादि । कुदया शब्दा—कुद, तस्य अपत्य
 म्वा इति कुद+ऊह=कुद । अथ दक्षिणी दम्भयति—अदयादिभ्यो ण्” इति
 पाठस्य ततः अस्मै प्रथमस्य “प्रियाय पवति—” इति सूत्रस्य भावः । ‘अयोध्याय
 इति उक्तत्वात् अथयु इत्यादि योपधत्तेति ऊह न स्यात् । एत्यादिभ्यो लोतानाम्
 अस्मादिजातिवर्जितत्वात् अपि ऊह स्यात् । अथ ‘उक्तः इति न वक्तव्यं यतः भावः
 अयोध्याय इति दोषात्तद्वत् ऊह विहितः किन्तु एत्यादिवत्तयात् उक्ताशिलाय इति एव
 वक्तव्यं । तदाह—एत्यादिभ्यो दायात् उदयात्तस्य एव । एतां अयोध्या+ऊह
 वक्तव्यं +ऊह=अयोध्याय अथयु । ऊहत्वात् ऊह पुन विभक्त्यं विहितम् ? इति
 दम्भयितुं सार विग्रहं वक्ष्यति आह—उक्तः इत्यादि सूत्राणादायम् । एव च विभक्ता
 सारविग्रहं दम्भयितुं तदर्थं च ऊहभावेति ऊह पाठस्य तस्य दम्भयितुं अयोध्या
 इत्यादि यतोपधत्तवत्तु उदाहरणम् । एत्यादीनाम् ऊह न स्यात् एता इत्यादि ।
 प्राविज्ञानरपि उक्तः ऊह न स्यात् ऊहयाह इति । ई मधु इत्यादिभ्यो परस्मान्
 काम्” इति प्रतिषेधाय उक्ताशिलाय अयोध्याय ऊहयति ततः अयोध्याय मधुहान्त्री
 मधुकोटम् ।

५२ । याहन्तात् संश्रायाम् । ४।१।६७ ॥

दी—। स्त्रियामूह सपात्। भद्राहः। संशयाम् किम्—दूत
पाहः। (परमेश्वरात् न ऊह)।

Eng.—Easy

५३। पद्मोदय । ४। १। ६। ८॥

श्री-। पङ्क्तूः ॥ स्वयुरस्य वफाराकार सोपध (वा) । पादूः ॥
 पु पोतसकस्य श्रीवोऽप्याहः । लिङ्गिर्निष्ठः परिभाषया स्यादयः ॥ अथ ॥

The word पङ्क takes ऊङ् in the fem The word अश्वर also takes ऊङ् in the fem and then its उकार and अकार elide This ऊङ् bars पुयोगलक्षण डीप् here due by the rule “पुयोगादास्यायाम्” । The अधिकारमूल—ड्यप् प्रातिपदिकात् apparently does not cognise उङन्त word, so how can स्वादि &c come after ऊङन्त words The answer on this point is that the maxim “प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्” suggests that like अश्वर, अश्व its fem is also to take स्वादि (विभक्तिप्रत्यय) after it

मित— । लिङ्गविशिष्ट इति—“ड्यप्प्रातिपदिकात्” इत्यधिकारमृते ऊङन्तग्रहणाभावात् ऊङन्तस्य अश्व शब्दस्य कथं प्रातिपदिकत्वं कथं वा अस्मात् शब्दात् स्वादयः भवन्ति । अत्रोत्तरमाह—“प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्य अपि ग्रहणम्” इति परिभाषावलात् अश्वर शब्दात् स्वादी सति अश्वशब्दादपि तत् भवति ।

५२४ । ऊरुत्तरपदात् औपम्ये । ४।१।६८ ॥

दी— । उपमानवाचि पूर्वपदम् ऊरुत्तरपदं यत् प्रातिपदिकम् तस्मादूर्हस्यात् । करभोरुः ।

A प्रातिपदिक having its first word signifying comparison (उपमान) and having its final word ऊरु takes ऊङ् in fem Thus करभावि ऊरुशब्दात् = करभोरु + ऊङ् = करभोरु ॥ ‘मनिवन्वादाकनिष्टं’ करस्य करभोर्वहि” इत्यमर ॥

मित— । ऊरु ऊरुशब्द उत्तरपदं यस्य तस्मात् । तादृशात् प्रातिपदिकात् इत्यादि सुगमा ॥ कथं तर्हि “पौवरोरु पिवतीव वर्हिण,” इति कुमार ? यत अत्र औपम्याभावात् ऊङ् प्रवृत्तिनयुक्ता । उच्यते—सञ्ज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति ‘पौवरोरु’ शब्दे गुणाभावात् साधु । अथवा “अप्राणिजाते चारम्पूदीनाम्” इति ऊरुशब्दात् ऊङि सति वहुव्रीहि च ततः संबुद्धौ नदीलक्षणो ऋसः ॥

५२५ । स हितशफलक्षणवामादेशश्च । ४।१।७० ॥

टी—। अनीपन्मायं सूत्रम् । सहितोक्तं । सेव शफोक्तं । शकौ
सुरौ, सावित्रं सविलम्बित्वात् (युक्तत्वात् इत्यत्र) उपपत्त्यात् (न तु यत्र उपमानत्वं
बोध्यम्) । लक्ष्यशब्दात् अर्थाशायत् लक्ष्योक्तं । वामाक्तं (वामी
सुन्दरी च वामा इति) । सहितसहोम्वां सेवितं यत्कथ्यम् (वा) (कथ
इति शेषः) । (सहितपदकेन सहितपदार्थं मातु यत्र अर्थभिन्नत्वं दर्शयन् पाठः—)
हितेन सह सहितौ कथं यस्याः सा सहितोक्तः । सेविते इति सहौ कथ
यस्याः सा सहोक्तः । यद्वा—विद्यमानवचनस्य इति सहपदस्य उर्वरिण्य
प्रातिपादनाय प्रयोगः ।

The word सह preceded by the words सहित एव वचन and
वाम but not implying वीपत्य takes सह in the fem Thus the
sutra is for अनोपपत्तिः । Thus सहितोक्तं, शफोक्तं &c with सह । एव
here means by transference यदी इव युक्त and not उपमान at all
The word सह is a noun so to make it an adjective Bhattoji says
वचन + चर्त्तं चादि वच—सह having good signs तादृशी सह—सहचरी
with सह । Similarly वामोक्तं—(वाम meaning beautiful). The
Varttika here says that सह also preceded by सहित and सह । Here
don't think that सहित includes सहित also To remove this doubt
the author shows by pointing out the difference of meaning here
between सहित and सहित so the reading is हितेन सहसहितौ सह
यस्या &c In सहोक्तं सह implies विद्यमानता and then सहोक्तं means
विद्यमानातिशय in सह thus the author says by यद्वा—विद्यमानवचनस्य ।

मित—सुप्रमा— ।

५२६ । स शायाम् । ४।१।७२ ॥

टी—। कथं कमयस्यो शायाम् स्त्रियाम् स्यात् । कम् ।

कमण्डलुः ॥ सञ्ज्ञायाम् किम्?—कद्रु । कमण्डलुः (असञ्ज्ञात्वात् न ऊङ्)
अच्छन्दोर्थे वचनम् ॥

Eng—do denote सञ्ज्ञा the words कद्रु and कमण्डलु take ऊङ् in the fem. The rule is for non-vedic purpose

मित— । ‘कद्रु कमण्डलुच्छन्दसि’ (४।१।७१) इति पूर्वसूत्रम् अव वर्तते । तदाह—“कद्रुकमण्डलुवोः सञ्ज्ञायाम् स्त्रियाम् ऊङ् स्थात्” । कद्रु इति नागमात् । सञ्ज्ञा, कमण्डलु इति कस्यचिद्गुणस्य सञ्ज्ञा ॥ असञ्ज्ञात्वात् ऊङ् तु न स्यादेव इत्ये- तदाह—‘सञ्ज्ञाया किम्, इत्यादिना प्रत्युदाहरणेन ॥ पूर्वसूत्रे ‘च्छन्दसि’ इति उक्तत्वात् लौकिके सञ्ज्ञायाम् च अत्रातो पृथक् सूत्रारम्भे तदाह “अच्छन्दोर्थे वचनम्” ।

५२७ । शाङ्गैरवाद्यजो ङीन् । ४।१।७३ ॥

दी— । शाङ्गैरवादे अजो योऽकारस्तदस्ताच्च जातिवाचिनो ङीन् स्थात् । शाङ्गैरवा । वैदी । ‘जातेः’ इत्यनुवृत्तो पुयोगे ङीषेव । “नृन- रयोवृद्धिश्च” इति गणसूत्रम् । नारी ।

ङीन् in the fem is attached to जातिवाचका अकारान्त words which अकार is of अञ् of the गङ्गैरवादि list Thus गङ्गैरवरपत्य स्त्री = शाङ्गैरवा । वेदास्यापत्य स्त्री = वैदी । As the word ‘जाति’ comes down here so in पु योगे the words of the गङ्गैरवादि list will take ङीष् । The गणसूत्रम् in this list is that the words नृ and नर takes वृद्धि when ङीन् follows yielding नारी ।

मित— । ‘शाङ्गैरवादि’ इति लुप्तपञ्चमीक पदम् । ‘अतः’ इति ‘जाति’ इति च वर्तते, तदाह—‘शाङ्गैरवादेरजो योऽकारस्तदस्ताच्च जातिवाचिन इत्यादि । गङ्गैरवरपत्य स्त्री इति गङ्गैर + अण् = शाङ्गैरव ‘गोव च चरणैः सह, इत्यस्य जाति- त्वम् । जातित्वात् ङीष् प्राप्ते अनेन ङीनेव विधीयते ॥ “अजोऽकारात्” ङीन् विहितं न तु यस्य कस्यापि अकारस्य, ततश्च ‘गुरसेनी’ इत्यत्र ङीषेव न तु ङीन् । यत अत्र ‘जनपदशब्दात्—’ इति विहितस्य अजो ‘अतश्च’ इति लु । ततश्च

अत्रोक्तत्वेन यत्र अकारस्य अत्रवक्ष्यताभावात् क्रीमपि न । आह्वरादिभिराज्ञातः
इत्युक्तत्वात् आतरेत्यत्र तु योमि तु क्रीदिद । इत्याह— ज्ञाते, इत्युक्तम् ॥ इत्यादि ।
आह्वरादि नक्षत्रयोः—आह्वराद्योः व्यापकत्वं नीच्युत्तरं, प्राद्वक्ष्यं योमस्य, कामवक्ष्यं
प्राद्वक्ष्यं ज्ञातिधर्मं जानिधर्मं जानिधर्मं वाक्यापनं मीमांसनं केवलं ज्ञाय
कृत्यं विहि पञ्चविंशत्यं चोदयानं चरात्तं चण्डात्, यतश्च भीमवदधीरमता
अत्रायां चादिषु भित्त इत्यादम् । 'यु गच्छोः द्विष इति माह रत्नाम् । पुन
यन्नाऽप्यत्र पश्यते तेन पुनो वैलपुत्रो इत्यादि विद्वत् ।

५२७ । यक्षरचाप । ४।१।७४ ॥

दी—। यमस्तात् स्त्रियां चाप् स्वात्। यत् इति न्यलभ्यता सामान्य
ग्रहणम्। आन्वयत्वा (यमस्त्यापयं स्त्री इति इहेतुभाषायादात् इति
वाङ्मयवलेन जातित्वात् कौबिसति यमम् तदपाम्) कारीपगन्ध्या (करा
यमं यमं स्त्री इति यचिनाम्भयो—इति यत्)। पाद्यमन्त्राप्
माध्य (तां) [यथायत् पद्यं याम् तदन्तादिवाप् पौतिमाप्या (पूति
माप्यापयं स्त्री इति पादादिष्वम्)।

चाय comes in the fem after सङ्गन् प्रातिपदिक words. By सङ्ग both सङ्ग and सङ्ग are taken into account. Thus चायद्वा and चादीयम्वा are formed with चाय and not with कोय. Similarly the सङ्ग after सङ्गार takes चाय also and we get दीतिमावा ।

मित—सुममा ।

५२६ । आयट्याञ्च । ४।१।७ ।

दी-। यस्मात् सा स्यात्। यमसेति ङीपोपवादः। अवयवो
गर्गादिः। आपत्त्या।

चाण also comes after the चर्गादि word चण्ट. । Thus we get चण्ड्या in the fem and not चण्टी चलिङ्ङोः by the rule चण्ड्य 'तान्ते).

प्रित— । सुयमा ।

५३० । तद्धिताः । ४।१।७६ ॥

दी— । आपञ्चमसमासेः अधिकारोऽयम् ।

This is an अधिकार सूत्र and goes up to the end of the fifth chapter of Panini's Astadhyayi

मित— । सुगमा ।

५३१ । युनस्तिः । ४।१।७७ ॥

दी— । युवन्शब्दात् तिप्रत्ययः स्यात् स च तद्धित । - लिङ्गविशिष्ट परिभाषया सिद्धे तद्धिताधिकार उत्तरार्थः । युवतिः । अनुपसजनादित्येव —वद्वो युवानो यस्यां सा, बहुयुवा । युवतीति तु यौते शत्रुदात् ङीप् बोध्यम् ॥

॥ इति स्त्रीप्रत्ययाः ॥

The word युवन् takes the affix ति in the fem and this is a तद्धित । The rule “व्यापप्रातिपदिकात्” no doubt directs प्रातिपदिकत्वं of डी and आवन्त words in fem but, then तिप्रत्ययान्त युवतिशब्द cannot be a प्रातिपदिक, so it is read here under the अधिकार “तद्धिता” । But Bhattoji says that प्रातिपदिकत्वं of युवति is established by लिङ्गविशिष्टपरिभाषा, i e, युवन् being प्रातिपदिक its fem is also so So तद्धिताधिकार here is for further rules Thus युवतिः । This ति bars the usual नान्त लक्षणे ङीप् here Remembre that ‘अनुपसर्जनात्’ comes here So in बहुयुवन्, ति does not come in But the rules “अनोवहुव्रीहि.” and “ङावुमाभ्यामस्य तरस्याम्” will apply here Now the question arises how are we to defend the दीर्घर्द्धकारान्त word युवती ? This is formed with यु + शब्दे + ङगित्वात् ङीप् = युवती ॥

Here end fem affixes

मित्र—। युक्तमस्य शिष्यां तिस्रस्तथा स च तद्वित् । अथ तद्वित्तानुवृत्ति-
कृत्याया बोध्या । यतः अथ मूले तिस्रस्तथास्तस्य प्रातिपदिकत्वाय निवृत्तिमित्त
परिभाषा एव आशयबोधम् । न च तिस्रस्तस्य तद्वित्तत्वेन अस्य प्रातिपदिकत्वम्
तद्वित्तपदत्वमेव आशयमस्ति यतः प्रातिपदिकत्वाभावात्पि अत्र परिभाषया एव तिस्र-
स्तथास्तान् सुवापुःपति स्यादथ । अत आह—तद्वित्तानुवृत्तिर 'उत्तरार्धे' इत्यादि ।
अत्रिचिन्तित्विद्विभक्तिपरिभाषाया अस्मिन्मन्त्रान्वित्य तिस्रस्तथास्तानुवृत्तिसम्बन्धस्य प्रातिप-
दिकत्वविधानाय तिस्रस्तस्य तद्वित्तत्वे विधानम् अथ तद्वित्तपदत्वमाशयार्थं न तु उत्तरार्धम्
इत्याह इति सम्बन्धे द्रष्टव्यम् । ततः पुरतिः । अथ 'अनुपसर्जनात्' इत्यस्येव ।
ततः बहुवच इत्यत्र तिस्रस्तस्यो न भवति चित्तु अत्रानुवृत्तिरिति 'वापुःभाष्याम्—
इति सूत्रयोः अत्रैकम स्यादिव । अनु पुरतो इति बोधानुपाठे न पुषातो मयन्तात्
उभित्तात् ङोपि श्रेयम् । 'अस्य पुषातो चीरादिः वा उभ्यात् तिस्रस्तस्य चित्तात्
गुणाभावे उभयि च सति उभित्तात् ङापि पुरतो इति सिध्यति इत्याहुः' इति शास्त्र-
मन्तोरमाया स्पष्टम् ।

ଚନ୍ଦ୍ରବିଶେଷବିଦ୍ୟାବିତଃସନ୍ନିବନ୍ଧ୍ୟ ନାନାମାଞ୍ଚିନହୀନସ୍ୟ ମଧ୍ୟାହ୍ନାନ୍ତର୍ଯ୍ୟାନ୍ତ ଶାସ୍ତ୍ରମଧ୍ୟ
 ଯଦିନପଦ୍ୟମ୍ବ ମୁଦ୍ରାଞ୍ଜିତମାଧ୍ୟ ଯଦ୍ୟତସ୍ୟ ଶିଖା ଦାଃଚକ୍ରବିଧାବିନାଦତ୍ୟ ମୁଦ୍ରା ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଦ-
 ଚକ୍ରନିଳ ଚକ୍ରାଦ୍ୟାଂ ବ୍ୟାଞ୍ଜ୍ୟବସ୍ତିହାଳକୀମୁଦ୍ରା ମହନମାନସ୍ୟ ବିନୀତ ଯୁକ୍ତଃ ।

॥ इति मय्यर्चोऽयं यथा ॥

पद्मुच्छ त्रुच्छ पा मतिमोदलमुनपम् ।

सम्त स वसकास्वपास्तस्वय मयवन्तुमे ॥

तद्धितप्रकरणम्

५०१८५५

H. Ray & Co
Book Department
17, Bhawani Datta Lane
Calcutta.

OPINIONS ON THE SAKUNTALAM

“ . By disclosing new thoughts and sentiments therein, you have added fresh charms to Kalidasa's treasure...” *Mahamahopadhyaya Sivachandra Sarvabhauma*

“ . He describes it as *बालप्रबोधजननी* and *मित्रभाषिणी* । The latter is appropriate But regarding the first it has become *विद्युत्प्रबोधजननी* too .” *Mahamahopadhyaya Kamakhyanath Tarkavagisa*

“ useful help to teachers and pupils .” *Prof of Sans, Khalsa College, Amritsar*

“ . best of all . ”—*Prof of Sans, Agra College*

“ . out and out the best invariably correct brevity and terseness not at the expense of erudition .”—*Prof of Sans, Maharaja's Coll., Pudukoto*

“ should form an epoch in the study of the incomparable drama of India's immortal poet ” The venerable recluse *Pundit Krishnakamal Vidyambudhi*, late Principal, Ripon College, Emeritus Professor of Sans, Presidency College, Calcutta

“...the best in the field” *Prof of Sans, Nizam's Coll Hyderabad*

